

RODZINNE FORMY OPIEKI ZASTĘPCZEJ

TEORIA I PRAKTYKA

FAMILY FOSTER CARE

THEORY AND PRACTICE

Redakcja naukowa

Agnieszka Roguska

Małgorzata Danielak-Chomać

Beata Kulig

SOS WIOSKI
DZIECIĘCE

"SZANSA"
Fundacja na rzecz
dzieci i młodzieży

przy współpracy z Uniwersytem Przyrodniczo - Humanistycznym w Siedlcach

Warszawa - Siedlce 2011

**RODZINNE FORMY OPIEKI ZASTĘPCZEJ
TEORIA I PRAKTYKA**

**FAMILY FOSTER CARE
THEORY AND PRACTICE**

**RODZINNE FORMY OPIEKI ZASTĘPCZEJ
TEORIA I PRAKTYKA**

**FAMILY FOSTER CARE
THEORY AND PRACTICE**

Redakcja naukowa

Agnieszka Roguska
Małgorzata Danielak-Chomać
Beata Kulig

Warszawa-Siedlce 2011

Recenzenci

prof. nzw. dr hab. Tamara Zacharuk
prof. nzw. dr hab. Sławomir Sobczak

Projekt okładki

Blanka Łątko

Tłumaczenia na język angielski

Zofia Piwowarska
Jan K. Kulig

Skład i łamanie

Karol Niciński

© Copyright by: Fundacja na Rzecz Dzieci i Młodzieży „Szansa”

© Copyright by: Stowarzyszenie SOS Wioski Dziecięce w Polsce

Wydawca: Fundacja na Rzecz Dzieci i Młodzieży „Szansa”

Wydawca: Stowarzyszenie SOS Wioski Dziecięce w Polsce

Publikacja powstała przy współpracy
z Uniwersytetem Przyrodniczo-Humanistycznym w Siedlcach

Warszawa - Siedlce 2011

ISBN 978-83-931326-2-1

Druk i oprawa: Grafis, Pruszków

Spis treści

Wstęp.....	9
Introduction.....	13

Rozdział I Wspieranie rodzicielstwa naturalnego i zastępczego

Agnieszka Roguska Rodzinna opieka zastępcza i działania wspierające rodzinę naturalną.....	19
Katarzyna Napiórkowska, Tamara Uliasz Profilaktyka i system pieczy zastępczej jako narzędzia przeciwdziałania marginalizacji społecznej dziecka.....	37
Agata Biedrzycka Sytuacja dziecka w rodzinie dysfunkcyjnej – system opieki i wsparcia.....	45
Joanna Luberadzka-Gruca Koalicja na Rzecz Rodzinnej Opieki Zastępczej.....	59
Alicja Antas, Beata Trębicka-Postrzygacz Rodziny zastępcze a obowiązki i zadania realizowane na ich rzecz przez instytucje wspierające.....	65
Olga Pidgurska Procedure of domestic children adoption in Ukraine (Procedury adopcji dzieci na Ukrainie).....	71
Zbigniew Babicki Miejsce Kościoła w działalności opiekuńczo-wychowawczej.....	81
Joanna Ważniewska Wpływ środowiska rodzinnego na kształtowanie kompetencji społecznych dziecka.....	89
Halina Natora Funkcjonowanie społeczne dziecka najmłodszego, średniego i najstarszego w rodzinie.....	99
Ewa Brodacka-Adamowicz Opieka nad dzieckiem w Polsce w okresie dwudziestolecia międzywojennego.....	107

Rozdział II Dylematy opieki zastępczej

Beata Kulig Young people ageing out of care in Poland (Usamodzielnianie się wychowanków opieki zastępczej w Polsce).....	119
Ewa Kozdrowicz, Elżbieta Bielecka Między chęcią a przymusem. Rozważania o spokrewnionych rodzinach zastępczych.....	133
Andrzej Juros, Arkadiusz Biały Wychowankowie opuszczający rodziny zastępcze i placówki opiekuńczo-wychowawcze w woj. lubelskim.....	143
Magdalena Golowkin-Hudała, Aleksandra Wilk Prawo dziecka przebywającego w rodzinie zastępczej do kontaktów z rodziną naturalną.....	163
Mirosław Wątroba Status prawny dziecka i atrybuty władzy rodzicielskiej w rodzinnych formach opieki zastępczej.....	173
Małgorzata Kozak Zasada subsydiarności w perspektywie prawa dziecka do pieczy zastępczej.....	183

Izabela Górka

Rodzina zastępcza w perspektywie więzi emocjonalnych - relacje dziecko - rodzice zastępczy - rodzice biologiczni.....191

Rafał Adamczewski

Czy możliwe jest zastępcze rodzicielstwo? Perspektywa zastępczego ojca.....203

Monika Tomaszewska Charakter prawny wniosku o ubezwłasnowolnienie i postępowanie o ubezwłasnowolnienie
wobec upośledzonego umysłowo dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej (wybrane zagadnienia).....209**Rozdział III Wioski dziecięce sos w systemie wsparcia i opieki****Anna Róg**

Miejsce i rola Wiosek Dziecięcych SOS we współczesnym systemie opieki kompensacyjnej nad dzieckiem.....221

Jerzy Zaborowski

Działalność pedagogiczna SOS Wiosek Dziecięcych - podstawy programowe.....233

Орестра ЧепільОлігофренопедагогічні та терапевтичні форми і методи роботи у SOS-Kinderdorf Австрії
(Oligofrenopedagogiczne i terapeutyczne formy i metody pracy w SOS Wioskach Dziecięcych w Austrii).....243**Agnieszka Sochal**

SOS Wioski Dziecięce wobec traumy dzieci z obszarów objętych działaniami wojennymi.....253

Aneta Kosmala, Daria Rolka, Katarzyna Rudnicka

Funkcjonowanie Wioski Dziecięcej SOS w Siedlcach - wywiad z dyrektorem wioski Janem Michalikiem.....261

Content

Wstęp.....	9
Introduction.....	13

Chapter I Support to parenthood and foster parenthood

Agnieszka Roguska	
Family foster care and works in support of biological families.....	19
Katarzyna Napiórkowska, Tamara Uliasz	
Prevention and alternative care system as tools of counteraction to social exclusion of children.....	37
Agata Biedrzycka	
The situation of a child in a dysfunctional family - care and support system.....	45
Joanna Luberadзка-Gruca	
The Polish Coalition for Family Foster Care.....	59
Alicja Antas, Beata Trębicka-Postrzygacz	
Foster families and tasks and duties implemented for them by supporting institutions.....	65
Olga Pidgurska	
Procedure of domestic adoption of children in the Ukraine.....	71
Zbigniew Babicki	
The place of the Polish catholic Church in care – educational activity.....	81
Joanna Ważniewska	
Impact of family environment on creation of child's social competence.....	89
Halina Natora	
Social functioning of the youngest, the middle and the oldest child in a family.....	99
Ewa Brodacka-Adamowicz	
Child care in Poland between 1918 and 1939.....	107

CHAPTER II FOSTER CARE AND ITS DILEMMAS

Beata Kulig	
Young people ageing out of care in Poland.....	119
Ewa Kozdrowicz, Elżbieta Bielecka	
Between willingness and enforcement. Discussion of kinship foster families.....	133
Andrzej Juros, Arkadiusz Biały	
Beneficiaries leaving foster families and care and education facilities in the Lublin province of Poland.....	143
Magdalena Golowkin-Hudała, Aleksandra Wilk	
Children growing up in foster families and their right to keep contact with their biological families.....	163
Mirosław Wątroba	
Legal status of child and attributes of parental authority in family foster care.....	173

Małgorzata Kozak	
The rule of subsidiarity in perspective of child's right to foster care.....	183
Izabela Górka	
Attachment in relation child - foster parent - biological parent.....	191
Rafał Adamczewski	
Can I be a foster parent? Point of view of a foster father.....	203
Monika Tomaszewska	
Legal nature of application for incapacitation of mentally handicapped children placed in foster families (selected issues).....	209

Chapter III SOS Children's Villages in social assistance system

Anna Róg	
The role and place of SOS Children's Villages in modern alternative care system.....	221
Jerzy Zaborowski	
Program principles of pedagogical activities of SOS Children's Villages.....	233
Oresta Čepil	
Oligophreno-pedagogical and therapeutic forms and methods used in SOS Children's Villages Austria.....	243
Agnieszka Sochal	
SOS Children's Villages model of coping with post-war trauma syndrome among children.....	253
Aneta Kosmala, Daria Rolka, Katarzyna Rudnicka	
The Siedlce SOS Children's Village daily operations. An interview with Jan Michalik, the Siedlce Children's Village director.....	261

Wstęp

Systemowa pomoc dzieciom porzuconym, odrzuconym i osamotnionym to obowiązek państwa. Tworzenie tego systemu jest zadaniem rządu, jego implementacja to obowiązki samorządów (powiatowych i gminnych). Istotny wpływ na kształt systemu pieczy zastępczej mogą mieć również organizacje pozarządowe. Współpraca organów rządowych, samorządowych i pozarządowych w budowaniu lokalnych rozwiązań z zakresu opieki zastępczej, tworzy złożony i wieloaspektowy system, który jest istotnym elementem dyskursu społecznego. Tym ważniejszym, iż jego podmiotem jest dziecko, którego prawidłowy rozwój osobowościowy i społeczny w pełni zależy od nas, dorosłych.

Pod każdą szerokością geograficzną z różnym nasileniem występuje przemoc, zaniedbania, porzucenia fizyczne oraz psychiczne dzieci i młodzieży. Przeobrażenia społeczne wciąż niosą ze sobą wiele zagrożeń, w tym tych dotyczących rodziny. Nieustanny pośpiech, obawa o godne życie, pracę, brak czasu dla siebie i najbliższych, to potencjalni wrogowie prawidłowego funkcjonowania rodziny naturalnej. Obok pracy nad poprawą funkcjonowania rodzin zastępczych, wiosek dziecięcych i innego rodzaju placówek opiekuńczo-wychowawczych, nie sposób nie podejmować jednoczesnych starań dbałości o rodzinę naturalną. Mogą to być programy czy kampanie profilaktyczne realizowane w szkołach, w świetlicach środowiskowych, zakładach pracy, instytucjach kościelnych, wielkich pawilonach handlowych, mogą to być także konferencje pozwalające na wymianę wiedzy teoretyków z doświadczeniami praktyków.

Od 2012 roku zaczną obowiązywać nowe przepisy wynikające z Ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, zmieniające system opieki zastępczej, wynikający z Ustawy o pomocy społecznej, która obecnie obowiązuje. W zakresie pracy z rodzinami w kryzysie, nowe zadanie spocznie na gminach. Będzie to obowiązek zatrudnienia asystenta rodziny. Do zadań asystenta rodziny należeć będzie m.in. pomoc rodzinie w realizacji zadań opiekuńczo-wychowawczych i pomoc w prowadzeniu gospodarstwa domowego.

Zmodyfikowany zostanie również system opieki zastępczej, w tym rodzinnej opieki zastępczej. Do zadań powiatu należeć będzie wyłonienie Organizatora rodzinnej pieczy zastępczej. Organizator ten zatrudnia m.in. koordynatora rodzinnej pieczy zastępczej, którego zadaniem jest wsparcie rodzin zastępczych, prowadzących rodzinne domy dziecka oraz placówki opiekuńczo-wychowawcze typu rodzinnego. Ustawa przewiduje też stopniowe zmniejszanie liczby dzieci przebywających w placówkach opiekuńczo-wychowawczych (tzw. domach dziecka), likwidację lub przekształcanie dużych placówek w małe i przyjazne dziecku. Zakłada się, że docelowo (od 1 stycznia 2021 r.) w placówkach będzie mieszkać nie więcej niż 14 dzieci.

Już teraz promowane są formy opieki nad dzieckiem mające kształt jak najbardziej zbliżony do rodziny. Mowa tu zarówno o rodzinnych formach opieki zastępczej, jak np. rodziny zastępcze, czy tworzone w obrębie wiosek dziecięcych rodziny SOS, jak i o placówkach opiekuńczo-wychowawczych do 14 podopiecznych. Należy dążyć do tego, by móc w sposób jak najbardziej indywidualny wspomagać dziecko w całościowym rozwoju, a do tego konieczna jest mała liczba osób w grupie, z którą pracuje wychowawca. Środowisko wychowawcze tworzą osoby w otoczeniu przedmiotów i zdarzeń, które współistnieją w okolicznościach wielu powiązań i relacji. Młody człowiek nie tyle obserwuje i stoi z boku, co jest elementem i częścią procesu wychowania rodzinnego, społecznego i osobniczego. Jeśli środowisko naturalne, w którym dziecko się urodziło i rozwija, prawidłowo funkcjonuje, socjalizacja wówczas przebiega znacznie prościej, co nie oznacza, że łatwiej. O wiele bardziej skomplikowany jest proces wychowawczy w środowisku zastępczym, rodzinnym czy placówkowym, ponieważ może brakować w tym środowisku stałych punktów oparcia, takich jak poczucie zakorzenienia, przynależności, poczucie bezpieczeństwa wewnętrznego.

Każda rodzina jest inna, zatem jej funkcjonowanie i szeroko pojęta kultura duchowa, kultura współycia jest specyficzna. Rodzina to również dziadkowie, krewni, znajomi, sąsiedzi, którzy tworzą krąg więzi, relacji i zachowań. Czy dziecko, które mieszka poza rodziną naturalną, nazwie to miejsce domem? Dom bowiem można postrzegać oddzielnie lub łącznie jako miejsce, przestrzeń, atmosferę. Jednym z elementów wychowania obok inkulturacyj, czyli wpływania na percepcję kulturową, budowanie słownika pojęć związanego z kulturą, jego rozumienia, uczestniczenie w kulturze i jej tworzenie, jest aproksymacja. Aproksymacja jest przybliżaniem jednostce wartości, celów życiowych, form zachowań, które stają się drogowskazami postępowania na różnych etapach życia, w tym powinności, podobieństwa zdarzeń i rozwiązywania problemów.

Opieka zastępcza jest w swojej istocie tym samym, co opieka w rodzinie naturalnej. Sensem tworzenia różnych form opieki zastępczej np. rodzin zastępczych, wiosek dziecięcych, placówek opiekuńczo-wychowawczych jest jak najlepsze rozeznanie potrzeb dziecka, rozwój jego potencjału i kompensacja braków.

Rodzinne formy opieki zastępczej takie, jak: rodziny zastępcze, rodzinne domy dziecka czy rodziny w wioskach dziecięcych są niezwykle potrzebne, ponieważ ich funkcjonowanie oparte jest na wzorcach funkcjonowania rodziny naturalnej. W celu zwiększenia liczby dobrze funkcjonujących miejsc rodzinnej opieki zastępczej, potrzebne jest zrozumienie problemu, planowa i długofalowa polityka tworzenia rodzinnych form zastępczych oraz zapał w przewyżczeniu trudności administracyjnych, personalnych i wychowawczych. Wskazuje się na brak pomysłów, zaangażowania i długofalowej polityki pozyskiwania i zwiększania liczby rodzin zastępczych na swoim obszarze przez samorządy lokalne. Warto się zatem zastanowić nad wprowadzeniem regulacji prawnych i wytycznych w sprawie tworzenia systemu jakości w pieczy zastępczej oraz systemu wsparcia prowadzących rodzinne formy opieki zastępczej.

Ośrodki koordynujące pracę podmiotów bezpośrednio opiekujących się dziećmi powinny nie tylko nadzorować, lecz aktywnie wspierać zarówno pracowników opieki zastępczej, jak również przygotowywać rodziny naturalne na możliwość powtórnego przyjęcia dziecka do siebie. Wypełnione dokumenty, kwestionariusze, zebrane opinie są potrzebną pracą administracyjną, ale nie mogą przeważać nad współpracą z konkretnym człowiekiem w celu wszechstronnego usprawnienia funkcjonowania środowiska zastępczego lub naturalnego dziecka oraz samego dziecka.

W pieczy zastępczej przebywają głównie dzieci, które nie są sierotami naturalnymi. Są to dzieci, które mają przynajmniej jednego rodzica, a przebywają w placówkach z powodu zaniedbań wychowawczych, przemocy psychicznej i fizycznej, porzuceń, uzależnień swoich opiekunów, itd. Fakt ten winien skłaniać do reorganizacji systemu pieczy zastępczej. Oprócz zwiększania liczby, wciąż zbyt małej, rodzin zastępczych niespokrewnionych i zawodowych, rodzinnych domów dziecka, należy zadbać o samego pracownika, czyli rodzica zastępczego. Chodzi tu zarówno o zapewnienie odpowiedniego wynagrodzenia dla rodzica zastępczego, jak i system wspierania prowadzących rodzinne domy dziecka i rodziny zastępcze. Coraz głośniej mówi się o wypaleniu zawodowym rodziców zastępczych czy pracowników placówek opiekuńczo-wychowawczych. Zwłaszcza w odniesieniu do rodziców zastępczych jest to praca w czasie nieograniczona, całodobowa opieka nad sporą liczbą dzieci z różnym bagażem doświadczeń, na różnym poziomie rozwoju umysłowego i społecznego. Jest to praca, która wymaga poświęceń, kondycji i odporności psychicznej, ponieważ m.in. nigdy nie ma pewności, na jak długo dzieci pozostaną w danej rodzinie zastępczej.

Brakuje psychologów i psychoterapeutów specjalizujących się w pracy z dziećmi opuszczonymi, rodzicami i opiekunami zastępującymi rodziców naturalnych oraz pracujących z rodzinami naturalnymi, których dzieci znajdują się w opiece zastępczej. Rodzice naturalni, którym nawet tymczasowo zabrano dzieci muszą mieć możliwość i chcieć pracować ze specjalistami, by przyjmując ponownie własne dzieci, nie krzywdzić ich kolejny raz. Trzeba skierować siły również na pomoc rodzicom w wyjściu z nałogu, znalezieniu pracy, wskazanie na skuteczne metody wychowawcze pozbawione przemocy.

Niezmiernie istotna jest profilaktyka rodziny, czyli działania uświadamiające wagę, trud i odpowiedzialność z jakimi wiąże się założenie rodziny. W działaniach wspierających powinna znaleźć się również pomoc rodzinom w chwilowych trudnościach w celu uniknięcia pogłębiającej się niemocy, wyuczzonej niezaradności życiowej, trudności finansowych czy wychowawczych, ponadto eliminacja przejawów patologii, pomoc psychologiczna czy specjalistyczna innego rodzaju.

System pomocy rodzinie nie będzie funkcjonował w pełni prawidłowo bez kompatybilnej współpracy różnych ośrodków na rzecz wzmocnienia pozytywnych przejawów działań rodziny oraz wczesnego wykrywania i usuwania nieprawidłowości w różnych obszarach funkcjonowania rodziny. Musi powstać skutecznie działająca sieć wielu instytucji na rzecz pomocy i wspierania dziecka i rodziny. Kolejnym istotnym elementem wydaje się być sprawnie działający monitoring rodzin, które otrzymały tymczasowo pomoc finansową lub wsparcie materialne, by móc ocenić po jakim czasie pomoc tę ponowić, wznowić lub zawiesić, ewentualnie zmienić jej formę.

W artykułach znajdujących się w niniejszej książce pt. *Rodzinne formy opieki zastępczej. Teoria i praktyka*, powyższe problemy podejmowane są i omawiane zarówno w sposób bezpośredni, opisowy, jak też w formie nawiązań, propozycji spojrzenia na niektóre zagadnienia, odniesień do wybranych wątków lub inicjowania dyskusji na przyszłość. Swoimi doświadczeniami i spostrzeżeniami dzielą się zarówno teoretycy, jak i praktycy szeroko pojmowanego zagadnienia dotyczącego rodzinnej opieki zastępczej.

Publikacja jest formą zwrócenia uwagi na konieczność realnego zauważenia i przeciwdziałania przemocy zarówno fizycznej, jak i psychicznej wobec najmłodszych obywateli.

Redaktorki

Warszawa/Siedlce, marzec 2011

Introduction

Building and maintenance of system of assistance to children is a duty of the state. It is the government that is responsible for creation of such system, and local government, represented by districts and communes should be in charge of the system implementation. It is also non-governmental organizations that may play an important role in shaping of the system. Cooperation of the government, local authorities and NGO's focused on creation of alternative care solutions create a complex and multi-faceted system that is crucial in the social discourse. It is even more so due to the fact that it is the child to whom the system is dedicated, and it is the child whose proper psychological and social development depends on us, the adults.

Everywhere one may face violence, neglect, and physical or psychological abandonment of children and youth. Social changes may bring about effects that, among others, jeopardize stability of the family. Quick living pace, being afraid of one's employment, and lack of time to spend with one's immediate family may potentially be the biggest enemies of proper functioning of the family. Therefore, apart from working on the quality of foster families, children's villages and other facilities dedicated to care and education, one needs to focus on the family and its stability, too. Focus on family may be understood as organizing programs and/or preventive campaigns implemented in schools, day care rooms, workplace, religious venues or shopping malls. It may also take form of conventions that enable its participants to exchange knowledge and experience, compare theory to practice.

With the beginning of 2012 the Polish alternative care system will change, due to new regulations of the 2011 Family Support and Alternative Care System Act. This Act will change the system that is still valid while this text is being written, i.e. in March 2011 and that had been created by the Polish Social Assistance Act. The communes (*gminy* in Polish), which are the basic institutional entities of local government in Poland, will obtain new tasks to fulfill in terms of working with families in crisis, i.e. families who already face problems. One of such tasks will deal with employment of, as stated in 2011 Act, family assistant (*asystent rodziny*). Duties of such an assistant will cover assistance in educational problems, supporting a family in crisis in everyday running of a household and supporting a family in crisis in other everyday activities.

The Polish system of alternative care is also to undergo a change, including change within family foster care system. The district (*powiat*), an entity of local government in Poland that is superior to commune (*gmina*) and that groups several communes within, is to establish an organizer of foster care (*organizator rodzinnej pieczy zastępczej*). Such an organizer is to employ a coordinator of foster care (*koordynator rodzinnej pieczy zastępczej*), whose aim is to support foster families who run family orphanages and small group homes. Additionally, the 2011 Act imposes gradual diminishing of number of children living in facilities, and elimination of big facilities or their transformation into smaller ones that are child-friendly. The 2011 Act also sets a date of January, 1, 2021 as deadline for implementation of standard for 14 children living in a facility.

At present, forms of care that are as close as possible to family care are being publicized in Poland. Such forms include family foster care (foster families, SOS families in children's villages) and facilities for of up to 14 children. The idea behind such solutions is to enhance child individual development, to which a small number of children in a group is needed. A child grows up in a social environment; he or she is faced with people, objects and experience that make up for his or her family, social and individual education. If child's natural environment, in which he or she was born and in which he or she has been growing up, functions properly, child's socialization is simpler (which, by the way, does not mean "easier"). On the other hand, such a process is more complex within foster or facility kind of environment, as these types of environment may lack footing, such as sense of attachment, sense of belonging and/or sense of one's internal security.

Families differ, and so do their functionality, spiritual culture and culture of social coexistence. Families extend to grandparents, people of kin, relatives, friends and / or neighbors that present models for attachment, relationships and roles. Will a child living outside his or her natural family call a place in which he or she lives a "home"? A "home" may be perceived separately or inclusively as place, space, mood. One of the elements of up-bringing apart from in-culturation, i.e.

influencing one's cultural perception, building up his or her cultural vocabulary, his or her participation in culture and individual creation of culture is approximation. This very term is understood as bringing individuals to values, aims and forms that form a signpost in individual's coping with life problems.

Foster care in its core is of same type as care in a natural family. The point of creating different forms of foster care, such as foster families, children's villages, care and educational facilities is to understand child's needs, develop child's potential and compensation of child's deficits.

Foster care in its family form, such as foster families, or children's villages families are needed, as they function is based on models of natural family. In order to enlarge the number of well-functioning places of family foster care it is required to understand the matter, along with long-term policy aiming at creation of family foster care, as well as zeal to overcome administrative, personal and educational difficulties. Opinions showcasing lack of ideas, lack of involvement and lack of long-term policy of local authorities have been brought up. It is worthwhile, then, to think over introduction of regulations and guidelines dedicated to quality of foster care system and to assistance to those who provide family foster care.

Centers that coordinate works of entities dedicated to foster care should not only supervise but also support those who work in social assistance system. Such centers should also prepare natural families for a possibility of bringing a child back into the family. Filling-in of documents or forms and gathering of information is a necessary administrative work, but it cannot prevail over work with an individual aimed at improvement of foster environment of the child and the child's growth.

Foster care deals mainly with children with parents. Such children have at least one parent and live in facilities due educational deficiencies, physical and psychological violence, abandonment, being dependant on their guardians, etc. These factors should enhance reshaping of foster care system. Apart from increasing the number of professional foster families of non-kin type, the employee of the system should be taken care of. The latter could take form of both proper remuneration of a foster parent and creation of system of supporting of foster families. Cases of professional burn-out of foster parents and employees of facilities have been reported. The matter is even more difficult for foster parents, for whom foster parenting is not just a contract-based work, but a round-the-clock care over big number of children who differ in their respective pace of growth. It is a job that requires making sacrifices, being in good condition and possessing psychological strength, due to lack of certitude as of how long children will stay in foster care.

There is a shortage of psychologists and therapists specialized in working with abandoned children, parents and guardians replacing natural parents and with those work with families whose children have been placed in foster care. Parents whose children have been placed in foster care need to have a possibility to work with specialists in order to get trained how not to hurt their children again when the children will move back to the family. Parents need to be assisted in their struggle with addictions, in finding employment and in getting trained in how to educate a child without violence.

Prevention is also of importance. One needs to be taught the importance, difficulty and responsibility of rising a family. Additionally, activities aimed at assisting families facing temporary difficulties should be implemented, as well as provision of psychological assistance and specialist assistance of other type.

A system of family assistance will not function properly without compatible cooperation of centers dedicated to family support. An effective network of institutions assisting the family and child must be created. Additionally, a system of family monitoring should be implemented, dedicated to those who receive financial assistance. Such a system would allow for assessment of terms when this kind of assistance should be re-offered, suspended or changed.

All the matters mentioned above are being discussed in this very book entitled *Rodzinne formy opieki zastępczej. Teoria i praktyka (Family foster care. Theory and practice)*. The articles in the book deal with those matters both directly and indirectly, through references or invitation to discussions on selected subjects. Experience is being shared by both those who in theory and in practice deal with children's villages and family foster care.

The book is intended as a way of drawing attention to the necessity of noticing physical and psychological violence against the youngest members of society, as well as the necessity to counteract towards such violence.

The Editors

Warsaw/Siedlce, March 2011

ROZDZIAŁ I
WSPIERANIE RODZICIELSTWA
NATURALNEGO I ZASTĘPCZEGO

CHAPTER I
SUPPORT TO PARENTHOOD
AND FOSTER PARENTHOOD

Agnieszka Roguska

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Instytut Pedagogiki

Rodzinna opieka zastępcza i działania wspierające rodzinę naturalną

„Dziecko oddane pod opiekę rodzinie zastępczej otrzymuje bardzo ważny komunikat: ktoś zabiera je do swego domu, życia i serca. Dziecko czuje się kochane. Osoba pracująca w sierocińcu przyjmuje dziecko nie we własnym domu, ale w miejscu, które nie należy ani do niej, ani do dziecka (ani do nikogo!).”

Guido Cattabeni

Wstęp

Nie można człowieka wychować inaczej, jak tylko uwzględniając jego całościowe potrzeby, szczególnie w najmłodszym wieku. Potrzeby bowiem rzutują na kierunek fizycznego oraz psychicznego funkcjonowania człowieka, przenikając się wzajemnie, nasilając lub słabnąc w różnych okresach i sytuacjach życia człowieka. Wachlarz potrzeb podstawowych, niezbędnych do egzystencji jest pomostem do rozwoju osobowościowego, poszukiwania własnych dróg rozwoju i podejmowania prób samodzielnej realizacji zamierzeń życiowych, niemniej jednak stymulacja potrzeb wyższego rzędu otwiera nowe, coraz szersze możliwości rozwoju.

Pedagogika jako nauka zajmuje się szeroko rozumianym wychowaniem człowieka. Wsparcie dziecka w rozwoju musi posiadać walory pedagogiczne. Wsparcie w sensie pedagogicznym pojmowane jest również jako świadome podtrzymywanie na duchu, towarzyszenie osobie lub grupie w procesie edukacji. Czuwanie nad wszystkimi walorami i czynnikami rozwoju osoby, z jej ułomnościami i mocnymi stronami w celu prawidłowego kształtowania się tożsamości jednostkowej i społecznej¹. Mianem dziecka określa się każdą osobę poniżej 18. roku życia. Organizacja Narodów Zjednoczonych młodymi ludźmi określa osoby pomiędzy 15. a 24. rokiem życia. Potocznie dzieci powyżej 12. roku życia nazywa się „młodzieżą”. Dziecko, które ukończyło 13 lat ma prawo do wypowiedzania w sądzie swojego zdania w ważnych dla siebie sprawach². Proces wspierania nie musi kończyć się z momentem uzyskania przez małoletniego pełnoletniości czy nabycia samoświadomości praktycznego realizowania się i sprawdzania w różnych rolach społecznych, będąc odpowiedzialnym za swoje czyny, ale musi się zaczynać od momentu przyścia dziecka na świat.

Naturalnej więzi dziecka z własną rodziną nie da się niczym zastąpić, to stan pożądany zarówno przez jednostkę znajdującą się w prawidłowo funkcjonującej rodzinie, jak i społeczeństwo. Wzrastanie w rodzinie jest najlepszym sposobem uczenia się siebie, otoczenia, relacji z innymi, odpowiedzialności i ponoszenia konsekwencji za swoje czyny przy wsparciu najbliższych, wchodzenia w relacje, role społeczne i przygotowywanie się do różnego rodzaju i skali wyzwań życiowych. Dziecko do pewnego czasu uczy się poprzez obserwację i naśladowanie, dopiero z czasem przychodzi analiza zachowań i aktywność bardziej uświadomiona, przemyślana, jeszcze później działalność związana z odpowiedzialnością, własnym podejmowaniem decyzji. W rodzinie naturalnej w porównaniu z rodziną zastępczą czy tzw. opieką placówkową, inaczej zwaną opieką instytucjonalną, można z większym prawdopodobieństwem ustalić jakiś predyktor sukcesu procesu opiekuńczo-wychowawczego. Predyktor (ang. *predictor*) to pojęcie często używane w psychologii, oznaczające obserwację czegoś, co pozwala na wnioskowanie i na tej podstawie przewidywanie pewnych zachowań, czynów, prognozowanie, np. skutków zabiegów wychowawczych. Aktywność predykcyjna względem rodzin zastępczych i placówek opiekuńczo-wychowawczych będzie nie tyle niemożliwa, co bardziej utrudniona i zawiła. Wiąże się to z już posiadanym bagażem negatywnych doświadczeń przez dzieci, które z rodzin naturalnych trafiły do różnych form opieki zastępczej. Pewnych przykrych zachowań czy zdarzeń nie da się z pamięci usunąć, choć z czasem wspomnienia mogą ulec osłabieniu lub nabrać nieco innego znaczenia. Kompensacja jest możliwa ale praca nad dzieckiem i jego rodziną może przybierać różne kierunki i oblicza.

1 G. Gajewska, *Wsparcie dziecka w rozwoju. Konteksty opieki i edukacji*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2009, s. 154.

2 *Dzieci i młodzież w opiece zastępczej. Odkrycie swoje prawa!* (wydanie broszurowe), Wydawca: Stowarzyszenie SOS Wioski Dziecięce w Polsce i Biuro rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2010, s. 37.

W artykule celowo zaznaczono pracę nad dzieckiem w rodzinie zastępczej i naturalnej, ponieważ wszelkie działania zastępczej opieki mają być skierowane na powrót dziecka do rodziny naturalnej tak szybko, jak to jest możliwe. Nie uda się to bez równoczesnej pracy z rodziną, która zechce podjąć taki trud i współpracować z osobami kompetentnymi w celu przywrócenia równowagi w rodzinie umożliwiającej dalsze wychowywanie się w niej dziecka. Poza tym praca z rodziną naturalną przejawiającą niepokojące oznaki nieprawidłowości opiekuńczo-wychowawczych zapobiegać może w przyszłości konieczności umieszczenia dziecka z tej rodziny w rodzinie zastępczej czy innej formie opieki instytucjonalnej.

Artykuł porusza wybrane zagadnienia możliwości stojących wobec działań pomocowych w stosunku do jednej z form opieki - rodziny zastępczej i poczynić profilaktycznych w odniesieniu do rodziny naturalnej w celu możliwie jak największego przeciwdziałania skali oddawania dzieci pod jakąkolwiek formę opieki zastępczej. Autorka przybliży wybrane zapisy projektu ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej nad dzieckiem z dnia 05 lipca 2010 roku, jako swego rodzaju głos w dyskusji i poddaje analizie niektóre jego zapisy.

Autorka zwraca również uwagę na sferę psychiczną - inteligencję emocjonalną, intelektualną czy społeczną jako mniej namacalne, ale niezwykle istotne elementy prawidłowego funkcjonowania człowieka, szczególnie młodego zarówno w rodzinie naturalnej, jak i zastępczej, bez względu na wyjściowe zdolności czy talenty. W związku z tym poruszono zagadnienie tutoring jako jednej z wielu możliwości procesu wspierania dziecka-ucznia w odkrywaniu i rozwijaniu swoich zdolności, co ma ogromne znaczenie podczas kształtowania własnego poczucia wartości i budowania ich hierarchii. Podkreślono również, jak ważne jest i potrzebne przy pracy z rodziną oraz dzieckiem z zachwianymi aspektami funkcjonowania osobowego, stworzenie zespołu scalającego i budującego rodzinę zagrożoną pod wieloma względami jednocześnie.

Pojęcia związane z opieką oraz wsparciem rodzin naturalnych i zastępczych

Opieka zastępcza funkcjonuje od kiedy człowiek, szczególnie dziecko, potrzebuje wsparcia w rozwoju szeroko rozumianym, rozwoju fizycznym, psychicznym i społecznym. Określenie „zastępcza” oznacza, że owa opieka jest próbą wypełnienia braków w opiece naturalnej, całkowitej, w sensie opieki rodzicielskiej rodziny naturalnej dziecka, prawidłowo funkcjonującej, mieszczącej się w przyjętych i obowiązujących normach społecznych. Poza tym słowo „zastępcza” sugerować może sprawowanie pieczy tymczasowej nad dzieckiem, na jakiś czas. Opieka zastępcza może być rozumiana jako czasowe, ale też często bliżej nie określone przejście obowiązków w sprawowaniu pieczy za kogoś, najczęściej nad dzieckiem, co może równie dobrze oznaczać brak powrotu dziecka do rodziny naturalnej. Opieka taka łączy się z zapewnieniem wszystkich, szeroko rozumianych elementów składowych potrzebnych do prawidłowego funkcjonowania: bytowych, emocjonalnych, kulturowych.

Opieka zastępcza wiąże się z wieloma pojęciami, które nierzadko są ze sobą utożsamiane, jak: opieka, pomoc, wspomaganie, wsparcie społeczne — *social suport*, wzmocnienie społeczne — *empowering*. „Wsparcie określane jest w literaturze takimi bliskoznacznymi terminami, jak: wzmocnienie, podtrzymanie, zasilanie. (...) pojęcie „wsparcie w ogóle” rozumieć można jako rodzaj zrelatywizowanego pomagania o charakterze wzmocnienia jednostki (jednostek, grupy, społeczności), gdy znajduje się ona (one) w sytuacji z pogranicza trudności lub w sytuacji normalnej, które ułatwią podnieść komfort. Może być więc ułatwieniem, podniesieniem komfortu lub wzmocnieniem więzi.”³ Bez analizy i rozumienia sensu pomocy trudno podjąć zagadnienie sensu i istoty wsparcia. Te pojęcia są ze sobą spójne poprzez fakt, że wsparcie jest specyficzną formą pomocy⁴. Natomiast zdaniem Heleny Radlińskiej opieka i pomoc stanowią dwa różne rodzaje działalności. Podyktowane jest to tym, że w pomocy nie mieści się odpowiedzialność za korzystającego z niej, osoba przyjmująca pomoc nie jest również „ubezwłasnowolniona”. Między pomagającym a otrzymującym pomoc zachodzi względnie symetryczny stosunek⁵. Kto już wymaga opieki, temu nie wystarczy pomoc, natomiast potrzebującemu tylko pomocy opieka nie jest potrzebna, wręcz bywa przeciwskazana⁶. „Można wskazać, że w opiece skupiamy się przede wszystkim na rozwoju indywidualnym, osiąganiu przez jednostkę coraz wyższych jego poziomów integracji osobowej, dającej podstawy osiąganej samodzielności życiowej i uspołecznienia (niezbędnych do zakończenia tego procesu), natomiast w wychowaniu priorytetem jest uspołecznienie, ukulturalnienie,

3 G. Gajewska, *Wsparcie dziecka...*, s. 43.

4 Op. cit., s. 27.

5 H. Radlińska za: Z. Dąbrowski, *Pedagogika opiekuńcza w zarysie*, cz. I, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2000, s. 69-70.

6 Z. Dąbrowski, *Pedagogika opiekuńcza w zarysie*, cz. I, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2000, s. 70.

co z kolei jest możliwe w miarę ograniczonej opieki a rozszerzanej pomocy, której jedną z form jest wsparcie społeczne.⁷ Bywa, że granice pomocy, opieki i wsparcia zacierają się i trudno jednoznacznie ustalić moment zakończenia się jednego procesu czy działania a rozpoczęcia innego. To bardzo złożone zagadnienie wymagające odrębnych rozważań, określenia konotacji, ponieważ pojęcia te chociażby ściśle łączą się z określoną jednostką, grupą i sytuacją w której zachodzą, skalą, koniecznością dokonywania się tych aktywności i okresem czasu ich występowania, zabieganiem o nie, żądaniem ich lub odrzucaniem mimo, np. potrzeby zaistnienia opieki, udzielenia pomocy czy wsparcia.

Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło dokument pod nazwą: *Wytyczne ONZ dotyczące dzieci objętych opieką zastępczą*. Wytyczne te, w przeciwieństwie do *Konwencji o prawach dziecka ONZ* nie mają mocy prawnej. Wskazują jedynie rządów państw sposoby poprawy jakości opieki zastępczej. *Wytyczne ONZ dotyczące dzieci objętych opieką zastępczą* opisują prawa dzieci i młodzieży objętych pieczęcią zastępczą, udzielają wskazówek odnośnie zapobiegania oddzielania dzieci od swoich rodzin biologicznych. Wytyczne opracowały rządy poszczególnych państw, organizacje pozarządowe oraz dzieci i młodzież⁸. Poza tym od 2000 roku istnieje instytucja Rzecznika Praw Dziecka, której zadaniem jest ochrona szeroko pojętych praw dziecka, w tym: ochrony życia i zdrowia, wychowania w rodzinie, godziwych warunków socjalnych, prawa do nauki. Stoi na straży ochrony dziecka przed: przemocą, wyzyskiem, demoralizacją, nieodpowiednim traktowaniem. Działania podejmowane przez Rzecznika Praw Dziecka umożliwiają lepsze diagnozowanie problemów i potrzeb dotyczących dziecka i rodziny naturalnej oraz rodzicielstwa zastępczego, w tym dzieci i rodzin zagrożonych demoralizacją, wykluczeniem, stygmatyzacją.

Rodzaje i znaczenie inteligencji w rozwoju osobowym i społecznym

Potrzeb dziecka i rodziny zagrożonej nie należy rozpatrywać tylko w sensie potrzeb materialnych, bytowych. Równie ważną kwestią jest sfera psychiczna, odbudowywanie równowagi i poczucia sprawstwa w myśleniu o sobie, swoich dzieciach, co wiąże się z wysiłkiem koniecznym do podjęcia wyzwań naprawczych, np. z pomocą pracowników opieki społecznej. Pojęciami, które w literaturze przedmiotu rzadziej są poruszane przy okazji zagadnień rodzin zastępczych czy rodzin naturalnych z trudnościami wychowawczymi są te, związane właśnie ze sferą duchową człowieka, jak chociażby inteligencja, przypisana zazwyczaj osobom bardzo zaradnym życiowo.

Obok inteligencji intelektualnej, człowiek musi w swoim życiu nauczyć się obcowania i kierowania inteligencją emocjonalną, interpersonalną i społeczną. Howard Gardner zauważył, że inteligencji jest wiele i są one złożone (tzw. teoria inteligencji wielorakiej). Wymienił m.in.: inteligencję muzyczną i rytmiczną, wizualno-przestrzenną, werbalną, ruchową, inter- i intrapersonalną⁹. Pojawił się również podział na inteligencję emocjonalną, duchową i kognitywną. Inteligencja kognitywna, inaczej kognitywistyczna czy abstrakcyjna jest zdolnością polegającą na skuteczności myślenia, stawianiu celów, planowaniu, określaniu i wyróżnianiu priorytetów. Bywa, że wiedza merytoryczna może być wysoka, ale kontakt międzyludzki, czyli inteligencja emocjonalna niska. Osoba tego typu może mieć problemy z osiąganiem sukcesów w pracy czy budowaniem związków z różnymi ludźmi. Daniel Goleman inteligencję emocjonalną określa jako zdolność rozpoznawania nie tylko własnych, ale też uczuć innych osób, które biorą udział w jakości motywowania i kierowania emocjami swoimi i cudzymi¹⁰. Wokół inteligencji emocjonalnej i sposobów jej określania narosło jednak wiele kontrowersji. W związku z tym K.V. Petrides i A. Furnham próbują pogodzić ze sobą różne podejścia do tego zagadnienia. Jako jedni z pierwszych zaproponowali rozróżnienie modeli inteligencji emocjonalnej na dwa jego oglądy. Pierwszy ujmuje inteligencję emocjonalną jako cechę osobowości (*trait EI*) i jego przedstawicielami są: Daniel Goleman, Reuven Bar-On; drugi traktuje ją jako zdolności (*ability EI*) – przedstawicielami są: Peter Salovey, John Mayer. Inteligencja emocjonalna w znaczeniu zbioru cech, silnie tkwi w osobowości i uwydatnia się poprzez empatię, asertywność, optymizm, niezależność. Natomiast inteligencja emocjonalna pojmowana jako zdolność wiąże się z efektywnym przetwarzaniem informacji emocjonalnych. Obok lub jednocześnie z zagadnieniem inteligencji emocjonalnej

7 G. Gajewska, *Wsparcie dziecka w rozwoju...* op. cit. s. 37.

8 *Dzieci i młodzież w opiece zastępczej...* op. cit., s. 10.

9 Zob.: H. Gardner, *Inteligencje wielorakie. Teoria w praktyce*, Wyd. Media Rodzina, Poznań 2002; H. Gardner, *Inteligencje wielorakie, nowe horyzonty w teorii i praktyce*, Wyd. MT Biznes, Warszawa 2009; M. Suświłło, *Inteligencje wielorakie w nowoczesnym kształceniu*, Wyd. UWM, Olsztyn 2004;

T. Armstrong, *7 rodzajów inteligencji. Odkryj je w sobie i rozwijaj*, Wyd. MT Biznes, Warszawa 2009.

10 D. Goleman, *Inteligencja emocjonalna w praktyce*, Wydawnictwo Media Rodzina, Poznań 1999, s. 439.

wiąże się określenie kompetencji emocjonalnej, które czasami używane są zamiennie. Nawet jeśli te określenia emocjonalności traktowane są oddzielnie, to i tak są ze sobą ściśle powiązane. Zdolności mogą oznaczać składowe inteligencji, a umiejętności składniki kompetencji. Zatem inteligencja emocjonalna może być rozpatrywana jako zbiór zdolności umożliwiających nabywanie i uskutecznianie działań. Natomiast kompetencja emocjonalna jest zbiorem nabytych umiejętności, pozwalających skutecznie radzić sobie w realnych sytuacjach. Carolyn Saarni jako składowe kompetencji emocjonalnej wymienia: świadomość własnych stanów emocjonalnych, zdolność dostrzegania emocji innych ludzi, znajomość słownika stanów emocjonalnych, empatia względem innych ludzi, radzenie sobie z przykrymi emocjami, świadomość wpływu komunikacji emocjonalnej na relacje interpersonalne. Zaburzeniem występującym w obrębie inteligencji emocjonalnej jest aleksytymia jako zaburzenie relacji pomiędzy emocjonalną i poznawczą sferą funkcjonowania umysłowego. Zaburzenie to wiąże się z trudnościami w rozpoznawaniu własnych emocji, ich nazywaniu i wyrażaniu. Aleksytmicy mają problemy w nawiązywaniu relacji emocjonalnych z innymi ludźmi w wyniku braku empatii. Przyjmuje się raczej, że inteligencja emocjonalna nie jest dyspozycją wrodzoną, ponieważ może kształtować się w ciągu całego życia jednostki. Wiedza dotycząca mechanizmów kształtowania się inteligencji emocjonalnej powinna być świadomie nabywana i wykorzystywana przez wszystkich, którzy zajmują się opieką i wychowaniem dzieci i młodzieży, zarówno rodzice (naturalni, zastępczy), jak i osoby wspomagające prawidłowy rozwój dziecka: nauczyciele, pedagodzy, pracownicy socjalni i inni. Jednostka kształtuje swoją inteligencję emocjonalną poprzez doświadczenia, które zdobywa z różnymi ludźmi i w różnych okolicznościach, w trakcie aktywności społecznej i zadaniowej¹¹. Aktywność małego dziecka i wchodzącego w relacje społeczne zewnętrzne zaczyna się od rodziny, od obserwacji zachowań rodziców i rodzeństwa, sposobu rozwiązywania problemów, borykania się z problemami, radzenia sobie z emocjami, poszukiwania rozwiązań.

W literaturze psychologicznej i socjologicznej mówi się o powielaniu wzorców postępowania, a nawet stylu życia. Jeśli jest to naśladowanie wzorców pozytywnych to dobrze, jeśli natomiast powiela się wzorec niezaradności życiowej rodziców czy opiekunów to rodzi to negatywne następstwa. Dziecko, które widzi i doznaje pomocy jedynie z zewnątrz (dalsza rodzina, sąsiedzi, opieka społeczna) będzie uważało, że tak to jest i nie będzie wykształcało mechanizmów, które pobudzałyby go do podejmowania działań poczynawszy od motywacji samego siebie do działań na rzecz poprawy własnej sytuacji. W takich przypadkach ważniejsze wydaje się wspieranie rodziny, a nawet pobudzanie, stymulowanie, a nie pomaganie w znaczeniu ofiarowywania gotowej pomocy chyba, że ta pomoc na początku pracy z rodziną jest niezbędna. Dojrzałość społeczno-emocjonalna kształtuje się poprzez doświadczanie: zdarzeń, emocji, konfliktów, radości, czyli całej plejady uczuć, wrażeń, bodźców emocjonalnych początkowo w małym, najbliższym środowisku dziecka, stopniowo rozszerzając się coraz bardziej.

Tutoring w pracy edukacyjnej i wychowawczo-opiekuńczej

W pracy wspierającej działania opiekuńczo-wychowawcze i edukacyjne w rodzinie naturalnej potrzebującej pomocy w obszarze wychowawczym, a szczególnie rodzinie zastępczej lub formie opieki instytucjonalnej dużą uwagę należy zwrócić na indywidualne potrzeby dziecka, zarówno te wymagające kompensacji, jak również te, które należy kształtować i wzmacniać. W procesach tych może brać udział szkoła, jako miejsce, gdzie dziecko spędza bardzo wiele czasu, a zatem możliwe jest zauważenie nieprawidłowości w zachowaniu, sposobach uczenia się, wyrażaniu swoich emocji, które swoje źródło mogą mieć właśnie w wadliwie funkcjonującej rodzinie. Poza tym z racji swoich funkcji szkoła zobowiązana jest do pomocy dziecku, co może próbować uczynić na wiele sposobów stając się swego rodzaju szkołą środowiskową. „W interpretacji ogólnej założeniem **szkoły środowiskowej** jest objęcie opieką wychowawczą dziecka w szkole i poza nią, w nauce i innych formach aktywności społecznej. By sprostać temu zadaniu, szkoła jest zobowiązana podejmować różne formy działań wychowawczych, opiekuńczych na rzecz dziecka i integracyjnych na rzecz środowiska, które potencjalnie może stać się koalicjantem w procesie organizacji prawidłowego rozwoju i socjalizacji ucznia.¹²” Ministerstwo Edukacji Narodowej rok 2010/2011 ogłosiło Rokiem Odkrywania Talentów. Akcje odbywające się w tym roku szkolnym w szczególny sposób mają tworzyć i umacniać mechanizmy indywidualnego podejścia do potrzeb i zdolności każdego ucznia przez nauczycieli we współpracy

¹¹ K. A. Knopp, *Inteligencja emocjonalna oraz możliwości jej rozwijania u dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2010, s. 22-23, 51-52, 54-55, 74-75, 80.

¹² E. Kantowicz, *Koncepcja multiprofesjonalnego wsparcia dziecka w środowisku szkoły – szanse i bariery*, [w:] *Ciągłość i zmiana w edukacji szkolnej – społeczne i wychowawcze obszary napięć* pod red. nauk. J. Surzykiewicz, M. Kuleszy, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2010, s. 140.

z rodzicami. W priorytetach edukacyjnych Unii Europejskiej, nauka szkolna jest jednym z fundamentalnych praw każdego człowieka i wpisuje się w zalecenia Rady Europy. Istotne jest zapewnienie dzieciom i młodzieży o szczególnych potrzebach edukacyjnych niezbędnej pomocy i wsparcia. W rok odkrywania talentów włączyć się powinny różne instytucje i organizacje, które mogą uzyskać miano sprzymierzeńca Roku Odkrywania Talentów.

Dziecko, by mogło prawidłowo funkcjonować musi mieć zapewnione podstawowe potrzeby: bytowe, poczucie bezpieczeństwa, akceptacji i wsparcia ze strony najbliższych mu osób – rodziców lub opiekunów a także umieć budować prawidłowe relacje z innymi ludźmi. Biorąc pod uwagę te elementy, warto przyjrzeć się ciekawemu sposobowi pracy indywidualnej z uczniem, podopiecznym. Mowa będzie o tutoring.

Tutoring jest to jedna z metod rozwoju człowieka z nastawieniem na indywidualny kontakt nauczyciela czy opiekuna z uczniem – podopiecznym. Jest to metoda pracy oparta na relacji mistrz-uczeń. Celem działań tutoringowych ma być nie tyle nabywanie nowej wiedzy – uczenie się w czystszej postaci, co poznawanie sensu i znaczenia wartości uczenia-poznawania otoczenia i wartości w ogóle oraz pogłębianie mądrości życiowej dzięki aktywności, którą rozwijają wspólnie: tutor-coach i osoba, na którą te działania są nakierowane.

Tutoring jest długofalowym procesem współpracy wiodącym w kierunku mądrości i dojrzałości. Podopieczny rozwija swoje umiejętności samodzielnego zdobywania wiedzy oraz sztukę korzystania z własnych talentów. Indywidualny charakter tutoringów nie zasadza się jedynie na formach pracy ale przede wszystkim koncentruje się na specyficznych, konkretnych, personalnych potrzebach, problemach i wyzwaniach podopiecznego. „W rzeczywistości szkolnej można mówić o tutoringach opiekuńczych (rozwojowych). Jest to metoda pracy opiekuńczo-wychowawczej realizowana (...) w bezpośrednim i indywidualnym kontakcie z uczniem. Szczególnie ważna jest przy tym godność zarówno ucznia, jak i wychowawcy. Wypływa to oczywiście z faktu człowieczeństwa oraz inter- i intraakcyjności procesu wychowawczego, jak również osadzenia go w konkretnej rzeczywistości życiowej. Celem tak pojętego tutoringów jest wsparcie ucznia w odkrywaniu i rozwijaniu zdolności, wypracowanie własnego stylu uczenia się, nade wszystko zaś budowanie osobistej ścieżki rozwoju. Znajduje się na niej:

- samodzielność;
- odpowiedzialność, w tym za proces własnej edukacji;
- zdolność do podejmowania decyzji;
- systematyczność, samodyscyplina i umiejętność planowania zajęć;
- umiejętność wyboru drogi życiowej i budowania życiowych planów;
- umiejętność realizowania przyjętych planów i pokonywania trudności;
- umiejętność samodzielnego uczenia się;
- samoakceptacja i poczucie własnej wartości;
- otwartość i życzliwość dla innych oraz wzrost poziomu zaufania do nich;
- odwaga w formułowaniu i głoszeniu własnych poglądów;
- poszanowanie dla pracy własnej i innych;
- umiejętność zgodnej współpracy;
- wrażliwość na losy innych i odpowiedzialność z tym związana;
- postawa dialogu, umiejętność słuchania innych i rozumienia ich poglądów;
- rozpoznawanie wartości moralnych, budowanie własnego systemu wartości.¹³”

Tutoring jest jedną z metod rozwoju człowieka z nastawieniem na indywidualny kontakt nauczyciela czy opiekuna z uczniem, co nie tylko ułatwia i usprawnia proces nauki, ale jest to również indywidualna więź z podopiecznym, która uczy szacunku i w przypadku dzieci z rodzin dysfunkcyjnych ten kontakt indywidualny jest rzeczywistym okazywaniem zainteresowania jednostką. To osobiste zainteresowanie osobą podopiecznego, szczególnie w przypadku dzieci krzywdzonych, porzuconych, jest niezmiernie istotne w kształtowaniu poczucia własnej wartości i wiary w drugiego człowieka.

Tutor czyli nauczyciel, który pracuje indywidualnie z uczniem. W działaniu tutorskim podopieczny może, a nawet powinien mieć wpływ na wybór tutora. Tutor wraz z podopiecznym muszą wypracować pewne zasady wspólnej pracy, m.in.:

13 M. Budzyński za: J. Król-Mazurkiewicz, *Tutoring w szkole. Opieka nad uczniem w kontekście potrzeb i korzyści*, [w:] *Opieka i wychowanie – tradycja i problemy współczesne* pod red. nauk. D. Apanel, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2009, s. 208.

- poznać się wzajemnie (swoje oczekiwania, potrzeby, możliwości oraz ograniczenia), by współpraca układała się możliwie jak najbardziej efektywnie, interesująco i inspirująco;
- przedyskutować i obrać cele swoich działań;
- dopasować formy i metody pracy tak, by zadowalały zarówno tutora, jak i podopiecznego;
- określić przewidywany czas realizacji zadań czy działań, czyli strategii działań w czasie;
- zwrócić uwagę na elastyczność w działaniu dla dobra poczynań edukacyjnych i budowania wzajemnych relacji zaufania;
- umieć wyczuwać i stawiać granice w relacjach między nimi;
- dostosować wymagania do możliwości ucznia, nie zaniżając ich jednocześnie;
- budować wzajemną odpowiedzialność za efekty wspólnych działań.

Indywidualne metody nauczania i uczenia się nabierają nowego znaczenia we współczesnym świecie. Myśli się o zawodzie tutora, podobnie jak w Wielkiej Brytanii i krajach skandynawskich. Są organizowane szkolenia, gdzie można zostać certyfikowanym tutorem przechodząc specjalistyczne – głównie warsztatowe – szkolenie. Kolegium Tutorów prowadzi z „ALA” (Autorskie Licea Artystyczne i Akademickie) nauczanie oparte na tutoringu. Każdy tutor ze względu na specyfikę pracy wypracowuje własny profil tutorski, czyli indywidualny sposób wspierania działań edukacyjnych i opiekuńczych w stosunku do podopiecznego.

Wyższa Szkoła Pedagogiczna TWP w Warszawie realizuje projekt „*Nowoczesny Wykładowca – tutor i coach*”. Głównym celem jest podniesienie jakości kształcenia przy wdrożeniu nowoczesnych metod nauczania poprzez opracowanie innowacyjnego Systemu Tutoringu Akademickiego (STA). Uniwersytet w Oksfordzie i Cambridge są wiodącymi ośrodkami w stosowaniu systemu tutoringu jako podstawy całego procesu kształcenia. W ramach jednego przedmiotu realizowanych jest około 12 spotkań z tutorem. Praca studenta mieści się w trzech obszarach: udział w wykładach, praca własna i praca w tutorialach bazująca na wcześniejszej aktywności własnej i treści przekazanych na wykładach. Nacisk kładzie się na wykształcenie umiejętności myślenia, analizowania, argumentowania. W Szwecji metodę tutoringu wprowadzono już na poziomie przedszkola i kontynuowana jest na wszystkich etapach kształcenia. Na poziomie uniwersyteckim tutor jest dostępny dla studenta praktycznie przez całą dobę, ma jego prywatny numer telefonu, spotykają się również poza murami uczelni¹⁴.

Metoda tutoringu powinna być stosowana w rodzinie (indywidualne ocenianie umiejętności i możliwości dziecka czy podopiecznego, wymagania przy jednoczesnym wspieraniu i motywowaniu), szkole różnego rodzaju i szczebla (nauka samodzielnego zadawania pytań, wnioskowania, argumentowania przy wsparciu wymagającego nauczyciela uczącego a nie nauczającego, prowadzącego po meandrach wiedzy). Szczególnie ważne wydaje się stosowanie tutoringu w stosunku do dzieci, które nie mają oparcia w rodzicach naturalnych i przebywają w placówkach czy rodzinnych zastępczych formach opieki. W przypadku takich dzieci osoba tutora nie tylko pomagałaby w kreatywnej nauce, ale zawierałaby istotne pierwiastki działań psychologicznych. Tutoring wpływa na wszystkie elementy funkcjonowania dziecka, ponieważ jest „procesem współpracy, nakierowanym na integralny – obejmujący wiedzę, umiejętności i postawy – rozwój podopiecznego.”¹⁵ Tutor jest osobą wymagającą ale jednocześnie swego rodzaju autorytetem lub ważną postacią w procesie uczenia się, której zależy na tym, by rozwijać naturalne skłonności i umiejętności podopiecznego patrząc na niego jak na jednostkę o ogromnych możliwościach do odkrywania, pobudzania i rozwijania. Wsparcie osobowe, jest również swego rodzaju wzmocnieniem psychologicznym mimo, że niezbyt profesjonalnym, jednak gdy odczuwanym przez wychowanka, to w tym momencie niezmiernie istotnym dla podniesienia poczucia własnej wartości dziecka pokrzywdzonego. „(...) tutoring, będąc metodą edukacyjną, jest jednocześnie terapią psychologiczną młodych, dorastających ludzi, którzy borykają się nie tylko z problemami edukacyjnymi. (...) Młody człowiek pozostawiony „sam sobie” często odczuwa dysonans. (...) Tutor wie, kiedy odwołać się do pomocy innych specjalistów (psychologa, psychiatry, prawnika) i sam z niej korzysta”¹⁶ Indywidualne pochylenie się nad wychowan-

14 J. Konopelska, *Tutor z Oxfordu*, <http://forumakademickie.pl/aktualnosci/2010/10/5/638/tutor-z-oxfordu/> Wydano również pierwszą w Polsce książkę odnośnie tutoringu pt. *Tutoring w szkole. Między teorią a praktyką zmiany edukacyjnej*, (red.) M. Budzyński, P. Czekierda, J. Traczyński, Z. Zalewski, A. Zembrzuska, Towarzystwo Edukacji Otwartej, Wrocław 2009.

15 J. Król-Mazurkiewicz, *Tutoring w szkole. Opieka nad uczniem w kontekście potrzeb i korzyści*, [w:] *Opieka i wychowanie – tradycja i problemy współczesne* pod red. nauk. D. Aponek, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2009, s. 207.

16 Op. cit., s. 209, 211.

kiem w procesie edukacji, a zatem też i wychowania, wydaje się być kluczem do osobistego i społecznego sukcesu podopiecznego, który znajduje zrozumienie i wsparcie w swoich poczynaniach szkolnych, buduje swój autorytet i porażki przekuwa w sukces. Tutoring jako metoda pracy z podopiecznym ma jeszcze jedną zaletę – trwa przez jakiś czas, np. pół roku czy rok, a zatem nie jest kilkurazowym wsparciem uczącego się, ale stwarza możliwości budowania relacji, które potrzebują czasu by się wykrystalizować i ugruntować. W pracy tego typu uczenie opiera się na dialogu, wzajemnym szacunku i podążaniu w kierunku coraz większej samoświadomości możliwości własnych w procesie uczenia się oraz przebywania w otoczeniu tutora. Metoda pracy z dzieckiem nie jest skierowana ani do wybitnie uzdolnionych ani też do mających problemy z nauką – jest metodą dla wszystkich, w rozumieniu - dla każdego z osobna.

Perspektywy przemian w opiece nad dzieckiem w świetle nowego projektu ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej nad dzieckiem

Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej przedłożyło założenia projektu ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej nad dzieckiem z dnia 05 lipca 2010 roku¹⁷. W swoich założeniach projekt ma zobowiązywać gminy m.in. do opracowywania lokalnych programów wspierania rodziny i zatrudnienia asystentów rodzinnych oraz powoływania zespołów interdyscyplinarnych.

W projekcie ustawy czytamy: „Rodzina może otrzymać wsparcie przez działania:

- 1) asystenta rodziny;
- 2) zespołów interdyscyplinarnych;
- 3) placówek wsparcia dziennego;
- 4) rodzin wspierających;
- 5) innych podmiotów lub instytucji działających na rzecz dziecka i rodziny.¹⁸”

Asystent rodziny nie może być pracownikiem ośrodka pomocy społecznej w gminie, w której wykonuje pracę asystenta rodziny i nie będzie mógł łączyć swojej funkcji z funkcją pracownika socjalnego, który ma wpływ na wysokość przyznawanych świadczeń pieniężnych. Pod jego opieką ma znajdować się do 20 rodzin. Czas pracy asystenta rodziny ma być nienormowany, dostosowany do rytmu życia rodziny i jej rzeczywistych potrzeb. Asystent rodziny będzie pracował z rodzinami, w których sytuacja dziecka małoletniego będzie wymagała wsparcia. Asystent będzie mógł profilaktycznie wspierać rodziny zagrożone różnymi dysfunkcjami. Informacje o potrzebie pracy z rodziną, gmina będzie otrzymywała od pracownika socjalnego ośrodka pomocy społecznej, pedagoga szkolnego, policji czy pielęgniarki środowiskowej. Po uzyskaniu informacji o rodzinie borykającej się z trudnościami w sprawowaniu opieki nad wychowankami, kierownik ośrodka pomocy społecznej zleca przeprowadzenie w tej rodzinie wywiadu środowiskowego. Jeśli wywiad potwierdzi występowanie trudności w rodzinie w zakresie pełnienia funkcji opiekuńczo-wychowawczych przez rodzinę, kwestionariusz wywiadu przekazuje się asystentowi rodziny, który podejmuje pracę z tą rodziną. W zadaniach asystenta rodziny jest również pomoc w znalezieniu pracy członkom rodziny znajdującej się pod opieką asystenta. W jego pracy wspierać go będzie zespół interdyscyplinarny. Rodzina wyraża zgodę na pracę z asystentem rodziny i godzi się na aktywny udział w realizacji planu pracy. W planie pracy określa się cel, spodziewane efekty, zakres działań oraz role wszystkich członków rodziny.

Projekt ustawy podejmuje również zagadnienia **zespołu interdyscyplinarnego**. Zespół takowy powołuje kierownik ośrodka pomocy społecznej na wniosek asystenta rodziny. Główne zadania zespołu interdyscyplinarnego oscylują wokół:

- 1) diagnozy trudności występujących w rodzinie;
- 2) współpracy z jednostkami administracji rządowej i samorządowej, szkołami, zakładami opieki zdrowotnej, organizacjami pozarządowymi i wszelkimi innymi podmiotami, które mogłyby wspomóc działania na rzecz dziecka i rodziny;
- 3) sporządzanie okresowej oceny sytuacji rodziny przynajmniej raz na pół roku.

¹⁷ http://www.mpips.gov.pl/bip/download/Projekt%20piecza%20_06-07-10r.pdf

¹⁸ Projekt ustawy z dnia 5 lipca 2010 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej - Dział II. Wspieranie rodziny, rozdz. I. Przepisy ogólne, Art. 8, s. 5. http://www.mpips.gov.pl/bip/download/Projekt%20piecza%20_06-07-10r.pdf

Zespół interdyscyplinarny tworzą: asystent rodziny, pracownik socjalny i w zależności od potrzeb rodziny do zespołu wchodzi: pedagog szkolny, przedstawiciel policji, kurator sądowy oraz inne osoby, które pracują nad poprawą funkcjonowania danej rodziny. Udział członków zespołu interdyscyplinarnego w pracach zespołu odbywa się w ramach realizowanych obowiązków zawodowych¹⁹.

Rodzina borykająca się z trudnościami w wykonywaniu funkcji opiekuńczo-wychowawczych może zostać objęta pomocą ze strony rodziny wspierającej. **Rodzina wspierająca** przy określeniu planu pracy z rodziną i współpracy z asystentem rodziny pomaga rodzinie wspieranej w:

- 1) opiece i wychowaniu dziecka;
- 2) prowadzeniu gospodarstwa domowego;
- 3) kształtowaniu i wypełnianiu podstawowych ról społecznych.

Funkcja rodziny wspierającej może być powierzona osobom z bezpośredniego otoczenia dziecka. Statut rodziny wspierającej uzyskuje się po odbyciu szkolenia dla rodzin wspierających, organizowanego przez gminę i nadaje go wójt w miejscu zamieszkania rodziny wspieranej. Szkolenie nie dotyczy małżeństw i osób pełniących funkcję rodziny zastępczej, prowadzących rodzinny dom dziecka oraz małżeństw i osób przeszkolonych i zakwalifikowanych do pełnienia rodziny zastępczej lub prowadzenia rodzinnego domu dziecka²⁰.

Wymienia się następujące formy rodzinnej pieczy zastępczej:

- 1) rodzina zastępcza
  - a) spokrewniona,
  - b) niezawodowa,
  - c) zawodowa;
- 2) rodzinny dom dziecka.

Rodzina zastępcza zawodowa może pełnić funkcję pogotowia rodzinnego zapewniającego opiekę dziecku wymagającemu natychmiastowej pomocy. Rodziny zastępcze oraz osoby prowadzące rodzinne domy dziecka, na ich wniosek, są wpięane przez rodziny pomocowe²¹.

Nową formą pomocy będą **rodziny pomocowe**. Rodzinie pomocowej powierza się opiekę zastępczą nad dzieckiem, gdy na jakiś czas nie może tej pieczy sprawować rodzina zastępcza lub osoby prowadzące rodzinny dom dziecka. Może to być podyktowane następującymi okolicznościami:

- wypoczynek, udział w szkoleniach, pobyt w szpitalu opiekunów rodziny zastępczej lub prowadzących rodzinny dom dziecka;
- borykanie się z nieprzewidzianymi trudnościami lub zdarzeniami losowymi w rodzinie zastępczej, rodzinnym domu dziecka lub innej rodzinie pomocowej.

Rodziną pomocową może zostać:

- 1) rodzina zastępcza niezawodowa, rodzina zastępcza zawodowa lub prowadzący rodzinny dom dziecka;
- 2) małżeństwo lub osoba niepozostająca w związku małżeńskim przeszkolone do pełnienia funkcji rodziny zastępczej, prowadzenia rodzinnego domu dziecka lub rodziny przysposabiającej.

Poza tym w przypadku, gdy w rodzinie zastępczej zawodowej lub w rodzinnym domu dziecka nie przebywa maksymalna liczba dzieci określona przepisami, rodzina zastępcza zawodowa lub prowadzący rodzinny dom dziecka są zobowiązani przyjąć dziecko jako rodzina pomocowa²².

Ciekawym pomysłem wydaje się być powołanie funkcji **koordynatora rodzinnej pieczy zastępczej** względem rodzin zastępczych niezawodowych, rodzin zastępczych zawodowych i rodzinnych domów dziecka. Koordynatora wyznacza organi-

19 Projekt ustawy z dnia 5 lipca 2010 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej - Dział II. Wspieranie rodziny, Rozdział 2. Praca z rodziną, Art. 17 i 18, s. 9-10. http://www.mpips.gov.pl/bip/download/Projekt%20piecza%20_06-07-10r.pdf

20 Projekt ustawy z dnia 5 lipca 2010 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej - Dział II. Wspieranie rodziny, Rozdział 3. Pomoc w opiece i wychowaniu dziecka, Art. 30 i 31, s. 15. http://www.mpips.gov.pl/bip/download/Projekt%20piecza%20_06-07-10r.pdf

21 Projekt ustawy z dnia 5 lipca 2010 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej - Dział III. Piecza zastępcza, Rozdział 2. Rodzinna piecza zastępcza, Art. 40, s. 18. http://www.mpips.gov.pl/bip/download/Projekt%20piecza%20_06-07-10r.pdf

22 Projekt ustawy z dnia 5 lipca 2010 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej - Dział III. Piecza zastępcza, Rozdział 2. Rodzinna piecza zastępcza, Art. 72 i 73, s. 31-32. http://www.mpips.gov.pl/bip/download/Projekt%20piecza%20_06-07-10r.pdf

zator rodzinnej pieczy zastępczej, po zasięgnięciu opinii, odpowiednio rodziny zastępczej lub prowadzącego rodzinny dom dziecka. Do zadań osoby koordynującej rodzinną pieczę zastępczą należy m.in.:

- 1) udzielanie pomocy rodzinom zastępczym i prowadzącym rodzinne domy dziecka w realizacji zadań wynikających z pieczy zastępczej;
- 2) przygotowanie, we współpracy z asystentem rodziny i odpowiednio rodziną zastępczą lub prowadzącym rodzinny dom dziecka, planu pomocy dziecku;
- 3) pomoc rodzinom zastępczym oraz prowadzącym rodzinne domy dziecka w nawiązaniu wzajemnego kontaktu, w szczególności przez organizowanie grup wsparcia;
- 4) zapewnianie rodzinom zastępczym oraz prowadzącym rodzinne domy dziecka dostępu do specjalistycznej pomocy dla dzieci, w tym psychologicznej, reedukacyjnej i rehabilitacyjnej;
- 5) organizowanie opieki nad dzieckiem, w przypadku gdy rodzina zastępcza niezawodowa, rodzina zastępcza zawodowa albo prowadzący rodzinny dom dziecka okresowo nie może sprawować opieki;
- 6) zgłaszanie do ośrodków adopcyjnych informacji o dzieciach z uregulowaną sytuacją prawną, w celu poszukiwania dla nich rodzin przysposabiających;
- 7) udzielanie wsparcia pełnoletnim wychowankom rodzinnych form pieczy zastępczej;
- 8) przedkładanie organizatorowi rodzinnej pieczy zastępczej corocznego sprawozdania z efektów pracy.

Koordinator rodzinnej pieczy zastępczej ma mieć łącznie pod opieką nie więcej niż 15 rodzin zastępczych zawodowych, rodzin zastępczych niezawodowych lub rodzinnych domów dziecka. Koordynator musi nieustannie podnosić swoje kwalifikacje zawodowe uczestnicząc w szkoleniach i samokształceniu. Ma także prawo do korzystania z poradnictwa zawodowego, którego celem jest zachowanie i wzmocnienie kompetencji zawodowych koordynatora oraz przeciwdziałanie zjawisku wypalenia zawodowego²³. Koordynator rodzinnej pieczy zastępczej nie może łączyć swoich obowiązków z wykonywaniem obowiązków pracownika socjalnego.

Począwszy od 2011 roku zakłada się, że w placówkach opiekuńczo-wychowawczych nie będzie mogło przebywać więcej niż 30 dzieci, a od roku 2020 liczba dzieci ma być zmniejszona do 14 osób. Oprócz tego dąży się do tego, żeby w domach dziecka nie umieszczać dzieci poniżej 7 lat, a w dalszej perspektywie, od roku 2015 - nie umieszczać w domach dziecka dzieci poniżej 10 roku życia.

Na barkach gminy, a nie powiatu będzie spoczywała powinność organizowania tego typu rodzin zastępczych, ze szczególnym naciskiem na tworzenie się rodzin zastępczych zawodowych i niespokrewnionych. Gmina będzie również pokrywała znaczą część kosztów utrzymania dziecka w rodzinie zastępczej.

Obawy i refleksje odnośnie realizacji zadań zapianych w projekcie

Projekt ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej nad dzieckiem ma służyć nie tylko rodzinie zastępczej, ale również co niezwykle istotne, rodzinie naturalnej borykającej się z trudnościami opiekuńczo-wychowawczymi względem swoich dzieci. To bardzo ważne, ponieważ działania uzdrawiające, swego rodzaju naprawcze będą mogły odbywać się na terenie dobrze znanym dziecku, gdzie można będzie obserwować relacje dziecka z rodzicami, rodzeństwem. Każde środowisko rodzinne jest specyficzne, zatem pochylenie się nad konkretną rodziną może okazać się zbawienne, ponieważ w ten sposób dąży się przede wszystkim do tego, by dzieci, tam gdzie jest to możliwe, mogły nadal pozostać ze swoimi biologicznymi rodzicami i nieprzerwanie funkcjonować w sobie znanym środowisku rówieśniczym oraz szkolnym.

Problem, zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i społecznym zaczyna się wówczas, gdy rodzina naturalna z różnych powodów nie może sprawować opieki nad swoim dzieckiem. Obowiązkiem państwa jest zatroszczyć się o zapewnienie opieki nad niepełnoletnim obywatelem. Istotną kwestią pozostaje adekwatność owej opieki do potrzeb podopiecznego, jej jakość, a nawet przewidywane rezultaty oraz spójność w realizacji tychże potrzeb. Dyskusje prowadzone w środowisku naukowym, czy środowisku pomocy społecznej nad istotą pracy socjalno-wychowawczej z rodziną, w tym dziećmi z ograniczonymi możliwościami rozwoju ujawniają, że polityka w obszarze edukacyjnym finansowym czy społecznym nieustannie kuleje.

²³ Projekt ustawy z dnia 5 lipca 2010 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej - Dział III. Piecza zastępcza, Rozdział 2. Rodzinna piecza zastępcza, Art. 76, s. 34-35. http://www.mpips.gov.pl/bip/download/Projekt%20piecza%20_06-07-10r.pdf

Niedociągnięcia i brak odpowiedzialności za spójność systemu, widoczna jest i odczuwana w obrębie współpracy organów państwowych i samorządowych odpowiedzialnych za wspieranie działań na rzecz rodziny.

Analiza projektu systemu pomocy pokazuje, że on coraz bardziej się rozbudowuje. Czas pokaże, czy „pajęczyna potencjalnych możliwości” wspierania rodziny tego potrzebującej, przełoży się na rzeczywiste działania i ich realne efekty, a nie aktywność i prace dla idei.

Oto refleksje i pytania, które nasuwają się po analizie projektu ustawy oraz oceny obecnie zastanej rzeczywistości opiekuńczo-wychowawczej:

- jak rozbudowany system pomocy dziecku i rodzinie w teorii będzie funkcjonował w praktyce?
- co będzie się działo w przypadku braku współpracy rodziny wymagającej pomocy, np. z asystentem rodziny?
- kto, w jaki sposób i na jakich zasadach ma określać liczbę rodzin podlegających pieczy asystenta rodziny? W projekcie jest zapis mówiący jedynie ogólnie o tym, że jednocześnie liczba rodzin nie może przekroczyć 20. Liczba ta ma zależeć od stopnia przygotowania i doświadczenia zawodowego asystenta rodziny oraz stopnia trudności wykonywanych zadań. Obawa jest taka, że realia potrzeb rodzin zagłuszą higienę pracy i zakres obowiązków będzie przerastał asystenta, podobnie jak dotychczasowy nadmiar obowiązków kuratorów sądowych.
- w jaki sposób zorganizowany będzie system poradnictwa dla asystenta rodziny w celu zachowania i wzmocnienia jego kompetencji oraz przeciwdziałania zjawisku wypalenia zawodowego?
- co oznacza i jak będzie realizowany w praktyce zapis mówiący o tym, że rodzina wspierająca ma pomagać rodzinie wspieranej w prowadzeniu gospodarstwa domowego?
- co dalej z nadmiernie rozbudowaną biurokracją przy jednoczesnym braku osób działających w terenie na rzecz rodzin zastępczych i naturalnych potrzebujących wsparcia (pedagogzy szkolni, pedagogzy ulicy, terapeuci szkolni i inne osoby wspomagające proces opiekuńczo-wychowawczy)? Sprawowanie pieczy nad rodziną tego potrzebującą zza biurka mijają się z celem;
- jak usprawnić niespójną i wolno rozwijającą się infrastrukturę opieki nad małymi dziećmi? Dobrym przykładem może tu być Norwegia;
- w jaki sposób przyspieszyć skuteczne rozwiązania instytucjonalne w opiece nad małymi dziećmi z reorganizacją dużych placówek opiekuńczo-wychowawczych?
- jak będzie przebiegała praca nad rodziną naturalną mającą problemy opiekuńczo-wychowawcze, borykającą się z tzw. niemocą sprawczą swoich działań oraz kłopotami z własną osobowością, hierarchią wartości?
- jak będzie kształtował się system działań prewencyjnych skierowany na rodzinę naturalną z dysfunkcjami opiekuńczo-wychowawczymi?

Brakuje działań prewencyjnych i pracy z rodziną naturalną, której grozi odebranie dzieci lub będących w trudnej sytuacji powodującej zagrożenie dalszego prawidłowego rozwoju dzieci w teźże rodzinie. Jak ważna jest profilaktyka w różnych obszarach działalności i poczynań człowieka nie trzeba nikogo przekonywać, natomiast zdaje się, że ten obszar realnych działań prewencyjnych dotyczących szeroko pojmowanych zagadnień rodziny jest wciąż ułomny. Rodzin zastępczych jest wciąż zbyt mało w stosunku do potrzeb związanych z zapewnieniem opieki dzieciom, które nie mogą pozostać w rodzinie naturalnej z różnych przyczyn. Należy zatem opracować skuteczny program pozyskiwania i motywowania rodzin do podjęcia trudu bycia rodziną zastępczą. Można byłoby starać się o przyspieszenie procedur uzyskania statusu rodziny zastępczej tam, gdzie jest to możliwe a potencjalna rodzina zastępcza nie budzi żadnych zastrzeżeń.

Konieczne są działania oddolne, wspierane przez państwo, polegające na wypracowaniu spójnego i drożnego systemu opieki i wspierania rodzin naturalnych zagrożonych niedostosowaniem i rodzinnymi form opieki zastępczej. Powinno dążyć się do utworzenia na poziomie gminy systemu wczesnego wykrywania kryzysu w rodzinach, a nie jedynie hamowania, łagodzenia czy usuwania skutków niewłaściwego funkcjonowania rodziny naturalnej. Ważne przy tym jest zreorganizowanie pracy ośrodków pomocy społecznej z utworzeniem aktywnie działających zespołów pomocy dziecku i rodzinie. Uruchomić należy i połączyć siły we wspólnym działaniu wszystkich instytucji i ośrodków wyspecjalizowanych w dziedzinie pomocy dziecku i rodzinie (sąd, policja, pomoc społeczna, pracownicy poradni psychologiczno-pedagogicznej) a także wolontariuszy. Każda istotna dla funkcjonowania rodziny decyzja powinna być podjęta po konsultacjach osób – specjalistów pracujących w zespołach nad konstruktywnym wspieraniem dalszego funkcjonowania rodziny. „Kluczową zdaniem

J. Hryniewicz sprawą jest opracowanie i wdrożenie koncepcji lokalnej polityki społecznej”, dodając jednocześnie, że „pomoc społeczna nie zastąpi polityki społecznej. Jest to ważne, ponieważ warto pamiętać o znanych prawdowościach, takich jak: „Im więcej pomocy społecznej, tym liczniejsi jej podopieczni. Im szersze programy powszechne, tym mniej klientów będzie miała pomoc społeczna. Im mniej podopiecznych ma pomoc społeczna, tym skuteczniej może działać.”²⁴ Mały zasięg oddziaływań nie przeszkadza, wręcz przeciwnie - będzie ułatwiać i pomagać w docieraniu do konkretnego odbiorcy, przedsiębiorcy, społecznika, itd.

Obecnie odnosi się wrażenie, że system pracy z rodziną biologiczną działa w szczytowej formie:

- brak współpracy między poszczególnymi podmiotami, placówkami życia społecznego w danej okolicy, regionie, działającymi w tym samym obszarze oddziaływań społecznych;
- nie wystarczy by idea pomocy i współdziałania się rozpowszechniała, muszą się przede wszystkim rozwijać i nabierać realnego kształtu działania praktyczne;
- społeczeństwo musi chcieć widzieć, słyszeć i reagować w obliczu niepokojących przejawów zachowań opiekuńczo-wychowawczych swoich najbliższych, sąsiadów;
- edukacja prorodzinna już od lat przedszkolnych.

Nie może to być jedynie przyglądanie się problemom rodziny i jej osądzanie. Musi to być autentyczne wspieranie z diagnozowaniem nastawionym nie na to, co źle funkcjonuje ale na to, co jest do zrobienia w kwestii pomocy rodzinie, czyli diagnoza niezbędnych i możliwych do realizacji potrzeb przez samą rodzinę i pracowników opieki społecznej lub wprost przy ich pomocy. Pracownik pomocy społecznej powinien legitymować się nie tylko odpowiednim wykształceniem, ale również wrażliwością, empatią, sprawnością diagnozowania potrzeb rodziny, które można zorganizować w ramach pomocy społecznej. Nie może być braku konsekwencji zaniedbań czy uchybień ze strony pracowników opieki społecznej, zbyt pochopne i pobieżne podejmowanie decyzji, np. odebrania dzieci rodzicom, którzy są biedni, często borykają się z chorobami, w domu jest brudno i zimno, choć miłości tam nie brakuje. Koszt miesięczny utrzymania dziecka, np. w domu dziecka wynosi około 3 tys. złotych. Gdyby część tych pieniędzy udało się przekazać rodzinie naturalnej w formie żywności, odzieży, środków czystości, opatu czy w innej postaci w zależności od konkretnej sytuacji poszczególnych rodzin w potrzebie, w wielu przypadkach rodzinom takim można byłoby pomóc w znaczny sposób. Konieczne trzeba pomyśleć nad rozwiązaniami prawnymi w tej właśnie kwestii.

Można niejednej rodzinie zapewnić wsparcie psychologiczne czy zorganizować pomoc z udziałem wolontariuszy. Duża część Kanadyjczyków zaangażowana jest w działania na rzecz pomagania innym. Jest to niewątpliwa zasługa specjalnego kanału telewizyjnego, informującego o lokalnych akcjach i programach, co przyczynia się również do zachęcania do tego typu aktywności niezdecydowanych. W wiadomościach i dziennikach lokalnych usłyszeć można o działalności i różnego rodzaju akcjach wolontariuszy. Jest to działalność bardzo popierana i doceniana przez społeczność kanadyjską²⁵. Pomoc wolontariacka jest możliwa na dużą skalę, należy ją tylko odpowiednio zorganizować i rozpropagować. Czasami wystarczy niewiele by pomoc znaczyła wiele i czasem trzeba zrobić bardzo wiele, by zaczęło dziać się dobrze. To znaczy, że podejmować próby pomocy należy zawsze, szczególnie tam, gdzie rodzina posiada dzieci i wyraża chęć współpracy a ich własne starania nie zawsze przynoszą oczekiwane rezultaty. „Jednak najważniejsza rola sprowadza się do pracy u podstaw, czyli pracy nad zmianami w zachowaniu dziecka i równoczesnym korygowaniu zachowań patogenicznych bądź wręcz dewiacyjnych u jego bliskich.”²⁶ Dziecko musi skądś czerpać wzorce prawidłowego zachowania społecznego, siły wewnętrzne, by nie obwiniało siebie za sytuację, w której znajduje się ono i jego rodzina. Bywa, że rodzice lub opiekunowie dziecka sami rozbudzają i utwierdzają poczucie winy w dziecku, obwiniając je za wszystkie niedogodności, złe warunki bytowe i relacje międzyludzkie, w tym małżeńskie czy partnerskie. Ewa Jarosz podkreśla konieczność rozwijania u dzieci umiejętności reagowania na krzywdzenie, co można włączyć do zakresu działań szkoły. Rozwijanie świadomości na temat krzywdzenia w różnej postaci oznacza nabywanie umiejętności radzenia sobie w sytuacjach kryzysowych, wiedza

24 G. Gajewska, *Wsparcie dziecka w rozwoju...* op. cit., s. 153.

25 I. Kości, E. Zator, *Wolontariat w kraju pachnącym żywicą*, [w:] *Wolontariat w obszarze humanistycznych wyzwań opiekuńczych*, red. nauk. B. Kromolicka, Wydawnictwo Edukacyjne „AKAPIT”, Toruń 2005, s. 111.

26 S. Laskowska, *Rozwój sektora pozarządowego jako odpowiedź na rosnące potrzeby społeczne wobec instytucji pomocowych*, [w:] *Wolontariat w obszarze humanistycznych wyzwań opiekuńczych*, red. nauk. B. Kromolicka, Wydawnictwo Edukacyjne „AKAPIT”, Toruń 2005, s. 204.

na temat tego, gdzie szukać pomocy, do kogo się zwrócić, odróżniać działania niewłaściwe, bezprawne, znać swoje prawa, rozróżniać działania krzywdzące dziecko niezamierzone od zamierzonego i ciągłego. Wśród możliwości szkoły w działaniach profilaktycznych na rzecz dzieci podwyższonego ryzyka krzywdzenia, znajdują się również działania polegające na rozwijaniu przyszłego pozytywnego rodzicielstwa. Polega to na uświadomieniu wagi i odpowiedzialności wobec zadania bycia rodzicem, respektowanie potrzeb własnego dziecka, uczenie odpowiedzialności, szanowanie potrzeb własnych i innych, określanie uczuć i umiejętność oddzielania ich od zachowań. Poza tym niezwykle ważne wydaje się uczenie umiejętnego gospodarowania własnym budżetem, a tymczasowo np. kieszonkowym, a także rozsądne gospodarowanie czasem. Na obraz przyszłego pozytywnego rodzicielstwa wpływa jakość edukacji w zakresie seksualności, rozumianej jako dojrzałość nie tylko płciowa, ale przede wszystkim psychiczna²⁷.

Warto podkreślić konieczność podejmowania rozmów z uczniami przy okazji prowadzenia różnych tematów w obrębie wielu przedmiotów chociażby sposobów i możliwości „usamodzielniania się w dorosłości”, za którym kryje się nie tylko ukończenie 18 roku życia, ale możliwość samodzielnego funkcjonowania ekonomicznego, szczególnie w obliczu wejścia w rolę rodzica. Rodzicem się zostaje nie tylko przez fakt poczęcia dziecka, ale stawanie się rodzicem jest długotrwałym procesem pozytywnego uobecniania się w życiu dziecka. Ważne przy tym jest, szczególnie w przypadku dziecka krzywdzonego, by nie izolowało się od społeczności szkolnej, rówieśniczej, lecz miało odwagę i siłę do szukania kontaktu z innymi rówieśnikami, którzy będą dla niego swego rodzaju wzorcem, wsparciem psychicznym. Umiejętne nawiązywanie kontaktu i jego podtrzymywanie z własnym dzieckiem w każdej społeczności rodzicielskiej: naturalnej czy zastępczej jest nie do przecenienia.

We wczesnym wykrywaniu nieprawidłowości u dzieci i ich korygowaniu oraz wspieraniu rozwoju dziecka z różnych środowisk może być pomocne rozporządzenie wydane w dniu 17 listopada 2010 roku przez Minister Edukacji Narodowej. Rozporządzenie, które ma obowiązywać od 1 września 2011 roku nakłada na szkoły, przedszkola i placówki obowiązek zorganizowania i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej dzieciom. Dyrektor będzie obowiązany powołać zespół składający się z nauczycieli, wychowawców i specjalistów, których zadaniem będzie ustalanie zakresu, wyszczególnienie zalecanych form, sposobów oraz czasu udzielanej pomocy psychologiczno-pedagogicznej z uwzględnieniem indywidualnych potrzeb i możliwości dziecka. Mowa tu zarówno o uczniach z trudnościami w uczeniu się, jaki i uczniach o szczególnych uzdolnieniach. Powołane zespoły będą w odniesieniu do poszczególnych dzieci opracowywały programy edukacyjno-terapeutyczne w stosunku do dzieci z potrzebą kształcenia specjalnego lub plany działań wspierających rozwój w odniesieniu do dzieci z opinią o potrzebie udzielenia pomocy psychologiczno-pedagogicznej. Potrzeby oddziaływań edukacyjnych i terapeutycznych wynikać mogą m.in. z:

- 1) niepełnosprawności;
- 2) niedostosowania społecznego;
- 3) zagrożenia niedostosowaniem społecznym;
- 4) szczególnych uzdolnień;
- 5) specyficznych trudności w uczeniu się;
- 6) zaburzeń komunikacji językowej;
- 7) przewlekłej choroby;
- 8) sytuacji kryzysowych lub traumatycznych;
- 9) niepowodzeń edukacyjnych;
- 10) zaniedbań środowiskowych związanych z sytuacją bytową ucznia i jego rodziny, sposobem spędzania czasu wolnego, kontaktami środowiskowymi;
- 11) trudności adaptacyjnych związanych z różnicami kulturowymi lub ze zmianą środowiska edukacyjnego, w tym związanych z wcześniejszym kształceniem za granicą.

Specjaliści wchodzący w skład zespołu dokonują analizy poziomu wiadomości, umiejętności i funkcjonowania danego ucznia oraz określają ewentualne trudności w nauce czy adaptacji ucznia, podopiecznego. W planowaniu indywidualnej ścieżki edukacyjnej bądź edukacyjno-terapeutycznej danego dziecka, uwzględnia się potrzeby zdiagnozowane zarówno

27 E. Jarosz, *Profilaktyka krzywdzenia dziecka w rodzinie jako nowe zadanie szkoły – propozycja działań*, [w:] *Ciągłość i zmiana w edukacji szkolnej – społeczne i wychowawcze obszary napięć* pod red. nauk. J. Surzykiewicz, M. Kuleszy, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2010, s. 170-171.

w przedszkolu, szkole i placówce, jak i wynikające z orzeczenia lub opinii wydanej przez poradnię psychologiczno-pedagogiczną. Pracę jednego lub kilku zespołów koordynuje osoba wskazana przez dyrektora przedszkola, szkoły lub placówki²⁸.

W rodzinach naturalnych prawidłowo funkcjonujących nawet chwilowe nieprawidłowe poczynania rodziny czy jej potknięcia wychowawcze są równoważone stanami, które rekompensują wcześniejsze niedostatki. Mimo, że pewne wydarzenia czy zajścia zapadają w pamięć na całe życie to w miarę dorastania, możliwość wychowywania się w rodzinie naturalnej z oczywistości staje się pewnym darem i jest doceniane tym bardziej, im więcej dookoła siebie widzi się i słyszy niesprawiedliwości względem dzieci. Tymczasem wychowywanie się dziecka w rodzinie naturalnej nie powinno być przywilejem lecz oczywistością. Wiele przyczyn składa się na jakość funkcjonowania rodziny, ponieważ samo małżeństwo czy partnerstwo, w którym pojawiają się dzieci lub nie, jest procesem niezwykle złożonym. W sposób niekonwencjonalny związku te określił Alvin Toffler. Uważa on, że istnieją małżeństwa kontraktowe, małżeństwa — seriele charakteryzujące się wielokrotnie powtarzaniem współżyciem i rozstawaniem się, rodziny gromadne oraz ludzie związani ze sobą zażyłościami z aktywnością seksualną lub nie, a także formalnie małżonkowie, którzy pracują w dwóch różnych miejscach znacznie od siebie oddalonych²⁹.

Więzi międzyludzkie, uczucia są dobrami bezcennymi, nie powinny podlegać prawom rynku. Wartości tych nie można świadomie i perfidnie przyjmować na jakiś czas, poddawać próbie. Tymczasem bywa, że we współczesnym, materialistycznym świecie „(...) więzi i partnerstwo postrzega się jako dobra konsumpcyjne; podlegają one podobnym kryteriom oceny jak wszystkie inne przedmioty konsumpcji. W świecie konsumpcji pozornie trwałe produkty z reguły oferuje się na „czas próbny” i obiecuje się zwrot pieniędzy, jeśli nabywca nie jest z nich w pełni zadowolony. Jeśli tak samo postrzega się partnera w związku, to praca, by związek był udany, nie jest już zadaniem obojga partnerów — nie muszą już być ze sobą na dobre i na złe, pomagać sobie nawzajem w trudnych chwilach, w razie konieczności ograniczać własnych potrzeb, ustępować i dokonywać poświęceń dla dobra trwałego związku. Przeciwnie, związek zależy od uzyskania satysfakcji z produktu natychmiast gotowego do użytku; jeśli przyjemność nie dorasta do obietnic i oczekiwań lub jeśli uzyskana rozkosz zaczyna się opatrywać, to nie ma żadnego powodu, żeby trzymać się podrzędnego i zestarzałego produktu, zamiast nabyć w sklepie kolejny, „nowy i udoskonalony”.³⁰ To niepokojące spostrzeżenia traktowania potrzeb niematerialnych na równi z materialnymi, podlegającymi prawom rynku, co w znaczny sposób utrudnia, a czasem uniemożliwia zbudowanie prawidłowej hierarchii wartości. Każda osoba w rodzinie jest pełnoprawnym jej członkiem i wpływa na jej kształt. Człowiek, szczególnie ten mały, niedojrzały, nie może być przyjmowany do rodziny wyłącznie na jej zasadach, bez prawa do bycia dzieckiem i korzystania z tego przywileju.

Żadne dziecko nie mogące wychowywać się w rodzinie naturalnej nie powinno być umieszczane w placówkach z dużą ilością dzieci, ponieważ wówczas staje się jednostką anonimową, jedną z wielu, którą traktuje się jak zbiór wychowanków, a nie jednostkę, indywidualność. Poza tym w naturze żadne dziecko, szczególnie to małe nie jest przystosowane do życia w dużym skupisku ludzi — osób ze sobą niespokrewnionych. Nie odnajdzie się w tłumie i nie będzie mogło prawidłowo się rozwijać, tracąc energię na nieustanne próby zwrócenia na siebie uwagi na wiele sposobów, tych w sensie pozytywnym, jak i negatywnym. Postawy negatywne, bunt są również formą wypowiedzi, zewnętrznych i wewnętrznych oznak braku poczucia akceptacji, zatrzymania uwagi, wysłuchania, rozmowy czy naturalnej chęci posiadania rzeczy na wyłączność.

System opieki nad dziećmi opuszczonymi czy porzuconymi nie był jednakowy, wciąż ewoluował, ponieważ starano się poszukiwać rozwiązań zgodnych z obowiązującą polityką społeczną, możliwościami finansowymi czy ogólnymi trendami. Z perspektywy czasu okazuje się, że nie wszystkie rozwiązania służyły dobru dziecka, jak chociażby wielkie placówki, typu domy dziecka czy ośrodki szkolno-wychowawcze w latach, które zarządzane były centralnie i borykały się z wieloma problemami, w tym tymi najważniejszymi, jak problemy zdrowotne dzieci, czy problemy wychowawcze szeroko pojmowane. Przeglądając się zatem historii opieki nad dzieckiem i rodziną można powiedzieć, że „Przyszłość opieki społecznej czy mówiąc ogólniej, państwa opiekuńczego nie zależy obecnie od doprecyzowania czy zawężenia i ściślejszego dopracowania

28 <http://www.roktaalentow.men.gov.pl/projekt-strona-glowna/item/369-pomoc-psychologiczno-pedagogiczna-w-przedszkolach-oddzialach-przedszkolnych-w-szkolach-podstawowych-w-gimnazjach-szkolach-specjalnych-oddzialach-specjalnych-w-szkolach-ogolnodostepnych-i-placowkach-od-1-wrzesnia-2011-roku>.

29 A. Toffler, *Trzecia fala*, PIW, Warszawa 1997, s. 331.

30 Z. Bauman, *Zindywidualizowane społeczeństwo*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2008, s. 191.

zasad, klasyfikacji i procedur; nie polega też na zmniejszeniu różnicowania i złożoności ludzkich potrzeb i problemów. Zależy natomiast od standardów etycznych społeczeństwa, którego wszyscy jesteśmy członkami. Dzisiaj większym problemem jest kryzys i zagrożenie tych standardów etycznych niż kwestia racjonalności i sumienności pracowników opieki społecznej.³¹ Odpowiedzialność za funkcjonowanie systemu pomocy dziecku i rodzinie w potrzebie ponoszą nie tylko osoby bezpośrednio odpowiedzialne, zatrudnione w sektorze opieki społecznej, ale całe społeczeństwo, którego obraz jest wyrazem społeczno-kulturowej aktywności społeczeństwa w danym państwie w różnych obszarach życia społecznego, w tym opiekuńczo-wychowawczego. Uczymy się stopniowo, od rzeczy najprostszych po bardziej skomplikowane, zarówno w sferze intelektualnej, jak i emocjonalnej. Podstawą jest dobra baza, solidne podwaliny wartości, którymi należy się w życiu kierować.

Rodzina na przestrzeni wielu lat zmieniała się pod wieloma względami, co spowodowane było i jest procesami globalizacji, rozwojem i ogromnym dostępem do środków masowego komunikowania, przeobrażeniami mentalnymi, postrzeganiem dziecka w rodzinie, sposobami jego traktowania i wychowywania. „Człowiek funkcjonuje w określonym środowisku, które składa się z rzeczy, ludzi, zdarzeń, wspólnie wytwarzających wielorakie związki i nowe przestrzenie bytowania. Jednostka ludzka jest owym środowiskiem poniekąd naznaczona, środowisko to oddziałuje na nią z różnym nasileniem i efektami.³²” Rodzina wpływa bezpośrednio na swoich członków, ale pośrednio na obraz i funkcjonowanie całego społeczeństwa. Bierze udział w przemianach społecznych, kulturowych, opiekuńczo-wychowawczych, rzutując na kształt nowych projektów ustaw, poszukiwania innowacji i skutecznych form działań prospołecznych czy naprawczych w stosunku do rodziny naturalnej i rodziny zagrożonej krzywdzeniem. Każda rodzina znajduje się w określonym środowisku, które oddziałuje na nią i ona wpływa na kształt środowiska. Rozsądnym zatem jest poszukiwanie takich rozwiązań w przypadku rodzin czy dzieci zagrożonych krzywdzeniem, które okażą się skuteczne w swoich zintegrowanych działaniach z innymi podmiotami powołanymi do pomagania i różnego typu działań przynoszących efekty, np. kampanie edukacyjne promujące rozsądne i mądre rodzicielstwo w mediach ogólnopolskich i lokalnych, szkolenia i pogadanki w szkołach oraz poza nią skierowane do rodziców. Szkoła to dobre miejsce do spotkań i działań prospołecznych, ponieważ po pierwsze dysponuje bazą lokalową, również zapleczem osobowym w postaci wychowawcy klasy, pedagoga szkolnego, zaproszonego do współpracy psychologa, terapeuty. Po drugie jest miejscem stykania się poczyznań dziecka, rodziców oraz pedagogów, czyli wspólną płaszczyzną oddziaływań.

Zakończenie

W rodzinie naturalnej, ale też zastępczej, można się „bezpiecznie potykać”, „bezpiecznie popełniać błędy”, „bezpiecznie przyjmować porażki”, „bezpiecznie wykorzystywać przywilej bycia dzieckiem” we wszystkich jego przejawach. Budowanie lub odbudowywanie swojego „ja” musi odbywać się nie tylko w bezpiecznej przestrzeni, ale także w bezpiecznym otoczeniu sobie tylko bliskich osób. Trzeba skądś czerpać siły do patrzenia na siebie z wyobrażoną przyszłością i realnością poczyznań a także bez nadmiernych i paraliżujących obaw, że napotykać się będzie przeszkody w realizacji zamierzeń w codziennych wyborach.

Każda rodzina to oddzielna forma aktywności własnej i społecznej, ponieważ na jej funkcjonowanie składa się wiele czynników, zatem praca z rodziną wymaga od podmiotów wspomagających, rzetelnego rozpoznania sytuacji zarówno materialnej - bytowej, jak i psychicznej - emocjonalnej. Być może każdy z członków rodziny będzie wymagał specyficznej pomocy, wsparcia, oprócz działań podejmujących próbę scalenia rodziny. Należy wspierać, podejmować zabiegi wzmocnienia pozytywnych stron funkcjonowania poszczególnych jej członków by odbudować wiarę w samego siebie, swoje możliwości i potencjał, który czasem wymaga czasu, nawet wieloletnich zabiegów, prowadzących do realizacji marzeń czy zakładanych planów.

Państwo z opiekuńczego staje się państwem pomocowym po to, by nie utrwałać postawy roszczeniowej i nie pogłębiać niemocy wielu rodzin niewydolnych wychowawczo w wyniku, np. niezaradności życiowej, zaprzestania poszukiwania pracy, tkwienia w uzależnieniu od alkoholu czy narkotyków, liczenia jedynie na pomoc zewnętrzną. Osoby takie muszą brać

31 Op. cit., s.104-105.

32 A. Roguska, *Edukacja pozaszkolna z udziałem mediów środowiskowych w kontekście pedagogiki społecznej*, [w:] *Edukacja społeczna wobec problemów współczesnego człowieka i społeczeństwa* pod red. nauk. J. Piekarskiego, T. Pilcha, W. Theissa i D. Urbaniak-Zajac, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2010, s. 606.

odpowiedzialność rodzicielską za swoje dzieci i za samych siebie. Państwo w postaci systemów pomocy, najbliższa gmina czy powiat mają ich w różnego rodzaju działaniach naprawczych wspierać ale nie wyręczać.

Tworzenie się systemu rodzicielstwa zastępczego, szczególnie niespokrewnionego jest zadaniem priorytetowym, jeśli ma być ograniczana liczba dzieci trafiających do placówek opiekuńczo-wychowawczych. Oprócz kwestii finansowania tego typu rodzin czy placówek rodzinnych istotną kwestią jest zespół współpracujący i wspierający działalność tego typu form pomocy dzieciom. Angażowanie się pracowników opieki zastępczej może prowadzić do obniżenia nastroju czy wypalenia zawodowego, które nie sprzyjają prawidłowemu wykonywaniu nie tylko swoich obowiązków, ale również emocjonalnemu zaangażowaniu się w aktywność każdego swojego podopiecznego.

Problematyka rodzin zastępczych nie może być rozpatrywana całościowo inaczej, jak tylko przez pryzmat również rodzin naturalnych zagrożonych nieprzystosowaniem i krzywdzących swoje dzieci. Działania prospołeczne i profilaktyka muszą być skierowane do rodziców i osób, które potencjalnie stać się mogą rodzicami, w tym dzieci w różnym wieku, by zmniejszyć skalę nieprawidłowości opiekuńczo-wychowawczych i zwiększyć świadomość rodzicielstwa, w tym umiejętności reagowania na krzywdzenie.

Projekt ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej nad dzieckiem w swoich założeniach ma opierać się na bardziej wnikliwej i spójnej (środowiskowo-zespołowej) pracy nad rodziną naturalną i formami zastępczej opieki. Wprowadzono nowe elementy wsparcia rodziny w postaci: asystenta rodziny, koordynatora rodzinnej pieczy zastępczej, rodziny wspierającej, rodziny pomocowej czy zespołu interdyscyplinarnego. Zabiegi owe wydają się sensowne i okazać się mogą skuteczne pod warunkiem, że system zadziała. To znaczy, że każdy jego element będzie funkcjonował efektywnie i sprawnie zarówno indywidualnie, a jednocześnie tworzył drożny zespół działający na rzecz rodziny i dziecka zagrożonego krzywdzeniem.

Wskazana i pożądana społecznie jest koordynacja pracy takich służb jak: nauczyciele, pedagodzy szkolni, wychowawcy, kuratorzy sądowi, dzielnicowi, pracownicy socjalni i psychologzy, pracownicy poradni psychologiczno-pedagogicznych a nawet prawnicy. Ma to być zarówno odpowiedzialność jednostkowa osób z kręgu tzw. służb społecznych, jak również odpowiedzialność zespołowa osób tworzących i uczestniczących w prawidłowym funkcjonowaniu poszczególnych rodzin. Potrzebny jest jeszcze jeden rodzaj odpowiedzialności - odpowiedzialność społeczna spoczywająca na każdym, ponieważ zauważanie problemu, jego sygnalizowanie oraz reagowanie jest nie tylko powinnością, ale i obowiązkiem każdego obywatela.

Bibliografia

- Armstrong T., *7 rodzajów inteligencji. Odkryj je w sobie i rozwijaj*, Wyd. MT Biznes, Warszawa 2009.
- Bauman Z., *Zindywidualizowane społeczeństwo*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2008.
- Dąbrowski Z., *Pedagogika opiekuńcza w zarysie*, cz.1, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2000.
- *Dzieci i młodzież w opiece zastępczej. Odkryjcie swoje prawa!* (wydanie broszurowe), Wydawca: Stowarzyszenie SOS Wioski Dziecięce w Polsce i Biuro rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2010.
- Gajewska G., *Wsparcie dziecka w rozwoju. Konteksty opieki i edukacji*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2009.
- Gardner H., *Inteligencje wielorakie, nowe horyzonty w teorii i praktyce*, Wyd. MT Biznes, Warszawa 2009.
- Gardner H., *Inteligencje wielorakie. Teoria w praktyce*, Wyd. Media Rodzina, Poznań 2002.
- Goleman D., *Inteligencja emocjonalna w praktyce*, Wydawnictwo Media Rodzina, Poznań 1999.
- Jarosz E., *Profilaktyka krzywdzenia dziecka w rodzinie jako nowe zadanie szkoły – propozycja działań*, [w:] *Ciągłość i zmiana w edukacji szkolnej – społeczne i wychowawcze obszary napięć* pod red. nauk. J. Surzykiewicza, M. Kuleszy, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2010.
- Kantowicz E., *Koncepcja multiprofesjonalnego wsparcia dziecka w środowisku szkoły – szanse i bariery*, [w:] *Ciągłość i zmiana w edukacji szkolnej – społeczne i wychowawcze obszary napięć* pod red. nauk. J. Surzykiewicza, M. Kuleszy, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2010.

- Knopp K. A., *Inteligencja emocjonalna oraz możliwości jej rozwijania u dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2010.
- Kość I., Zator E., *Wolontariat w kraju pachnącym żywicą*, [w:] *Wolontariat w obszarze humanistycznych wyzwań opiekuńczych*, red. nauk. B. Kromolicka, Wydawnictwo Edukacyjne „AKAPIT”, Toruń 2005.
- Król-Mazurkiewicz J., *Tutoring w szkole. Opieka nad uczniem w kontekście potrzeb i korzyści*, [w:] *Opieka i wychowanie – tradycja i problemy współczesne* pod red. nauk. D. Apanel, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2009.
- Laskowska S., *Rozwój sektora pozarządowego jako odpowiedź na rosnące potrzeby społeczne wobec instytucji pomocowych*, [w:] *Wolontariat w obszarze humanistycznych wyzwań opiekuńczych*, red. nauk. B. Kromolicka, Wydawnictwo Edukacyjne „AKAPIT”, Toruń 2005.
- Roguska A., *Edukacja pozaszkolna z udziałem mediów środowiskowych w kontekście pedagogiki społecznej*, [w:] *Edukacja społeczna wobec problemów współczesnego człowieka i społeczeństwa* pod red. nauk. J. Piekarskiego, T. Pilcha, W. Theissa i D. Urbaniak-Zajac, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2010.
- Suświłło M., *Inteligencje wielorakie w nowoczesnym kształceniu*, Wyd. UWM, Olsztyn 2004.
- Toffler A., *Trzecia fala*, PIW, Warszawa 1997.
- *Tutoring w szkole. Między teorią a praktyką zmiany edukacyjnej*, (red.) M. Budzyński, P. Czekerda, J. Traczyński, Z. Zalewski, A. Zembrzuska, Towarzystwo Edukacji Otwartej, Wrocław 2009.

Źródła internetowe

- <http://www.roktalentow.men.gov.pl/projekt-strona-glowna/item/369-pomoc-psychologiczno-pedagogiczna-w-przedszkolach-oddzialach-przedszkolnych-w-szkolach-podstawowych-w-gimnazjach-szkolach-specjalnych-oddzialach-specjalnych-w-szkolach-ogolnodostepnych-i-placowkach-od-1-wrzesnia-2011-roku>
- http://www.mpips.gov.pl/bip/download/Projekt%20piecza%20_06-07-10r.pdf
- Konopelska J., Tutor z Oxfordu, <http://forumakademickie.pl/aktualnosci/2010/10/5/638/tutor-z-oxfordu/>
- Projekt ustawy z dnia 5 lipca 2010 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej - Dział II i III. http://www.mpips.gov.pl/bip/download/Projekt%20piecza%20_06-07-10r.pdf

Streszczenie

Rodzinna opieka zastępcza i działania wspierające rodzinę naturalną

Artykuł porusza wybrane zagadnienia możliwości stojących wobec działań pomocowych w stosunku do jednej z form opieki - rodziny zastępczej i poczynań profilaktycznych w odniesieniu do rodziny naturalnej w celu możliwie jak największego przeciwdziałania skali oddawania dzieci pod jakąkolwiek formę opieki zastępczej. Autorka przybliży wybrane zapisy projektu ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej nad dzieckiem z dnia 05 lipca 2010 roku jako swego rodzaju głos w dyskusji i poddaje analizie niektóre jego zapisy.

Autorka zwraca również uwagę na sferę psychiczną - inteligencję emocjonalną, intelektualną czy społeczną jako mniej namacalne, ale niezwykle istotne elementy prawidłowego funkcjonowania człowieka, szczególnie młodego zarówno w rodzinie naturalnej, jak i zastępczej, bez względu na wyjściowe zdolności czy talenty. W związku z tym poruszono zagadnienie tutoringu jako jednej z wielu możliwości procesu wspierania dziecka-ucznia w odkrywaniu i rozwijaniu swoich zdolności, co ma ogromne znaczenie podczas kształtowania własnego poczucia wartości i budowania ich hierarchii. Podkreślono również, jak ważne jest i potrzebne przy pracy z rodziną oraz dzieckiem z zachwianymi aspektami funkcjonowania osobowego, stworzenie zespołu scalającego i budującego rodzinę zagrożoną pod wieloma względami jednocześnie.

Abstract

Family foster care and works in support of biological families

The article deals with selected issues of potential support actions in relation to one form of care- foster family and prevention work in relation to biological families intended to limit the number of children placed in foster care. The author describes selected provisions of draft law on foster care and family support system of July 5, 2010, sees them as a voice in the discussion and analyses some of its aspects.

The author pays attention to psychics - emotional intelligence, intellect and social skills as less palpable but nonetheless crucial elements of proper functioning of human beings, especially youth in biological or foster families regardless of their skills and talents. In connection to that the author mentions tutoring as one of many options of supporting a child-student in discovering and developing its talents, which is of enormous importance when shaping its sense of self-confidence and building its hierarchy. It has been stressed how important and necessary it is in work with families and children with distorted aspects of personal functioning, to build a team consolidating and building families at risk from many different factors at the same time.

Katarzyna Napiórkowska, Tamara Uliasz

Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej

Profilaktyka i system pieczy zastępczej jako narzędzia przeciwdziałania marginalizacji społecznej dziecka

Narastające problemy społeczne takie, jak rozszerzająca się sfera ubóstwa, bezrobocie, nasilające się zjawisko patologii społecznych, negatywnie odbijają się na funkcjonowaniu wielu rodzin w Polsce. Trudna sytuacja społeczno-ekonomiczna kraju najbardziej jest odczuwana przez najbiedsze grupy społeczne, a do takich należą przede wszystkim dzieci. Stworzenie optymalnych warunków rozwoju dzieci i młodzieży stało się istotnym problemem z zakresu polityki społecznej państwa. Szczególnie istotny jest ten problem w odniesieniu do dzieci i młodzieży ze środowisk ubogich, bezrobotnych, rodzin wielodzietnych, osób samotnie wychowujących dzieci, rodzin niewydolnych wychowawczo, rozbitych, uzależnionych od alkoholu i narkotyków.

Liczba dzieci umieszczanych w różnych formach pieczy zastępczej w ciągu ostatnich 10 lat utrzymuje się na podobnym, wysokim poziomie i wynosi średnio miesięcznie około 85 tys. dzieci, co nie znajduje uzasadnienia w zmniejszającej się liczbie dzieci w Polsce. Problemy z dramatycznie malejącą liczbą urodzeń znane są od wielu lat.

W ocenie pracowników powiatowych centrów pomocy rodzinie i placówek opiekuńczo-wychowawczych konieczność umieszczania dziecka poza rodziną wynika z nieprawidłowości w funkcjonowaniu środowiska, w którym żyje dziecko oraz z systemowej dysfunkcji instytucji powołanych do organizowania pracy z rodziną. Choroba alkoholowa lub pijaństwo rodziców wymieniane są na pierwszym miejscu jako przyczyna zabrania dzieci z domu. Następnie są takie dysfunkcje rodziny, jak: przemoc, dezorganizacja życia rodzinnego, niewydolność w wypełnianiu funkcji opiekuńczo-wychowawczych. Coraz częściej pojawia się też problem uzależnienia rodziców od środków odurzających innych niż alkohol, a także wykorzystywanie seksualne dzieci.

Niemal wszystkie dzieci umieszczone w pieczy zastępczej, pochodzą z rodzin żyjących w ubóstwie. W związku z tym, ubóstwo należy uznać za przyczynę współtowarzyszącą większości problemów rodziny, powodujących jej opuszczenie przez dziecko. Zjawiska te wiążą się z takimi problemami, jak: długotrwałe bezrobocie, szczególnie obojga rodziców, eksmisja rodziny z dotychczas zajmowanego mieszkania, konieczność przeniesienia się dorosłych członków rodziny do schroniska dla bezdomnych czy noclegowni.

Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej przeprowadziło jednorazowe badanie na temat przyczyn umieszczania dzieci w pieczy zastępczej. Zbadano przyczyny umieszczania dzieci w pieczy zastępczej na próbie 22 797 dzieci, przebywających w rodzinach zastępczych i placówkach opiekuńczo-wychowawczych. Jako główne przyczyny wywołujące umieszczenie dzieci w pieczy zastępczej wymieniono:

- 1) bezradność w sprawach opiekuńczo-wychowawczych (32% ogółu dzieci);
- 2) ubóstwo (26% ogółu dzieci);
- 3) przemoc w rodzinie (17 % ogółu dzieci);
- 4) choroba (w tym psychiczna)/niepełnosprawność (11% ogółu dzieci);
- 5) nieodpowiednie warunki lokalowe (7% ogółu dzieci);
- 6) pobyt za granicą co najmniej jednego z rodziców (7% ogółu dzieci).

Jako zjawisko towarzyszące głównym przyczynom wymieniano najczęściej takie problemy, jak: uzależnienia, ubóstwo i bezrobocie.

Znamienne jest, że problemy rodziny związane z wypełnianiem przez nią funkcji opiekuńczo-wychowawczej ujawniają się dopiero, gdy dziecko rozpoczyna naukę w szkole. Wtedy jednak najczęściej zachodzi już konieczność odizolowania dziecka od rodziny. Charakterystyczne też jest, że dzieci z rodzin zagrożonych dysfunkcjami na ogół nie są objęte wychowaniem przedszkolnym, nie mówiąc już o wcześniejszym okresie – żłobkowym. W tej sytuacji problemy rodziny, narastające od dawna, nie są zauważane na czas, a rodzina nie otrzymuje skutecznej pomocy. Duże nadzieje w związku z powyższym

pokłada się w realizacji *projektu ustawy o opiece nad dzieckiem do lat 3*, nad którym prace sejmowe dobiegają końca. Celem strategicznym projektowanej regulacji jest tworzenie warunków dla rozwoju zróżnicowanych form opieki nad małymi dziećmi i poprawa standardów funkcjonowania form opieki dzieci do lat 3, wsparcie rodziców zarówno w planach prokreacyjnych, jak i w procesie wychowywania dzieci. Proponowane rozwiązania - co wydaje się szczególnie istotne w rodzinach wieloprotblemowych - mają również na celu umożliwienie rodzicom i opiekunom dzieci podjęcie aktywności zawodowej.

Dostępne nam praktyki, wiedza wynikająca z danych statystycznych i badań naukowych wskazuje, że aktualny model organizacji opieki nad dzieckiem i rodziną nie zapewnia pożądanych kierunków zmian w tym zakresie. Negatywnie ocenia się takie zjawiska takie, jak:

- 1) wysoka liczba dzieci umieszczonych poza rodziną; w różnych formach pieczy zastępczej - w roku 2009 przeciętnie miesięcznie - według danych Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej - liczba ta wynosiła blisko 85 tys. dzieci;
- 2) nadmierna łatwość umieszczania dziecka poza rodziną, także w oparciu o przyczyny, które winny być przesłanką do podjęcia pracy socjalnej i wsparcia środowiska (np. ubóstwo, zaniedbania higieniczne, nierealizowanie obowiązku szkolnego), a nie separowania od rodziny; funkcjonujące w oparciu o ustawę o pomocy społecznej rozwiązania w zakresie profilaktyki, stwarzają możliwości podejmowania działań zapobiegających umieszczeniu dzieci poza rodziną, nie są jednak kompleksowym i systemowym rozwiązaniem; działania koncentrują się wyłącznie na dziecku, a nie na rodzinie;
- 3) nadmierna trudność w podejmowaniu decyzji o pozbawieniu władzy rodzicielskiej rodziców głęboko patologicznych, nie dających szans na zmianę swojego życia; w ten sposób dzieci przez długie lata przebywają w pieczy zastępczej, bez możliwości adopcji, czyli stworzenia im stabilnego środowiska życiowego;
- 4) zupełny brak instrumentów motywujących gminy do działań na rzecz pozostawienia dziecka w lokalnym środowisku rodzinnym (aktualne rozwiązania prowokują do łatwiejszego kwalifikowania dzieci do form opieki zastępczej lub instytucjonalnej, realizowanej i finansowanej przez samorząd powiatu);
- 5) zdecydowana przewaga w ramach rodzinnej pieczy zastępczej rodzin zastępczych spokrewnionych z dzieckiem nad pieczą sprawowaną przez osoby niespokrewnione z dzieckiem powoduje, że w wielu przypadkach nie unika się „dziedziczenia” określonych patologii rodzinnych (bezradności, nieodpowiedzialności, stąbnych więzi emocjonalnych, awanturnicznych zachowań, uzależnień itp.) oraz ogranicza się szanse rozwoju umieszczonych w nich dzieci; w 2009 r. z 84.869 dzieci umieszczonych poza rodziną, 42.473 dzieci przebywało w spokrewnionych rodzinach zastępczych, z których część niestety borykała się niejednokrotnie z podobnymi problemami jak rodzice tych dzieci;
- 6) negatywnie należy także ocenić kierunek przemieszczania dzieci w ramach różnych zastępczych form opieki; tu też wyraźnie dominuje przepływ w kierunku „do” lub „między” placówkami opiekuńczo-wychowawczymi, co jest kierunkiem przeciwnym do pożądanego; bardzo rzadko jest to powrót do dobrze funkcjonującej rodziny własnej;
- 7) ciągły niedobór odpowiedniej liczby należycie przygotowanych niespokrewnionych z dzieckiem zawodowych rodzin zastępczych; według danych Głównego Urzędu Statystycznego w roku 2009 w stosunku do roku 2008 nastąpił wzrost rodzin zastępczych zawodowych specjalistycznych o 40,4%, a wielodzietnych o 17,3%;
- 8) brak odpowiednich narzędzi wsparcia rodzin wieloprotblemowych w celu prawidłowego wykonywania funkcji opiekuńczo-wychowawczych. Według danych GUS, w 2009 roku odnotowano, zapoczątkowany w roku 2008, dalszy spadek liczby placówek wsparcia dziennego; w skali kraju bilans placówek utworzonych i likwidowanych był ujemny i wyniósł 124 placówki (w tym 107 opiekuńczych i 17 specjalistycznych). Oznacza to spadek liczby miejsc w placówkach wsparcia dziennego o 5217 w stosunku do 2008 roku¹.

Aktualne dane statystyczne przygotowane w oparciu o sprawozdawczość Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej wskazują, że w 2009 r. w rodzinach zastępczych i całodobowych placówkach opiekuńczo-wychowawczych w Polsce łącznie przebywało przeciętnie miesięcznie 84.869 dzieci na ogólną liczbę 7.764.856 dzieci w wieku 0-18 lat na koniec 2009 r. Stanowi to ok. 1,1 % całej populacji dzieci w Polsce. Liczba dzieci w poszczególnych formach pieczy zastępczej za 2009 r. kształtuje się następująco, w rodzinach zastępczych:

¹ Pomoc społeczna - infrastruktura, beneficjenci, świadczenia w 2009 roku, Główny Urząd Statystyczny, 2010.

- spokrewnionych — 42.473 dzieci,
- niespokrewnionych — 9.486 dzieci,
- zawodowych — 5.168 dzieci, w tym w rodzinach zastępczych:
  - o charakterze pogotowia rodzinnego: 1.706 dzieci,
  - specjalistycznych: 276 dzieci,
  - wielodzietnych: 3.186 dzieci,

Spośród różnych przyczyn marginalizacji społecznej dzieci i młodzieży wymienione zostały tylko te, które wskazują na bezpośrednie powiązania zachowań patologicznych dzieci i młodzieży z problemami występującymi w rodzinie. Pozwalają one jednak uświadomić sobie, jak wielkie znaczenie dla dalszych losów dziecka ma jego środowisko rodzinne. Obecnie, podejmując kompleksową strategię działań pomocowych wobec rodziny problemowej, pracownik socjalny styka się z problemami dziecka zaniedbanego i jego rodziny. Zanim podejmie jakieś działania, musi przeprowadzić kompleksowe badanie i analizę potrzeb oraz sytuacji dziecka w rodzinie problemowej, a następnie planowanie działań interwencyjnych oraz usług socjalnych na rzecz dziecka i rodziny.

Państwo polskie nie pozostaje obojętne na problemy rodzin znajdujących się w trudnej sytuacji bytowej i materialnej. Wszystkie rodziny w Polsce, zarówno pełne, jak i niepełne mają prawo do korzystania z pomocy państwa w postaci szerokiego katalogu świadczeń rodzinnych oraz innych świadczeń przysługujących rodzinom wychowującym dzieci na mocy odrębnych przepisów. Zarówno *ustawa z dnia 28 listopada 2003 roku o świadczeniach rodzinnych (Dz. U. z 2006 r. Nr 139, poz. 992, z późn. zm.)*, jak i *ustawa z dnia 7 września 2007 roku o pomocy osobom uprawnionym do alimentów (Dz.U. z 2009 r. Nr 1, poz. 7, z późn. zm.)* przyznają różnego rodzaju pomoc pieniężną adresowaną do osób o niskich dochodach i mają na celu przede wszystkim wspomaganie rodziców w ich obowiązkach związanych z rodzicielstwem.

Ponadto, zgodnie z *ustawą z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej (Dz.U. z 2009 r. nr 175, ust.1362, z późn. zm.)*, pomocy społecznej udziela się osobom i rodzinom w szczególności z powodu ubóstwa, bezrobocia, niepełnosprawności oraz długotrwałej lub ciężkiej choroby. Ważną przesłanką do udzielenia pomocy w ramach *ustawy o pomocy społecznej* jest też potrzeba ochrony macierzyństwa lub wielodzietności, a także bezradność w sprawach opiekuńczo-wychowawczych i prowadzenia gospodarstwa domowego, zwłaszcza w rodzinach niepełnych lub wielodzietnych. W związku z tym rodziny z dziećmi, jak również rodzice samotnie wychowujący dzieci nie pozostają bez wsparcia, w sytuacjach kryzysowych mogą występować do ośrodków pomocy społecznej w gminach właściwych ze względu na miejsce zamieszkania tej rodziny o przyznanie świadczeń w różnych formach finansowych i pozafinansowych. Świadczenia pieniężne z pomocy społecznej przyznawane są w uzależnieniu od kryterium dochodowego osób i rodzin ubiegających się o świadczenia.

Mimo pomocy udzielanej przez państwo, negatywne zjawiska występujące w praktyce realizacji opieki nad dzieckiem i rodziną, jednoznacznie dowodzą, że model ten i jego instrumenty wymagają zmian. Zmiany muszą podążać w kierunku wczesnej profilaktyki, podejmowania intensywnej pracy z rodziną oraz tworzenia szerokiej palety usług dla rodzin z dziećmi, które stanowiąc będą komplementarną wobec świadczeń pieniężnych formę wspierania rodzin z dziećmi na wychowaniu.

W związku z powyższym, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej przygotowało *projekt ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej*, który w roku 2010 roku został przyjęty przez Radę Ministrów, a obecnie jest przedmiotem prac parlamentarnych. Celem projektu jest przeciwdziałanie marginalizacji społecznej dzieci gorszych szans. Istotą proponowanych rozwiązań stało się stworzenie spójnego systemu opieki nad dzieckiem i jego rodziną, szczególnie jeżeli ma ona trudności w prawidłowym wypełnianiu swoich funkcji. Działania podejmowane w ramach tego systemu powinny zapewnić rodzinie taką pomoc, aby w jej efekcie wyeliminowane zostało zagrożenie rozpadu rodziny i oddzielenia od niej dziecka z powodu dysfunkcji opiekuńczo-wychowawczej.

Projekt ustawy jest efektem tworzenia nowych rozwiązań w zakresie polityki rodzinnej państwa, a jego głównym celem jest wyeliminowanie bądź ograniczenie zjawisk obecnie negatywnie ocenianych, w tym przede wszystkim:

- 1) wzrostu wskaźnika dzieci umieszczonych poza rodziną naturalną;
- 2) koncentracji działań wyłącznie na dziecku, a nie na rodzinie — brak odpowiedniego wsparcia rodziny dziecka, także rodziny zastępczej;

- 3) braku instrumentów motywujących gminy do działań na rzecz pozostawienia dziecka w lokalnym środowisku rodzinnym;
- 4) nadmiernej łatwości umieszczania dziecka poza rodziną, z drugiej zaś strony — niejednokrotnie zbyt powolnego podejmowania przez sąd decyzji o dalszych losach dziecka, w sytuacji gdy działania wobec rodziny nie przynoszą efektów, a dziecko - czasem latami - spędza dzieciństwo w pieczy zastępczej.

Działaniami profilaktycznym, mającym na celu stworzenie dziecku odpowiednich warunków życia w jego środowisku rodzinnym, muszą towarzyszyć działania na rzecz doskonalenia i rozwoju różnych form pieczy zastępczej nad dzieckiem. Należy przy tym wyraźnie podkreślić, że powinny mieć one charakter okresowy i wszędzie tam, gdzie jest to możliwe, zmierzać do integracji dziecka z jego rodziną. Piecza zastępcza, zwłaszcza rodzinna, obok profilaktyki i pracy z rodziną, to narzędzia wspierania rodziny przez tworzenie systemu usług dla rodzin z dziećmi na wychowaniu.

Planuje się utworzenie w gminie nowych stanowisk pracy dla asystentów rodzin oraz wprowadzenie nowych narzędzi wsparcia rodziny, takich jak rodzina wspierająca, rekrutująca się z najbliższego dziecku środowiska lokalnego i zespół interdyscyplinarny. Zakłada się również rozwój dziennych form wsparcia, co przy notowanym w latach 2008 i 2009 spadku liczby placówek wsparcia dziennego, wydaje się zadaniem niezwykle ważnym. Asystent rodziny ma w założeniu pełnić odmienną funkcję od pracownika socjalnego. Przede wszystkim, jego elastyczny, nienormowany czas pracy dostosowany będzie do rytmu życia rodziny i jej realnych potrzeb. Również forma jego zatrudnienia (np. umowa zlecenie lub umowa o pracę z zastosowaniem zadaniowego czasu pracy), zakładająca znaczną mobilność i dyspozycyjność, oraz zasada indywidualnej odpowiedzialności za wyniki pracy z konkretną rodziną, będą niewątpliwie przyczyniać się do wzrostu efektywności wykonywanych przez asystenta rodziny zadań. Jego zadaniem będzie całościowe wspieranie rodzin wychowujących dzieci, zagrożonych różnymi dysfunkcjami. Rola asystenta polegać będzie na aktywnym wspieraniu rodziny wychowującej dzieci, w której mają miejsce problemy trudne do pokonania samodzielnie przez tę rodzinę, w tym pomoc rodzicom ubiegającym się o odzyskanie władzy rodzicielskiej, o ile będzie to zasadne. Asystent w swojej pracy będzie korzystać z pomocy zespołu interdyscyplinarnego. Celem podejmowanych przez asystenta działań jest osiągnięcie przez rodzinę podstawowego poziomu stabilności życiowej, która umożliwi jej wychowywanie dzieci.

W proponowanych w systemowej reformie systemu opieki nad dzieckiem i rodziną rozwiązaniach planuje się położyć bardzo duży nacisk na rozwój rodzinnych form pieczy zastępczej, przede wszystkim rodzin zastępczych zawodowych, oraz rodzinnych domów dziecka. Zakłada się zwiększenie kierowanej do nich pomocy finansowej, ale także — a może przede wszystkim — wsparcia merytorycznego, poprzez realną pomoc w wychowywaniu powierzonych im dzieci (m.in. szkolenia, poradnictwo, ale także możliwość korzystania z wypoczynku, co przeciwdziałać będzie wypaleniu zawodowemu). Przewiduje się działania promocyjne, a także rządowe i resortowe programy wspierające samorządy w tym zakresie.

Atrakcyjność zawodu „rodzic zastępczy” powinno podnieść wprowadzenie prawa do uznania okresu sprawowania funkcji rodziny zastępczej jako okresu, od którego zależą uprawnienia pracownicze. Ponadto przewiduje się, w zależności od formy pieczy zastępczej, 4— 5 letnie kontrakty, które zdecydowanie wzmocnią poczucie stabilności zawodowej rodzica zastępczego. Trudna praca rodziców zastępczych wspierana będzie przez koordynatora rodzinnej pieczy zastępczej.

Jak wynika z badań przeprowadzonych na zlecenie Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej, podstawowe problemy, z jakimi borykają się rodziny zastępcze w Polsce, to przede wszystkim brak odpowiedniego wsparcia ze strony instytucji samorządowych oraz poczucia stabilizacji, a także niewielka podaż odpowiednio przygotowanych szkoleń, które przeciwdziałałyby niepokojącemu zjawisku wypalenia zawodowego wśród opiekunów zastępczych. W tabeli I prezentujemy zestawienie liczby rodzin zastępczych w latach 2000-2009, które wyraźnie wskazuje na niewielką dynamikę wzrostu liczby rodzin zastępczych w Polsce, co kreuje niestety potrzebę ciągłego utrzymywania rozbudowanej sieci instytucjonalnej pieczy zastępczej.

Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, mając na uwadze przygotowywane zmiany systemowe, od kilku lat wspiera rozwój i promuje system rodzinnej pieczy zastępczej przeznaczając corocznie środki finansowe w wysokości 7,8 mln złotych — w ramach resortowego Programu wspierania jednostek samorządu terytorialnego w budowaniu lokalnego systemu opieki nad dzieckiem — przede wszystkim na rozwój rodzinnej opieki zastępczej.

Tab. 1. Liczba rodzin zastępczych z podziałem na poszczególne typy w latach 2000 – 2009

Lata	Rodziny spokrewnione z dzieckiem	Rodziny niespokrewnione z dzieckiem	Zawodowe niespokrewnione z dzieckiem rodziny zastępcze		
			wielodzietne**	specjalistyczne**	o charakterze pogotowia rodzinnego*
2000	44 922 (w danych za rok 2000 nie ma podziału na typy rodzin zastępczych)				
2001	32 875	5 417	X	X	213
2002	33 847	4 682	X	X	315
2003	33 967	5 180	X	X	384
2004	34 795	5 419	20	4	422
2005	35 592	5 790	152	40	469
2006	36 394	6 054	318	59	508
2007	36 788	6 267	495	86	521
2008	36 880	6 326	661	115	547
2009	36 762	6 200	777	167	550

Źródło: Opracowanie Departamentu Polityki Rodzinnej MPiPS na podstawie sprawozdań MPiPS-03; *) do roku 2004 obowiązywało nazewnictwo: rodziny zastępcze pełniące funkcję pogotowia rodzinnego; **) od 2001 r. do 2004 r. rodziny zastępcze dzieliły się na: spokrewnione, niespokrewnione, pełniące funkcję pogotowia rodzinnego

Projekt ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej zakłada znaczne ograniczenie roli placówek opiekuńczo-wychowawczych w opiece nad dzieckiem. W zgodzie z najlepiej pojętym dobrem dziecka, ograniczanie liczby instytucjonalnych form opieki jest od lat podkreślane w wielu dokumentach i zaleceniach UE, ostatnio zaś w Rezolucji Parlamentu Europejskiego z dnia 19 stycznia 2011 r. w sprawie międzynarodowej adopcji w Unii Europejskiej. Parlament Europejski, wskazując na potrzebę ujednoczenia przepisów dotyczących adopcji zagranicznej dzieci, podkreślił wyraźnie prymat opieki rodzinnej nad instytucjonalną. Niestety w Polsce ciągle, mimo wskazanego wyżej niewielkiego wzrostu w ostatnich latach rodzinnych form opieki zastępczej, w całodobowych placówkach opiekuńczo-wychowawczych przebywało w roku 2009 według danych statystycznych Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej wciąż średnio miesięcznie 27.741 dzieci, w tym w placówkach opiekuńczo-wychowawczych o charakterze:

- socjalizacyjnym – 11.106 dzieci,
- wielofunkcyjnym – 13.736 dzieci,
- interwencyjnym – 657 dzieci,
- rodzinnym – 2.242 dzieci.

Ten ostatni typ placówki, w którym opiekę nad dzieckiem sprawuje rodzina, pomimo powyższej klasyfikacji, stanowi niewątpliwie formę bardzo pożądaną z punktu widzenia pragmatyki projektu ustawy - rodzinnej pieczy zastępczej.

Umieszczenie dziecka w całodobowej placówce opiekuńczo-wychowawczej – zgodnie z projektem ustawy będzie mogło mieć miejsce po wyczerpaniu możliwości zatrzymania go w rodzinie własnej lub umieszczenia w rodzinie zastępczej lub rodzinnym domu dziecka. Projekt zakłada stopniowe zmniejszanie liczebności placówek (docelowy standard 14 osobowy), jak również wieku dzieci umieszczanych w placówkach - powyżej 10 roku życia.

Projekt ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej w sposób kompleksowy reguluje problematykę wspierania rodziny i systemu pieczy zastępczej, w tym: działania profilaktyczne skierowane do rodzin zagrożonych dysfunkcją lub przeżywających trudności, zbudowanie mechanizmów pracy z rodziną dziecka, organizację systemu pieczy zastępczej i ośrodków adopcyjnych oraz problematykę usamodzielnienia pełnoletnich wychowanków pieczy zastępczej. Ponadto w nowych

rozwiązaniach, odnoszących się do wspierania rodziny i organizacji pieczy zastępczej, resort pracy i polityki społecznej wielkie znaczenie przypisał organizacjom kościelnym, pozarządowym i innym instytucjom, które lokalnie zajmują się wsparciem rodziny w jej funkcjach dając im dużo większą niż obecnie możliwość współtworzenia nowego systemu. Proponowane regulacje są zgodne z trendami europejskimi i dostosowane do zaleceń UE, a na zaproponowany w projekcie kształt rozwiązań miały wpływ doświadczenia i dobre praktyki innych krajów europejskich oraz najlepsze w obszarze opieki nad dzieckiem i rodziną, rozwiązania krajowe. Problem dzieci zaniedbanych oraz funkcjonowania rodzin problemowych dotyczy wielu dziedzin polityki społecznej i tylko kompleksowe podejście do tego zagadnienia i ścisła współpraca wielu instytucji państwowych i pozarządowych, szczególnie na poziomie lokalnym, najbliższym dziecku, może przyczynić się do zmniejszenia niekorzystnych zjawisk występujących w związku z obniżeniem poziomu działań opiekuńczo wychowawczych wielu środowisk rodzinnych i lokalnych.

Nadzieją na poprawę sytuacji dzieci w pieczy zastępczej jest wejście w życie ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej. Obecnie w Sejmie RP trwają prace nad projektem tej ustawy w podkomisji nadzwyczajnej do rozpatrzenia poselskiego projektu ustawy o rodzinnej opiece zastępczej oraz rządowego projektu ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej.

Bibliografia

- *Pomoc społeczna - infrastruktura, beneficjenci, świadczenia w 2009 roku*, Główny Urząd Statystyczny, 2010.

Streszczenie

Profilaktyka i system pieczy zastępczej jako narzędzia przeciwdziałania marginalizacji społecznej dziecka

Na funkcjonowaniu wielu rodzin negatywnie odbijają się problemy społeczne takie, jak: rozszerzająca się sfera ubóstwa, bezrobocie, nasilające się zjawisko patologii społecznych, uzależnienia, przemoc fizyczna i psychiczna. W ocenie pracowników powiatowych centrów pomocy rodzinie i placówek opiekuńczo-wychowawczych konieczność umieszczenia dziecka poza rodziną wynika z nieprawidłowości w funkcjonowaniu środowiska, w którym żyje dziecko oraz z systemowej dysfunkcji instytucji powołanych do organizowania pracy z rodziną.

Duże nadzieje w związku z powyższym pokłada się w realizacji *projektu ustawy o opiece nad dzieckiem do lat 3*. Celem projektowanej regulacji jest tworzenie warunków dla rozwoju zróżnicowanych form opieki nad małymi dziećmi i poprawa standardów funkcjonowania form opieki, wsparcie rodziców zarówno w planach prokreacyjnych, jak i w procesie wychowywania dzieci.

Planuje się utworzenie w gminie nowych stanowisk pracy dla asystentów rodzin oraz wprowadzenie nowych narzędzi wsparcia rodziny, takich jak rodzina wspierająca, rekrutująca się z najbliższego dziecka środowiska lokalnego i zespół interdyscyplinarny.

Abstract

Prevention and alternative care system as tools of counteraction to social exclusion of children

Among elements that have negative impact on many families one should enlist growing poverty, unemployment, social pathologies, different forms of addiction and physical and psychological violence. According to employees of District Centers for Family Support (PCPR) in Poland and to workers of educational and care facilities, a child placement outside child's biological family is due to dysfunctional environment in which the child lives and due to dysfunction of institutions dedicated to family assistance, regarded as system.

This is why a *bill on care of children up-to-3-year old* is being looked forward to. Its aim is to create conditions that help to develop different forms of care dedicated to little children, and to improve care standards, as well as to support parents in both their procreation plans and education of children.

There is a plan to create new posts of 'family assistants' within Polish communes (*gminy*), i.e. the smallest units of Polish local government, and to introduce new family support tools, such as 'supporting families', i.e. people closest to child in child's local community, and 'interdisciplinary teams'.

Agata Biedrzycka

Wyższa Szkoła Handlowa w Radomiu

Sytuacja dziecka w rodzinie dysfunkcyjnej – system opieki i wsparcia

Formy wspierania rodziny i opieki nad dzieckiem

Transformacja ustrojowa, która dokonuje się w naszym kraju na wielu płaszczyznach, zaznacza się pluralizmem wartości i brakiem autorytetów - symptomami społeczeństwa post-nowoczesnego. Przeobrażenia przyniosły otwarcie się na nowe możliwości, ale dynamika i złożoność zmian przyniosła również ze sobą kryzys polskiej rodziny.

Z. Tyszka pisze: „... rodzina jest kategorią historyczną, zmieniającą się w zależności od epoki. Podstawowymi czynnikami, które wywierają znaczący wpływ na rodzinę są: rozwój gospodarczy społeczeństw oraz ich przeobrażenia kulturowe. Przejście od jednej formacji społeczno-ekonomicznej do następnej odciska się w sposób istotny na życiu rodziny. Na styku epok lub po nagłych zmianach formacji społeczno-ekonomicznych rodzina przeżywa wewnętrzne konflikty, przechodzi istotne przeobrażenia struktury, funkcji, świadomości swoich członków. Rodzina przeobraża się w znacznej mierze poprzez zachodzące wewnątrz niej procesy, ale te procesy wywoływane są w ogromnej części przez zewnętrzne, leżące poza nią, przyczyny, wiążące się w ostatecznej instancji z przemianami makrostruktury społecznej i całego społeczeństwa globalnego”¹.

Ochrona dzieci i młodzieży przed konsekwencjami przeobrażeń i wtórnych efektów przemian społecznych i ekonomicznych jest głównym założeniem wielu środowisk wychowawczych i nie tylko. Wyrównywanie szans rozwojowych i edukacyjnych dzieci i młodzieży okresu przemian to jedno z nurtujących i prestiżowych zadań polityki społecznej państw członkowskich UE. Opieka ta jest realizowana przez system świadczeń, które w swoich założeniach mierzą w kierunku:

1. ochrony i promowania rozwoju najmłodszej generacji;
2. wspierania rodziny, zapobiegania przemocy i zaniedbywania dzieci;
3. podejmowania interwencji w sytuacji zagrożenia dobra dziecka;
4. zapewniania tymczasowej lub stałej opieki dzieciom pozbawionym środowiska rodzinnego².

Ochrona w tym ujęciu to szeroko pojęta działalność w obszarze:

- zdrowia,
- edukacji,
- kultury,
- sportu,
- systemu zabezpieczenia społecznego, w tym pomocy społecznej.

Interwencja ze strony pomocy społecznej jest konieczna w sytuacjach, gdy:

- rodzice lub krewni dziecka nie są w stanie zapewnić mu odpowiednich warunków do życia i rozwoju,
- dochodzi do poważnych zaniedbań, bądź złego traktowania dzieci,
- konflikt, bądź dysfunkcja, w rodzinie nie są możliwe do rozwiązania wewnątrz struktury rodzinnej,
- oddziaływania opiekuńczo-wychowawcze rodziców przestają być skuteczne w stosunku do dzieci i młodzieży sprawiającej trudności wychowawcze,
- dzieci i młodzież będąc pod opieką rodziców dopuszczają się poważnych problemów szkolnych lub wejścia w konflikt z prawem,
- dziecko wymaga spełnienia specjalnych potrzeb edukacyjnych ze względu na stan zdrowia.

Zasady funkcjonowania systemu wspierania rodziny i opieki nad dzieckiem w Polsce zostały na mocy reformy systemu administracji publicznej w 1999 r. wyłączone z systemu oświaty i przekazane kompetencji władz centralnych na rzecz

1 Z. Tyszka, *Socjologia rodziny*, [w:] Krawczyk Z., Sowa K. Z. (red.), *Socjologia w Polsce*, Rzeszów 1998, s. 329.

2 Z. W. Stelmaszuk, *Rola i zadania służb społecznych ds. pomocy dziecku i rodzinie. Perspektywa europejska*, [w:] Racław-Markowska M. (red.), *Pomoc dzieciom i rodzinie w środowisku lokalnym*, Warszawa 2005, s. 87.

samorządu terytorialnego. Zadaniami lokalnej polityki społecznej w zakresie diagnozowania potrzeb i rozwiązywania problemów społecznych zobowiązany został samorządowy powiat. Powiat ma za zadanie stworzyć lokalną politykę społeczną w zakresie³:

- edukacji publicznej,
- promocji i ochrony zdrowia,
- pomocy społecznej,
- polityki prorodzinnej,
- wspierania osób niepełnosprawnych,
- kultury i ochrony dóbr kultury,
- kultury fizycznej i turystyki,
- gospodarki nieruchomościami,
- ochrony środowiska i przyrody,
- porządku publicznego i bezpieczeństwa obywateli,
- ochrony i zapobiegania kłęskom żywiołowym,
- przeciwdziałania bezrobociu oraz aktywizacji lokalnego rynku pracy,
- promocji powiatu,
- utrzymania powiatowych urzędzeń użyteczności publicznej,
- współpracy z organizacjami pozarządowymi.

Powołana została nowa instytucja — Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie, która ma na celu realizowanie zadań powiatu w zakresie pomocy społecznej, wynikających z ustawy o samorządzie powiatowym oraz określonych w ustawie o pomocy społecznej. Powiatowe centra pomocy rodzinie mają za zadanie nie tylko realizowanie lokalnej polityki społecznej oraz opracowywanie strategii rozwiązywania problemów społecznych, ale również realizację zadań w zakresie opieki zastępczej:

- odtworzenie naturalnej odpowiedzialności za losy dziecka, która to odpowiedzialność powinna wypływać w niezmienną i nienaruszalną kolejność od najbliższych dziecku osób — rodziców, dalszej rodziny, instytucji lokalnych i organizacji społecznych a w szczególnych wypadkach przedstawicieli administracji publicznej, możliwie najniższego szczebla,
- podniesienie jakości usług profilaktycznych i opiekuńczych, w tym rozszerzenie i wprowadzenie nowych rodzinnych form opieki, form wychowania integracyjnego oraz powierzenie organizowania opieki administracji lokalnej⁴.

Do gminy należy opiekowanie się rodzinami mieszkającymi na jej terenie. Zadania specjalistyczne zostały powierzone starostwom. Do tych zadań możemy zaliczyć między innymi poradnictwo rodzinne. Ustawa o pomocy społecznej została znowelizowana 18 lutego 2000 roku i dołączono do niej nowy rozdział 1a „Opieka nad rodziną i dzieckiem”. Działania te były uwięzieniem zmian w obrębie toczącej się reformy i zaowocowały wprowadzeniem wielu aktów wykonawczych, które regulowały niesienie pomocy rodzinie i dziecku. Ustawa o pomocy społecznej z 12 marca 2004 r. dokonana usystematyzowania w obrębie podziału rodzin zastępczych⁵.

Najbardziej optymalnym rozwiązaniem dla dziecka jest umieszczenie go w rodzinie zastępczej spokrewnionej. Jeżeli nie ma takiej możliwości, dziecko umieszczane jest w rodzinie niespokrewnionej zastępczej lub w rodzinie zastępczej zawodowej niespokrewnionej, w tym wielodzietnej, specjalistycznej i o charakterze pogotowia rodzinnego. Dużym osiągnięciem było wpisanie instytucji pieczy zastępczej do ustawy o pomocy społecznej, opierając system pomocy na⁶:

- konstytucyjnej zasadzie pomocniczości,
- personalistycznej koncepcji człowieka,
- poszanowaniu prawa dziecka do życia w rodzinie,

³ Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 roku o samorządzie powiatowym (Dz. U. 1998, Nr 91, poz. 578).

⁴ L. Frąckiewicz (red.), *Polityka społeczna. Zarys wykładu wybranych problemów*, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice 2002, s. 78.

⁵ Ustawa z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej, art. 74, pkt. 1.

⁶ M. Kaczmarek, *Stan opieki zastępczej nad dzieckiem „na półmetku” wdrażania reformy z perspektywy standardów prawa*,

[w:] R. Raclaw-Markowska M. (red.), *Opieka zastępcza nad dzieckiem i młodzieżą — od form instytucjonalnych do rodzinnych*, Warszawa 2004, s. 142.

- wiedzy o potrzebach emocjonalnych i rozwojowych dziecka,
- doświadczeniach demokratycznych państw zachodnich⁷.

W nowoczesnym systemie pomocy dziecku i rodzinie profesjonalne rodziny zastępcze są partnerami rodziców biologicznych i pracowników socjalnych, którzy wspólnie zajmują się realizacją ustalonego planu pomocy i przyjętą strategią oddziaływań. W krajach Unii Europejskiej prowadzeniem rodzin zastępczych zajmują się organizacje pozarządowe — agencje rodzin zastępczych. Agencje te są odpowiedzialne za cały proces w trakcie sprawowania opieki przez rodziny zastępcze w zakresie:

- przygotowania do podjęcia roli rodziców zastępczych,
- prowadzenia rodziny,
- przygotowania zawodowego itp.

Standardy opieki nad dziećmi w rodzinach zastępczych określa kodeks etyczny⁸.

Konsekwencją nowego projektu ustawy o rodzicielstwie zastępczym Kluzik-Rostkowskiej będą z pewnością pewne zmiany legislacyjne, gdyż idea projektu nie jest w pełni dostosowana do kodeksu *rodzinnego i opiekuńczego*. Projekt między innymi na nowo definiuje różne rodzaje rodzin zastępczych i rozdziela kompetencje w zakresie opieki nad nimi. Pieczę nad rodzinami zastępczymi spokrewnionymi miałaby przejąć gmina, natomiast nad rodzinami zawodowymi, powiat. Utworzenie, na poziomie województwa, bazy danych dzieci pozbawionych opieki rodzicielskiej, znacznie ułatwiłoby sprawniejsze reagowanie i udzielenie efektywniejszej pomocy dzieciom oczekującym na zastępcze formy opieki rodzinnej. Wsparciem rodziny ma zajmować się koordynator - asystent, którego obowiązkiem jest pomoc rodzinom zastępczym⁹. Zanim wejdzie w życie proponowana ustawa, rodziny zastępcze funkcjonują w oparciu o ustawę o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 roku¹⁰ i Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 4 czerwca 2010 roku, w sprawie rodzin zastępczych¹¹.

Europejskie standardy systemu opiekuńczego

Współcześnie praca pedagogów opiekuńczych, pedagogów ulicy ukierunkowana jest na doskonalenie systemów wsparcia w trosce o zaspokojenie podstawowych potrzeb dziecka. Opieka jest więc dzisiaj zadaniem pomocy społecznej, mającej na celu umożliwienie rodzinom przezwyciężanie trudnych sytuacji życiowych. W europejskich standardach systemu opiekuńczego, w odniesieniu do rodziny i opieki nad dzieckiem, formułowane są dwie zasady:

1. autonomii rodziny;
2. prymatu rodziny w wychowaniu dzieci.

Zasady te jasno doprecyzowują zadania rodziców, którzy ponoszą pełną odpowiedzialność za:

- wychowanie,
- stwarzanie sprzyjających warunków rozwoju w obszarze biopsychicznym, społecznym i edukacyjnym.

Państwo ingeruje w sprawy rodziny tylko wtedy, kiedy rodzina pozostając w kryzysie rodzinnym, zagrażającym prawidłowemu rozwojowi dziecka, nie jest sama w stanie sobie z tym kryzysem poradzić. Ingerencja taka jest możliwa w trzech sytuacjach¹²:

- 1) zaniechania przez rodziców władzy rodzicielskiej — państwo na określonych zasadach stara się pomóc rodzicom w prawidłowym wypełnianiu przez nich władzy rodzicielskiej, gdy taka pomoc nie skutkuje, stara się zapewnić dziecku opiekę zastępczą;
- 2) niepełnosprawności i choroby dzieci;
- 3) wychowywania się dzieci w trudnych warunkach materialnych.

7 Por. M. Andrzejewski, *Prawne aspekty opieki nad rodziną i dzieckiem*, [w:] Z.W. Stelmaszuk (red.), *Zmiany w systemie opieki nad dziećmi i młodzieżą — perspektywa europejska*, Katowice 2001.

8 Zob. Z.W. Stelmaszuk (red.) *Kodeks etyczny rodzin zastępczych*, „Problemy opiekuńczo wychowawcze”, 1998 nr 8.

9 Ustawa o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej nad dzieckiem (projekt z dnia 9 września 2010 roku).

10 Ustawa z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej (Dz. U. Nr 64, poz. 593).

11 Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 4 czerwca 2010 roku, w sprawie rodzin zastępczych (Dz. U. Nr. 110, poz. 733).

12 B. Czeredrecka, *Europejskie standardy w opiece nad dzieckiem*, [w:] U. Gruca-Miąsik (red.), *Pomoc, opieka, wsparcie dziecka i rodziny*, s. 10-11.

W sytuacji niepełnosprawności i choroby lub wychowywania się dzieci w trudnych warunkach materialnych państwo stara się wspierać wysiłki rodziców w trosce o zapewnienie dzieciom¹³:

- odpowiednich warunków rozwoju,
- rehabilitacji,
- leczenia,
- edukacji.

J. Gajda słusznie zauważa, że: „Dokonując oceny, czy władza rodzicielska jest wykonywana zgodnie z dobrem dziecka należy mieć na uwadze jego wiek, stan zdrowia, uzdolnienia, cechy charakterologiczne itp. Nie bez znaczenia dla danej oceny pozostają także właściwości danej rodziny czy środowiska (...)”¹⁴.

Priorytetowymi zasadami przy udzielaniu świadczeń z pomocy społecznej są m.in. zasada dobra dziecka oraz zasada poszanowania autonomii rodziny. Zasada poszanowania autonomii rodziny polega na udzieleniu wsparcia w przezwyciężaniu trudnych sytuacji życiowych bez umieszczania dziecka poza środowiskiem rodzinnym. Rodzice zachowują prawo do wychowywania i sprawowania opieki nad swoim dzieckiem. W sytuacjach, kiedy rodzina nie jest w stanie pokonać pojawiających się trudności, wykorzystując swój potencjał i otrzymaną pomoc, dziecko na pewien czas może być umieszczone poza rodziną. Zasada dobra dziecka pozwala na wybór i zaproponowanie innego rozwiązania, które można określić jako prawo substytucyjne w stosunku do prawa dziecka do życia w rodzinie naturalnej¹⁵. Zgodnie z zasadami udzielania świadczeń z pomocy społecznej takim substytutem, który najbardziej jest zbliżony do warunków środowiska domowego, realizującym prawo dziecka do opieki zastępczej, są ośrodki adopcyjno-opiekuńcze oraz rodziny zastępcze. Ośrodki te nawiązują i utrzymują kontakt z rodzinami wychowanków. Ośrodki adopcyjno-opiekuńcze zobowiązane są również do prowadzenia terapii.

Europejski Trybunał Praw Człowieka kilkakrotnie wypowiadał się w kwestii obowiązku państwa odnośnie udzielania pomocy rodzinom mającym problemy w utrzymywaniu kontaktu ze swoimi dziećmi, zarówno umieszczonymi w rodzinach zastępczych, jak i w placówkach opiekuńczo-wychowawczych¹⁶. Prawo kontaktowania się rodzica z dzieckiem i dziecka z rodzicem wygasa dopiero w momencie wydania orzeczenia w sprawie adopcji dziecka¹⁷. Opieka nad dziećmi i młodzieżą wykracza poza działalność tradycyjnie utożsamianą z pracą socjalną i opieką społeczną w Polsce. To szeroko rozumiana prewencja i ochrona obejmująca swoim zasięgiem¹⁸:

- podstawowe usługi i świadczenia w zakresie zdrowia, edukacji i zabezpieczeń społecznych,
- prewencyjne i interwencyjne programy pomocy rodzinie (programy wspierania rodziny, ochrona dzieci krzywdzonych oraz wszelkie formy opieki poza domem, włącznie z adopcją).

Zgodna z takim rozumieniem opieki nad dzieckiem, jako kontinuum prewencja-ochrona, jest Konwencja o prawach dziecka¹⁹, a szczególnie następujące artykuły:

- 1) w celu zagwarantowania i popierania praw zawartych w niniejszej Konwencji Państwa-Strony będą okazywały odpowiednią pomoc rodzinom i opiekunom prawnym w wykonywaniu przez nich obowiązków, związanych z wychowywaniem dzieci oraz zapewnią rozwój instytucji, udogodnień i usług z zakresu opieki nad dziećmi (art. 18.2);
- 2) Państwa-Strony będą podejmowały wszelkie właściwe kroki w dziedzinie ustawodawczej, administracyjnej, społecznej oraz wychowawczej dla ochrony dziecka przed wszelkimi formami przemocy fizycznej, bądź psychicznej, krzywdy lub nadużyć [...] Tęgo rodzaju środki ochronne powinny zawierać, tam gdzie jest to właściwe, skuteczne przedsięwzięcia w celu stworzenia programów socjalnych dla realizacji pomocy dziecku oraz osobom sprawującym opiekę nad dzieckiem, jak również inne formy działań prewencyjnych dla ustalenia, informowania, wstrzymania

13 J. Szymańczak, *Systemy pomocy dziecku w świetle wymogów Rady Europy*, Warszawa 2002 (maszynopis powielany).

14 J. Gajda, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Warszawa 1999, s. 315-316.

15 M. Arczewska, *Podstawy prawne organizowania i funkcjonowania rodzin zastępczych w Polsce*, [w:] Raclaw-Markowska M., Legata S., (red.), *Opieka zastępcza nad dzieckiem i młodzieżą — od form instytucjonalnych do rodzinnych*, Warszawa 2004.

16 Szerzej: T. Jasudowicz (red.), *Orzecznictwo Strasburskie. Zbiór Orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka 1990 — 1997*, Toruń 1998.

17 L. Frąckiewicz (red.), *Polityka społeczna*, op. cit., s. 79.

18 Z. W. Stelmazuk, *Rola i zadania służb społecznych ds. pomocy dziecku i rodzinie. Perspektywa europejska*, op. cit., s. 88.

19 *Konwencja o prawach dziecka z dnia 20 listopada 1989 roku ratyfikowana przez Polskę dnia 7 czerwca 1991 roku* (Dz. U. z 2000 r. Nr 2, poz. 11).

i prowadzenia śledztwa, postępowania, notowania, wymienionych wyżej przypadków niewłaściwego traktowania dzieci oraz tam, gdzie jest to właściwe, ingerencji sądu (art. 19.2,3);

- 3) dziecko pozbawione czasowo lub na stałe swego środowiska rodzinnego, lub w przypadku, gdy, ze względu na swoje dobro, nie może pozostawać w tym środowisku, będzie miało prawo do specjalnej ochrony i pomocy ze strony państwa (art.20.1).

Konwencja o prawach dziecka, ratyfikowana przez Polskę w 1991 r., jest aktem przedstawiającym dobro dziecka jako wartość nadrzędną. Jest to największe osiągnięcie w skali międzynarodowej, dotyczące ochrony praw dziecka.

Rodzina zastępcza – podstawy organizacji opieki zastępczej

W myśl art. 20 Konwencji²⁰ odnośnie organizowania opieki zastępczej, która może skutkować umieszczeniem dziecka w rodzinie zastępczej, adopcji lub instytucji powołanej do opieki nad dziećmi, kierując się dobrem dziecka, należy zadbać o ciągłość opieki i wychowania oraz zatroszczyć się o podobne środowisko życia i rozwoju pod względem etnicznym, religijnym, kulturowym i językowym. W oparciu o Rezolucję Komitetu Ministrów Rady Europy NR (77)33 w sprawie umieszczania dzieci poza rodziną²¹ oraz Rekomendacji NR R(87)6 w sprawie rodzin zastępczych należy przyjąć, iż rodzina zastępcza jest najlepszą dla dziecka formą pobytu poza rodziną. Rezolucja Komitetu Ministrów Rady Europy, w sprawie umieszczania dzieci poza rodziną, zaleca poszczególnym krajom opiekę nad dzieckiem na określonych zasadach:

- unikania, w miarę możliwości, umieszczenia dziecka poza rodziną, z prymatem pomocy rodzinie, z dostosowaniem form udzielanej pomocy do problemów i potrzeb rodziny (jest to podkreślenie rangi profilaktyki i wsparcia rodzin dysfunkcyjnych),
- wnioskowania o umieszczenie dziecka poza rodziną, z równoległym uruchomieniem działań na rzecz pomocy rodzinie w rozwiązaniu jej problemów (umieszczenie dziecka poza rodziną jest warunkowane jednoczesnym podjęciem pracy socjalnej na rzecz rodziny),
- uznania umieszczenia dziecka poza rodziną za sytuację wyjątkową, dopuszczalną tylko po wyczerpaniu i bezskuteczności innych działań (zasada autonomii rodziny, zasada pomocniczości).

W trosce o należytą ochronę praw dziecka państwo kontroluje sposób sprawowania władzy rodzicielskiej w sytuacjach, w których zachodzi podejrzenie, że władza rodzicielska nie jest sprawowana w trosce o dobro i prawidłowy rozwój dziecka. Państwo sprawuje taką kontrolę działając poprzez swoje organy, a głównie przez sąd opiekuńczy. Ingerencja sądu może prowadzić do ograniczenia, zawieszenia lub pozbawienia władzy rodzicielskiej.

W przypadku sygnałów, że dobro dziecka może zostać lub zostało naruszone, zgodnie z art. 109 par. 2 pkt. 5 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego (kro) sąd zawiadamia Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie. PCPR udziela pomocy w konkretnej sytuacji w jakiej znalazła się rodzina. Mając na uwadze dobro małoletnich dzieci, obejmuje ją opieką i składa sprawozdania, w których wykazuje sposoby i podjęte środki, żeby zażegnać problem i pomóc w przezwyciężaniu trudności życiowych tej rodziny. W sytuacjach kiedy naruszenie dobra dziecka może mieć charakter przemijający, sąd opiekuńczy zawiesza wykonywanie władzy rodzicielskiej na pewien okres. Zgodnie z art. 110 par. 2 kro, zawieszenie będzie uchylone, gdy jego przyczyna ustanie²². Zazwyczaj pośrednią formą jest ograniczenie praw rodzicielskich. Pozbawienie władzy rodzicielskiej jest ostatnim rozwiązaniem. Wprowadza się go w czyn, jeżeli wszystkie inne możliwości udzielenia pomocy tej rodzinie nie przyniosą spodziewanych efektów i zachodzi konieczność stworzenia dziecku innego, bardziej sprzyjającego dla jego rozwoju, środowiska życia.

Rodzina dysfunkcyjna a problemy współczesności

Dysfunkcyjność rodziny uwidacznia się zwłaszcza w zachowaniach nieprzystosowawczych dzieci i młodzieży. Mimo współpracy wielu środowisk naukowych, liczne badania i analizy teoretyczne nie wyjaśniają do końca przyczyn, charakteru i rozmiaru toczących się zjawisk. Statystyki wykazują, że liczba rodzin problemowych stale wzrasta.

20 Art. 20 Konwencji o prawach dziecka z dnia 20 listopada 1989 roku.

21 M. Safjan (red.), *Prawne Rady Europy. Tekst i komentarze*, t. I: *Prawo rodzinne*, Warszawa 1994, s. 169 i inne.

22 E. Schubert, *Analiza orzecznictwa sądów rodzinnych w kształtowaniu systemu opieki zastępczej nad dziećmi*,

[w:] Ractław-Markowska M., *Opieka zastępcza nad dzieckiem i młodzieżą – od form instytucjonalnych do rodzinnych*, Warszawa 2005, s. 59.

Problemy współczesnego życia sprzyjają powstawaniu i pogłębianiu się dysfunkcyjności w rodzinie, ponieważ dziecko bardziej niż kiedykolwiek, jest narażone na wpływy i oddziaływania zewnętrzne. Słabnie więź i tradycja rodzinna. Szybki rozwój wymusza zaabsorbowanie rodzica pracą a mniej domem, do którego wraca zazwyczaj zmęczony, żeby odpocząć. Dzieci czują się zaniedbywane a rodzina nie jest już azylem, gdzie można cieszyć się swoją obecnością, pomagać sobie w trudnych chwilach, razem spędzać wolny czas, przygotowywać wspólnie posiłki, śmiać się i bawić.

Z. Tyszka w opisie wewnątrzrodzinnych przemian socjalizacyjno-wychowawczych w funkcjonowaniu polskiej rodziny wyróżnił następujące przyczyny zachodzących zjawisk²³:

- 1) postępujący proces dezintegracji wewnątrzrodziennej socjalizacji spowodowany różnicami pozarodzinnych doświadczeń poszczególnych członków rodziny (socjalizacja pozarodzinna i jej siła);
- 2) wyraźne osłabienie więzi między rodzicami a dziećmi i zmniejszenie interakcji emocjonalnych;
- 3) wzrastająca atomizacja społeczna i związana z nią anonimowość jednostek na zewnątrz rodziny (zaniedbywanie funkcji kontrolnej i wychowawczej);
- 4) zmniejszanie się autorytetu rodziców, babć i dziadków;
- 5) wyraźne przesunięcia w pozycjach społecznych i rolach wewnątrzrodzinnych spowodowane umasowaniem pracy kobiet i spadkiem autorytetu ojca;
- 6) znaczne ograniczenie liczby urodzin (wzrastanie konkurencyjnych wartości – kariery zawodowej, turystyki, itp.).

Badania przeprowadzane w środowiskach naukowych, nie tylko w Polsce, wykazują problem zachowań dysfunkcyjnych rodziny wynikający z czynnika, który zawsze najbardziej cementował i wspierał w trudnych chwilach, każdą rodzinę - z zaburzenia jej emocjonalnych więzi. U. Świętochowska podkreśla rangę tego problemu pisząc, iż dotyczy on: „... Stosunków dzieci z rodzicami, między rodzicami i rodzeństwem. Naruszenie tej więzi, osłabienie lub zerwanie powoduje zjawiska negatywne. Również niedostateczna wiedza o wychowaniu, brak znajomości podstawowych praw rozwoju biologicznego i psychicznego dziecka, sprzyjają negatywnym działaniom, które mogą prowadzić do zachowań dewiacyjnych”²⁴. Naruszenie tych więzi i negatywne funkcjonowanie może być spowodowane trudnościami, jakie napotyka rodzina polska w nieustannie zmieniającej się rzeczywistości, w czasach galopującego konsumpcjonizmu, w pogoni za utrzymaniem godziwych warunków życia, kształcenia i odpoczynku.

W latach 90. i u schyłku XX wieku, czyli w początkowych latach transformacji obserwowano spadek realnych dochodów poniżej minimum socjalnego w poszczególnych typach polskich rodzin. Jak wynika z badań Głównego Urzędu Statystycznego, spadek dochodów w latach 1989 - 1992 wyglądał następująco:

- rodziny chłopskie z 10,7 %, w 1989 r. do 38,8 % w 1992 r.,
- rodziny pracowniczo-chłopskie z 10,7 % w 1989 r. do 42,7 % w 1992 r.,
- rodziny pracownicze z 11,6 % w 1989 r. do 42,7 % w 1992 r.,
- rodziny emerytów i rencistów z 22,4 % w 1989 r. do 46,9 % w 1992 r.

W 1998 roku poniżej minimum socjalnego żyło:

- 35 % małżeństw z jednym dzieckiem,
- 50 % małżeństw z dwojgiem dzieci,
- 67,5 % małżeństw z trojgiem dzieci,
- 84,5% małżeństw z czworgiem dzieci i więcej,
- 55 % samotnych matek.

Ten trudny okres przeobrażeń społecznych przyniósł bezrobocie, uzależnienia, depresję, przemoc. Był to cios wymierzony w fundamenty polskiej rodziny – w jej tradycje, normy, obyczajowość i strukturę. Jak wynika z badań GUS, najwięcej rozwodów, biorąc pod uwagę lata poprzedzające transformację, odnotowano w roku 1990. Udokumentowano aż 42.436 spraw zakończonych rozwodem. W rodzinach, w których wskutek niepokojących zjawisk, naruszających emocjonalny, intelektualny i społeczny rozwój dziecka, doszło do rozbicia struktury, mamy często do czynienia z niewystarczającym wypełnianiem

23 Por. Z. Tyszka, *Istota zmiany w socjalizacji rodzinnej*, „Problemy rodziny”, 2000 nr 2-3, s. 31-34.

24 U. Świętochowska, *Patologie współczesnej cywilizacji*, Toruń 2001, s. 157.

powinności rodzicielskich oraz deprywacją podstawowych potrzeb dziecka. Do czynników, które niosą ze sobą zagrożenie dysfunkcyjnością rodziny w tym zakresie możemy zaliczyć²⁵:

- brak ideału wychowawczego,
- błędną postawę rodziców wobec dzieci,
- brak wychowania przez uczestnictwo w życiu rodziny,
- gromadzenie dóbr jako podstawowy motyw działania,
- brak odpowiedzialności rodziców za wychowanie własnych dzieci i zrzucanie całej odpowiedzialności na instytucje wspomagające rodzinę.

Tempo przemian społecznych ostatnich kilkunastu lat nie pozostało bez wpływu na jakość życia polskich rodzin. Do skutków transformacji systemowej, wyrażających się wewnętrznymi problemami możemy zaliczyć: niewydolność materialną rodziny, nieprzystosowanie społeczne przejawiające się m.in. – alkoholizmem, przestępczością, niedojrzałością emocjonalną rodziców, zaniedbaniem lub nadopiekuńczością itp. Dysfunkcyjność rodziny przybiera zatem w dzisiejszych czasach różnorodną postać. Od skrajnej patologii, wobec której podejmowane są działania prawne i pomocowe po nadopiekuńczość wychowawczą, która pozbawia młodego człowieka możliwości samodzielnego radzenia sobie i rozwiązywania problemów w tym nowoczesnym, pełnym zagrożeń świecie.

Trudnym zadaniem jawi się socjalizacja w rodzinie, szkole czy grupie rówieśniczej. Nasilanie się różnych przejawów patologii społecznej budzi coraz większy niepokój wśród społeczeństwa. W odpowiedzi na te potrzeby opracowuje się strategie, przede wszystkim wspierające w zakresie opieki i wychowania, podstawową komórkę społeczną jaką jest rodzina. Intensywna pedagogizacja rodziców zmierza w kierunku przygotowania ich do radzenia sobie z różnymi problemami wychowawczymi oraz stałej albo doraźnej opieki nad rodziną w przypadku pojawienia się kłopotów. Pomoc powinna mieć wymiar wieloaspektowy i przebiegać w dwóch kierunkach²⁶:

- 1) mikrostrukturalnym – odbudowywanie systemu rodzinnego – więzi, postaw, komunikacji interpersonalnych;
- 2) makrostrukturalnym – odbudowanie naturalnego środowiska społecznego.

Środowiskowe programy pedagogiczne, takie jak: przyjaciel dzieci ulicy, pedagog rodziny czy wychowawca podwórkowy przynoszą coraz lepsze efekty. Profilaktyka i resocjalizacja w środowisku otwartym znajduje coraz więcej zwolenników.

Stanisław Kawula pisał, że dysfunkcyjność występuje w tych rodzinach, w których rodzice: „...zamiast dziecko wspierać i ochraniać, ignorują je albo atakują za to, że takie właśnie jest. W efekcie tych działań dzieci rozwijają w sobie dysfunkcyjne cechy samozachowawcze, aby nie *zwarłować*, zachowując wiarę w to, że rodzice zawsze mają rację. Przystosowują i przebudowują swój świat umysłowy, aby nie ulec niszczycielskiej sile wpajanego poczucia własnej bezwartościowości i wstydu płynącego z doznawanego poniżenia. Gdy dorosną stają się same dysfunkcyjnymi rodzicami”²⁷.

Walcząc z niewidzialnym przeciwnikiem, orzędiem, które wymaga dużo czasu, aby dziecko z rodziny dysfunkcyjnej uwierzyło w siebie, uwierzyło, że jest wystarczająco dobre, żeby kochać i być kochane, musimy dać mu szansę i umożliwić mu rozwój, a przede wszystkim sami uwierzyć, że w dziecku jest ogromny potencjał i możliwości doskonalenia – wystarczy je tylko umiejętnie rozwijać.

Diagnoza sytuacji dziecka w rodzinie - nadużycie i przemoc - mediacja i terapia

Koncepcja polityki społecznej oparta na decentralizacji zadań społecznych przyniosła wiele problemów i dużo zamieszania. Instytucje samorządowe nie były wystarczająco przygotowane do przejęcia i prowadzenia tego rodzaju zadań społecznych. Niewystarczające przygotowanie koncepcyjne i instrumentalne dawało możliwość wzrostu problemów rodzin objętych pomocą. W rezultacie rozpoczęło się powolne przekształcanie istniejących form zastępczej opieki instytucjonalnej w rodzinne formy opieki. Wdrażanie pomocy rodzinom i dzieciom na poziomie lokalnym napotykało na liczne przeszkody, sygnalizowane przez badaczy i praktyków. Problemy te dotyczyły sfery kadrowej, finansowej, lokalowej, nierzadko również koncepcji pomocy rodzinom, w tym opieki zastępczej²⁸.

25 Ibidem s. 158.

26 T. Sakowicz, *Dysfunkcyjność rodziny a resocjalizacja*, Kraków 2006.

27 S. Kawula, *Człowiek w relacjach socjopedagogicznych. Szkice o współczesnym wychowaniu*, Toruń 1999, s. 134.

28 J. Hryniewicz (red.), *Decentralizacja funkcji społecznych państwa*, Warszawa 2001.

W sytuacji problemów polskiej rodziny wynikających z dokonujących się przeobrażeń ustrojowych oraz problemów wynikających z decentralizacji polityki społecznej, pojawiły się przeszkody w budowaniu systemu pomocy rodzinom, młodzieży i dzieciom na poziomie lokalnym, identyfikowane jako nowe „bariery w opiece nad dzieckiem”. Na przestrzeni lat mimo obserwowanego spadku urodzeń w Polsce, nie zmniejszyła się liczba dzieci wychowywanych poza rodziną, a brak dobrej współpracy między instytucjami systemu pomocy społecznej a sądami rodzinnymi, w efekcie prowadził do powierzchownej diagnozy sytuacji rodzinnej dziecka, czasami błędnej, bo niewyczerpującej.²⁹ Jeśli nie ma wnikliwego rozpoznania potrzeb środowiska rodzinnego, system opieki nad dzieckiem nie jest skoordynowany i nie działa dobrze. Usuwanie tych barier musi odbywać się w oparciu o zaplanowaną strategię działań, uzyskaną na drodze pogłębionej diagnozy środowiska rodzinnego dziecka, czyli tzw. diagnozy szczegółowej. Kierunkiem diagnozy psychopedagogicznej jest badanie zasobów rodziny pod kątem możliwości poprawy jakości rodzicielstwa oraz ogólnie środowiska wychowawczego tworzonego przez rodzinę. Do tej pory zadaniem diagnozy środowiska rodzinnego były dwie płaszczyzny³⁰:

- 1) ocena realizacji funkcji rodzicielskich przez rodziców;
- 2) poziom zaspakajania potrzeb rozwojowych dziecka.

Współcześnie, modelem poznania rodziny w rozwiniętych państwach europejskich, realizowanym najczęściej w praktyce poradnictwa psychopedagogicznego, wsparcia socjalnego, interwencji i terapii, jak i orzecznictwa sądowego, jest model oparty na diagnozie:

- 1) cech i potrzeb rozwojowych dziecka (z uwzględnieniem dynamiki rozwoju dziecka i dynamiki jego potrzeb rozwojowych);
- 2) kompetencji rodziców (rodziny) do sprawowania opieki i wychowania dziecka oraz zaspakajania jego potrzeb rozwojowych;
- 3) kontekstu funkcjonowania rodziny (indywidualne kompetencje życiowe rodziców, cechy strukturalne, społeczne, kulturowe, organizacyjno-ekonomiczne).

Diagnoza cech i potrzeb rozwojowych dziecka obejmuje³¹:

- historię dziecka w rodzinie (akceptację jego poczęcia, przebieg ciąży i porodu, kolejne okresy rozwojowe),
- sytuację zdrowotną dziecka (nieprawidłowości rozwoju fizycznego - deficyty, wypadki, zaburzenia snu, odżywiania, sposoby spędzania wolnego czasu),
- sytuację szkolną dziecka (płaszczyzna motywacyjno-poznawcza, sposób przystosowania, zajmowane pozycje, osiągnięcia),
- zachowania i emocje dziecka (wchodzenie w relacje – otwartość czy izolacja, zachowania – prospołeczne czy anty-społeczne, nastawienie do siebie i innych – rówieśników, nauczycieli),
- poczucie tożsamości dziecka (poczucie przynależności, wiara w siebie, zadowolenie z siebie i własnych osiągnięć – poczucie własnej wartości),
- relacje rodzinne i społeczne dziecka (więzi i zachowania wobec bliższej i dalszej rodziny, wobec innych, obcych ludzi – dystans czy poufałość, stopień wrażliwości na ocenę społeczną, zachowania prowokacyjne, w tym seksualne),
- rozwój samodzielności (podstawowe umiejętności życiowe, umiejętność korzystania z pomocy innych).

Diagnoza jakości opieki rodzicielskiej i kompetencji rodziców do zaspokojenia potrzeb rozwojowych dzieci obejmuje³²:

- podstawową opiekę nad dzieckiem i zabezpieczanie jego elementarnych potrzeb biologicznych i społecznych,
- zainteresowanie rodziców problemami dziecka w obszarach, między innymi, jego samopoczucia, zdrowia, kontaktów z innymi oraz osiągnięć szkolnych,
- zapewnianie dziecku fizycznego i społecznego bezpieczeństwa (w tym zapewnianie bezpieczeństwa przed nadużyciami ze strony innych),

29 M. Raclaw Markowska (red.), *Pomoc dzieciom i rodzinie w środowisku lokalnym. Debata o nowym systemie*, Warszawa 2005, s. 122.

30 Por. kierunki diagnozy środowiska rodzinnego u J. Pitera, E. Marynowicz-Hetka, J. Piekarskiego, S. Kawuli.

31 E. Jarosz, *Psychopedagogiczna diagnoza sytuacji dziecka w rodzinie jako podstawowy człon opiniodawstwa sądowego w sprawach opiekuńczo-wychowawczych*, [w:] J. M. Stanik., *Psychologiczno-pedagogiczne problemy trudności i zaniedbań opiekuńczo-wychowawczych w rodzinie oraz sposoby ich rozwiązywania*, Warszawa 2009, s. 16.

32 Ibidem, s. 17.

- zaspakajanie potrzeb emocjonalnych dziecka (potrzeby miłości, akceptacji itp.),
- umiejętności i możliwości rodziców w stymulowaniu rozwoju poznawczego dziecka (w tym rozwoju językowego),
- sposób kierowania dzieckiem przez rodziców, jakość i środki nadzoru nad nim,
- jakość opieki rodzicielskiej (rozpatrywana w wymiarach wrażliwość – niewrażliwość, akceptacja – odrzucenie, współpraca – przeszkadzanie, przystępność – ignorowanie),
- wiedzę i stosunek rodziców do kwestii wychowywania dziecka,
- stabilność w podejściu do dziecka, konsekwencję wychowawczą, zachowanie rutyny życia codziennego.

Diagnoza kontekstu sprawowania opieki rodzicielskiej obejmuje³³:

- historię rodziny (pochodzenie rodziców, doświadczenia w zakresie socjalizacji w rodzinie generacyjnej, występowanie szczególnych traumatycznych doświadczeń w funkcjonowaniu i historii rodziny i indywidualnym życiu jej członków – doświadczenia zaniedbywania czy maltretowania w dzieciństwie, wydarzenia dotyczące rodzeństwa, doświadczenia straty rodzinnej – śmierci itp.),
- relacje z dalszą rodziną (stosunki z krewnymi, pomoc i wsparcie otrzymywane z ich strony),
- socjalne zabezpieczenie rodziny,
- integracja społeczna rodziny (opinia o rodzinie w jej środowisku, kontakty sąsiedzkie, przyjacielskie, udział i zaangażowanie rodziny w życie społeczności lokalnej),
- kontekst kulturowy środowiska lokalnego rodziny (lokalne tradycje kulturowe dotyczące życia rodzinnego, ról rodzinnych, wychowania, pozycji, praw i potrzeb dzieci, aprobata występowania przemocy w relacjach interpersonalnych – aprobata form czy okoliczności stosowania kar fizycznych w wychowaniu),
- poziom organizacyjny środowiska lokalnego rodziny oraz rzeczywiste korzystanie z „lokalnych zasobów” (więzi społeczne w środowisku, dostęp do instytucji i organizacji wsparcia i pomocy takich, jak: służba zdrowia, policja, pomoc społeczna, leczenie uzależnień, opieka nad dzieckiem, dostęp rodziny do instytucji upowszechniania kultury, rozwój zainteresowań, zapewnienie rozrywki i rekreacji).

Tak sporządzona diagnoza uwzględni w badaniach nad dzieckiem i środowiskiem jego rozwoju perspektywę teorii ekologii humanistycznej Urie Bronfenbrennera, która ukazuje powiązania między dzieckiem a otoczeniem, w którym się wychowuje, a które stanowi środowisko jego życia. „To w jaki sposób rodzice traktują dzieci wynika z działania rozmaitych sił, oddziałujących na jednostkę, rodzinę, jak również społeczność oraz kulturę, w obszarze której pozostaje rodzina i jednostka”³⁴. W takim ujęciu diagnoza sytuacji dziecka w rodzinie obejmując wyżej wymienione aspekty diagnozy całościowej środowiska rodzinnego przyjmuje postać³⁵:

- mikrosystemu (perspektywa jednostka – dziecko),
- mezosystemu (perspektywa relacji rodzinnych i cech wewnętrznych rodziny),
- egzosystemu (perspektywa otoczenia rodziny i jej środowiska lokalnego),
- makrosystemu (perspektywa ogólnych warunków życia rodzin w społeczeństwie).

Przeprowadzenie diagnozy otwiera możliwość do opracowania strategii działania w danej rodzinie. Pierwszymi oddziaływaniami modyfikującymi i naprawczymi, które są nastawione na postępowanie mediacyjne, zajmują się osoby fizyczne lub instytucje, uprawnione do przeprowadzania postępowania mediacyjnego³⁶. Instytucja taka powinna mieć w statusie zawarte wykonywanie zadań w zakresie:

- mediacji,
- resocjalizacji,

33 Ibidem, s. 18.

34 Belsky, 1980 za: Browne K., Herbert M., *Zapobieganie przemocy w rodzinie*, Warszawa 1999, s. 42.

35 E. Jarosz, *Psychopedagogiczna diagnoza sytuacji dziecka w rodzinie jako podstawowy człon opiniodawstwa sądowego w sprawach opiekuńczo-wychowawczych*, op. cit. s. 20.

36 Do tej pory były to osoby wpisywane do wykazu instytucji i osób godnych zaufania w sądzie okręgowym. Instytucją uprawnioną do przeprowadzenia postępowania mediacyjnego jest również rodzinny ośrodek diagnostyczno-konsultacyjny.

- poradnictwa wychowawczego i pomocy psychologicznej,
- diagnozy psychologicznej,
- profilaktyki przestępczości,
- ochrony wolności i praw człowieka.

Zgodnie z międzynarodowymi standardami, mediacja daje możliwość wycofania się stron na każdym etapie postępowania mediacyjnego, a każda ze stron jest powiadamiana o ewentualnych skutkach podejmowanych przez strony decyzji. Podczas mediacji zachowane jest również prawo do³⁷:

- dobrowolności,
- poufności mediacji,
- fachowości, neutralności i bezstronności mediatorów,
- równego traktowania stron przez mediatorów.

Idea mediacji jest zgodna z kierowaniem się dobrem nieletniego przy rozstrzygnięciu celowości stosowania środków wychowawczych i poprawczych³⁸. Zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Sprawiedliwości³⁹ do postępowania mediacyjnego kieruje się te sprawy, o których sąd zdecyduje, że jest zasadność prowadzenia mediacji i mogą dać one spodziewane efekty. Wyniki osiągnięte w procesie mediacji podlegają kontroli sędziego rodzinnego, który stwierdza czy zostały osiągnięte określone cele wychowawcze, czy też należy zastosować przewidziane ustawą, środki wychowawcze. Takie środki będą zastosowane, gdy sędzia uzna efekty mediacji za niewystarczające.

Mediacja w sprawach rodzinnych przynosi często dobre efekty, gdyż doprowadza do pojednania członków rodziny i usunięcia przyczyny sporu, albo chociaż do pewnej zmiany stanowisk i załagodzenia sytuacji konfliktowej. Zdarza się, że taka sytuacja nie ma poważnego źródła. Niestety do mediacji dochodzi często dopiero po ingerencji sądu. Nowa propozycja ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej daje szanse korzystania z takich form pomocy dużo wcześniej. Daje również możliwość lepszego poznania dziecka przez zespół współpracujących ze sobą profesjonalistów, którzy wspólnie rozpoczynając od mediacji, poprzez terapię całego środowiska rodzinnego ułatwią pozostanie dziecka, czy młodego człowieka w jego naturalnej rodzinie. Dopiero wtedy, kiedy te oddziaływania okażą się nieskuteczne — dziecko zostanie objęte innymi formami opieki zastępczej.

Do celów pracy z rodziną w jej naturalnym środowisku możemy zaliczyć⁴⁰:

- 1) pomoc w rozwiązywaniu życiowych problemów rodziny;
- 2) wspieranie integracji rodziny, wspieranie więzi uczuciowych w rodzinie;
- 3) wspieranie integracji rodziny z jej otoczeniem społecznym;
- 4) odbudowanie funkcji opiekuńczych i wychowawczych rodziny wobec dzieci;
- 5) neutralizowanie patogenicznego oddziaływania rodziny na dzieci;
- 6) pomoc w konstruktywnym rozwiązywaniu konfliktów.

Cele te są realizowane poprzez następujące formy pracy z rodziną:

- nawiązanie kontaktu (wymiana informacji, sporządzenie wywiadu, diagnozy),
- pomoc socjalną (pomoc w codziennych problemach życiowych),
- interwencję kryzysową (pomoc kryzysowa i mediacja w problemach rodzinnych i zewnętrznych),
- konsultacje wychowawcze (zwiększanie wiedzy i umiejętności wychowawczych również poprzez kursy, szkolenia i treningi),
- grupy wsparcia (rodziców, matek, ojców, osób uzależnionych itp.),
- terapie rodzinne, małżeńskie, indywidualne, grupowe (proces zmian).

37 Por. m. in. A. Rękas, *Mediacja w polskim prawie karnym*, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2004, s. 5; B. Wajerowska-Oniszczuk, *Mediacja w sprawach nieletnich*, Warszawa 2005, s. 5-6.

38 D. Wójcik, *Wyniki eksperymentalnego programu mediacji w sprawach o czyny karalne nieletnich. Probacyjne środki polityki karnej — stan i perspektywy*, Warszawa 2001, s. 271.

39 Ustawa z 18 maja 20001 roku w sprawach postępowania mediacyjnego w sprawach nieletnich (Dz.U. Nr 56, poz. 591).

40 Z. Ostrowska, A. Greczuszkin, *Praca z indywidualnym przypadkiem w nadzorze rodzinnego kuratora sądowego*, Lublin 2005, s. 113-114.

Jedną z najskuteczniejszych form pomocy jest terapia rodzin prowadzona przez wykwalifikowanych terapeutów. Jej celem jest przywrócenie, bądź zbudowanie od nowa prawidłowej homeostazy w rodzinie i wyeliminowanie zachowań podtrzymujących dotychczasowe problemy. Terapia nastawiona na osiągnięcie zmiany jest zatem ukierunkowana na rozwiązywanie problemów rodzinnych⁴¹. Zmianie podlegają:

- struktura rodziny (pełnione w rodzinie funkcje, spójność rodzinna itp.),
- zasady regulujące funkcjonowanie systemu rodzinnego i komunikację między członkami rodziny,
- zakres relacji emocjonalnej między jej członkami.

Najtrudniejszym doświadczeniem – najbardziej traumatycznym, które spotyka dziecko ze strony osób najbliższych są nadużycia seksualne. Celem terapii dzieci, które są ofiarami przemocy seksualnej jest zrozumienie tego, co się dzieje w obszarze ich myśli, uczuć i zachowania. Wśród najczęściej stosowanych nurtów terapeutycznych możemy wyróżnić:

- 1) teorie interpersonalne – kładą nacisk na rolę osób znaczących w rozwoju tożsamości płciowej dziecka, charakter jego interakcji z otoczeniem, postawy oraz sposób postrzegania innych ludzi;
- 2) teorie behawioralno-poznawcze – nawiązujące do schematu łączącego utrwalone myślenie o sobie, emocje pojawiające się w związku z sytuacjami aktywującymi to myślenie i zachowanie, które jest konsekwencją wyżej wymienionego procesu (dziecko albo obwinia siebie, albo innych ludzi o zaistniałe wydarzenie – terapia dąży do przeorganizowania myślenia dziecka a w konsekwencji do zmiany uczuć);
- 3) teorie systemowe – podkreślające znaczenie rodziny i szerszego kontekstu społecznego – w których kluczowe jawią się interakcje pomiędzy dzieckiem a poszczególnymi podsystemami;
- 4) teorie wiktyimizacji – zwracające uwagę na bezpośrednie skutki przemocy dla dalszego rozwoju psychoseksualnego dziecka.

Do najczęściej stosowanych form terapii możemy zaliczyć:

- 1) terapię zabawową⁴² – dziecko w formie symbolicznej przedstawia przeżyte wydarzenia (obserwacja tematyki zabaw oraz ich interpretacja);
- 2) terapię indywidualną – dziecko odbudowuje zaufanie do dorosłych poprzez nawiązanie bezpiecznej relacji z terapeutą, uzyskuje kontrolę nad trudnymi emocjami wywołanymi traumatycznymi doświadczeniami;
- 3) terapię grupową – dziecko słuchając relacji innych ma wgląd w ich reakcje, emocje, sposoby radzenia sobie oraz postawy wobec sprawców i może własne doświadczenia i sposoby radzenia sobie z zaistniałą sytuacją porównać z innymi (daje dobre efekty dla dzieci, które prezentują dobry poziom umiejętności interpersonalnych);
- 4) terapię rodzinną – wczesna mediacja oraz objęcie dodatkową terapią sprawy przemocy może wywołać korzystne zmiany w jego zachowaniu i w funkcjonowaniu całej rodziny (ocena ról i relacji wewnątrzrodzinnych).

Fazy procesu terapeutycznego⁴³:

- 1) **Faza początkowa** – nawiązywanie relacji z dzieckiem, często terapeuta musi przedostać się do świata dziecka wykazując się znajomością przedmiotu dziecięcych zainteresowań (bohaterów i bajek i filmów, dziecięcych programów TV, muzyki czy zabaw i gier);
- 2) **Faza środkowa**
Zadaniem terapeuty jest określenie:
  - w jakim stopniu dziecko zostało dotknięte konsekwencjami przeżytej traumy?
  - jakie stosuje mechanizmy radzenia sobie z objawami zaburzeń?
żeby dziecko mogło połączyć trudne emocje, które odczuwa z tym, co się wydarzyło, terapeuta musi przygotować dziecko do ponownego zmierzenia się z tą trudną sytuacją w bezpiecznych warunkach, do przeżycia jej jeszcze raz;
  - co naprawdę się wydarzyło?

41 Cz. Czabała, *Krótkoterminowa terapia rodzin nastawiona na rozwiązywanie problemu rodzin i małżeństw*, [w:] Cz. Czabała, M. Orwid (red.), *Czynniki leżące w psychoterapii*, Warszawa 1997, s. 53-54.

42 Rolę wspomagającą pełnić tu może psychorysunek i jego interpretacja.

43 M. Radochoński, *Terapia dzieci – ofiar przemocy seksualnej*, [w:] U. Gruca-Miąsik (red.), *Pomoc, opieka, wsparcie dziecka i rodziny*, Rzeszów 2006, s. 20-23.

- dlaczego to się wydarzyło?
- jak dziecko zachowywało się w trakcie tego wydarzenia?
- jak może ono zachować się, gdy taka sytuacja powtórzy się ponownie?

W tej fazie dochodzi do rozbrojenia uwewnętrznego poczucia odpowiedzialności za to, co się stało (ja nie ponoszę za to winy) lub uzewnętrznego poczucia odpowiedzialności (nie obarczam poczuciem odpowiedzialności najbliższych). W konsekwencji ja jestem w porządku i inni są w porządku – mogą czuć się bezpiecznie;

3) **Faza końcowa** – integracja i wykorzystanie zmian zachodzących u dziecka w myśleniu o sytuacji przemocy i towarzyszących jej przeżyciach emocjonalnych. Umocnianie tych zmian polega na:

- zachęcaniu do stawiania pytań dotyczących istniejących wątpliwości,
- opracowaniu planu działania w sytuacjach zagrażających – gdzie, kogo i jak można poprosić o pomoc,
- doskonaleniu umiejętności rozwiązywania problemów,
- pouczeniu, jak unikać sytuacji zagrażających wystąpieniem przemocy o charakterze seksualnym,
- zachęceniu do utrzymywania relacji zarówno z dorosłymi jak i z rówieśnikami, w razie potrzeby doskonaleniu umiejętności interpersonalnych na specjalnych treningach dla dzieci i młodzieży odnośnie umiejętności interpersonalnych, bądź społecznych,
- zapewnieniu, w razie potrzeby o możliwości skorzystania z pomocy terapeuty.

Reasumując, Konwencja o prawach dziecka, w swej preambule zawiera stwierdzenie, iż dziecko dla pełnego i harmonijnego rozwoju całej swej osobowości powinno wznosić się w środowisku rodzinnym. Zadaniem państwa jest ten rozwój wspierać i umożliwić. Wśród zadań, jakie stoją przed sektorem pomocy społecznej, administracją publiczną i kręgami osób zajmujących się zawodowo, bądź społecznie, dziećmi zagrożonymi zaniedbaniem można wymienić, między innymi⁴⁴:

- opracowanie ponadresortowej strategii opieki nad dziećmi i wspierania rodziny w obszarze zdrowia, edukacji i pracy socjalnej w ramach Narodowego Planu na Rzecz Dzieci 2004 – 2012,⁴⁵
- wdrożenie zmian prawnych w celu objęcia dziecka przebywającego w rodzinie biologicznej opieką służb społecznych, zagwarantowanie obowiązku przygotowania planu opieki dla dzieci objętych interwencją służb społecznych,
- reformę sądów rodzinnych i systemu kurateli sądowej i ograniczenie ich ingerencji do najtrudniejszych sytuacji i spraw spornych, przy zwiększaniu możliwości wykorzystania roli służb społecznych oraz instytucji mediacji i negocjacji,
- kształcenie specjalistów do pracy z dzieckiem i rodziną,
- pełniejsze respektowanie prawa rodziców do wychowania swoich dzieci odnośnie ustalania celów i potrzeb będących przedmiotem oddziaływań oraz podejmowania decyzji dotyczących procesu wychowania oraz losów ich dzieci.

W Polsce kierunek oferowanych form i usług, na wzór systemów europejskich, został przesunięty w stronę prorodzinnego charakteru pomocy. System opieki kompensacyjnej obejmuje nie tylko samo dziecko. Oddziaływaniami opierającymi się na pomocy psychologiczno-pedagogicznej zostaje objęta przede wszystkim cała rodzina.

Bibliografia

- Andrzejewski M., *Prawne aspekty opieki nad rodziną i dzieckiem*, [w:] Stelmaszuk Z. W., (red.), *Zmiany w systemie opieki nad dziećmi i młodzieżą – perspektywa europejska*, Wyd. „Śląsk”, Katowice 2001.
- Arczewska M., *Podstawy prawne organizowania i funkcjonowania rodzin zastępczych w Polsce*, [w:] Raćław-Markowska M., Legata S., (red.), *Opieka zastępcza nad dzieckiem i młodzieżą – od form instytucjonalnych do rodzinnych*, Fundacja Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2004.
- Browne K., Herbert M., *Zapobieganie przemocy w rodzinie*, Wyd. WSiP, Warszawa 1999.

44 Z. W. Stelmaszuk, *Rola i zadania służb społecznych ds. pomocy dziecku i rodzinie. Perspektywa europejska*, op.cit. s. 105-106.

45 Zob. *Narodowy Plan Działania na Rzecz Dzieci 2004 – 2012* „Polska dla Dzieci”, www.menis.gov.pl.

- Czabała Cz., *Krótkoterminowa terapia rodzin nastawiona na rozwiązywanie problemu rodzin i małżeństw*, [w:] Czabała Cz., Orwid M. (red.), *Czynniki leczące w psychoterapii*, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa 1997.
- Czeredrecka B., *Europejskie standardy w opiece nad dzieckiem*, [w:] Gruca-Miąsik U. (red.), *Pomoc, opieka, wsparcie dziecka i rodziny*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2006.
- Frąckiewicz L. (red.), *Polityka społeczna. Zarys wykładu wybranych problemów*, Wyd. „Śląsk”, Katowice 2002.
- Gajda J., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, Komentarz, Warszawa 1999.
- Kaczmarek M., *Stan opieki zastępczej nad dzieckiem „na półmetku” wdrażania reformy z perspektywy standardów prawa*, [w:] Raćław-Markowska M. (red.), *Opieka zastępcza nad dzieckiem i młodzieżą – od form instytucjonalnych do rodzinnych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2004.
- Hrynkiewicz J., (red.), *Decentralizacja funkcji społecznych państwa*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2001.
- Jarosz E., *Psychopedagogiczna diagnoza sytuacji dziecka w rodzinie jako podstawowy człon opiniodawstwa sądowego w sprawach opiekuńczo-wychowawczych*, [w:] Stanik J.M., *Psychologiczno-pedagogiczne problemy trudności i zaniedbań opiekuńczo-wychowawczych w rodzinie oraz sposoby ich rozwiązywania*, Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, Warszawa 2009.
- Jasudowicz T. (red.), *Orzecznictwo Strasburskie. Zbiór Orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka 1990 – 1997*, Wyd. Homo Homini, Toruń 1998.
- Kawula S., *Człowiek w relacjach socjopedagogicznych. Szkice o współczesnym wychowaniu*, Wyd. Edukacyjne „AKAPIT”, Toruń 1999.
- Konwencja o prawach dziecka z dnia 20 listopada 1989 roku ratyfikowana przez Polskę dnia 7 czerwca 1991 roku (Dz. U. z 2000 r. Nr 2, poz. 11).
- *Narodowy Plan Działań na Rzecz dzieci 2004 – 2012 „Polska dla Dzieci”*, www.menis.gov.pl Ostrihanska Z., Greczuszkin A., *Praca z indywidualnym przypadkiem w nadzorze rodzinnego kuratora sądowego*, Wyd. „Norbertinum”, Lublin 2005.
- Raćław-Markowska M. (red.), *Pomoc dzieciom i rodzinie w środowisku lokalnym. Debata o nowym systemie*, Instytut spraw Publicznych, Warszawa 2005.
- Radochoński M., *Terapia dzieci – ofiar przemocy seksualnej*, [w:] Gruca-Miąsik U.(red.), *Pomoc, opieka, wsparcie dziecka i rodziny*, Wyd. Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów 2006.
- Rękas A., *Mediacja w polskim prawie karnym*, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2004.
- Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 4 czerwca 2010 roku, w sprawie rodzin zastępczych (Dz. U. Nr. 110, poz. 733).
- Ustawa z dnia 5 czerwca 1998 roku o samorządzie powiatowym (Dz. U. 1998, Nr 91, poz. 578).
- Ustawa z 18 maja 2001 roku w sprawach postępowania mediacyjnego w sprawach nieletnich (Dz. U. Nr 56, poz. 591).
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej, art. 74, pkt. I.
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej (Dz. U. Nr 64, poz. 593).
- Ustawa o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej nad dzieckiem (projekt z dnia 9 września 2010 roku).
- Safjan M., (red.), *Prawne Rady Europy. Tekst i komentarze*, t. I: *Prawo rodzinne*, Warszawska Oficyna Naukowa, Warszawa 1994.
- Sakowicz T., *Dysfunkcjonalność rodziny a resocjalizacja*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2006.
- Stelmaszuk Z.W., (red.) *Kodeks etyczny rodzin zastępczych*, „Problemy opiekuńczo- wychowawcze”, 1998, nr 8.
- Stelmaszuk Z.W., *Rola i zadania służb społecznych ds. pomocy dziecku i rodzinie. Perspektywa europejska*, [w:] Raćław-Markowska M. (red.), *Pomoc dzieciom i rodzinie w środowisku lokalnym*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2005.

- Schubert E., *Analiza orzecznictwa sądów rodzinnych w kształtowaniu systemu opieki zastępczej nad dziećmi*, [w:] Raclaw-Markowska M., *Opieka zastępcza nad dzieckiem i młodzieżą – od form instytucjonalnych do rodzinnych*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2005.
- Szymańczak J., *Systemy pomocy dziecku w świetle wymogów Rady Europy*, Warszawa 2002 (maszynopis powielany).
- Świętochowska U., *Patologie współczesnej cywilizacji*, Toruń 2001.
- Tyszka Z., *Socjologia rodziny*, [w:] Krawczyk Z., Sowa K. Z. (red.), *Socjologia w Polsce*, Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 1998.
- Tyszka Z., *Istota zmiany w socjalizacji rodzinnej*, „Problemy rodziny”, 2000 nr 2-3.
- Wajerowska-Oniszcuk B., *Mediacja w sprawach nieletnich*, Ministerstwo Sprawiedliwości, Warszawa 2005.
- Wójcik D., *Wyniki eksperymentalnego programu mediacji w sprawach o czyny karalne nieletnich. Probacyjne środki polityki karnej – stan i perspektywy*, Dział Wydawniczy Kancelarii Senatu, Warszawa 2001.

Streszczenie

Sytuacja dziecka w rodzinie dysfunkcyjnej – system opieki i wsparcia

W dobie przemian ustrojowych, które dokonują się w naszym kraju od 1989 roku, dziecko jest naczelną wartością, którą trzeba wspierać i ochraniać. Rodzina polska w centrum przeobrażeń społeczno-ekonomicznych boryka się z trudnościami dnia codziennego. Często dochodzi do zaniedbywania podstawowych potrzeb rozwijającego się dziecka. Rodzina zastępcza jest tą formą pomocy, która daje dziecku osieroconemu lub pozbawionemu opieki ze strony rodziców możliwość prawidłowego rozwoju, zaspokojenia między innymi potrzeby bezpieczeństwa i akceptacji, rozwijania zainteresowań itp. Dziecko odnajduje swoją spokojną przystań – ma szansę na budowanie prawidłowych relacji z rodzicami biologicznymi. Taką szansę dają także różne formy terapii i mediacji, prowadzone zanim dziecko opuści dom, jak również w trosce o to, żeby mogło do tego domu bezpiecznie wrócić. Opieką terapeutyczną są objęte przede wszystkim dzieci krzywdzone, dla których umieszczenie ich w nowym, chronionym środowisku jest jedyną możliwością na naukę prawidłowego funkcjonowania w rodzinie i poznawania wartości, jakie tworzą się w relacjach międzyludzkich. Nauką możliwości uwierzenia, że świat może być przyjazny, życzliwy i wspierający.

Abstract

The situation of a child in a dysfunctional family - care and support system

In the period of political system transformations which have taken place in our country since 1989, a child is the main value that must be supported and protected. Polish family in the center of socio-economic changes has to face many problems of everyday life. Basic needs of growing children are often neglected. A foster family is that kind of aid that gives orphaned children or children deprived of parental care a chance to develop properly, to satisfy inter alia their need of safety and acceptance, to develop their interests. A child finds its safe haven – has a chance to build proper relationships with biological parents. This chance is given also by various forms of therapy and mediation carried out before child leaves home, also with the intention of enabling it to safely return to its family home. Mainly harmed children are included in this therapeutic help, for which placement in a new protected environment is the only possibility to learn proper functioning in the family and familiarize themselves with values occurring human interrelations. The possibility to believe that the world can be friendly, kind and supporting.

Joanna Luberadzka-Gruca

Koalicja na Rzecz Rodzinnej Opieki Zastępczej

Koalicja na Rzecz Rodzinnej Opieki Zastępczej

„Mając na uwadze, że środowisko rodzinne stanowi odpowiednie ramy dla ochrony praw dziecka, rozwoju jego zdolności, zdobywania wiedzy niezbędnej do wykonywania jego praw oraz uczenia się obowiązków, i że w związku z tym należy dołożyć wszelkich starań w celu wspierania rodziny za pomocą odpowiedniej polityki publicznej, lecz mając na uwadze, że w przypadku braku takich ram wszystkie dzieci powinny być objęte zgodnie z Konwencją o prawach dziecka Organizacji Narodów Zjednoczonych, ochroną zastępczą, która zapewni ich rozwój wolny od dyskryminacji w jakiegokolwiek postaci” /Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 16 stycznia 2008 r.: w kierunku strategii UE na rzecz praw dziecka (2007/2093(INI))/.

Zanim powstała Koalicja

Na początku był „Pomysł” ustanowienia Dnia Rodzicielstwa Zastępczego. Narodził się 1 lipca 2003 roku na spotkaniu w Miejskim Ośrodku Pomocy Społecznej Jaworzno z udziałem Marioli Zych-Walaszczyk, zastępcy dyrektora MOPS Jaworzno i Andrzeja Olszewskiego, przewodniczącego Zarządu Stowarzyszenia „Misja Nadziei”.

Pomysł zaowocował Inicjatywą Obywatelską na rzecz ustanowienia dnia 30 maja Dniem Rodzicielstwa Zastępczego. Pod Obywatelskim projektem Ustawy podpisał się, wśród 11.000 osób, które go poparły, Pan Paweł Jaros - Rzecznik Praw Dziecka, Prezydent Dąbrowy Górniczej Pan Jerzy Talkowski, Adam Małyśz, Daria Trafankowska, Kamil Durczok oraz Krzysztof Cugowski. Niestety z przyczyn formalnych projekt został odrzucony. Osoby i organizacje pozarządowe oraz samorządowe powołały Forum, które miało na celu podjęcie działań, aby do tej inicjatywy ustawodawczej doszło. Równocześnie rozpoczęły się starania, aby Dzień Rodzicielstwa Zastępczego stał się świętem zwyczajowym.

„Doszłam do wniosku, że społeczeństwu potrzebny jest bodziec, który spowoduje publiczną dyskusję o rodzicielstwie zastępczym odnośnie tego: jak ważną funkcję pełnią te rodziny, jak nieocenione są ich zasługi w systemie opieki nad dzieckiem, jak bardzo godni są szacunku i podziwu. I uznałam, że potrzebny jest taki dzień w roku, Dzień Rodzicielstwa Zastępczego, który spowoduje, że rodziny poczują się docenione, będzie okazją, żeby im w sposób wyjątkowy podziękować za ich trud i poświęcenie, a z drugiej strony będzie okazją, aby w mediach na szczeblu centralnym i lokalnym opowiedzieć o tym, co to jest rodzina zastępcza, dlaczego jest i czy jest potrzebna. W efekcie, liczę na to, że wzrośnie liczba kandydatów na rodziców zastępczych — mówiła w 2004 roku Mariola Zych-Walaszczyk z Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej w Jaworznie.

Narodziny Koalicji

„KOALICJA NA RZECZ RODZINNEJ OPIEKI ZASTĘPCZEJ” powstała 5 marca 2004 roku, jako platforma dialogu organizacji, instytucji i osób zaangażowanych w rodzinną pieczę zastępczą. Misją KOALICJI jest rozwój rodzinnych form pieczy zastępczej i zmiana na lepsze sytuacji dzieci.

Koalicja została powołana przez:

- 1) Chrześcijańskie Stowarzyszenie Pomocy Dzieciom "Misja Nadziei",
- 2) Fundację "Ernst & Young",
- 3) Fundację Orlen Dar Serca,
- 4) Fundację Przyjaciółka,
- 5) Krajowy Ośrodek Adopcyjno - Opiekuńczy TPD w Warszawie,
- 6) Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej w Jaworznie,
- 7) Ośrodek Adopcyjno - Opiekuńczy TPD w Warszawie,
- 8) Ośrodek Wspomagania Rodziny w Pyrach,
- 9) Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Tarnowskich Górach,
- 10) Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie w Wołominie,

- 11) Rodzinny Dom dla Dzieci z Bytomia Ch. S. P. D. "Misja Nadziei" - rodzina zastępcza Danuty i Michała Flasz,
- 12) Rodzinny Dom Dziecka nr 5 w Szczecinie,
- 13) Stowarzyszenie Rodzin Adopcyjnych i Zastępczych "Pro Familia" w Krakowie,
- 14) Stowarzyszenie Zastępczego Rodzicielstwa o/ śląski,
- 15) Towarzystwo Rozwijania Aktywności Dzieci "Szansa",

Początkowo Koalicja stawiała sobie, między innymi, za cel propagowanie dobrych wzorców dotyczących współpracy, między PCPR a osobami zajmującymi się szeroko pojętą rodzinną opieką zastępczą. Równocześnie chciała propagować też informacje i wiedzę na ten temat wśród społeczeństwa i dążyć do stworzenia pozytywnego obrazu rodzin zastępczych i rodzinnych domów dziecka.

W roku 2004 po raz pierwszy Dzień Rodzicielstwa Zastępczego był świętowany w sposób uroczysty, z udziałem władz miast i powiatów, jako święto zwyczajowe. Równocześnie zostały podjęte starania o wniesienie projektu ustawy o Dniu Rodzicielstwa Zastępczego na zasadzie Inicjatywy Poselskiej. 30 marca 2005 r. Fundacja Ernst & Young, która jest członkiem Koalicji, ogłosiła I edycję konkursu „30 MAJA - świętujemy RAZEM” - organizacja obchodów Dnia Rodzicielstwa Zastępczego.

20 kwietnia 2006 r. grupa 57 posłów, z inicjatywy Posła Leszka Dobrzyńskiego, na podstawie art. 33 regulaminu Sejmu wniosła do łaski marszałkowskiej projekt uchwały: - o ustanowieniu dnia 30 maja Dniem Rodzicielstwa Zastępczego. 10 maja 2006 r. - W sejmowej Komisji Rodziny i Praw Kobiet odbyło się pierwsze czytanie poselskiego projektu uchwały (druk 525), a 24 maja 2006 r. Sejm przyjął Uchwałę o ustanowieniu dnia 30 maja Dniem Rodzicielstwa Zastępczego.

„Dotychczasowe moje doświadczenia wskazują na pilną zmianę kilku panujących w społeczeństwie stereotypów dotyczących dzieci, rodzin zastępczych i urzędników. Chcemy pokazać, że osierocone dziecko może być kochane, szanowane i że nie możemy go obarczać winą za postępowanie jego rodziców. Chcemy pokazać rodziców zastępczych, jako ludzi biorących dzieci nie z pobudek finansowych, ale z altruistycznej potrzeby niesienia pomocy.

Wreszcie chcemy pokazać, że urzędnik z MOPS-u czy PCPR-u, ośrodka adopcyjnego czy wychowawca domu dziecka to też wrażliwy człowiek, oddany sprawie dzieci, będący przyjacielem rodziców zastępczych i opiekunów z placówek rodzinnych. Jest jeszcze wiele do zrobienia, ale wierzę, że dzięki wspólnym działaniom naszej Koalicji, z biegiem czasu, wypracujemy nowe, właściwe sposoby myślenia.” — *mówił w 2004 roku Andrzej Olszewski Przewodniczący Zarządu Stowarzyszenia Misja Nadziei.*

Najważniejsze inicjatywy

Koalicja od początku swojego powstania starała się wpływać pozytywnie na kształtowanie polityki społecznej w zakresie opieki nad dzieckiem i rodziną. Jej członkowie podejmowali wiele inicjatyw, zarówno na poziomie lokalnym, jak i ogólnopolskim. Nie sposób wymienić wszystkich działań, które są prowadzone przez członków Koalicji w sposób ciągły i z których wiele narodziło się w oparciu o współpracę i wymianę doświadczeń na forum Koalicji. Dzięki współpracy, w Koalicji następuje nie tylko wymiana dobrych praktyk i informacji, ale także inicjowana jest współpraca jej członków. Już w 2000 roku Krajowy Ośrodek Adopcyjno—Opiekuńczy TPD w Warszawie powołał Centrum Informacji i Poradnictwa dla Rodzinnych Domów Dziecka, a w październiku 2003 r. przy współpracy z Fundacją Orlen — Dar Serca, Poradnię Telefoniczną, która wspierała rodzinne domy i rodziny zastępcze, służąc im radą i pomocą. W Poradni odbywał się dyżur pedagoga, psychologa i prawnika. Inną ciekawą inicjatywą było w marcu 2004 roku badanie Capibus dotyczące rodzicielstwa zastępczego, które Fundacja Ernst&Yong przeprowadziła przy współpracy z SMG KRC. Od września 2005 roku, we współpracy z Dolnośląskim Centrum Psychiatrii i Psychoterapii SUPER-Ego, Fundacja Ernst&Yong realizuje program „*Mądra Miłość*”, którego celem jest zapewnienie opieki psychologicznej dzieciom z wrocławskich rodzinnych domów dziecka oraz pomoc ich opiekunom w problemach wychowawczych, a także w ramach programu „*Dobrze Być Razem*” tworzy w różnych rejonach Polski grupy wsparcia dla opiekunów zastępczych. 30 maja 2004 roku w Nowohuckim Centrum Kultury w Krakowie Stowarzyszenie „Pro Familia” zorganizowało spotkanie z okazji Dnia Rodzicielstwa Zastępczego.

W 2006 roku Fundacja Przyjaciółka w ramach programu „*Rodzicielstwo Zastępcze Nadzieją*” przygotowała etiudę dokumentalną o rodzinnej opiece zastępczej w ramach której propagowała prawdziwy wizerunek opiekunów i rodzinnych form opieki nad dzieckiem, która została wyemitowaną przez Telewizję Polską oraz wydała dwie broszurki „*Jak zostać rodzicem zastępczym?*” i „*Kiedy jesteś rodzicem zastępczym?*”, które otrzymały wszystkie powiaty w Polsce.

Koalicja chciała, aby jej głos był brany pod uwagę przez administrację rządową. W styczniu 2005 roku wystosowała List otwarty do ówczesnej Minister Polityki Społecznej - Izabeli Jarugi-Nowackiej oraz Ministra Sprawiedliwości, Prokuratora Generalnego - Andrzeja Kalwasa, z apelem o wspieranie rodzin i dzieci, a także rodzinnych form opieki zastępczej i nie powoływanie nowych domów dziecka. Obserwując życie społeczne i odpowiadając na potrzeby, w 2006 roku Koalicja przygotowała Raport „Problemy Rodzinnej Opieki Zastępczej w Polsce” i przekazała go do Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej oraz do Parlamentu. Od roku 2006 datuje się wzmocnienie pozycji Koalicji i jej dalszą instytucjonalizację. W 2006 roku przedstawiciele Koalicji weszli w skład Rady Konsultacyjnej utworzonej przez Minister Joannę Kluzik-Rostkowską przy Departamencie Kobiet, Rodziny i Przeciwdziałania Dyskryminacji MPiPS. Realizując cel przełamania stereotypów dotyczących rodzin zastępczych, przyswiecający jej powstaniu, Koalicja 23 września 2006 roku na antenie TVP1 uczestniczyła w przygotowanym przez Telewizję Polską Dniu Rodzicielstwa Zastępczego. Dzięki temu po raz pierwszy w telewizji, w ciągu jednego dnia, zostały zaprezentowane wszystkie formy rodzinnej opieki zastępczej.

W ciągu minionych lat przedstawiciele Koalicji brali wielokrotnie udział w programach radiowych i telewizyjnych oraz wypowiadali się na łamach prasy, zwracając uwagę między innymi na problem coraz większej ilości dzieci trafiających do opieki zastępczej, brak profilaktyki i wsparcia dla rodzin dzieci w opiece zastępczej, brak wsparcia dla opiekunów zastępczych, brak kandydatów na opiekunów zastępczych, brak diagnozy i profesjonalnej pomocy dla dzieci oraz problemy związane z usamodzielnieniami.

Między innymi dzięki współpracy wewnątrz Koalicji od 1 stycznia 2007 roku do 1 stycznia 2011 roku działał telefon informacyjno-interwencyjny prowadzony przez Stowarzyszenie Interwencji Prawnej.

Członkowie Koalicji starali się także wpływać na realizację postulatów Koalicji na szczeblu lokalnym, biorąc udział w licznych konferencjach i podejmując szereg działań na poziomie samorządów. W 2007 roku Koalicja była, razem z Parlamentarnym Zespołem ds. Współpracy z Organizacjami Pozarządowymi, współorganizatorem konferencji na terenie Sejmu pod hasłem „Rodzice zastępczy – miłość prawdziwa” - prawo dziecka do wychowania w rodzinie - doświadczenia polskie i wzory europejskie, nad którą patronat objęła Pani Prezydentowa Maria Kaczyńska oraz przewodniczący wszystkich Klubów Parlamentarnych.

W 2007 roku dzięki współpracy z Biurem Polityki Społecznej Urzędu m.st. Warszawy, Koalicja współorganizowała szkolenie dla pracowników socjalnych z Warszawy pod nazwą „Deinstytucjonalizacja i przekształcenie usług na rzecz dzieci” prowadzone przez Kevin’a Browne z University of Birmingham, który realizował program Unii Europejskiej Daphne II.

15 lutego 2007r Koalicja na rzecz Rodzinnej Opieki Zastępczej otrzymała nagrodę „Parasol szczęścia” w konkursie organizowanym przez miesięcznik „Twoje dziecko” w kategorii „Miłość”. W 2007 roku w ramach Koalicji rozpoczęła się dyskusja na temat Standardów Rodzinnej Opieki Zastępczej.

Już w 2007 roku Koalicja podjęła starania o Ustanowienie Roku Rodzinnej Opieki Zastępczej. „W 1957 roku Ministerstwo Oświaty rozpoczęło prace nad rozszerzeniem form opieki nad dzieckiem i w lutym 1958 r. przekazało kuratorom oświaty pismo określające wstępne warunki tworzenia rodzinnych domów dziecka na zasadzie eksperymentu pedagogicznego. Tak doszło do utworzenia na jesieni 1958 r. dwóch pierwszych rodzinnych domów dziecka w Świdwinie i w Szczecinie. (...) Gniazda sierocne, /pierwsze powstało w 1908 roku/ oparte były na tej samej idei; wychowywania gromadki dzieci w warunkach rodzinnych. Ta idea nie zestarzała się. Wiele rozwiązań wypracowanych przez Kazimierza Jeżewskiego i jego współpracowników, można z powodzeniem zastosować organizując wsparcie rodzinnych domów dziecka i rodzin zastępczych” – *mówiła Barbara Passini Dyrektor Ośrodka Adopcyjno-Opiekuńczego TPD w Warszawie.*

Od początku swojego istnienia Koalicja wielokrotnie zgłaszała swoje uwagi do projektów poselskich i rządowych aktów prawnych z zakresu opieki zastępczej. Od 2008 roku Koalicja uczestniczy w konsultacjach społecznych rządowego projektu ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej nad dzieckiem. W 2009 roku Koalicja wystosowała List otwarty do Premiera Donalda Tuska w sprawie odsunięcia w czasie terminu wejścia w życie Ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej nad dzieckiem. 19 października 2010 roku członkowie Koalicji wzięli udział w Wyłuchaniu Publicznym dotyczącym tego projektu Ustawy. Od tego czasu aktywnie uczestniczą w parlamentarnych pracach nad tym projektem.

Rozwój Koalicji

Na przełomie roku 2008 i 2009 Koalicja przyjęła Regulamin swojego działania, w którym możemy przeczytać między innymi, iż Koalicja prowadzi działalność na rzecz: dzieci wychowujących się poza rodziną własną, porzuconych i zagrożonych porzuceniem, rodzin adopcyjnych, rodzin zastępczych, rodzinnych domów dziecka, innych rodzinnych form opieki zastępczej nad dzieckiem oraz wsparcia rodziny naturalnej. Członkowie Koalicji przekazują sobie informacje na temat rodzinnej opieki zastępczej, swoich działań w tym zakresie, wymieniają się doświadczeniami oraz przez przystąpienie do Koalicji zobowiązują się do wzajemnego wsparcia i poszanowania.

Naszą siłą jest między innymi różnorodność, reprezentowanie środowisk z różnych części Polski i skupianie osób z praktycznym i dużym doświadczeniem.

Już w czasie pisania strategii Koalicji, jesienią 2009 roku, jej członkowie dostrzegli konieczność formalizacji, jako związku stowarzyszeń. W tej samej strategii określone zostały także dwa inne cele, które wydały się członkom Koalicji szczególnie ważne: integracja Koalicji i wypracowanie „wspólnego głosu” oraz zwiększanie świadomości społecznej.

Napisanie strategii zaowocowało szkoleniami, w których przez cały 2010 roku brała udział stała, ponad dwudziestopięciuosobowa grupa członków Koalicji. Cały rok szkoliliśmy się, dzięki wsparciu Pani Ewy Rolley z firmy Berreny Consulting, między innymi w zakresie komunikacji interpersonalnej, budowania wzajemnych relacji, mówienia jednym głosem, wywierania wpływu i współpracy z mediami.

W wyniku realizowania założeń strategii, jesienią 2010 r. w Warszawie odbyło się zebranie założycielskie związku stowarzyszeń pod nazwą KOALICJA NA RZECZ RODZINNEJ OPIEKI ZASTĘPCZEJ.

Członkami-założycielami sformalizowanej KOALICJI są:

- 1) Fundacja Przyjaciółka
- 2) Stowarzyszenie SOS Wioski Dziecięce w Polsce
- 3) Mazowiecka Fundacja Rodzin Zastępczych
- 4) Fundacja Oriflame Dzieciom
- 5) Stowarzyszenie „U Siemachy”
- 6) Towarzystwo Nasz Dom
- 7) Stowarzyszenie Rodzin Adopcyjnych i Zastępczych „Pro Familia”
- 8) Stowarzyszenie Rodzicielstwa Zastępczego "Nasze Gniazdo"
- 9) Stowarzyszenie Zastępczego Rodzicielstwa Oddział Mazowiecki
- 10) Fundacja Rodzin Adopcyjnych
- 11) Bialskie Stowarzyszenie Rodzicielstwa Zastępczego „Jedno serce”
- 12) Chrześcijańskie Stowarzyszenie Pomocy Dzieciom - Misja Nadziei

Wybrany został zarząd Koalicji i złożyliśmy do sądu dokumenty formalizujące Koalicję. Na etapie pisania statutu sprecyzowaliśmy cele Koalicji, ujmując je w 8 punktach:

- 1) działania na rzecz zmniejszenia liczby dzieci umieszczanych w całodobowych placówkach opiekuńczo-wychowawczych,
- 2) dążenie do umieszczania dzieci w rodzinnych formach pieczy zastępczej w sytuacji, kiedy konieczne jest zapewnienie dziecku prawidłowej opieki poza rodziną biologiczną,
- 3) podnoszenie standardów rodzinnej opieki zastępczej w odniesieniu do wszystkich jej uczestników,
- 4) przełamywanie stereotypów dotyczących rodzinnej pieczy zastępczej,
- 5) podnoszenie kompetencji i rozwój Członków KOALICJI, wypracowanie „wspólnego głosu”,
- 6) zwiększanie świadomości społecznej w zakresie opieki nad dzieckiem i rodziną,
- 7) działania na rzecz pełnoletnich wychowanków pieczy zastępczej,
- 8) wspieranie uczestników rodzinnej pieczy zastępczej, aby mogli liczyć na fachową pomoc i doradztwo specjalistów.

Formalizacja nie zamyka jednak drzwi do Koalicji dla nikogo. Jesteśmy otwarci na współpracę formalną i nieformalną z każdą organizacją i instytucją, czy osobą związaną z rodzinną opieką zastępczą, która ma gotowość i może wiele wnieść do tworzenia i usprawniania systemu pomocy dziecku i rodzinie. Formalnie (z prawem głosu) członkami KOALICJI mogą być

krajowe i zagraniczne osoby prawne działające nie dla zysku, w tym jednostki samorządu terytorialnego, które akceptują cele KOALICJI. Tych, których ta formuła nie obejmuje, a z których ogromnej pomocy, wiedzy i wsparcia korzystaliśmy, również zapraszamy do współpracy z głosem doradczym, który będzie dla nas nie tylko bardzo cenny, ale pozwoli na zachowanie dotychczasowej wartości Koalicji, jaką była otwartość.

W styczniu 2011 roku Koalicja określiła swoje cele strategiczne na rok 2011, które koncentrują się na czterech obszarach: rozwoju struktury organizacyjnej, pozyskiwaniu funduszy, oddziaływaniu na system prawny i rzecznictwie w interesie Rodzinnej Opieki Zastępczej.

Streszczenie

Koalicja na Rzecz Rodzinnej Opieki Zastępczej

Artykuł dotyczy powstania i działalności Koalicji na Rzecz Rodzinnej Opieki Zastępczej. Koalicja powstała 5 marca 2004 roku jako platforma dialogu organizacji, instytucji i osób zaangażowanych w rodzinną pieczę zastępczą. Misją Koalicji jest rozwój rodzinnych form pieczy zastępczej i zmiana na lepsze sytuacji dzieci.

Koalicja od początku swojego powstania starała się wpływać pozytywnie na kształtowanie polityki społecznej w zakresie opieki nad dzieckiem i rodziną. Jej członkowie podejmowali wiele inicjatyw, zarówno na poziomie lokalnym, jak i ogólnopolskim.

Abstract

The Polish Coalition for Family Foster Care

The article deals with creation and activities of the Coalition for Family Foster Care in Poland. The coalition was established on March, 5, 2004 as a meeting point for organizations, institutions and people involved with family alternative care. The mission of the Coalition is to develop family forms of alternative care and to change children situation for the better.

Since its creation the Coalition has tried to influence shape of social policy regarding alternative care and family in Poland. The Coalition members have started numerous activities and operations on the very issue, both locally and nationally.

Alicja Antas, Beata Trębicka-Postrzygacz Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Instytut Pedagogiki**Rodziny zastępcze a obowiązki i zadania realizowane na ich rzecz przez instytucje wspierające**

Do prawidłowego rozwoju emocjonalnego i fizycznego każde dziecko potrzebuje rodziny, która zapewni mu bezpieczeństwo, otacza miłością i zaspokaja jego potrzeby. Z uwagi na tę tak doniosłą rolę, rodzina obejmowana jest szczególną troską i ochroną przez państwo i jego agendy, starając się zapewnić rodzinie i dziecku wszechstronną pomoc umożliwiającą jak najlepsze funkcjonowanie. Często jednak zdarza się, że mimo starań i zaangażowania owych podmiotów, nie zawsze udaje się w pełni utrzymać funkcjonalność rodzin na właściwym poziomie. Niepokoi przy tym fakt odnotowywanego rokrocznie wzrostu ilości rodzin dysfunkcyjnych, które nie są dla dziecka właściwym środowiskiem opiekuńczo-wychowawczym. Wielu rodziców z różnych przyczyn (alkoholizm, niezaradność, niepełnosprawność, ubóstwo, itp.) nie chce, nie może, albo też nie potrafi wywiązywać się z rodzicielskich obowiązków. Zdarza się również, że dzieci w tych rodzinach są ofiarami przemocy fizycznej, emocjonalnej, seksualnej. Na nieprawidłowe funkcjonowanie wielu rodzin niewątpliwie ma wpływ szereg różnorodnych niekorzystnych czynników, jak chociażby narastająca pauperyzacja społeczeństwa i poszerzanie się zjawiska marginalizacji. W sytuacji, gdy rodzina staje się niewydolna i nie wypełnia swoich podstawowych funkcji, kiedy bardziej niż wsparciem jest dla dziecka zagrożeniem, konieczne staje się jego odizolowanie od rodziców. Dzieje się tak wówczas, kiedy pomimo zastosowania wszelkich możliwych form pomocy, dobro dziecka wciąż jest zagrożone. W sytuacji zastosowania ostatecznego środka, jakim jest odebranie dziecka, konieczne jest zapewnienie mu właściwej opieki poza domem rodzinnym. Taką szansą na stworzenie optymalnych warunków jest rodzinna opieka zastępcza. Rozwój i wspieranie różnych form rodzinnej opieki zastępczej jako namiastki rodziny nadal bowiem uchodzi za formę zdecydowanie bardziej przyjazną dziecku niż formy instytucjonalne.

Zmiany w prawno-organizacyjnych podstawach funkcjonowania rodzin zastępczych w Polsce zostały zapoczątkowane po 1999 r. Dział opieki nad dzieckiem pozbawionym czasowo bądź na stałe możliwości wychowywania się w rodzinie naturalnej, został przeniesiony z resortu edukacji do resortu polityki społecznej¹. W ślad za tym zmieniło się również podejście do opieki nad dzieckiem w rodzinie zastępczej. Zadania opieki i wychowania nad dziećmi czasowo lub na stałe pozbawionymi opieki zostały powierzone powiatom. Instytucją odpowiedzialną za organizację rodzin zastępczych na terenie danego powiatu, uczyniono powiatowe centrum pomocy rodzinie (PCPR). Przy czym, PCPR ową odpowiedzialność i realizację zadań w tym zakresie może powierzyć ośrodkowi adopcyjno-opiekuńczemu lub zlecić tożsamej placówce niepublicznej. Ze względu na swą specyfikę, rodzinna opieka zastępcza jest obecnie uznawana za jedną z najbardziej wskazanych form opieki nad dziećmi, którą można sprawować po przejściu przez kandydatów do pełnienia tej funkcji odpowiednich szkoleń i uzyskaniu kompetencji w tym zakresie. Przy czym, osoby spokrewnione mogą być ustanawiane rodzinami zastępczymi przez sąd, bez szkolenia. Ustawa o pomocy społecznej z 12 marca 2004 r. uwzględniając różne okoliczności, w tym m. in. stopień pokrewieństwa, wymienia następujące typy rodzin zastępczych:

- 1) spokrewnione z dzieckiem;
- 2) niespokrewnione z dzieckiem;
- 3) zawodowe niespokrewnione z dzieckiem:
  - a) wielodzietne,
  - b) specjalistyczne,
  - c) o charakterze pogotowia rodzinnego².

Przyjmując dziecko do rodziny zastępczej (w przypadku rodzin niespokrewnionych, które nie знаły wcześniej dziecka), opiekunowie mają prawo do: uzyskania szczegółowych informacji o dziecku, jego sytuacji rodzinnej; specyficznych potrzebach,

1 Na mocy ustawy kompetencyjnej z 24 lipca 1998 (Dz. U. Nr 106, poz. 668, 1998 r.) od 1 stycznia 1999 r., uchylono przepisy o rodzinach zastępczych i placówkach opiekuńczo-wychowawczych w ustawie o systemie oświaty i wprowadzono odpowiednio do ustawy o pomocy społecznej do rozdziału II „Opieka nad rodziną i dzieckiem”.

2 Ustawa o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 r. Rozdział IV *Pomoc rodzinie i dziecku* (Dz. U. Nr 64, poz. 593, Art. 74. z późn. zm.).

nawiązania kontaktu z dzieckiem przed umieszczeniem w rodzinie; wsparcia i pomocy ze strony powiatowego centrum pomocy rodzinie w rozwiązywaniu problemów związanych z opieką nad przyjętym dzieckiem; reprezentowania dziecka w dochodzeniu świadczeń przeznaczonych na zaspokojenie potrzeb związanych z jego utrzymaniem, w tym alimentów, renty rodzinnej. W przypadku dziecka, które ukończyło 13. rok życia, umieszczenie go w rodzinie zastępczej zależne jest od wyrażenia przez nie zgody. Również w przypadku dzieci młodszych, ich opinia powinna być brana pod uwagę. Ponadto w rodzinach zastępczych mogą być umieszczane dzieci odbiegające od normy fizycznej lub psychicznej. Rodzina zastępcza wspiera i zapewnia opiekę nie tylko względem dzieci, ale również ich rodziców. Stwarza warunki i szansę na reintegrację albowiem pozwala (poprzez zastępstwo w najważniejszych z ról społecznych) rozwiązać sprawy konfliktowe i trudne oraz zrozumieć istotę problemów występujących w rodzinie. Jej zasadniczym celem działań jest wzmocnienie rodzin naturalnych tak, aby dzieci mogły do nich wrócić. W rodzinie zastępczej, proces wychowawczy, prowadzony jest przez zespół osób w składzie: opiekunowie zastępczy, pracownicy socjalni, pracownicy sądów, lekarze, doradcy, terapeuci oraz rodzice biologiczni. Utworzenie rodziny zastępczej nie powoduje powstania więzi rodzinno-prawnej pomiędzy opiekunami a dzieckiem. Przyjęte do rodziny nie staje się dzieckiem tej rodziny, nie powstają też obowiązki i uprawnienia alimentacyjne czy dotyczące dziedziczenia. Stan cywilny dziecka nie ulega zmianie, dziecko nie przyjmuje obowiązkowo nazwiska opiekunów, a rodzina zastępcza nie przejmuje pełni władzy rodzicielskiej nad dziećmi. Funkcja ta ustaje z dniem uregulowania w inny sposób sytuacji opiekuńczej dziecka (powrót dziecka do rodziny, umieszczenie w placówce, adopcja) lub z dniem uzyskania pełnoletności³.

Przyjmując dziecko do rodziny zastępczej, rodzina nabywa prawo i obowiązek wykonywania nad nim bieżącej pieczy. Bieżąca piecza to jest faktyczna, codzienna troska o stan zdrowia dziecka, jego naukę, wypoczynek, sposób spędzania wolnego czasu, zapewnienie dziecku poczucia bezpieczeństwa, stabilizacji i pozostawanie z nim we wspólnocie rodzinnej. W swoich działaniach rodzina zastępcza zobowiązana jest do współpracy z: powiatowym centrum pomocy rodzinie, sądem opiekuńczym, ośrodkiem adopcyjno-opiekuńczym, ośrodkiem pomocy społecznej oraz w zależności od potrzeb z innymi organami. Wymienione instytucje, jako partnerzy rodziny zastępczej, mają obowiązek udzielania jej pomocy w przewyżczeniu trudności w opiece nad powierzonymi dziećmi oraz integracji i koordynacji działań w tym zakresie wszystkich odpowiedzialnych organów.

Powiatowe centra pomocy rodzinie (PCPR). Obecnie stanowią one główne ogniwo samorządu terytorialnego powołane do rozwiązywania problemów społecznych społeczności. Jako samodzielne jednostki budżetowe, podporządkowane są bezpośrednio zarządowi powiatu i wchodzi w skład powiatowej administracji zespolonej. PCPR spełnia funkcję łącznika między gminnymi i miejskimi ośrodkami pomocy społecznej, regionalnymi ośrodkami polityki społecznej, urzędem wojewódzkim i organizacjami pozarządowymi w realizacji, pozostających w gestii powiatu, zadań opiekuńczych i socjalnych, ukierunkowanych na pomoc rodzinie i dziecku.

Reforma systemu pomocy rodzinie i dziecku, spowodowała wzrost aktywności PCPR w kwestii zakładania i prowadzenia placówek rodzinnych i rodzin zastępczych. Sposób i zakres współdziałania PCPR z rodzinami zastępczymi oraz regulacje dotyczące wynagradzania zawodowych niespokrewnionych rodzin zastępczych, zasad finansowania dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej, a także warunków przyznawania pomocy pieniężnej, szczegółowo przedstawione zostały w rozporządzeniu Ministra Polityki Społecznej w sprawie rodzin zastępczych z dnia 18 października 2004 r. oraz w cytowanej już ustawie z 12 marca 2004 r. Do podstawowych obowiązków PCPR (zgodnie z rozporządzeniem) należy m. in. rozpatrywanie ofert kandydatów do pełnienia funkcji niespokrewnionej z dzieckiem zawodowej rodziny zastępczej. W tym względzie PCPR bierze pod uwagę: predyspozycje psychofizyczne kandydatów do pełnienia tej funkcji, w zależności od typu rodziny zastępczej; umiejętności niezbędne w opiece nad dziećmi o szczególnych potrzebach; doświadczenie w pracy z dziećmi o szczególnych potrzebach; informacje pozwalające na ocenę funkcjonowania kandydatów w środowisku lokalnym oraz warunki mieszkaniowe kandydatów pozwalające na przyjęcie dziecka o szczególnych potrzebach⁴. Zgodnie z wytycznymi przyjętymi w rozporządzeniu, PCPR zobowiązane jest do pomocy rodzinie zastępczej w przygotowaniu na przyjęcie dziecka poprzez udzielenie szczegółowych informacji o dziecku i jego sytuacji rodzinnej, w tym informacji o rodzeństwie,

3 Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 19 października 2007 r. w sprawie placówek opiekuńczo-wychowawczych na podstawie art. 81 ust. 10 Ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej Rozdział IV *Pomoc rodzinie i dziecku* (Dz. U. Nr 64, poz. 593, z późn. zm.).

4 Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z dnia 18 października 2004 r. w sprawie rodzin zastępczych, § 4, pkt. 2.

o specyficznych potrzebach dziecka, w tym o orzeczeniu o potrzebie kształcenia specjalnego, orzeczeniu o potrzebie udziału w zajęciach rewalidacyjno-wychowawczych oraz konieczności objęcia dziecka pomocą profilaktyczno-wychowawczą lub resocjalizacyjną. Dodatkowo PCPR zobowiązane jest (w zależności od potrzeb) do umożliwienia rodzinie zastępczej uzyskania porady w poradni psychologiczno-pedagogicznej lub w innej poradni specjalistycznej oraz podjęcia specjalistycznej terapii⁵. PCPR jest również zobowiązane do udzielania rodzinie zastępczej wsparcia w rozwiązywaniu zgłaszanych przez tę rodzinę problemów oraz gromadzenia informacji o istotnych sprawach dotyczących dziecka: stanie jego zdrowia na podstawie przeprowadzonych badań lekarskich; postępach w nauce; trudnościach wychowawczych, w tym o samowolnym oddaleniu się dziecka z rodziny zastępczej trwającym dłużej niż 24 godziny; trudnościach w sprawowaniu opieki nad dzieckiem; przerwie w sprawowaniu osobistej opieki nad dzieckiem, jeżeli przerwa trwa dłużej niż jeden miesiąc, oraz o osobie lub instytucji, która w tym czasie sprawuje opiekę nad dzieckiem. Do zadań PCPR należy również podtrzymywanie więzów emocjonalnych łączących dziecko z rodzicami biologicznymi i innymi osobami bliskimi dziecku⁶. W zakresie obowiązków PCPR leży udzielanie pomocy rodzinie zastępczej w postaci szkoleń (przede wszystkim dla niespokrewnionych z dzieckiem rodzin zastępczych oraz rodzin zawodowych niespokrewnionych z dzieckiem) oraz utrzymywanie trwałej współpracy z sądem opiekuńczym. Zobowiązuje on PCPR do dokonywania stałej oceny zasadności pobytu dziecka w pieczy zastępczej. W sprawozdaniu przedkładanym sądowi, PCPR informuje o całokształcie sytuacji osobistej dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej oraz sytuacji rodziny naturalnej dziecka, co najmniej raz w roku, w oparciu o przeprowadzony rodzinny wywiad środowiskowy. W przypadku stwierdzenia ustania przyczyny umieszczenia dziecka w rodzinie zastępczej PCPR informuje sąd opiekuńczy o możliwości powrotu dziecka do rodziny naturalnej⁷.

Ośrodki pomocy społecznej. Pomoc społeczna - instytucja polityki społecznej państwa, mająca na celu umożliwienie osobom i rodzinom przezwyciężenie trudnych sytuacji życiowych, których nie są one w stanie pokonać, wykorzystując własne środki, możliwości i uprawnienia⁸. Podstawową jednostką organizacyjną systemu pomocy społecznej jest ośrodek pomocy społecznej. System organizacyjny ośrodka implikuje szereg czynników, w tym: liczbę mieszkańców w gminie, poziom dochodów gminy/miasta, kompetencje kadr socjalnych itd. Z tego względu, struktura ośrodków pomocy społecznej jest zróżnicowana. W obszarach małych gmin, o niskiej liczbie mieszkańców, ośrodki w swej strukturze organizacyjnej posiadają: kierownika ośrodka, sekcję pomocy środowiskowej (pracownicy socjalni, opiekunki środowiskowe), sekcję świadczeń oraz księgowość. Z kolei w miastach, ośrodki pomocy organizują i koordynują znacznie szerszą ofertę różnych form pomocy, stąd ich zaplecze organizacyjne (struktura) jest bardziej rozbudowana.

Bez względu na rozmiary organizacyjne oraz liczbę zatrudnionych pracowników, wszystkie ośrodki w kraju, obligatoryjnie w zgodzie z obowiązującymi regulacjami prawnymi, zobowiązane są do organizowania pomocy na danym terenie oraz wypełniania powierzonych im zadań. Spośród zadań realizowanych przez ośrodki pomocy społecznej, pośrednio lub bezpośrednio związanych z opieką zastępczą wymienić należy zadania o charakterze wspierającym i pierwszorzędowym, których celem jest m. in. wspieranie rodzin dysfunkcyjnych i przeciwdziałanie sytuacjom ingerencji i umieszczenia dzieci poza rodziną. W tym względzie zadania odnoszą się m. in. do prowadzenia pracy socjalnej, świadczonej na rzecz poprawy funkcjonowania osób i rodzin w ich środowisku społecznym. Ponadto do zadań własnych gminy o charakterze obowiązkowym należy: organizowanie i świadczenie usług opiekuńczych, w tym specjalistycznych, w miejscu zamieszkania, z wyłączeniem specjalistycznych usług opiekuńczych dla osób z zaburzeniami psychicznymi; prowadzenie i zapewnienie miejsc w placówkach opiekuńczo-wychowawczych wsparcia dziennego lub mieszkaniach chronionych; tworzenie gminnego systemu profilaktyki i opieki nad dzieckiem i rodziną⁹. Poza tym, ośrodek pomocy społecznej zobligowany jest do pomocy i wsparcia rodziny, która znalazła się w trudnej sytuacji życiowej na skutek zaistnienia pewnych sytuacji, m.in.: sieroctwo, przemoc w rodzinie, bezradność w sprawach opiekuńczo-wychowawczych i w sprawach prowadzenia gospodarstwa domowego, zwłaszcza w rodzinach niepełnych, wielodzietnych, alkoholizm lub narkomania i inne¹⁰. Wśród zadań ośrodków bezpośrednio

5 Tamże, § 2.1, pkt. 1-3.

6 Tamże, § 3.1, pkt. 1-5.

7 Tamże, § 8, pkt. 1-3.

8 R. Gierszewska, *Pomoc społeczna*, [w:] *Lexykon polityki społecznej*, Instytut Polityki Społecznej UW, Warszawa 2002, s. 143.

9 Ustawa o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 r. Rozdział II *Zadania pomocy społecznej*, (Dz. U. Nr 64, poz. 593, z późn. zm.), Art. 17, pkt. 10-13.

10 Tamże, Rozdział I *Zasady ogólne i zakres podmiotowy ustawy*, Art. 7, pkt. 1-15.

związanych z opieką zastępczą wymienić również należy obowiązek prowadzenia mieszkań chronionych, z których mogą korzystać wychowankowie opuszczający rodziny zastępcze. Jest to oferta świadczenia niepieniężnego, która umożliwia pomoc w uzyskaniu odpowiednich warunków mieszkaniowych, w tym w mieszkaniu chronionym, pomoc w uzyskaniu zatrudnienia, pomoc na zagospodarowanie - w formie rzeczowej dla osób usamodzielnianych¹¹. Ośrodki pomocy społecznej, realizując zadania o charakterze podstawowym i wspierającym, z jednej strony starają się utrzymać jednostkę/rodzinę na granicy zapewniającej minimum egzystencji, z drugiej zaś swą pomoc traktują jako instrument zmiany ludzkiego życia i przeobrażenia funkcjonowania rodziny tak, aby była ona w stanie zapewnić godne warunki życia swych członków.

Sąd rodzinny. Jest głównym partnerem powiatowych centrów pomocy rodzinie, podejmującym decyzje w kwestiach związanych z ingerencją we władzę rodzicielską oraz w zakresie potrzeby umieszczenia dziecka w pieczy zastępczej. Ingerencja sądu w funkcjonowanie rodziny (w wykonywanie władzy rodzicielskiej) stanowi formę ochrony praw dziecka do wszechstronnego rozwoju. Ograniczenie władzy rodzicielskiej ma miejsce w sytuacji zagrożenia dobra dziecka. Pod tym pojęciem rozumie się „zespół wartości duchowych i materialnych niezbędnych do zapewnienia dziecku prawidłowego rozwoju fizycznego i moralnego i jest ono kategorią nie tylko prawną, ale również psychopedagogiczną”¹². Decyzje sądu odnoszą się wprost do zadań systemu pomocy społecznej, odpowiedzialnego za wykonywanie orzeczeń i postanowień sądu rodzinnego. Wykonanie postanowienia sądu i umieszczenie dziecka we wskazanej, właściwej formie opieki, należy do starosty, a w jego imieniu powiatowego centrum pomocy rodzinie. Obydwie instytucje: sąd i PCPR zobowiązane są zatem do ścisłej współpracy. Do sądu rodzinnego należy obowiązek bezzwłocznego zawiadomienia PCPR o postanowieniach, jakie zapadły wobec dziecka i jego rodziny. Sąd opiekuńczy, ze względu na okoliczności uzasadniające umieszczenie małoletniego w rodzinie zastępczej albo w placówce opiekuńczo-wychowawczej, może także ustanowić nadzór kuratora sądowego nad sposobem wykonywania władzy rodzicielskiej nad małoletnim¹³. Sąd zobligowany jest również do współpracy z PCPR w sprawach dotyczących doboru rodzin zastępczych oraz w kwestiach form i zakresu pomocy państwa dzieciom umieszczonym w rodzinach zastępczych. Z kolei w przypadku stwierdzenia ustania przyczyny umieszczenia dziecka w rodzinie zastępczej centrum pomocy informuje sąd opiekuńczy o możliwości powrotu dziecka do rodziny naturalnej.

Obowiązkiem centrum pomocy jest także informowanie sądu opiekuńczego o innych kandydatach na rodzinę zastępczą bądź placówkę opiekuńczo-wychowawczą odpowiednią dla dziecka¹⁴. W myśl uregulowań prawnych, odpowiedzialność za współpracę z sądem w sprawach opieki i wychowania dzieci pozbawionych całkowicie lub częściowo opieki rodzicielskiej ponosi kierownik powiatowego centrum pomocy rodzinie oraz przedkłada sądowi, co najmniej raz w roku, wykaz rodzin zastępczych¹⁵. Ponadto po wykonaniu postanowienia sądu, PCPR ma obowiązek udzielać pomocy rodzinie oraz składać do sądu sprawozdania dotyczące sytuacji rodziny i udzielanej pomocy, w terminach określonych przez sąd, a także współpracuje z kuratorem sądowym¹⁶.

Analizując działania podejmowane względem dziecka i jego rodziny przez sąd rodzinny, należy podkreślić konieczność posiadania przez sędziów rodzinnych nie tylko przygotowania w dziedzinie prawa, ale również, co ważne, wiedzę z zakresu psychologii, pedagogiki i innych nauk społecznych. Dobrze jest również wówczas, kiedy sąd w sytuacjach szczególnie skomplikowanych korzysta z opinii specjalistów.

Model pieczy zastępczej w naszym kraju ukształtował się jako trwały element polityki prorodzinnej państwa, opartej o konstytucyjną zasadę pomocniczości. Podkreślić przy tym należy, że zasadniczym celem owej polityki nie jest jednak rozbudowa systemu rodzinnej opieki zastępczej jako wyrazu ochrony dziecka, lecz przede wszystkim podejmowanie działań pierwszorzędowych o charakterze prewencyjnym w oparciu o wymóg pomocy rodzinie, pracy z rodziną w różnorodnych

11 Tamże, Dział II *Świadczenia z pomocy społecznej*, Rozdział I *Zasiłki i usługi*, Art. 36, pkt. 2.

12 I. Mudrecka, *Rodziny kurator sądowy*, [w:] *Formy opieki, wychowania i wsparcia w zreformowanym systemie pomocy społecznej*, (red.) J. Bragieli, S. Badora, wyd. Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2005, s. 499.

13 Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, Rozdział II *Stosunki między rodzicami a dziećmi*, Oddział I, *Przepisy ogólne*, Art. 109, § 4.

14 *Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z dnia 18 października 2004 r. w sprawie rodzin zastępczych*, Art. § 8, pkt. 3-4.

15 Ustawa o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 r. Dział III *Organizacja pomocy społecznej*, Rozdział I *Struktura organizacyjna pomocy społecznej*, Art. 112, pkt. 10-11.

16 Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, Rozdział II *Stosunki między rodzicami a dziećmi*, Oddział I, *Przepisy ogólne*, Art. 109, § 4.

formach środowiskowych, bez potrzeby odrywania dziecka od rodziny. Niewątpliwie istotną rolę w tym względzie przypisać należy omówionym instytucjom wspierającym: powiatowe centra pomocy rodzinie, ośrodki pomocy społecznej, sąd rodzinny. Nie wyczerpują one jednak listy wszystkich instytucji i organów, których wsparcie i pomoc są niezbędne osobom pracującym w systemie pieczy zastępczej. Wśród nich wymienić należy między innymi takie instytucje, jak: policja, kuratorzy sądowi, różnorodne organizacje czy wreszcie służba zdrowia, które w zakresie swoich podstawowych uprawnień i kompetencji, zawierają również te, które bezpośrednio odnoszą się do systemu pomocy rodzinie i dziecku.

Bibliografia

- Gierszewska R., *Pomoc społeczna*, [w:] *Leksykon polityki społecznej*, Instytut Polityki Społecznej UW, Warszawa 2002.
- Mudrecka I., *Rodziny zastępcze*, [w:] *Formy opieki, wychowania i wsparcia w zreformowanym systemie pomocy społecznej*, (red.) J. Brągiel, S. Badora, wyd. Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2005.
- Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z dnia 18 października 2004 r. w sprawie rodzin zastępczych, § 4, pkt. 2, § 2.1, pkt. 1-3, § 3.1, pkt. 1-5, § 8, pkt. 1-3.
- *Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z dnia 18 października 2004 r. w sprawie rodzin zastępczych*, Art. § 8, pkt. 3-4.
- Rozporządzenie ministra pracy i polityki społecznej z dnia 19 października 2007 r. w sprawie placówek opiekuńczo-wychowawczych na podstawie art. 81 ust. 10 Ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej Rozdział IV *Pomoc rodzinie i dziecku* (Dz. U. Nr 64, poz. 593, z późn. zm.).
- Ustawa kompetencyjna z 24 lipca 1998 (Dz. U. Nr 106, poz. 668, 1998 r.) od 1 stycznia 1999 r.
- Ustawa o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 r. Dział III *Organizacja pomocy społecznej*, Rozdział I *Struktura organizacyjna pomocy społecznej*, Art. 112, pkt. 10-11.
- Ustawa o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 r. Rozdział II *Zadania pomocy społecznej*, (Dz. U. Nr 64, poz. 593, z późn. zm.), Art. 17, pkt. 10-13.
- Ustawa o pomocy społecznej z dnia 12 marca 2004 r. Rozdział IV *Pomoc rodzinie i dziecku* (Dz. U. Nr 64, poz. 593, Art. 74. z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, Rozdział II *Stosunki między rodzicami a dziećmi*, Oddział 1, *Przepisy ogólne*, Art. 109, § 4.

Streszczenie

Rodziny zastępcze a obowiązki i zadania realizowane na ich rzecz przez instytucje wspierające

Artykuł podejmuje problematykę rodzin zastępczych w kontekście zadań realizowanych na ich rzecz przez instytucje wspierające: powiatowe centrum pomocy rodzinie, sąd opiekuńczy, ośrodki adopcyjno-opiekuńcze, ośrodki pomocy społecznej. Jako partnerzy instytucje te wraz z reformą systemu pomocy rodzinie i dziecku, zostały zobowiązane do udzielania pomocy rodzinie zastępczej w przezwyciężaniu trudności w opiece nad powierzonymi dziećmi oraz integracji i koordynacji działań wszystkich odpowiedzialnych organów. W artykule podjęto, zatem próbę ukazania aktualnego stanu działań poszczególnych instytucji oraz ich kompetencje i możliwości w zakresie zakładania i prowadzenia placówek rodzinnych i rodzin zastępczych.

Abstract

Foster families and tasks and duties implemented for them by supporting institutions

The article is concerned with issues of foster families in the context of tasks realized for their benefit by supporting institutions: powiat family support centre, family court, adoption and care centres, social support centres.

On the basis of partnership, these institutions along with the reform of family and childcare support system have been obliged to provide foster families with help necessary to overcome difficulties with care of children entrusted to them and integration and coordination of activities of all dutybearers. Thus, the article attempts to illustrate current situation of steps taken by individual institutions and their competences and capacities within the scope of starting and managing family facilities and foster families.

Olga Pidgurska

third-year student of the law faculty of L'viv Ivan Franko National University, Ukraine

Procedure of domestic children adoption in Ukraine

The democratic, social, legal state can exist only if the children grow up in a strong, independent country and are brought up in loving and caring families in an atmosphere of affection and of moral and material security. The United Nations Convention on the Rights of the Child provides that child for the full and harmonious development of his personality, needs love and understanding, which shall be provided by the parents. At the same time the society and the public authorities shall have the duty to extend particular care to children without a family and to those without adequate means of support [2].

In Ukraine more than 103.542 children are left without parental care. According to the official information nearly 30 thousand of them are eligible for adoption. Through the possibility of being adopted and accepted in the family the Ukrainian state shows its concern for the orphans and children deprived of parental care.

Since its independence, Ukraine has paid specific attention to the institute of adoption. It is confirmed by proclamation of the year 2008 the National Adoption Support Year and annual observation of the Adoption Day on September 30. On September 23, 2008 the Supreme Council of Ukraine passed the Law "On amendments to some pieces of legislation of Ukraine related to state support of families that adopted a child", which came into effect on January, 1 2009. The present Law introduces a one-time financial aid and social leave of absence when adopting a child. The state assistance became a significant encouragement for low income families faltering to adopt. On October 8, 2008 the Cabinet of Ministers of Ukraine passed two resolutions concerning the procedure of adoption [5, 6]. As a result, since December 1, 2008 in Ukraine the procedure of adoption has been substantially modified. Among the most progressive innovations is the access to information about children eligible for adoption, which is implemented through informing the citizens about such children, particularly by the means of the media. Furthermore the categories of the children eligible for adoption are clearly defined, and the legal basis and documents that prove this fact are listed. Additionally the officials of all ranks are responsible for the destiny of every child.

In 2009 Ukrainian citizens adopted 2381 children, while in 2005 they adopted almost 1000 children less – 1419 children. Such changes in the attitude towards adoption and legal regulation of adoption require careful study and elaborate survey. This work is devoted to research of the adoption institute, its features and objectives, elucidation of subjects of adopting activity, their rights and duties, and revelation of adoption process stages. The goal of my research is to state, to research and to solve the legal problems of domestic adoption.

Problems of legal regulation of relations concerning adoption and difficulties in law enforcement activity have been perennially studied in recent years. Today, the state makes an emphasis on the importance of conducting advocacy for adoption and taking measures on coverage in the media of adoption issues, which will facilitate the spread of domestic adoptions.

From legal point of view adoption is considered to be the acceptance by the adopter in his/her family of a person as his/her daughter or son based on the judicial decision. In a case where the adoption by a citizen of Ukraine is held outside the boundaries of Ukraine it is arranged in a consular post or diplomatic mission of Ukraine. The adoption of a child who is a citizen of Ukraine by an alien, effected in competent authorities of the state where the child lives is deemed to be valid provided that permission of the Centre for the Adoption of Children has been previously obtained.

Therewith, adoption is a difficult emotional process both for children and adults. Adoption is the acceptance of the adults by a child, and the acceptance of a child by the adults. If the legal aspect of adoption usually lasts no more than 3-6 months, the psychological and emotional processes last for years [8].

The main features of the adoption are:

- 1) voluntariness - that is the acceptance of person in a family as a result of the good will of the people realizing their desire to adopt a child;
- 2) it is an action that indicates acceptance into the family of another person who is not involved in the legal relationship of parent-child. These bonds may be based on the relations that are not governed by legal rules (nepotism, neighborhood etc.);
- 3) as a result of such acceptance an adoptee becomes not just a family member, but gains the legal status of a child with all the consequences arising from the fact of biological origin. This position is confirmed by a number of national legislative acts, particularly the Law of Ukraine "On personal income tax", under art. 1 of which the family members of an individual are a spouse, the children both of an individual and his/her spouse (including the adoptees);
- 4) adoption shall be carried out in a manner consistent with the laws. Apart from few exceptions, this act may be based only on the court decision, which has become *res judicata*. Herewith the introduction of judicial order of national adoption does not mean that all committed adoptions till that time are considered invalid.

P. 2 a. 207 of the Ukraine's Family Code declares that an adoption of a child is effected in the best interests of the child to ensure him/her a stable and harmonious home. Under the interests of the child one shall understand the creation of favorable conditions for him/her (both material and moral) for education and versatile development (in the physical, mental, spiritual and other respect). Despite the absence of legislative provision, the adoption is also committed in the best interests of the adopters because it provides the possibility for people who have no children, to satisfy a sense of parental love, the need for motherhood and fatherhood.

The implementation of this stipulation in practice occurs during the court trial of adoption cases, during which the court shall take into consideration the motives, on the grounds of which people want to adopt a child, and which are to match his/her best interests.

Therewith these interests should not be reduced to the need of material and moral conditions. The relations that arise from the adoption shall comply with all the requirements of a family as the primary and basic centre of society. After all the adoption is a process during which hopes, dreams, cultural and religious beliefs of a family associate with a child, who in most cases, has his/her own hopes, dreams and beliefs.

SUBJECTS OF ADOPTING ACTIVITY

Persons Eligible for Adoption

In accordance with p.1 a.208 of the Family Code of Ukraine a child may be adopted. A person that has not attained the age of 18 years enjoys a child's legal status. However p.2 a. 208 of the Family Code of Ukraine for the first time in the evolution of national family legislation set forth a provision under which on exceptional grounds, the court may grant the adoption of the person that has attained the full age and that has no mother, father or has been deprived of their care. In such a case, the court takes into account marital status of the adopter, in particular the absence of his/her own children, and other essential circumstances.

The decision on assignation of child-orphan or child deprived of parental care statuses is made by the local self-government at the place of origin basing on the conclusion of the department of children's affairs (local executive committee).

The child-orphan status is given to the children whose parents died or were killed, as evidenced by a certificate of death of each.

The child deprived of parental care status is given to the children:

- 1) whose parents have been deprived of parental rights, as evidenced by the court decision;
- 2) who have been separated from their parents without depriving them of parental rights, as evidenced by the court decision;
- 3) whose parents have been found missing, as evidenced by the court;

- 4) whose parents have been announced dead by the court as evidenced by the death certificate issued by the state body of registration of civil acts;
- 5) whose parents have been found legally incapable, as evidenced by the court decision;
- 6) whose parents are serving a sentence in prisons, as evidenced by the court decision;
- 7) whose parents are detained, as evidenced by the court order;
- 8) whose parents are wanted by the police, as evidenced by the court order or the reference from police;
- 9) due to the prolonged illness of parents, which prevents them to fulfill their parental responsibilities, as evidenced by the conclusion of medical and social expert commission;
- 10) who have been abandoned in the maternity home, other health institution or that the parents, other relatives have refused to take therefrom, as evidenced by the act, written in conformity with the form approved by the Ministry of the Interior Affairs [6].

National legislation does not contain any restrictions on the adoption of children who have diseases, even incurable. However, if the child is sick or has some deviation in development, the adopter-candidate must be notified of these circumstances, since it would require additional material and moral costs to ensure the proper education of the child.

According to the official information the statistics on the number of children who are eligible for adoption as of June 30, 2010 is the following:

Number of children, eligible for adoption:		Age of a children			
		Up to 1 year	1 to 3 years	3 to 5 years	5 to 18 years
By citizens of Ukraine	29958	250	854	1260	27594
By foreigners	18402	34	280	386	17702

A. 210 of the Family Code of Ukraine regulates the adoption of brothers and sisters as follows: whenever full blood brothers and sisters are registered for eventual adoption, they may not be separated from each other as a result of the adoption. Under essential circumstances, the court, upon consent of the Body of custody and care, may grant the adoption of one of them or the adoption in different ways. If the adoption is disclosed to the child, the brother and the sister have the right to know his/her new place of residence.

Persons Willing to Adopt

A. 211 of the Family Code of Ukraine sets forth the list of requirements to persons entitled to be adopters:

- 1) legal capacity and the age over 21 years, unless the adopter is a relative of the child;
- 2) the age difference of at least fifteen years and not more than forty-five years;
- 3) when an adult person is adopted, the difference in age may not be less than 18 years.

The difference in age is stipulated due to the reasons of moral, ethical, social and other nature, but primarily it is associated with legislative attempts to advance the relations between the adopter and adoptee as close as possible to the relations between parents and children. However, there is a point of view among the scholars about inexpedience of the age difference restrictions, especially when it concerns adoption by stepmother or stepfather, close relatives, provided that the child understands that adopter is not his/her father or mother.

If several persons have expressed their wish to adopt the same child, priority in adopting this child is given to the national of Ukraine:

- 1) in whose family the child is brought up;
- 2) who is the husband of the mother, the wife of the father of the child to be adopted;
- 3) who adopts several children that are brothers, sisters;
- 4) who is a relative of the child.
- 5) married couples.

The legislator foresees such peculiarities of adoption: persons that are not married to each other may not adopt the same child. Whenever such persons live together as one family, the court may grant them the permission to adopt. If a child has only the mother, such child may not be adopted by a man who is not married to his/her mother. If a child has only the father, such child may not be adopted by a woman who is not married to his/her father. Whenever such persons live together as one family, the court may grant them the adoption. If a child has only the mother or only the father who as a result of the adoption loses legal relations with the child, only one man or one woman may adopt the child.

As provided by a.212 of the Family Code of Ukraine may not be adopters persons:

- 1) whose legal capacity is restricted;
- 2) found legally incapable;
- 3) deprived of their parental rights if such rights have not been resumed;
- 4) that adopted another child but such an adoption has been revoked or found null and void because of their fault;
- 5) that are registered or undergo a treatment in a psycho-neurologic or narcologic dispensary;
- 6) that are alcohol or drug addicts;
- 7) that do not have a permanent place of residence and stable earnings (income);
- 8) that suffer from diseases whose list is approved by the Ministry of Health of Ukraine;
- 9) that are foreigners who are not married, except the foreigner who is a relative of a child;
- 10) were sentenced for listed crimes against life and health, freedom, honor and dignity, sexual freedom and sexual integrity, public safety, public order and morality, in sphere of drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors.

There is currently a bill in consideration of the Supreme Council on the international adoption moratorium, which stipulates the amendment to the above article of Family Code:

"May not be adopters persons:

- 10) who are citizens and permanent residents in countries with which Ukraine has not signed a cooperation agreement on adoption, except where indicated citizens are relatives of a child or an unmarried father or mother of a child;
- 11) who does not have any citizenship."

On November 2, 2010 the bill received the vote of 340 of 408 deputies registered in the session hall during the first reading (the legislative procedure in Ukraine comprises of three readings). Besides the cooperation agreement, the parliamentarians discussed the ratification of Hague Convention on Protection of Children and Cooperation in Respect of Inter-country Adoption. Thus, the changes in legal regulation of international adoption will take place soon.

According to the official information the statistics on the number of children who are eligible for adoption as of September 30, 2010 is the following:

Total number of registered families	Willing to adopt a child of age				
	Up to 1 year	Up to 3 years	Up to 5 years	Up to 10 years	10 to 18 years
1757	584	737	292	138	15

Competence of the Authorized State Bodies, that Carry out Adopting Activity

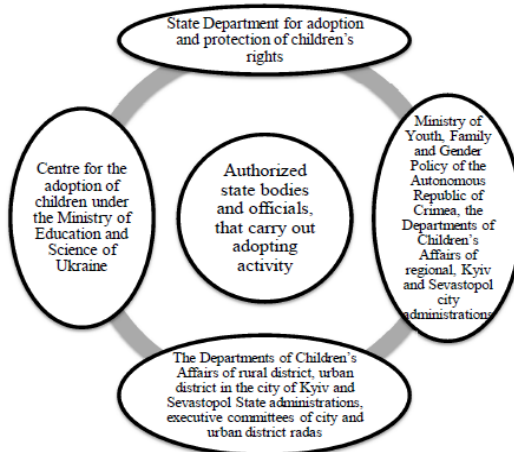
State Department for adoption and protection of children's rights is a governmental body that operates within the Ministry of Family, Youth and Sports of Ukraine and is subordinated to it. The Department coordinates the activities of the local departments of children's affairs concerning the adoption of children, prevention of children negligence and homelessness, protection of children rights.

Centre for the adoption of children under the Ministry of Education and Science of Ukraine is a government agency that promotes placement of orphans and children deprived of parental care in families of citizens of Ukraine and foreigners. Centre for the adoption of children participates in the development of concepts and drafting

of the legislation and other regulations in regard to adoption, forms a database of orphans and children deprived of parental care, and a database of people wishing to adopt children.

The Departments of Children’s Affairs are local executive committees, which consider the inquiries of citizens and organizations, answer the letters, complaints, messages, suggestions, etc. regarding the adoption of children, and conduct official investigations, where necessary, to clarify the circumstances in matters of adoption.

State authorities that carry out adopting activity are shown in the table below.

PROCEDURE OF ADOPTION

Procedure of adoption is a mode of conducting the acceptance by the adopter in his/her family of a child, which consists of certain stages and is carried out by the relevant authorities in a manner consistent with the laws.

The stages of adoption are shown in the table below.

I	• Inquiry of people wishing to adopt to the department of children’s affairs at the residence place with a statement of being registered as adopters-candidates.
II	• Basing on the submitted documents, survey of living conditions, motives and attitude towards adoption the department of children’s affairs provides a conclusion about the possibility of persons wishing to adopt to be registered as adopters-candidates.
III	• Offer of establishing a relationship between a child eligible for adoption and adopters-candidates.
IV	• Acquaintance and contact with a child.
V	• Preparation of documents for submission to court.
VI	• Court trial of adoption case.
VII	• Taking a child from his/her place of residence or stay.
VIII	• Obtainment of adoption certificate and new birth certificate of a child in a state body of registration of civil acts.
IX	• Child Registration in passport office at the residence of the adopters.

Informing Adopters-Candidates about the Children Eligible for Adoption

Adopters-candidates can inquire from any department of children's affairs the information about children eligible for adoption of certain age. During the first reception of adopters-candidates at the department of children's affairs regarding the review by adopters-candidates of the information about children eligible for adoption the latter is obliged to provide adopters-candidates with the information about all children of the inquired age, who are registered in a database. The information is given personally to adopters-candidates and shall contain the following data about a child: name, age and gender of the child, the legal grounds for adoption (a status of child-orphan or children deprived of parental care), health condition, form of current placement of a child (care or custody, placement in a foster family, family type home, or schools for orphans and children deprived of parental care), the presence or absence of brothers and sisters, their age and form of accommodation, and photography. After reviewing the information the adopters-candidates who wish to meet with a child, get referrals to the department of children's affairs at the place of residence of the child for arrangement of acquaintance. The validity of the referral is 10 working days from the date of issuance and may be renewed for a maximum of 10 days by the if necessary. In my opinion, this is insufficient time for preparation, especially psychological readiness, and should be extended to one calendar month.

Acquaintance and Contact with a Child

Adopters-candidates who have received a referral, before the end of its validity shall get acquainted with the child at the place of his/her place of residence or stay. During the meeting with a child there shall be present the representatives of the department of children's affairs and depending on the form of placement of a child: employee of a children institution in which the child resides or stays, or foster parent, or custodial, or guardian. At the time of acquaintance the adopters-candidates shall be informed of the documents in the personal file of a child and his/her health card.

After acquaintance with a child if the adopters-candidates decide to establish a contact, they have the right to daily visits of a child for communication with him/her for at least three hours per day at a time determined by the head of the institution, foster parents, custodial, or guardian until the referral is expired. After submission of an application for the adoption of a child to the department of children's affairs the adopters-candidates are entitled to continue daily interaction with the child before the entry into force of a court decision on adoption.

The legislation establishes prohibition concerning the acquaintance of adopters-candidates with other children living or staying in a special institution for children, obtainment information from them, filming and photographing them.

If the adopters-candidates refuse to adopt the child, they can address to the department of children's affairs, which gave them a referral or to the State Department for adoption and protection of children's rights in order to repeatedly review the information about children eligible for adoption, and obtain a new referral for acquaintance with a child.

Preparation of Documents for Submission to Court

Adopters-candidates who have made an acquaintance and established a contact with a child, submit an application in Ukrainian language for the adoption of a child to the department of children's affairs at the place of residence of the child. Within 10 working days since the day of reception of the application the department of children's affairs ascertains whether the child agrees to the adoption and prepares a draft of conclusion on the expedience of adoption and its compliance with the child's interests.

For a child to be adopted there should be his/her consent, given in the form, which is consistent with his/her age. To determine if a child agrees to the adoption the representative of the department of children's affairs conducts a conversation with him/her. If a child is aware of the fact of adoption, he/she shall be informed on legal consequences of this action. The child's consent is not required for the adoption if he/she, because of the age or state of health, does not have sufficient understanding of the adoption. The child's consent to the adoption is not required if he/she lives

in the adopters' family and considers them as his/her parents. Under p. 3 a. 227 of Family Code of Ukraine whenever a child that has not attained the age of 7 is adopted, officials, in ascertaining his/her consent to the adoption, shall necessarily take measures not to disclose the fact of adoption to the child himself/herself. This provision demonstrates that the obtaining of the child's consent should be conducted in a tact and hidden form, by questioning about the desire or reluctance to live with an adoptive parents.

The department of children's affairs, reviewing the submitted documents, taking into account the presence or absence of the child's consent to the adoption, the consent of executive committee of local self-government to the separation of brothers and sisters (if necessary), provides adopters-candidates with the conclusion on the expedience of adoption and its compliance with the child's interests. The conclusion is given to adopters-candidates personally against receipt.

The adopters-candidates who received the conclusion on the expedience of adoption and its compliance with the child's interests shall submit to court at the child's place of residence the following documents:

- 1) application for the adoption;
- 2) conclusion on the expedience of adoption and its compliance with the child's interests;
- 3) act on survey of living conditions;
- 4) salary reference or a copy of the income declaration;
- 5) a copy of marriage certificate;
- 6) conclusion on the health of each applicant;
- 7) notarized written consent of the other spouse to the adoption a child (in case of adoption by one spouse);
- 8) reference about the presence or absence of criminal record;
- 9) a copy of the document evidencing ownership or use of the accommodation space;
- 10) copy of child's birth certificate;
- 11) copy of death certificate of child's parents or court decision depriving them of parental rights or notarized consent of parents, guardian or custodian to the adoption;
- 12) consent of the children institution (and the consent of the child, if received);
- 13) reference about non-attendance of a child by his/her parents;
- 14) conclusion on health, physical and mental development of a child;
- 15) act about acquaintance of adopters-candidates with a child and establishment of a contact with him/her;

Application for the adoption must include: name of the court to which application is made; the name and place of residence of the applicants; full name, age of the child; his/her place of residence; information about the health of the child. Application for adoption may also include a motion for change of surname, name and/or patronymic, date, place of birth of a child, and the record of the applicants as mother and father of a child.

Peculiarities of Child Adoption of One Spouse by the Other Spouse

Adoption of a child of one spouse by the other spouse is carried out without registration of a child and the adopter-candidate in the databases. The spouse willing to adopt a child submits an application for the adoption to the appropriate department of children's affairs at the residence place of a child. The application shall also contain the following attachments:

- 1) copy of passport or other document of identification of an applicant;
- 2) copy of marriage certificate;
- 3) conclusion on the health of an applicant;
- 4) reference about the presence or absence of criminal record;
- 5) copy of child's birth certificate;
- 6) written notarized consent of child's parents to the adoption, or consent of the spouse, whose child is being adopted by the other spouse, and a document certifying the absence of the other parent.

Within 10 working days after receiving the application and documents the department of children's affairs makes an act on the survey of living conditions of a child, considers the expedience of adoption and its compliance with the child's interests and prepares a draft of conclusion.

The department of children's affairs, reviewing the submitted documents, provides a person willing to adopt a child with a reasonable conclusion on the expedience of adoption and its compliance with the child's interests.

A person willing to adopt a child who received the conclusion on the expedience of adoption and its compliance with the child's interests takes a legal action to court at the child's place of residence or stay.

Court Trial of Adoption Cases

The procedure of court trial of adoption cases is regulated by the Civil Procedural Code of Ukraine. These cases are tried by local courts at the place of residence of a child.

A person willing to adopt a child files an application for adoption to the court. Such an application may not be filed by a representative. However, the prohibition of procedural representation does not mean that the applicant cannot use legal advice, for instance, from a lawyer. Under this provision the essential condition is an individual participation of the applicant at trial. The applicant may also involve the person who provides legal assistance to the case.

Family Code of Ukraine sets a rule that the application for adoption may be withdrawn before the court's decision on the adoption of the child has become *res judicata*. This stipulation corresponds to the principle of dispositivity of civil proceedings. Furthermore, adoption is primarily associated with the good will of a person willing to adopt a child, and therefore to avoid the forthcoming problems causing irreparable harm to a child as a consequence of involuntary adoption the law allows an applicant to withdraw the application. As a general rule in civil process, result of withdrawal of an application is the dismissal of a case, moreover a person waiving the claim loses the right to reapply to court with the same claim for the same reason. However, the adoption cases are characterized by a special feature: a person who has withdrawn his/her application for adoption may reapply to court in a general manner. However a person shall explain the reason of the withdrawal of the application (it may be an emotional state, startle effect of the possibility of additional liability etc.), which is to become the subject of judicial investigation in deciding on the conduct of adoption [7].

Court conducts an adoption case consisting of one judge and two people's assessors with a mandatory participation of the applicant, the body of custody and care or the authorized body of executive power, and the child, if he/she reached the age and has the state of health to be aware of the fact of adoption.

To ensure the confidentiality of an adoption cases the court considers the case in a closed court session. When granting the adoption of a child, the court takes into consideration essential circumstances, in particular:

- 1) the state of health and material situation of the person willing to adopt a child, his/her marital status and living conditions and views in respect of bringing up a child;
- 2) why the adopter wishes to adopt a child;
- 3) where only one of two spouses of the same marriage applies to adopt a child, why the other spouse does not join in the application;
- 4) the mutual suitability of the child and the adopter;
- 5) the personality and health of the child;
- 6) the views of the child in respect of the adopter.

When all requirements are satisfied and if the person wishing to adopt a child is able to ensure stable and harmonious home for the child, the court makes the decision whereby such a person is pronounced as the adopter of the child. The court may not overrule the adoption on the ground that the adopter already has or can give birth to a child.

A person that applied for an adoption may wish to be entered in the birth certificate as mother, father of the child or an adult person. If a child that has attained the age of 7 is adopted, the child's consent is required for the adopter to be registered as his/her mother, father. The court satisfies such an application in the decision to grant the adoption only if this is in the interest of the child.

A person that applied for an adoption may wish to change information on the place and date of birth of the child. Date of birth may be changed not more than for six months. In its decision to grant the adoption, the court changes information on the place and date of birth of the child if this is in the interest of the child.

Whenever the adopters are the wife and the husband and if they are registered as the child's parents, the family name and the patronymic of the child shall be changed accordingly. Upon the adopters' application, the child's first name may be also changed. There should be the child's consent for such change. Such a consent is not required if the child lives in the adopters' family and has gotten used to the new first name.

An adoption shall be considered completed the day on which the court's decision on granting the adoption has become *res judicata*. Adopters must personally pick up children from school or family, in which he/she resides or stays in the presence of a representative of the department of children's affairs. The adopters shall obtain the certificate of adoption and new birth certificate of a child in a state body of registration of civil acts. They are obliged to register a child in passport office at the place of their residence.

THE CONCLUSIONS

Adoption of a child is effected in the best interests of the child to ensure him/her a stable and harmonious home. Therefore the elaborate regulation of adoption process set forth by the state is a guarantee that a child is placed in a loving and caring family.

Adoption institute as a priority form of family education of children left without care of parents has been known to all legal systems. A significant idea of adoption institute lies in care for children who lost parents or with that or another reason are deprived of parental care, creation for them the environment which is typical for the family. Ukraine has chosen to support orphans and children deprived of parental care, to provide them with a brighter future, by introducing a social assistance for the adopters' families. Although the greatest achievement of our nation in recent years in this sphere is the formation of public consciousness with regard to the attitude towards a child who has gotten in trouble, the desire and willingness to help him/her.

Analysis of the legal regulation of adoption procedure, scientific publications, judicial practice and official statistics leads to the conclusion that the domestic legislation legibly regulates the adoption process, enabling a wide range of individuals to exercise their right to adopt and maximally securing the interests of a child. Ukrainian state promotes the development of adoption, setting a mandatory judicial order, the prohibition of mediation and commercial activities concerning children adoption, requirements of supervision over the maintenance and education of children adopted by foreign nationals, applicability to the adopter such penalty as deprivation of parental rights.

Nevertheless a wide range of problems remain unsolved. In particular, the legislator permits the possibility of adoption of children by their cognates. To my mind, in many such cases the adoption does not actually meet the purpose of this institute. Between the above mentioned relatives a legal relationship already exists, and it is improper to change to other relationships. A very controversial issue of adoption remains in the cases of death of a parent, the parent's sentence to life imprisonment, a long term imprisonment, or the placement for compulsory treatment. The adoption in such cases may cause to loss of existing family bonds, rights and responsibilities of his/her parent and relatives by origin. For the present these problems are solved by the courts in the consideration of each individual case.

Local courts in Ukraine in 2007 tried more than 5000 adoption cases, which constitute 5,6% of the total number of cases. The biggest amount of adoption cases were heard by the local courts of following regions: Donetsk - 679, Dnipropetrovsk - 471, Odesa - 404. In the absolute majority of cases (99,7%) the claims are satisfied both from national applicants and the aliens.

Nowadays more than 35,000 adoptees are brought up in families. At the stage of preparation of documents for adoption there are about a thousand families. Adoption is recognized as the best form of care, attention and love to the little orphans. Therefore it needs further improvement.

In the conditions of democratization of state and public life, formation of civil society and legal state the adoption institute plays an important role in solving problems of orphanhood and realization of the rights of fatherhood and motherhood.

Bibliography

- *Adoption step-by-step: A guide to help persons willing to adopt* / [Volynets M., Butcher, D., Siromaha A. et al.] For Ed. Volynets M. - K.: Holt International, 2007.
- Chernysheva E. *Adoption as social phenomenon. [The historical experience, national characteristics, religious beliefs on adoption of children]* // Ridna shkola. - 2007.
- *Family Code of Ukraine*, adopted on January 10, 2002.
- *Law of Ukraine "On ensuring organizational and legal conditions for social protection of orphans and children deprived of parental care"*, adopted on January 13, 2005.
- *Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine "On the approval of order of the adopting process and supervision of obedience of adopted children rights activities"* 905, passed on October, 8 2008.
- *Resolution of Cabinet of Ministers of Ukraine "On the approval of order of the bodies of custody and care activity related to the protection of children rights"* 866, passed on September 24, 2008.
- Romovska Z. *Family Code of Ukraine: Scientific and practical commentary.*— Kyiv.— 2003.
- *The Constitution of Ukraine*, adopted on 28.06.1996.
- *The United Nations Convention on the Rights of the Child*, adopted on 20.11.1989.

Streszczenie

Procedury adopcji dzieci na Ukrainie

Działalność adopcyjna jest istotną formą wychowywania dzieci pozostawionych bez opieki rodziców. Analiza regulacji procedury adopcji, publikacji naukowych, praktyki sądowej i urzędowych statystyk, prowadzi do wniosku, że ustawodawstwo Ukrainy czytelnie reguluje proces adopcji, dzięki czemu wiele osób może korzystać z prawa adopcji, maksymalnie zabezpieczając przy tym interesy dziecka. Ukraińskie państwo wspiera rozwój adopcji, powierzając pieczę sądom nad jej przebiegiem, co oznacza m.in. zakaz pośrednictwa i działalności handlowej w sprawie przyjęcia dzieci, wymagania nadzoru nad utrzymaniem i wychowaniem dzieci przyjętych przez cudzoziemców.

Abstract

Procedure of domestic adoption of children in the Ukraine

Adoption institute is a priority form of family education of children left without care of parents. Analysis of the legal regulation of adoption procedure, scientific publications, judicial practice and official statistics leads to the conclusion that the domestic legislation of Ukraine legibly regulates the adoption process, enabling a wide range of individuals to exercise their right to adopt and maximally securing the interests of a child. Ukrainian state promotes the development of adoption, setting a mandatory judicial order, the prohibition of mediation and commercial activities concerning children adoption, requirements of supervision over the maintenance and education of children adopted by foreign nationals, applicability to the adopter such penalty as deprivation of parental rights.

Zbigniew Babicki

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
Wydział Nauk Pedagogicznych

Miejsce Kościoła w działalności opiekuńczo-wychowawczej

Trudno dyskutować z truistycznym stwierdzeniem, że współczesna opieka międzyludzka jest działalnością bardzo zróżnicowaną, wyrażającą się w wielu odmianach i zakresach. Najbardziej pierwotną wśród nich jest, z całą pewnością, opieka rodzinna. W normalnych okolicznościach każdy człowiek zaczyna doświadczać opieki w rodzinie, gdzie tworzą się również jej pierwowzory, pomimo iż współcześnie wspiera ją wydatnie począwszy od okresu prenatalnego, opieka społeczna. Opieka bowiem jest fundamentalną funkcją społeczną, zawartą w prawie naturalnym. To właśnie rodzina w pierwszej kolejności ma niezbywalne prawo i obowiązek opieki nad własnymi członkami. Następnie w dalszej kolejności funkcje opiekuńcze rodziny, na podstawie zasady pomocniczości mogą być wspierane i poszerzane przez kolejne kręgi środowiskowe, takie jak: sąsiedztwo, parafie, gminę, instytucje lokalne, organizacje społeczne oraz różnego rodzaju agendy administracji państwowej.

Działalność opiekuńcza w takim ujęciu wyrasta z różnych korzeni. Każde z nich odwołuje się do innych idei, występuje w różnych kontekstach, konstruuje własny nurt praktyki społecznej i poszukuje uzasadnienia w odmiennych teoriach. W przekonaniu B. Smolińskiej — Theiss w pierwszym, najbardziej podstawowym znaczeniu, opieka wyrasta z chrześcijańskich źródeł miłości bliźniego i Bożego miłosierdzia¹. Punktem wyjścia jest tu ewangeliczny nakaz Chrystusa skierowany do Apostołów: „Idźcie i goście: Bliskie już jest królestwo niebieskie. Uzdrawiajcie chorych, wskrzeszajcie umarłych, oczyszczajcie trędowatych, wypędzajcie złe duchy! Darmo otrzymaliście, darmo dawajcie!” (Mt 10, 7 – 8). Te słowa Chrystusa stały się dla wielu ludzi Kościoła drogą powołania oraz nakazem, moralnym imperatywem do niesienia pomocy tym, którzy jej potrzebują. Znajduje to również odniesienie w licznych dokumentach Kościoła mówiących o działalności charytatywnej.

Z pragmatycznego punktu widzenia praca charytatywna jest pomocą świadczoną ubogiemu i potrzebującemu z racji ewangelicznej miłości i sprawiedliwości społecznej. Kluczem do zrozumienia istoty działalności charytatywnej Kościoła jest „Objawienie Boże, w którym orędzie miłości bliźniego znajduje fundamentalne miejsce”². Dlatego analizę znaczenia działalności charytatywnej powinno poprzedzić pytanie o istotę samego miłosierdzia w życiu społecznym Kościoła. Jan Paweł II daje odpowiedź, że miłosierdzie jest stałym elementem doczesności. „Trzeba, ażeby Jego (Boże) orędzie o miłosiernej miłości zabrzmiało z nową mocą. Świat potrzebuje tej miłości. (...) Nadszedł czas, aby orędzie o Bożym miłosierdziu wlało w ludzkie serca nadzieję i stało się zarzewiem nowej cywilizacji — cywilizacji miłości. To orędzie Kościół pragnie niestrudzenie głosić nie tylko żarliwym słowem, ale także gorliwą praktyką miłosierdzia”³.

Propagowanie przez Jana Pawła II prawdy i kultu Bożego miłosierdzia dostarcza człowiekowi wierzącemu nie tylko głębokiej motywacji do praktykowania miłosierdzia — działalności charytatywnej, lecz pozwala w pełni zrozumieć wartość i godność życia ludzkiego. Prawda o chrześcijańskim miłosierdziu w pierwszym rzędzie uwarściwia na realne potrzeby człowieka, następnie stymuluje do zaangażowania na płaszczyźnie dobroczynności. Działalność charytatywna jest więc aktualizacją i realizacją Bożego miłosierdzia. Warto zwrócić uwagę na antropologiczny aspekt praktyki miłosierdzia, ponieważ to osoba ludzka jest zawsze fundamentalną drogą Kościoła. Człowiek żyjący „tu i teraz”⁴ przedstawiający wartość nie tylko z racji bycia „obrazem” Boga, ale również ze względu na niego samego, ze względu na wartość bogactwa osobowościowego

1 B. Smolińska — Theiss, *Pedagogika opiekuńcza czy praca socjalna*, [w:] *Pedagogika opiekuńcza. Przeszłość — teraźniejszość — przyszłość*, E. Jundziłł, R. Pawłowska (red.), Gdańsk 2008, s. 75.

2 J. Koral, *Społeczno — etyczny wymiar działalności charytatywnej*, „Ateneum Kapłańskie” 2005, nr 145 (578), s. 44; Zob. J. Nagórny, *Agape i ethos. Centralny charakter miłości w moralności chrześcijańskiej*, [w:] *Miłość w postawie ludzkiej*, W. Słomka (red.), Lublin 1993.

3 Jan Paweł II, *Bądźmy świadkami miłosierdzia*, Homilia podczas Mszy św. beatyfikacyjnej, „L'Osservatore Romano” 2002, nr 9 (23), s. 20. Por. Jan Paweł II, *Zawierzam cały świat Bożemu miłosierdziu*, Homilia podczas Mszy św. z okazji konsekracji świątyni Bożego Miłosierdzia, „L'Osservatore Romano” 2002, nr 9 (23), s. 18. Papież wyraził swoje głębokie przekonanie o potrzebie miłosierdzia we współczesnym świecie mówiąc, że „na wszystkich kontynentach z głębin ludzkiego cierpienia zdaje się wznosić wołanie o miłosierdzie. Tam, gdzie panuje nienawiść, chęć odwetu, gdzie wojna przynosi ból i śmierć niewinnych, potrzeba łaski miłosierdzia, która koi ludzkie umysły i serca i rodzi pokój. Gdzie brak szacunku dla życia i godności człowieka, potrzeba miłosiernej miłości Boga, w której świetle odsłania się niewypowiedziana wartość każdego ludzkiego istnienia. Potrzeba miłosierdzia, aby wszelka niesprawiedliwość na świecie znalazła kres w blasku prawdy”.

4 Por. Jan Paweł II, *Redemptor hominis*, Watykan 1979, p. 14.

i potencjału rozwojowego. Działalności charytatywnej powinna towarzyszyć świadomość, że „ubodzy posiadają nie tylko potrzeby, które należy zaspokoić”⁵. Zaangażowanie w realizowanie czynnej miłości wymaga o wiele głębszego spojrzenia na potrzebującego człowieka. Chodzi o to, aby praca charytatywna, nawet pod wpływem nadprzyrodzonej motywacji traktowała człowieka potrzebującego podmiotowo, a nie przedmiotowo⁶.

Realne formy miłosierdzia przybiera w konkretnych dziełach Kościoła, szczególnie w rozwoju szpitalnictwa. „Kościół tworzył szpitale dla chorych, którzy nie mogli zebrać, szpitale dla trędowatych, kalek i starców, dla podrzutków, opuszczonych dzieci i sierot. Szpitale połączone z gospodą dla pielgrzymów i podróżnych były pierwszymi instytucjami opiekuńczo-socjalnymi. Rozwijały się przede wszystkim przy zgromadzeniach zakonnych lub też podlegały lokalnym proboszczom. Były formą przytułku”⁷. Idea niesienia pomocy ludziom potrzebującym naznaczonych ubóstwem i cierpieniem została na stałe wpisana w chryzmat licznych zgromadzeń zakonnych, np. franciszkanów, bonifratrów, boromeuszów, itd.

Bardzo ważne miejsce w działalności chrześcijańskiego miłosierdzia zajmowały dzieci. Działania opiekuńcze i pomocowe dla nich stały się również impulsem wyznaczającym kierunki tworzenia się charyzmatów wielu zgromadzeń zakonnych, z czytelnym posłannictwem wychowawczym i socjalnym. Zakres tej opieki był bardzo zróżnicowany i obejmował niemowlęta oraz dzieci z nieprawego łóża porzucone przez matki. Drugą kategorię tworzyły dzieci ulicy wyrzucone z domu bądź to z powodu biedy, bądź z powodu choroby czy niepełnosprawności. Inną kategorię stanowiły tzw. „dzieci występne, które trudniły się nierządem, żyły z kradzieży i rozboju”⁸.

Działalność opiekuńczo-wychowawcza Kościoła widziana z perspektywy aktywności charytatywnej wynika także z głębokiego humanizmu chrześcijańskiego stanowiącego realizację słów św. Pawła: „Żyjąc prawdziwie w miłości” (Ef 4, 15), dąży do tworzenia wszelkiego dobra i uchronienia ludzi przed różnymi formami zła, tak duchowego (grzechu), jak też zła fizycznego (choroby, biedy, opuszczenia, sieroctwa, itd.). Dlatego też, jak zaznacza S. Kunowski: „Wyrazem wymownym humanizmu była stała opieka Kościoła nad szpitalami, szkołami, sierocińcami i różnymi zakładami charytatywnymi. Równocześnie humanizm chrześcijański dostosowuje się do aktualnych potrzeb epoki (...). Humanizm chrześcijański współcześnie jest społeczną realizacją dobra i zaspokajania wszelkich potrzeb ludzkich z miłości Boga i bliźniego”⁹.

Z tak rozumianego humanizmu wypływa szeroko rozumiana troska o człowieka potrzebującego pomocy, zwłaszcza jeśli jest nim dziecko. Jedną z definicji troski głosi: „troska o drugą osobę jest najwyższą formą uczucia; to doświadczenie przemiany duszy, w którym druga osoba staje się równie szanowana i uznawana jak własne >>ja<<”¹⁰. Troska jednoczy w sobie uczucia miłości, solidarności, wzajemności, empatii, altruizmu i duchowości. Takie postrzeganie troski przenikające zasady życia społecznego poprzez obowiązek, miłość i lojalność nadaje jej również wymiar powołania.

Nie możemy być samowystarczalni przez całe życie, w rzeczywistości jesteśmy zależni od pomocy innych od dzieciństwa. J. Phillips wskazuje, że troska to zadanie i praca, tak fizyczna, jak i emocjonalna. To aktywność obejmująca różne czynniki takie, jak: czas, środki materialne, wiedza i kompetencje, a także relacje społeczne i uczucia. Zjawisko troski należy również analizować przez pryzmat etyczny z uwzględnieniem doniosłości odpowiedzialności, uczciwości i elastyczności. Troska uwarunkowana jest poprzez wzajemność i współzależność, będąc elementem szerszej sieci relacji w trakcie całego życia, ponieważ wszyscy ludzie, w pewnym momencie przyjmują rolę bądź to odbiorcy opieki, bądź też rolę opiekuna.

5 J. Tischner, *Drogi i bezdroża miłosierdzia*, Kraków 1999, s. 41; Por. J. Tischner, *Między miłosierdziem a okrucieństwem*, [w:] *Dives in misericordia. Tekst i komentarz*, S. Grzybek, M. Jaworski (red.), Kraków 1981, s. 173 – 174.

6 Z. Babicki, *Społeczno – wychowawcza działalność księży Pallotyńców w Polsce*, Łąbki 2009, s. 229.

7 B. Smolińska – Theiss, dz. cyt., s. 75. Por. U. Kamińska, *Wychowawcza i edukacyjna rola domu dziecka w Polsce*, Warszawa 2010, s. 19 – 24.

8 B. Smolińska – Theiss, dz. cyt., s. 76. Autorka przypomina znaczenie i miejsce Kościoła w działalności opiekuńczo – wychowawczej. Mówi: „Nurt dobroczynnej działalności Kościoła nasilał się w latach kryzysów, klęsk, wojen. Na przełomie XIX i XX wieku był bardzo wyraźny we Włoszech, Francji, Niemczech, Polsce. W II Rzeczypospolitej duże zasługi w tej mierze miała diecezja gnieźnieńska. Pod patronatem kard. Augusta Hłonda dobroczynnością zajmowała się Akcja Katolicka. W ramach katolickiej działalności społecznej prowadzone były tygodnie dobroczynności, wydawano pismo >>Ruch Charytatywny<<. W 1923 r. powstała w Poznaniu Katolicka Szkoła Społeczna, która kształciła do pracy społecznej zarówno osoby duchowne, jak i świeckie. Także w czasie II wojny światowej i w latach 1945 – 1950 prowadzona była szeroka akcja Caritas wspierająca przede wszystkim dzieci – ofiary wojny”.

9 S. Kunowski, *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Warszawa 2001, s. 104.

10 T. Kitwood, *Dementia Reconsidered: the person comes first*, Buckingham 1997, s. 128. Cyt. za: J. Phillips, *Troska*, Warszawa 2009, s. 25.

Właściwa opieka zawiera w sobie „pracę emocjonalną”, tzn. zaangażowanie w relacje społeczne. Przy czym nie chodzi tu wyłącznie o okazywanie sobie wzajemnych uczuć, lecz o proces wewnętrzny w człowieku, który wpływa na opiekę¹¹.

Przyjmując, że opieka rodzinna jest najbardziej pierwotną formą troski o dziecko, warto za Z. Dąbrowskim zwrócić uwagę, iż traktuje się ją na ogół jako naturalną i oczywistą powinność, nie wymagającą moralnych i formalnoprawnych nakazów i uzasadnień. „Jest ona — zwłaszcza tam, gdzie oboje rodzice pracują zawodowo — niejako — zajęciem dodatkowym, ubocznym, wykonywanym poza godzinami pracy, głównie na podstawie doświadczeń osobistych, naśladownictwa, intuicji i wyczucia potrzeb oraz pod naciskiem podopiecznych. Mimo podejmowanych przez instytucje społeczne przedsięwzięć, służących przygotowaniu młodych ludzi do życia w rodzinie, opieka rodzinna pozostaje w przeważającym zakresie i stopniu działalnością >>amatorską<<, której umiejętności i wiedza zostały przejęte z różnych >>szkół życia<<, których podstawowym elementem jest doświadczana i obserwowana opieka w rodzinie”¹². Paradoxem może zatem wydawać się zjawisko, które polega na tym, że w dzisiejszych czasach wykonywanie nawet najprostszego zawodu wymaga zdobycia określonych kwalifikacji, podczas gdy kompetencje i umiejętności do rodzicielstwa i bycia opiekunem dziecka posiada się „z góry”. Działania edukacyjne podejmowane przez szkołę w tym zakresie, realizowane przez przedmiot nauczania „przygotowanie do życia w rodzinie”, pozostają w dalszym ciągu niewystarczające.

Odpowiedzią Kościoła na ten problem jest tworzenie sieci poradni przedmażeńskich i rodzinnych. Należy je rozumieć jako jeden z kierunków poradnictwa dialogowego, którego celem jest optymalizacja życia małżeńskiego i rodzinnego oraz rozwój osobowości tychże podmiotów. Ponadto poradnictwo przedmażeńskie zajmuje się problemami z zakresu świadomego macierzyństwa i kultury życia seksualnego¹³. Poradnie tego typu dostarczają ważnych informacji dla osób, które zamierzają zawrzeć związek małżeński i założyć rodzinę w sytuacji, gdy pojawiają się różnego rodzaju problemy. Prawdopodobnie proces poradnictwa umożliwia także powrót rodziny do stanu homeostazy, aktywizuje siły w niej tkwiące stymulując tym samym do samodzielnego rozwiązywania problemów w przyszłości, pełniąc tu rolę także o charakterze profilaktycznym.

Aby system opieki nad dzieckiem w Polsce był dynamiczny i nade wszystko skuteczny, należy przeciwdziałać wszelkim patologiom oraz sytuacjom negatywnie wpływającym na prawidłowe funkcjonowanie rodziny. Dysfunkcyjność wielu polskich rodzin związana jest współcześnie ubóstwem, dezorganizacją jej struktury wewnętrznej, także zaburzeniami w sferze więzi emocjonalnych, jak również występowaniem zjawisk o charakterze dewiacji, czy też patologii społecznej. Ponadto narasta zjawisko chorób psychicznych i fizjologicznych w rodzinie, stanów załamania, apatii, uzależnień, przestępczości, konfliktów międzyludzkich, zubożenia duchowego i aksjologicznego oraz chorych ambicji¹⁴. W tych obszarach należy zatem podejmować działania opiekuńczo-wychowawcze zwłaszcza o charakterze prewencyjnym.

Obok samej rodziny i szkoły powinny włączyć się w te działania wszystkie instytucje państwowe i pozarządowe. Kierując się przede wszystkim dobrem dziecka należy skoordynować działania poszczególnych agend rządowych, pozarządowych, a także kościelnych placówek opiekuńczo-wychowawczych. A. Kelm wyznaczając kierunki zmian w polskim systemie opieki nad dzieckiem mówi o potrzebie „śmielszego powierzania organizacjom społecznym zadań w zakresie opieki nad dzieckiem, do prowadzenia placówek opiekuńczo-wychowawczych wyłącznie oraz uznania wartości indywidualnej działalności filantropijnej i działalności charytatywnej organizacji wyznaniowych”¹⁵.

W całej przestrzeni oddziaływania opiekuńczo-wychowawczego w Polsce pozostaje ważny obszar dla aktywności opiekuńczej Kościoła, który w pierwszym rzędzie ma charakter profilaktyczny i wspierający, przede wszystkim rodzinę. Działalność opiekuńczo-wychowawcza Kościoła nie jest zawieszona w próżni i oderwana od wypracowanych przez pedagogikę opiekuńczą modelowych rozwiązań, ale jest prowadzona na podstawie systemu opieki nad dzieckiem w Polsce.

Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 1 września 2000 roku w sprawie placówek opiekuńczo-wychowawczych ze względu na specyfikę działań, dzieli placówki na:

- 1) placówki wsparcia dziennego,

11 J. Phillips, dz. cyt., s. 41.

12 Z. Dąbrowski, *Pedagogika opiekuńcza w zarysie*, Olsztyn 2006, s. 129.

13 K. Budziałowska, *Poradnictwo rodzinne w dobie przemian współczesnych*, [w:] *Wielowymiarowość poradnictwa w życiu człowieka*, D. Kukla (red.), Warszawa 2009, s. 359.

14 Z. Wegierski, *Opieka nad dzieckiem osieroconym. Teoria i praktyka*, Toruń 2006, s. 37.

15 A. Kelm, *Węzłowe problemy pedagogiki opiekuńczej*, Warszawa 2000, s. 122.

- 2) placówki interwencyjne,
- 3) placówki rodzinne,
- 4) placówki socjalizacyjne,
- 5) placówki resocjalizacyjne¹⁶.

Zadaniem placówki wsparcia dziennego jest wspieranie rodziny w wypełnianiu jej zasadniczych funkcji, pomoc rodzinie i dzieciom stwarzającym problemy wychowawcze, zagrożonym demoralizacją, przestępczością lub uzależnieniami, a także współpraca ze szkołą, ośrodkiem pomocy społecznej oraz innymi instytucjami w rozwiązywaniu problemów wychowawczych. Placówka ta świadczy opiekę dzienną, zapewniając dziecku potrzeby wychowawcze, opiekuńcze i edukacyjne. Ma ona prowadzić działalność przez cały rok, we wszystkie dni robocze przez co najmniej 4 godziny dziennie. Jej czas pracy powinien być uwarunkowany potrzebami dzieci i rodziców. Formami pracy środowiskowej placówki wsparcia dziennego mogą być:

- pomoc w kryzysach szkolnych, rodzinnych, rówieśniczych, osobistych,
- zajęcia socjoterapeutyczne,
- zajęcia korekcyjne, kompensacyjne i logopedyczne, indywidualne programy korekcyjne,
- pomoc w nauce,
- pomoc socjalna oraz dożywianie,
- organizacja czasu wolnego, rozwój zainteresowań, organizacja zabaw i zajęć sportowych,
- stała praca z rodziną dziecka,
- stała współpraca z ośrodkiem pomocy społecznej, szkołą oraz sądem.

Placówka interwencyjna ma zapewniać dziecku pozbawionemu częściowo lub całkowicie opieki rodziców, znajdującemu się w sytuacji kryzysowej, doraźną, całodobową opiekę, kształcenie dostosowane do wieku i możliwości rozwojowych oraz opiekę i wychowanie do czasu powrotu do rodziny lub umieszczenia w rodzinie zastępczej, placówce rodzinnej albo placówce socjalizacyjnej. Placówka ta powinna zaspokajać indywidualne potrzeby edukacyjne, umożliwiać wyrównanie deficytów szkolnych i kontynuowanie nauki na odpowiednim poziomie.

Zadaniem placówki rodzinnej jest zapewnienie dzieciom częściowo lub całkowicie pozbawionym pieczy rodziców całodobowej opieki i wychowania w warunkach zbliżonych do domu rodzinnego, zanim nie powrócą one do rodziny lub nie zostaną umieszczone w rodzinie adopcyjnej albo nie usamodzielnią się. Placówka ta ma tworzyć jedną wielodzietną rodzinę dla dzieci, które nie mogą być umieszczone w rodzinie zastępczej lub przysposabiającej. Wychowuje dzieci w różnym wieku, w tym dorastające i stopniowo usamodzielniające się. Umożliwia wspólne wychowanie i opiekę licznemu rodzeństwu. Zapewnia dzieciom kształcenie, wyrównanie opóźnień rozwojowych i szkolnych. Jest w stałym kontakcie z ośrodkiem pomocy społecznej i powiatowym centrum pomocy rodzinie.

Placówka socjalizacyjna zapewnia całodobową opiekę i wychowanie, a także zaspokaja niezbędne potrzeby dzieciom całkowicie lub częściowo pozbawionym opieki rodzicielskiej, dla których nie znaleziono rodzinnej opieki zastępczej. Placówka ta prowadzi zajęcia socjalizujące, korekcyjne, logopedyczne, resocjalizujące, terapeutyczne rekompensujące brak prawidłowego wychowania w środowisku rodzinnym i przygotowujące do życia społecznego, w przypadku dzieci niepełnosprawnych - odpowiednią rehabilitację i zajęcia specjalistyczne. Podejmuje działania mające na celu powrót dziecka do rodziny naturalnej, znalezienie rodziny przysposabiającej lub umieszczenie w rodzinnej opiece zastępczej.

Placówka resocjalizacyjna zapewnia dzieciom wykazującym przejawy demoralizacji, w rozumieniu przepisów ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, opiekę i wychowanie, resocjalizację i rewalidację, możliwość leczenia uzależnień, zdobycie kwalifikacji zawodowych. Powinna posiadać możliwość indywidualnego oddziaływania na wychowanków, uwzględniając ich osobowość i potrzeby wychowawcze. Ponadto winna zapewniać kształcenie na poziomie ogólnokształcącym i zawodowym oraz udział w życiu kulturalnym, sportowym, społecznym oraz wdrażanie do pracy. Podejmuje działania przygotowujące wychowanków do życia w naturalnym środowisku społecznym zgodnie z uznanymi normami, jak też przygotowuje do samodzielności. Placówka resocjalizacyjna może prowadzić działalność w formie dziennej, całodobowej lub okresowej.

¹⁶ C. Kustra, *Działalność opiekuńczo – wychowawcza Kościoła Katolickiego w Polsce*, [w:] *Pedagogika opiekuńcza...*, dz. cyt., s. 273.

Również ustawa o pomocy społecznej z 12 marca 2004 r. oraz Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 19 października 2007 r. w sprawie placówek opiekuńczo-wychowawczych definiują rolę i zadania placówek opiekuńczo-wychowawczych.

Wszystkie placówki opiekuńczo-wychowawcze mogą specjalizować się w opiece nad dziećmi o szczególnych potrzebach. Mogą również, z wyjątkiem placówki resocjalizacyjnej, łączyć różne zakresy sprawowanej opieki oraz specyfikę działań. Istnieje zatem możliwość powstawania placówek dwu lub wielozadaniowych o podwójnym lub szerokim profilu. Jeżeli nie ma uzasadnionych przeciwwskazań mają prawo przebywać w nich również dzieci niepełnosprawne.

Każda placówka ma obowiązek współpracować z rodziną dziecka i w miarę możliwości prowadzić proces usamodzielniania wychowanka. Realizując zaspokajanie jego uzasadnionych potrzeb kieruje się przede wszystkim:

- dobrem dziecka i poszanowaniem jego praw,
- koniecznością wyrównania deficytów rozwojowych i wspierania rozwoju poprzez umożliwienie kształcenia, rozwój zainteresowań i indywidualizację oddziaływań wychowawczych,
- poszanowaniem praw rodziców, a zwłaszcza prawa do kontaktowania się z dzieckiem,
- potrzebę podtrzymywania więzi dziecka z rodziną i umożliwienia jego powrotu do rodziny¹⁷.

Placówkami łączącymi różne formy działalności opiekuńczo – wychowawczej mogą być także świetlice przyparafialne. Działalność przykościelnych placówek opiekuńczych, takich jak świetlice środowiskowe, jest ofertą skierowaną do dzieci i ich rodzin, zapewniając dzieciom opiekę i odpowiednie warunki do rozwoju. W nich dzieci i młodzież zaspokajają między innymi ważną potrzebę akceptacji i bezpieczeństwa. Przez postawę życzliwości i szacunku do tych młodych ludzi wychowawcy starają się przeciwdziałać zjawiskom agresji i przestępczości, ukazując jednocześnie swoim wychowankom drogę społecznie akceptowaną, przekazując określony system wartości. Najogólniej rzecz ujmując świetlice te można zaliczyć do placówek wsparcia dziennego. Biorąc jednak pod uwagę bardzo zróżnicowane potrzeby współczesnego młodego człowieka uwikłanego w różnego rodzaju problemy, przeżywającego wewnętrzne napięcia, żyjącego w środowisku, którego hierarchia wartości często w znacznym stopniu odbiega od właściwego i społecznie akceptowanego wzorca. Dziecka nierządno zaniedbanego przez rodziców, niekiedy głodnego, bez wystarczających umiejętności radzenia sobie w trudnych sytuacjach, przeżywającego bezradność, bunt, złość, smutek, jakże często znudzonego przez brak pomysłu na zagospodarowanie czasu wolnego.

Ta jakże złożona rzeczywistość potrzeb opiekuńczo – wychowawczych dzieci i młodzieży powinna być uwzględniona w planowaniu i organizowaniu pracy placówek opiekuńczo - wychowawczych i w swoich programach wychodzić (często wychodzi) poza ramy programowe placówki jednego typu. Świetlice prowadzone przy parafiach pełnią właśnie taką rolę w środowisku lokalnym, będąc odpowiedzią na indywidualne potrzeby poszczególnych dzieci, przyjmując jednocześnie formę placówki rodzinnej, interwencyjnej, socjalizacyjnej, a niekiedy również i resocjalizacyjnej¹⁸.

A. Fidelus wskazuje na niektóre formy działalności świetlic przyparafialnych, np.:

- pomoc w rozwiązywaniu problemów szkolnych, rodzinnych, rówieśniczych, osobistych;
- wyrównywanie szans edukacyjnych, pomoc w nauce, odrabianiu lekcji;
- prowadzenie zajęć socjoterapeutycznych oraz indywidualnych programów korekcyjnych;
- pomoc socjalną, dożywianie, paczki okolicznościowe;
- organizację czasu wolnego, rozwój indywidualnych zainteresowań wychowanków, inicjowanie zabaw i imprez sportowych;
- stałą pracę z rodziną wychowanka;
- permanentną współpracę ze szkołą oraz innymi instytucjami i placówkami wspierającymi działalność opiekuńczo-wychowawczą¹⁹.

Świetlice działające przy parafiach kierują swoją ofertę do dzieci, które często pochodzą z rodzin przeżywających różne problemy, zarówno te materialne, jak i te o charakterze wychowawczym, emocjonalnym, itp. Dlatego z metodycznego punktu widzenia placówki tego typu powinny prowadzić pracę indywidualną, grupową oraz pracę z rodzicami. Indywidualna pomoc każdemu dziecku przedstawia wyjątkową wartość dla jego wszechstronnego rozwoju. Ale nie mniej ważnym działaniem placówki dla dobra dziecka jest jednoczesna współpraca z jego rodziną. Efektywna pomoc podopiecznemu jest uwarunko-

17 P. Kowolik, *Opieka instytucjonalna nad dzieckiem w Polsce w nowym systemie: typy placówek, zasady działania, funkcje i formy działalności*, [w:] *Formy pomocy dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym*, B. Matyjas (red.), t. II, Kielce 2002, s. 88 – 89.

18 C. Kustra, *Opieka i samowychowanie w przyparafialnych placówkach*, [w:] *Opieka a edukacja*, P. Petrykowski (red.), Toruń 2005, s. 160 – 161.

19 A. Fidelus, *Program formacyjny dla świetlic przyparafialnych*, „Studia nad Rodziną” 7 (2003), nr 1 (12), s. 163 – 164.

wana rzeczywistą współpracą z rodzicami, która może wyrażać się poprzez uczestnictwo rodziców w niektórych zajęciach, pomoc przy organizowaniu różnych imprez. Ponadto wychowawcy, jeśli to możliwe powinni odwiedzać dom rodzinny swoich wychowanków, rozmawiać z rodzicami o zajęciach, w których uczestniczą ich dzieci, o tym jakie odnoszą osiągnięcia, jak rozwijają swoje talenty i zdolności, o tym jaki wpływ ma uczestnictwo w świątyni na ich postawy i realizację potencjału rozwojowego.

Integracja działań rodziny (zwłaszcza rodziny wierzącej) i parafii wydaje się być szczególnie istotna i potrzebna z perspektywy skuteczności opieki, wychowania i kształcenia dzieci i młodzieży. Parafia jawi się tu jako wielowymiarowa i wielofunkcyjna przestrzeń „życia” w swoim najgłębszym religijno-humanistycznym znaczeniu, jako źródło, które nadaje wartość i sens ludzkiemu życiu, obszar możliwości rozwojowych. Ponadto parafia jest traktowana jako czynny podmiot, siła sprawcza, źródło zmian, przebudowy, naprawy, bądź też budowania od podstaw i modernizacji istniejących już systemów. Parafia jest miejscem rzeczywistej pracy prowadzonej w imię określonych wartości dla wspólnego dobra. W ramach działalności parafii odnajdujemy liczne formy ochrony i opieki najsłabszych i potrzebujących wsparcia, jak opieka nad dzieckiem, ale również troska o chorych, biednych, niezaradnych w celu zapewnienia im bezpieczeństwa i żyłości.

Praca opiekuńczo-wychowawcza rodziców wobec własnych dzieci pozostaje przestrzenią, na której każda rodzina włączona w życie parafii w sposób szczególny potrzebuje jej wsparcia. Jednocząc się z całą parafią, jako społecznością lokalną i środowiskiem wyznającym ten sam system wartości, katolicy rodzice starają się, pielęgnując uczucia miłości, jeszcze lepiej harmonizować życie członków własnej rodziny z życiem całej wspólnoty parafialnej. Współpraca między rodzicami i parafią, polegająca m.in. na wymianie poglądów na temat programów wychowawczych, metod, problemów wynikających z pracy opiekuńczo-wychowawczej jest konieczna, aby proces związany z wychowaniem, kształceniem i opieką nad dziećmi przebiegał w odpowiednim kierunku²⁰.

Program pracy placówek opiekuńczo-wychowawczych działających przy parafiach zakłada realizację zasadniczo trzech kierunków oddziaływań wobec dziecka i rodziny, tzn. profilaktyki, ratownictwa i kompensacji. Działania o charakterze prewencyjnym obejmują przede wszystkim propozycje różnych form spędzania czasu wolnego przez dzieci i młodzież, oddziaływanie wobec całej rodziny, propozycje włączania się w działalność wolontariatu, organizowania rodzinnych form wspólnego wypoczynku, np. festynów. Działania ratownicze skierowane są głównie do dzieci i młodzieży, którzy w danej chwili potrzebują ściśle określonej pomocy i wsparcia. W tym względzie ważna jest współpraca z innymi podmiotami świadczącymi działania pomocowe. Zaś działalność kompensacyjna odnosi się nade wszystko do prowadzenia zajęć socjoterapeutycznych, zajęć reedukacyjnych, grup wsparcia, pracy z rodzicami i rodzeństwem.

Podsumowując można powiedzieć, że opieka skierowana ku drugiemu człowiekowi występuje w nauczaniu Kościoła w różnych znaczeniach. Jest rozumiana jako ewangeliczna cnota oraz wartość, jako pewnego rodzaju przywilej, ale też jako niezbywalne prawo i obowiązek, wreszcie jako zadanie dane i zadane przede wszystkim rodzinie, parafii, wspólnotie lokalnej i państwu. Chrześcijanie pragnący wiarygodnie żyć wyznawanymi zasadami, a nade wszystko potrzebujących, czy osieroconych dzieci. Opieka nad takimi ludźmi stanowi istotę działania Kościoła i jest obowiązkiem każdego chrześcijanina. Domaga się ona postawy aktywnej, otwartej na drugiego człowieka, charakteryzującej się wrażliwością społeczną oraz umiejętnością rozpoznawania realnych ludzkich potrzeb. Kościół przez swoją wielowiekową tradycję w działalności opiekuńczo-wychowawczej wypracował sobie ważne miejsce w systemie opieki nad dzieckiem. Poruszony tu został zasadniczo jeden obszar pracy opiekuńczo-wychowawczej odnoszący się do placówek (świeclic) działających przy parafiach. Oddziaływanie Kościoła obejmuje także inne formy opieki, które często leżą w charyzmacie poszczególnych zgromadzeń zakonnych, takie jak: domy dziecka, domy samotnej matki i dziecka, ośrodki szkolno-wychowawcze, bursy, przedszkola, itp. Kościół miał i nadal ma duże możliwości w zakresie działalności opiekuńczej i powinien ten potencjał w dalszym ciągu skutecznie i dynamicznie rozwijać. Dzisiejsze miejsce Kościoła w pracy opiekuńczo-wychowawczej w Polsce wyznacza także kierunek jego działalności na przyszłość, ten kierunek to ciągle aktualna zasada ewangelicznej miłości i nadzieja niesienia pomocy człowiekowi potrzebującemu, zarówno dziecku, jak i dorosłemu.

20 J. Stala, E. Osewska, *Parafia i szkoła w dziele umacniania rodziny, w realizacji wychowania i edukacji religijnej*, [w:] *Małżeństwo i rodzina od Biblii po współczesność*, A. J. Najda (red.), Warszawa 2008, s. 260.

Bibliografia

- Babicki Z., *Společno – wychowawcza działalność księży Pallotynów w Polsce*, Łąbki 2009.
- Budziałowska K., *Poradnictwo rodzinne w dobie przemian współczesnych*, [w:] *Wielowymiarowość poradnictwa w życiu człowieka*, D. Kukla (red.), Warszawa 2009.
- Dąbrowski Z., *Pedagogika opiekuńcza w zarysie*, Olsztyn 2006.
- Fidelus A., *Program formacyjny dla świetlic przyparafialnych*, „*Studia nad Rodziną*” 7 (2003), nr 1 (12).
- Jan Paweł II, *Bądźmy świadkami miłosierdzia, Homilia podczas Mszy św. beatyfikacyjnej*, „*L'Osservatore Romano*” 2002, nr 9.
- Jan Paweł II, *Redemptor hominis*, Watykan 1979.
- Jan Paweł II, *Zawierzam cały świat Bożemu miłosierdziu, Homilia podczas Mszy św. z okazji konsekracji świątyni Bożego Miłosierdzia*, „*L'Osservatore Romano*” 2002, nr 9 (23).
- Kamińska U., *Wychowawcza i edukacyjna rola domu dziecka w Polsce*, Warszawa 2010.
- Kelm A., *Węzłowe problemy pedagogiki opiekuńczej*, Warszawa 2000.
- Kitwood T., *Dementia Reconsidered: the person comes first*, Buckingham 1997.
- Koral J., *Společno – etyczny wymiar działalności charytatywnej*, „*Ateneum Kapłańskie*” 2005, nr 145 (578).
- Kowolik P., *Opieka instytucjonalna nad dzieckiem w Polsce w nowym systemie: typy placówek, zasady działania, funkcje i formy działalności*, [w:] *Formy pomocy dziecku i rodzinie w środowisku lokalnym*, B. Matyjas (red.), t. II, Kielce 2002.
- Kunowski S., *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Warszawa 2001.
- Kustra C., *Działalność opiekuńczo – wychowawcza Kościoła Katolickiego w Polsce*, [w:] *Pedagogika opiekuńcza. Przeszłość – terażniejszość – przyszłość*, E. Jundziłł, R. Pawłowska (red.), Gdańsk 2008.
- Kustra C., *Opieka i samowychowanie w przyparafialnych placówkach*, [w:] *Opieka a edukacja*, P. Petrykowski (red.), Toruń 2005.
- Nagórny J., *Agape i ethos. Centralny charakter miłości w moralności chrześcijańskiej*, [w:] *Miłość w postawie ludzkiej*, W. Słomka (red.), Lublin 1993.
- Phillips J., *Troska*, Warszawa 2009.
- Smolińska – Theiss B., *Pedagogika opiekuńcza czy praca socjalna*, [w:] *Pedagogika opiekuńcza. Przeszłość – terażniejszość – przyszłość*, E. Jundziłł, R. Pawłowska (red.), Gdańsk 2008.
- Stala J., Osewska E., *Parafia i szkoła w dziele umacniania rodziny, w realizacji wychowania i edukacji religijnej*, [w:] *Małżeństwo i rodzina od Biblii po współczesność*, A. J. Najda (red.), Warszawa 2008.
- Tischner J., *Drogi i bezdroża miłosierdzia*, Kraków 1999.
- Tischner J., *Między miłosierdziem a okrucieństwem*, [w:] *Dives in misericordia. Tekst i komentarz*, S. Grzybek, M. Jaworski (red.), Kraków 1981.
- Węgiński Z., *Opieka nad dzieckiem osieroconym. Teoria i praktyka*, Toruń 2006.

Streszczenie

Miejsce Kościoła w działalności opiekuńczo-wychowawczej

Szkicowo zarysowany przegląd wybranych przestrzeni i form działalności opiekuńczo – wychowawczej Kościoła, mimo iż dalekiej od ideału, ukazuje jednak jego siłę i skuteczność oddziaływania. Podstawowy kierunek aktywności Kościoła w tym wymiarze widziany w perspektywie polskiej i europejskiej, polega na akcentowaniu pierwszoplanowej, niepodważalnej i naturalnej funkcji opiekuńczej rodziny.

Dlatego też, odwołując się do zasady pomocniczości, wszelkie działania poszczególnych instytucji i placówek opiekuńczych mogą mieć charakter wyłącznie wsparcia, pomocy lub interwencji wobec rodziny, która nie potrafi bądź nie może wywiązać się ze swojej naturalnej funkcji opiekuńczej.

Dzisiejsze miejsce Kościoła w pracy opiekuńczo-wychowawczej w Polsce wyznacza również kierunek jego działalności zwróconej ku przyszłości, to perspektywa ciągle aktualna, oparta na zasadzie ewangelicznej miłości i nadziei niesienia pomocy człowiekowi potrzebującemu, zarówno dziecku, jak i dorosłemu.

Abstract

The place of the Catholic Church in Poland in care-educational activity

An outline review of selected fields and forms of Church care-educational activities, despite of being far from perfect, shows its power and efficiency. The basic direction of Church activity in that dimension, seen from Polish and European perspective, is to accentuate the most crucial, undisputable and most natural caring function of the family.

Therefore, referring to the principle of supportiveness, all particular actions of institutions and caring agencies can work only on the basis of support, help or intervention for families that either cannot or are not able to properly realize their natural caring functions.

Nowadays place of Church in care-educational work in Poland also appoints the direction of its work turned towards future. It is always valid perspective based on terms of evangelical love and hope of offering help to people in need-both child and adults.

Joanna Wązniewska

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Instytut Pedagogiki

Wpływ środowiska rodzinnego na kształtowanie kompetencji społecznych dziecka

Miejszem gromadzenia doświadczeń społecznych przez dziecko jest środowisko rodzinne, w którym dziecko przebywa i dorasta. Rodzina jest pierwszą grupą społeczną, w której dziecko rozwija i kształtuje swoją osobowość, przyjmuje określone wzory postępowania i system wartości. Więzy emocjonalne łączące poszczególnych członków rodziny oraz relacje między nimi wywierają znaczący wpływ na rozwój i kształtowanie osobowości dziecka. W rodzinie dokonuje się rozwój społeczny dziecka i dzięki niej dziecko staje się zdolne do aktywnego uczestnictwa w życiu społecznym¹.

W prawidłowo funkcjonującej rodzinie zostają zaspokojone najważniejsze potrzeby dziecka, takie jak potrzeba miłości, życzliwości, ciepła, bliskości, zaufania, szacunku. Wrażliwość rodziców na potrzeby dziecka stymuluje jego rozwój intelektualny, emocjonalny, fizyczny, zwiększa poczucie bezpieczeństwa, uznania i przynależności².

Jednymi z pierwszych badaczy, którzy zwrócili uwagę na znaczenie miłości rodzicielskiej w życiu dziecka, byli psychoanalitycy: J. Flügel, E. Jones, F. Wickes, A. Bronner, A. Bowers. Wskazywali i podkreślali oni istnienie ścisłego związku między postawami rodziców i rozwojem osobowości społecznej dziecka. Omawiana problematyka była podejmowana głównie po drugiej wojnie światowej przez takich autorów, jak: P. Slater, L. Burchinal, E. Schaefer. W Polsce problematyka ta poruszana była w pracach H. Radlińskiej, M. Tyszkowej, L. Wołoszynowej, J. Konopnickiego, M. Ziemskiej, T. Kukołowicz, J. Rembowskiego oraz innych. Wszyscy oni wskazywali na istnienie zależności między rozwojem intelektualnym, uczuciowym i społecznym dziecka a postawami rodziców³.

Rodzina jako podstawowa grupa społeczna spełnia określone funkcje, zarówno w stosunku do członków rodziny, jak i wobec społeczeństwa. Rodzina jest pierwszym i naturalnym środowiskiem wychowawczym i edukacyjnym dziecka. W środowisku rodzinnym dziecko uczy się mówić, nabywa i kształtuje wiele umiejętności niezbędnych do samodzielnego funkcjonowania w dorosłym życiu⁴.

Środowisko rodzinne kształtując osobowość dziecka (świadomie lub nieświadomie), wprowadza do społeczeństwa nowych obywateli, spełniając tym samym funkcje socjalizujące. Dzięki funkcji psychohygienicznej polegającej na zapewnieniu poczucia bezpieczeństwa, równowagi emocjonalnej, możliwości wymiany uczuć, rodzina przyczynia się do zachowania zdrowia psychicznego dziecka. Dziecko otoczone serdecznością, zrozumieniem, miłością rodzicielską odbiera świat jako przyjemny i przyjazny⁵.

Sytuacja i położenie dziecka w rodzinie ma wpływ na jego postępy i niepowodzenia w nauce. Na postępy edukacyjne dzieci w dużym stopniu ma wpływ struktura rodziny i trudności materialne. Funkcjonowanie dziecka w szkole uwarunkowane jest czynnikami rodzinnymi. Do istotnych czynników rodzinnych warunkujących rozwój umysłowy i fizyczny dziecka należą:

- warunki materialne;
- wykształcenie rodziców;
- rodzaj wykonywanej pracy;
- bezrobocie rodziców;
- wielkość rodziny;
- pozycja dziecka w rodzinie;
- miejsce zamieszkania rodziny (wieś, miasto);
- sytuacja moralna w rodzinie;

1 M. Madej-Babula, *Edukacja zintegrowana w dialogu z wychowaniem religijnym*, Kraków 2006, s. 68-69.

2 A. Grądzka-Tys, *Rodzinne uwarunkowania rozwoju dziecka*, [w:] *Mity dzieciństwa-dramaty socjalizacji*, pod red. A. Klim-Klimaszewskiej, T. Zacharuk, Siedlce 2004, s. 192.

3 M. Plopa, *Psychologia rodziny: teoria i badania*, Elbląg 2005, s. 292.

4 K. Żegnałek, *Wpływ rodziny na funkcjonowanie szkolne dzieci*, [w:] *Mity dzieciństwa-dramaty socjalizacji*, pod red. A. Klim-Klimaszewskiej, T. Zacharuk, Siedlce 2004, s. 172-173.

5 M. Plopa, *Psychologia rodziny...*, s. 292.

- poziom życia umysłowego i kulturalnego rodziny;
- poziom opieki nad rozwojem dziecka (intelektualny, kulturalny, moralny, fizyczny, emocjonalny)⁶.

Niski poziom opieki, niezaspokajanie potrzeb dziecka i brak wsparcia osobistego ze strony rodziców wywołuje zaburzenia w rozwoju psychicznym dziecka. Prowadzi to do negatywnego ukształtowania się osobowości dziecka, sprzyja agresywności oraz hamuje rozwój uczuć wyższych⁷.

Życzliwa atmosfera i pozytywne relacje w domu utrwalają i umacniają w dziecku poczucie własnej wartości, poczucie bezpieczeństwa, aktywność społeczną⁸, wpływają na nabywanie, kształtowanie i rozwijanie umiejętności i kompetencji społecznych. Kompetencje społeczne odgrywają istotną rolę w życiu człowieka. Pomagają utrzymywać prawidłowe i satysfakcjonujące relacje interpersonalne, a ich wysoki poziom pozwala na efektywne i skuteczne przystosowanie się do zmian życiowych, zawodowych i cywilizacyjnych. Osoby cechujące się wysokim poziomem kompetencji społecznych dysponują dobrymi zdolnościami komunikatywnymi, mają możliwość efektywnego realizowania zamierzeń życiowych, są bardziej otwarte, optymistyczne, innowacyjne i pozytywnie nastawione do otoczenia i ludzi, co wpływa pozytywnie, na jakość i styl ich życia⁹.

Kompetencje społeczne należą do cech dynamicznych, ich poziom zmienia się w ciągu życia człowieka. Poziom kompetencji społecznych uzależniony jest od wielu czynników, między innymi od poczucia własnej wartości, empatii, tolerancji, temperamentu, przyjmowanych postaw i ról społecznych. Kompetencje społeczne kształtują się pod wpływem zewnętrznego środowiska społecznego oraz wewnętrznej kontroli jednostki. Człowiek może nabywać, kształtować i rozwijać kompetencje społeczne w ciągu życia poprzez podejmowanie zadań wymagających zastosowania wiedzy i umiejętności społecznych oraz poprzez gromadzenie doświadczeń życiowych¹⁰.

Warto wspierać dziecko w kształtowaniu kompetencji społecznych już w fazie wczesnego dzieciństwa, gdyż dziecko wspierane w rozwoju kompetencji społecznych ma większe szanse powodzenia w kształtowaniu swojej drogi życiowej. Do istotnych elementów kompetencji społecznych, które warto wspierać i rozwijać u dziecka, należą:

- umiejętność wystawiania się (zdolność artykułowania i wyrażania przez dziecko swoich myśli i potrzeb);
- uwaga (zdolności związane z umiejętnością słuchania, obserwowania innych);
- otwartość (gotowość dziecka do uczestniczenia w dyskusji z innymi);
- kooperacja (umiejętności związane z uznaniem i dostrzeganiem własnych możliwości postępowania, dostosowywania się do innych);
- kształtowanie (umiejętność nawiązywania i kształtowania relacji międzyludzkich);
- identyfikacja (zdolność dostosowywania się do innych i traktowanie konfliktów stosownie do sytuacji)¹¹.

Tempo i rytm rozwoju dziecka oraz nabywanie społecznej dojrzałości przez dziecko, uwarunkowane są czynnikami o charakterze biologicznym i środowiskowym¹². Do czynników, warunkujących prawidłowy rozwój psychiczny i społeczny dziecka, należą:

- odziedziczone i wrodzone zadatki anatomiczno-fizjologiczne organizmu dziecka;
- własna aktywność i działalność dziecka;
- środowisko, w którym dziecko przebywa (środowisko rodzinne, szkolne, rówieśnicze);
- wychowanie¹³.

Uspołecznienie dziecka jest istotnym osiągnięciem okresu przedszkolnego. Dziecko staje się jednostką na tyle społecznie dostosowaną do otoczenia, iż zdolne jest do uczestnictwa we wspólnych zabawach i zajęciach oraz odpowiednio przygotowane do włączenia w społeczność klasy szkolnej¹⁴.

6 K. Żegnałek, *Wpływ rodziny...*, 174-175.

7 M. Madej-Babula, *Edukacja zintegrowana...*, s. 69.

8 Tamże.

9 M. Czechowska-Bieluga, A. Kanios, E. Sarzyńska, *Profil kompetencji społecznych osób pracujących i bezrobotnych*, Lublin 2009, s. 28.

10 Tamże, s. 24-25.

11 H. Kovács, B. Kaltenthaler, *Moje dziecko uczy się poprzez zabawę*, Kielce 2008, s. 29.

12 A. Siedlaczek, *Wpływ zabawy na rozwój społeczny dziecka w wieku przedszkolnym*, [w:] *Wybrane problemy rozwoju i edukacji małego dziecka*, pod red. M. Królicy, Częstochowa 2001, s. 40.

13 Tamże.

14 Tamże, s. 41.

W literaturze przedmiotu prezentowane są różne ujęcia terminu kompetencji społecznych. Występujące definicje kompetencji społecznych można podzielić na trzy grupy. Do pierwszej grupy należą definicje o charakterze instrumentalnym, które bazują na takich pojęciach, jak: sprawność, zdolność, umiejętność i związane są z predyspozycją do rozwiązywania problemów lub zadań. Do drugiej grupy należą definicje, które ujmują kompetencje, jako dyspozycje człowieka, nie jedynie o charakterze instrumentalnym, ale wiążące się z komponentem emocjonalno-normatywnym, wyrażającym pozytywny stosunek do określonego zadania, celu, sytuacji lub problemu. Do trzeciej grupy należą definicje, które można określić, jako kompleksowe, które traktują kompetencje, jako dyspozycje złożone z różnych elementów, takich jak: wiedza, umiejętności, postawy, motywacje, emocje, wartości¹⁵.

Szczególne miejsce w systematyce kompetencji społecznych zajmują kompetencje, które oznaczają skuteczność w działaniach z ludźmi, tj.: trafność spostrzegania i rozumienia sytuacji społecznych, zdolność do współpracy w toku interakcji, dążenie do rozwiązywania problemów interpersonalnych i umiejętność ich rozwiązywania, zwłaszcza umiejętność podtrzymywania kontaktu, komunikacji, negocjacji. Kompetencje społeczne można uznać za potencjalny wyznacznik funkcjonowania jednostki w rzeczywistych sytuacjach życiowych, parametr inteligencji społecznej, zdolności interpersonalnych, inteligencji emocjonalnej i kompetencji emocjonalnej. Inteligencja emocjonalna jest zdolnością odczytywania i wykorzystywania doświadczeń emocjonalnych w sytuacjach społecznych¹⁶. Ludzie o wysokim poziomie inteligencji emocjonalnej prezentują otwartą postawę, mają serdeczny i pozytywny stosunek do otoczenia, nie są bojaźliwi, dobrze radzą sobie ze stresem i jego skutkami, łatwo i szybko nawiązują kontakty z innymi ludźmi, uczucia przez nich odczuwane i wyrażane są adekwatne do sytuacji¹⁷. W literaturze psychologicznej dotyczącej inteligencji emocjonalnej dominuje pogląd, że poziom inteligencji emocjonalnej nie jest ukształtowany genetycznie, a zatem inteligencji emocjonalnej można się nauczyć i rozwijać ją przez całe życie¹⁸.

W wąskim rozumieniu, kompetencje społeczne można utożsamiać z umiejętnościami społecznymi. Według R. W. White'a, który wprowadził do psychologii pojęcie kompetencji społecznych, kompetencją jest każda umiejętność człowieka, przyczyniająca się do skutecznej interakcji z otoczeniem. Kompetencje społeczne pozwalają na skuteczne i satysfakcjonujące funkcjonowanie w relacjach interpersonalnych oraz osiąganie zamierzonych celów indywidualnych i społecznych. Kompetencja społeczna wymaga pewnej elastyczności w dostosowywaniu się do wymagań społeczno-kulturowych i związana jest z inteligencją społeczną. Według R. M. McFall'a, terminy „kompetencje społeczne” i „umiejętności społeczne” były używane zamiennie w literaturze dotyczącej dorosłych, co doprowadziło do pomieszania pojęć¹⁹.

W szerokim rozumieniu, kompetencje społeczne zawierają element osądu społecznego na temat ogólnej jakości funkcjonowania jednostki w danej sytuacji. Umiejętności społeczne odnoszą się do zachowań. Zespół umiejętności społecznych tworzy podstawę dla społecznie kompetentnego zachowania, trudności interpersonalne mogą wynikać z różnych niewłaściwych zachowań. Umiejętności społeczne uważane są za behawioralny aspekt kompetencji społecznych obejmujących, obok zachowań, odpowiedni zakres wiedzy, zdolność rozumienia i sądzenia oraz pewien podstawowy poziom zrównowżenia emocjonalnego²⁰.

Istnieją różne klasyfikacje umiejętności społecznych. W wielu istniejących opracowaniach, dotyczących kompetencji społecznych, zawarte są szczegółowe opisy rozwoju różnych zachowań i umiejętności społecznych dziecka. Zaangażowanie dzieci w relacje społeczne powinno obejmować co najmniej trzy kategorie zachowań dziecięcych. Do pierwszej kategorii należą specyficzne umiejętności, które umożliwiają dziecku nawiązywanie i podtrzymywanie kontaktów społecznych. Do drugiej kategorii należą umiejętności językowe, które tworzą konieczny materiał dla efektywnej komunikacji społecznej. Do trzeciej kategorii należą umiejętności motoryczne, które pozwalają dziecku bardziej efektywnie eksplorować świat zewnętrzny w grupie rówieśników²¹.

Dzieci spontanicznie nabywają umiejętności społeczne w toku rozwoju. Określone umiejętności społeczne rozwijają się na bazie posiadanych przez dziecko cech fizycznych (np. wzrost, głos), psychicznych (np. odwaga albo lękliwość z tendencją

15 M. Czechowska-Bieluga, A. Kaniós, E. Sarzyńska, *Profil kompetencji społecznych...*, s. 14.

16 Tamże, s. 12-14.

17 B. R. Kuc, R., J. M. Moczyłowska, *Zachowania organizacyjne. Podręcznik akademicki*, Warszawa 2009, s. 57.

18 Tamże, s. 58.

19 M. Oleś, *Asertywność u dzieci w okresie wczesnej adolescencji*, Lublin 1998, s. 23.

20 Tamże.

21 Tamże, 15-16.

do wycofywania się) i intelektualnych (np. elastyczność myślenia, poziom inteligencji). W nabywaniu umiejętności społecznych istotna jest również wiedza, w jaki sposób można i należy się zachowywać. Dziecko posiadające umiejętności społeczne potrafi osiągać zamierzone cele społeczne w sposób, który jest aprobowany przez jego najbliższe otoczenie - rodzinę, szkołę, grupę rówieśniczą. Dziecko nabywa i kształtuje umiejętności społeczne dzięki zdolności kontaktowania się z otoczeniem społecznym²².

R. C. Rinn i A. Markle podzielili umiejętności społeczne na cztery kategorie zachowań. Do pierwszej kategorii zachowań zaliczyli umiejętności związane ze zdolnością wyrażania siebie, tj.: okazywanie uczuć, wyrażanie opinii, przyjmowanie komentarzy (*self-expressing skills*). Do drugiej kategorii zachowań należą umiejętności podtrzymywania i wzmacniania innych osób, zgadzanie się z czyjąś opinią, chwalenie innych (*other-enhancing skills*). Do trzeciej kategorii zachowań należą umiejętności związane z asertywnością takie, jak formułowanie prośb, niezgadzanie się z opiniami innych, odmowa wobec nieuzasadnionych żądań (*assertive skills*). Do czwartej kategorii zachowań należą umiejętności komunikacyjne takie, jak prowadzenie rozmowy, rozwiązywanie problemów interpersonalnych (*communications skills*)²³.

S. Anderson i S. Messick zdefiniowali kompetencje społeczne jako zespół cech i stworzyli listę 29 cech kompetencji społecznych małych dzieci. Lista zawiera cechy interpersonalne, do których należą, między innymi: właściwa regulacja zachowań antyspołecznych, moralność, tendencje prospołeczne, dobra sprawność motoryczna, percepcyjna oraz pamięciowa²⁴.

Istotną rolę w rozwoju i kształtowaniu kompetencji społecznych dziecka odgrywa zabawa. Poprzez zabawę dziecko przygotowuje się do dorosłego życia. Zabawa, według J. Dewey'a, jest swobodną, łączną grą wszystkich władz dziecka, jego myśli i ruchów fizycznych, przez którą dziecko ucieleśnia, w formie sprawiającej mu zadowolenie, swoje własne wyobrażenia i zainteresowania²⁵. Zabawa jest podstawową formą aktywności dziecka w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Gry i zabawy wpływają stymulująco na rozwój umysłowy i motoryczny oraz na sferę emocjonalną i rozwój społeczny dziecka. Poprzez zabawę, dziecko rozwija funkcje poznawcze (spostrzegawczość, uwagę, pamięć, wyobraźnię, myślenie), rozbudza aktywność umysłową i ruchową, kształtuje swoją osobowość, uczy się reakcji emocjonalnych, kształtuje skalę uczuć i zapoczątkowuje rozwój uczuć wyższych, zwanych intelektualnymi²⁶. Zabawa, wpływając na wszechstronny rozwój dziecka, stymuluje wykształcanie się uczuć społecznych, takich jak: życzliwość, koleżeństwo, chęć niesienia pomocy, poczucie obowiązku i odpowiedzialności, współdziałania z innymi, poczucie społecznej wspólnoty dóbr materialnych i kulturowych²⁷. Zabawa mając charakter twórczy, sprzyja rozwojowi kreatywności dziecka w różnych dziedzinach. Sytuacje zabawowe pobudzają dziecko do mówienia, wpływają na wzbogacenie słownictwa, przyswajanie form gramatycznych, usprawnienie narządów mowy oraz wzrost komunikatywności mowy dziecka. Poprzez kreowanie w zabawie świata fantazji, dziecko najpełniej odczuwa i kształtuje swoją podmiotowość²⁸. Dziecko, które się bawi, buduje i tworzy siebie poprzez różne formy działalności zabawowej²⁹.

Poprzez działanie w sytuacjach zabawowych z innymi dziećmi i dorosłymi, dziecko nabywa i kształtuje umiejętności i kompetencje społeczne oraz rozwija swoją inteligencję emocjonalną. Inteligencja emocjonalna ułatwia radzenie sobie z własnymi uczuciami oraz uczuciami innych ludzi. Poprzez zabawę dziecko dowiaduje się o swoich uczuciach oraz uczy się, jak je rozpoznawać, i jak świadomie radzić sobie z nimi. Jest to najlepsze szkolenie inteligencji emocjonalnej, jednocześnie potrzebne do nabycia kompetencji społecznej³⁰. Nauka i zabawa we wspólnocie z innymi uświadamia dziecku, że inni ludzie też posiadają uczucia i wrażliwość, co wspiera empatię dziecka. Wszystkie jakości inteligencji emocjonalnej i kompetencji społecznej są stymulowane przez zabawę. Dziecko uczy się w trakcie zabawy komunikowania się, wyrażania swoich doznań, przedstawiania swoich pomysłów i myśli, a także śledzenia wyobrażeń innych i przysłuchiwania się im. Jest to idealny

22 Tamże.

23 Tamże, s. 18.

24 M. Czechowska-Bieluga, A. Kanios, E. Sarzyńska, *Profil kompetencji społecznych...*, s. 13.

25 L. Adamowska, *O rodzajach zabaw*, [w:] *Wprowadzenie do pedagogiki zabawy. Wybór tekstów drukowanych w „Kropli” w latach 1992-1994*, wybór i redakcja E. Kędzior-Niczyporuk, Lublin 2003, s. 14-15.

26 A. Siedlaczek, *Wpływ zabawy na rozwój społeczny dziecka...*, s. 37-39.

27 Tamże, s. 43-44.

28 Tamże.

29 Tamże, s. 39.

30 H. Kovács, B. Kaltenthaler, *Moje dziecko...*, s. 28.

trening umiejętności i zdolności współpracy z innymi oraz utrzymywania dobrych relacji interpersonalnych³¹. Intensywna zabawa stymuluje wykształcanie tak zwanych *soft skills*, czyli miękkich cech (ang. „soft” oznacza „miękki”), które sprzyjają kształtowaniu kompetencji społecznej i inteligencji emocjonalnej dziecka³². Do najistotniejszych miękkich cech (*soft skills*) należą następujące cechy i zdolności: zdolność forsowania swoich opinii, odwaga i wiara w siebie, motywacja i entuzjazm, optymizm i humor, kreatywność i elastyczność, innowacyjność, koncentracja i dyscyplina, wytrwałość, samokontrola, organizacja i komunikacja, umiejętność pracy w zespole i sprawiedliwość³³.

W Stanach Zjednoczonych w planie nauczania znajduje się przedmiot o nazwie „Self Science”, który dotyczy szkolenia osobowości. W Polsce *soft skills* wpajane są dzieciom przez rodziców i nauczycieli w trakcie wychowania. Pojawia się zatem pytanie, czy wszyscy rodzice i nauczyciele są świadomi swojej roli i świadomi potrzeby wykształcania w dzieciach miękkich cech osobowości, które stanowią przeciwieństwo twardych cech i zdolności, takich jak myślenie matematyczne, logiczne. W opiniach pedagogów i psychologów wyrażany jest pogląd, iż miękkie cechy (*soft skills*) powinny odgrywać znaczącą rolę w wychowaniu dzieci i młodzieży, aby młode pokolenie potrafiło odnaleźć się i dać sobie radę w złożonym społeczeństwie. *Soft skills* można ćwiczyć z dzieckiem w formie zabawy w każdym wieku³⁴.

Dziecko w wieku przedszkolnym, od 3 do 5 lat, wraz z pójściem do przedszkola, przejawia zainteresowanie zabawą z rówieśnikami i potrafi nawiązywać małe przyjaźnie. Dziecko w tym wieku posiada już swoją osobowość, umie sygnalizować swoje potrzeby oraz potrafi odczytywać uczucia innych i dobrze przyporządkować ich mimikę i gesty. Umie wyrażać własne uczucia oraz przestrzegać zasad i reguł. Dziecko w wieku 3 lat potrafi wpadać w zachwyt i jest świadome tego, jakie postawy są godne naśladowania. Warto w tym wieku wspierać inteligencję emocjonalną dziecka poprzez odpowiednie zabawy. Do zabaw wspierających rozwój inteligencji emocjonalnej i kompetencji społecznej dziecka należą między innymi: wspólne czytanie książek z obrazkami, opowiadanie bajek, zabawy z podziałem na role, wspólne wykonywanie i pakowanie prezentów, zabawy w przebieranie się, zabawy w sklepik, zakładanie grządki, zabawy polegające na naśladowaniu zwierząt, wspólne przygotowywanie posiłków i nakrywanie do stołu³⁵. Wspólnie spędzany czas rodziców (opiekunów) z dzieckiem podczas zabawy korzystnie wpływa na relacje i więzi rodzinne oraz wywiera pozytywny wpływ na tworzenie i kształtowanie przez dziecko prawidłowych relacji społecznych.

Dziecko w wieku wczesnoszkolnym, od 6 do 9 lat, wraz z pójściem do szkoły, dysponuje już pewnym doświadczeniem, zna współdziałanie w różnych wspólnotach i grupach, takich jak rodzina, przedszkole, przyjaciele, znajomi³⁶. W tym wieku należy wspierać autonomię dziecka, które cechuje się pewną samodzielnością w działaniu i myśleniu. Dziecko w tym wieku potrafi już samodzielnie ubrać się, umyć zęby i ręce, zaczyna zwracać uwagę na swój strój i wygląd, jest w stanie dbać o porządek, potrafi samodzielnie przygotować prosty posiłek³⁷. W tym wieku, w celu ćwiczenia *soft skills* oraz umiejętności komunikacyjnych i społecznych, ważne będzie wspólne czytanie książek, relacjonowanie zdarzeń z życia szkolnego dziecka, głośne opowiadanie bajek. Podobne ćwiczenia i zabawy powinny stać się domowymi rytuałami, gdyż poprawiają wycucie językowe dziecka, wspierają zdolności komunikacyjne oraz intensyfikują i umacniają relacje między rodzicami a dzieckiem. Sprzyjają wytworzeniu więzi społecznych i wzmacniają inteligencję emocjonalną. Opowiadania, bajki, sagi pobudzają wyobraźnię, wspierają koncentrację i uwagę, wzmacniają i doskonalą elokwencję oraz kompetencje językową i komunikacyjną dziecka³⁸. Warunkiem nabycia i opanowania kompetencji komunikacyjnej jest rozwinięcie kompetencji językowej, polegającej na zdolności do posługiwania się językiem właściwej wyłącznie gatunkowi ludzkiemu³⁹.

31 Tamże, s. 30.

32 Tamże.

33 Tamże, s. 32-33.

34 Tamże, s. 30.

35 Tamże, s. 61-63.

36 Tamże, s. 64.

37 Tamże, s. 73.

38 Tamże, s. 78.

39 Zob.: M. Grochowalska, *Rozwijanie umiejętności komunikacyjnych dziecka w wieku przedszkolnym. Wybrane konteksty*, Kraków 2009, s. 34; J. Juszcak-Guca, *Kompetencja komunikacyjna dzieci, [w:] Blżej przedszkola. Wychowanie i edukacja*, Nr 10.97, 2009, s. 68.

Potwierdzają to nieskuteczne próby nauczania małych języka. Język wymaga istnienia konkretnych struktur mózgu, wybiórcza wrażliwość na język ludzki jest widoczna już od momentu narodzin człowieka⁴⁰.

Dziecko musi uzyskać kompetencje zarówno językowe, jak i kompetencje komunikacyjne, których rozwój związany jest z długotrwałym procesem wymagającym zdolności przejmowania cudzej perspektywy. Taką zdolność, w wersji szczątkowej, można zauważyć u dziecka już dość wcześnie, lecz pełnię tych zdolności obserwujemy w średnim dzieciństwie⁴¹. Między 4 a 5 rokiem życia dzieci nabywają kompetencję językową, lecz kompetencję komunikacyjną osiągają znacznie później⁴².

Kompetencja komunikacyjna jest umiejętnością posługiwania się odpowiednimi środkami językowymi oraz zachowaniami niewerbalnymi dostosowanymi do rozmówcy i sytuacji zgodnie z konwencjonalnymi regułami użycia języka⁴³. Kompetencja komunikacyjna jest zdolnością złożoną i obejmuje wiele kompetencji szczegółowych takich jak:

- kompetencja lingwistyczna, która warunkuje budowanie zdań poprawnych gramatycznie;
- lingwistyczne zdolności funkcjonalne, które polegają na umiejętności używania języka w zależności od sytuacji i rodzaju słuchacza (dorosły, dziecko);
- zdolności interakcyjne, które polegają na umiejętności nawiązywania i podtrzymywania kontaktu, posługiwania się regułami zachowania w rozmowie z innymi (aktywne słuchanie, zachowanie odpowiedniej odległości od drugiej osoby podczas rozmowy);
- umiejętności poznawcze, które pozwalają na poruszanie się w określonej przestrzeni znaczeń;
- zdolności socjolingwistyczne, które polegają na stosowaniu właściwych form grzecznościowych, zwrotów językowych i zachowań niewerbalnych w sytuacji powitania, pożegnania, stosowanie określonych zwrotów podczas zabawy (w sklep, w szkołę, lekarza)⁴⁴.

Kompetencja komunikacyjna rozwija się wraz z wiekiem dziecka, opanowanie poszczególnych umiejętności dokonuje się w różnym czasie. Dziecko w wieku trzech lat potrafi stosować potwierdzenia i komentarze. Dziecko w wieku czterech lat umie uważnie słuchać, a sześciolatek dysponuje całą gamą werbalnych i niewerbalnych środków, takich jak prośba, odmowa, krytyka, groźba. Posługiwanie się językiem w celach komunikacyjnych wymaga od dziecka odkrycia i poznania reguł rządzących aktem komunikacji oraz stosowania ich we własnych wypowiedziach⁴⁵.

Na rozwój mowy i języka dziecka wpływają systematyczne ćwiczenia oraz odpowiednie zabawy. Istotne będzie ćwiczenie wymowy, rozwijanie słownika poprzez wprowadzanie nowych słów, doskonalenie poprawności gramatycznej, słuchanie i opowiadanie bajek, czytanie książek, przyjmowanie właściwej postawy w trakcie rozmowy, utrzymywanie kontaktu wzrokowego, stwarzanie dzieciom sytuacji sprzyjających prowadzeniu rozmowy podczas zabawy (np. zabawa w teatr, odgrywanie ról z wykorzystaniem werbalnych i niewerbalnych środków komunikacji)⁴⁶.

Pedagodzy szkolni potwierdzają, że dzieci, które dużo czytają i którym w dzieciństwie dużo czytano na głos, nie mają problemów z nauką w szkole, mają wyraźną przewagę nad rówieśnikami, wykazują się dobrym wyczuciem językowym, są bardziej komunikatywne, elokwentne oraz pełne fantazji⁴⁷. Badania naukowe wykazują, że istnieje związek między reper-tuarem głosek, które nabywa dziecko od 6 do 18 miesiąca życia, a jego późniejszym ilorazem inteligencji. Im więcej głosek opanuje niemowlę, tym będzie później bardziej inteligentne. Od około 18 miesiąca życia mózg dziecka posiada zdolność tworzenia wewnętrznych obrazów, które uruchamiają kreatywność i rozwijają myślenie w kategoriach symboli, co jest potrzebne w uczeniu się liter, liczb oraz we właściwym ich wykorzystywaniu⁴⁸.

40 H. R. Schaffer, *Psychologia dziecka*, red. A. Brzezińska, Warszawa 2005, s. 330.

41 Tamże.

42 M. Grochowalska, *Rozwijanie umiejętności komunikacyjnych...*, s. 22.

43 J. Juszcak-Guca, *Kompetencja komunikacyjna...*, s. 68.

44 Tamże.

45 Tamże, s. 69.

46 Tamże.

47 H. Kovács, B. Kaltenthaler, *Moje dziecko...*, s. 81-86.

48 Tamże.

W czasie kształtowania się kompetencji komunikacyjnej w wieku przedszkolnym, następuje uczenie się znaczeń wartości⁴⁹. Dzięki funkcji reprezentatywnej języka (odniesienie języka do rzeczywistości), w zabawie oraz na bazie kształtującego się językowego obrazu świata, dziecko jest w stanie konstruować sądy wartościujące, w oparciu o indywidualne i subiektywne doświadczenia oraz przeżycia zewnętrzne⁵⁰. Kształtująca się u dziecka zdolność do posługiwania się językiem odpowiednio do sytuacji i do słuchacza, związana jest z wiedzą o przedmiotach, osobach, zdarzeniach i kategoriach społecznych⁵¹. Dzieci, przyswajając sobie system wiedzy językowej i kompetencji komunikacyjnej, opierają się na całości swoich doświadczeń oraz na rozmaitych rodzajach wiedzy. Uczą się poprzez działanie i obserwację⁵².

Podstawowym elementem koniecznym dla nabywania języka przez dziecko jest interakcja matki i dziecka, a następnie z innymi dorosłymi⁵³. Spowodowane jest to używaniem przez matkę (ojca, osobę opiekującą się dzieckiem) specyficznego języka, różniącego się od języka dorosłych, swoistej „mowy skierowanej do dziecka” (*child-directed speech*). Skierowana do dziecka specyficzna mowa, jest dostosowana do możliwości poznawczych dziecka i służy kształtowaniu i doskonaleniu umiejętności językowych. Istnieje szczególnie związek między rozwojem słownika, a podążaniem przez matkę w wypowiedziach językowych, za uwagę dziecka. Matki małych dzieci przejawiają naturalną tendencję do podążania w swojej wypowiedzi za uwagę dziecka. Formułując swoje wypowiedzi, matka ukazuje dziecku schematy komunikacyjne, wprowadza dziecko w określone role komunikacyjne, nawiązuje porozumienie, odpowiada na wysyłane przez dziecko sygnały niewerbalne. Język matki pomaga dziecku odkrywać dźwięki specyficzne dla danego języka oraz uczy funkcjonowania w danym otoczeniu społecznym⁵⁴. W trakcie procesu nabywania i rozwoju mowy, dziecko zaspokaja swoje naturalne potrzeby komunikacyjne oraz rozwija umiejętności językowe, komunikacyjne i społeczne⁵⁵.

Z powodu niewystarczających umiejętności komunikacyjnych i społecznych, wiele dzieci doznaje niepowodzeń życiowych, ponieważ ich posiadanie rzutuje na popularność jednostki, powodzenie w inicjowaniu i podtrzymywaniu relacji interpersonalnych oraz wpływa na poczucie szczęścia i zadowolenia⁵⁶. Największy wpływ na kształtowanie kompetencji społecznych oraz społeczny rozwój dziecka wywiera rodzina i osoby opiekujące się dzieckiem. Zależnie od postaw, przekonań, systemu wartości, poziomu kultury, stylu życia, zainteresowań rodziców wpływ ten może być pozytywny lub negatywny⁵⁷. Niezwykle ważne jest, aby rodzice i wychowawcy świadomie i odpowiedzialnie kierowali rozwojem dziecka w celu pozytywnego kształtowania charakteru i osobowości dziecka.

Bibliografia

- Adamowska L., *O rodzajach zabaw*, [w:] *Wprowadzenie do pedagogiki zabawy. Wybór tekstów drukowanych w „Kropli” w latach 1992-1994*, wybór i redakcja E. Kędzior-Niczyporuk, Wydawnictwo Klanza, Lublin 2003.
- Brzdęk E., *Dialog w sytuacjach zabawy jako czynnik stymulujący rozwój dzieci przedszkolnych*, [w:] *Pedagogika dialogu. Dialog warunkiem rozwoju osobowego i społecznego*, pod red. E. Dąbrowy, D. Jankowskiej, Wydawnictwo Naukowe Instytutu Technologii Eksploatacji-Państwowego Instytutu Badawczego, Warszawa 2008.
- Czechowska-Bieluga M., Kanios A., Sarzyńska E., *Profile kompetencji społecznych osób pracujących i bezrobotnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2009.
- Grądzka-Tys A., *Rodzinne uwarunkowania rozwoju dziecka*, [w:] *Mity dzieciństwa-dramaty socjalizacji*, pod red. A. Klim-Klimaszewskiej, T. Zacharuk, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce 2004.

49 E. Brzdęk, *Dialog w sytuacjach zabawy jako czynnik stymulujący rozwój dzieci przedszkolnych*, [w:] *Pedagogika dialogu. Dialog warunkiem rozwoju osobowego i społecznego*, pod red. E. Dąbrowy, D. Jankowskiej, Warszawa 2008, s. 90.

50 Tamże.

51 *Psychologia języka dziecka. Osiągnięcia, nowe perspektywy*, red. B. Bokus, G.W. Shugar, Gdańsk 2007, s. 227.

52 M. Rice, *Poznawcze aspekty rozwoju komunikacyjnego*, [w:] *Psychologia języka dziecka. Osiągnięcia, nowe perspektywy*, red. B. Bokus, G.W. Shugar, Gdańsk 2007, s. 257-258.

53 M. Grochowalska, *Rozwijanie umiejętności komunikacyjnych...*, s. 26-27.

54 Tamże.

55 Tamże, s. 28.

56 T. Zubrzycka-Maciąg, *Trening asertywności w kształceniu pedagogicznym*, Lublin 2007, s. 17.

57 J. Karczewska, *Aktywność społeczna dzieci*, [w:] *Dziecko sześciolatnie w szkole*, pod red. J. Karczewskiej, M. Kwaśniewskiej, Kielce 2009, s. 129.

- Grochowalska M., *Rozwijanie umiejętności komunikacyjnych dziecka w wieku przedszkolnym. Wybrane konteksty*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2009.
- Juszcak-Guca J., *Kompetencja komunikacyjna dzieci*, „Blżej Przedszkola. Wychowanie i Edukacja” nr 10.97, 2009.
- Karczewska J., *Aktywność społeczna dzieci*, [w:] *Dziecko sześciolatnie w szkole*, pod red. J. Karczewskiej, M. Kwaśniewskiej, Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP, Kielce 2009.
- Kovács H., Kaltenthaler B., *Moje dziecko uczy się poprzez zabawę*, Wydawnictwo Jedność, Kielce 2009.
- Kuc B. R., Moczyłowska J., M., *Zachowania organizacyjne. Podręcznik akademicki*, Difin, Warszawa 2009.
- Madej-Babula M., *Edukacja zintegrowana w dialogu z wychowaniem religijnym*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2006.
- Oleś M., *Asertywność u dzieci w okresie wczesnej adolescencji*, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1998.
- Plopa M., *Psychologia rodziny: teoria i badania*, Wydawnictwo Elbląskiej Uczelni Humanistyczno-Ekonomicznej, Elbląg 2005.
- *Psychologia języka dziecka. Osiągnięcia, nowe perspektywy*, red. B. Bokus, G. W. Shugar, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007.
- Rice M., *Poznawcze aspekty rozwoju komunikacyjnego*, [w:] *Psychologia języka dziecka. Osiągnięcia, nowe perspektywy*, red. B. Bokus, G. W. Shugar, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2007
- Schaffer H. R., *Psychologia dziecka*, (red. A. Brzezińska), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2005.
- Siedlaczek A., *Wpływ zabawy na rozwój społeczny dziecka w wieku przedszkolnym*, [w:] *Wybrane problemy rozwoju i edukacji małego dziecka*, pod red. M. Królicy, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, Częstochowa 2001.
- Zubrzycka-Maciąg T., *Trening asertywności w kształceniu pedagogicznym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2007.
- Żegnałek K., *Wpływ rodziny na funkcjonowanie szkolne dzieci*, [w:] *Mity dzieciństwa-dramaty socjalizacji*, pod red. A. Klim-Klimaszewskiej, T. Zacharuk, Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, Siedlce 2004.

Streszczenie

Wpływ środowiska rodzinnego na kształtowanie kompetencji społecznych dziecka

Środowisko rodzinne jest miejscem gromadzenia doświadczeń społecznych przez dziecko. Rodzina jest pierwszym środowiskiem, które wpływa na kształtowanie zasad współżycia społecznego, dlatego niezwykle ważne jest, aby rodzice i wychowawcy świadomie i celowo kierowali rozwojem dziecka. Pozytywne relacje w domu utrwalają i umacniają w dziecku poczucie własnej wartości, poczucie bezpieczeństwa, aktywność społeczną oraz wpływają na nabywanie, kształtowanie i rozwijanie umiejętności i kompetencji społecznych dziecka. Zakres i poziom kompetencji społecznych zmienia się i kształtuje wraz z rozwojem fizycznym, motorycznym i psychicznym dziecka.

Świadomie i celowo kształtowane i rozwijane kompetencje społeczne sprzyjają prawidłowemu formowaniu osobowości dziecka, wzmacniają poczucie godności i podmiotowości oraz wpływają na rozwój umiejętności komunikacyjnych i interpersonalnych.

Abstract

Impact of family environment on creation of child's social competence

Family environment is a place in which a child acquires his or her social experience. The family is the first environment that influences creation of social co-existence rules, thus it is crucial for parents and educators to consciously and deliberately manage child's development. Positive bonds at home strengthen child's self-esteem, his or her sense of security and his or her social activity. They also influence child's acquisition, creation and development of social skills and competence. Range and level of social competence change and develop along child's physical, motor and psychological growth.

Consciously and deliberately developed social competence is conducive to proper formation of child's personality, strengthens sense of dignity and subjectivity and influences development of communication and interpersonal skills.

Halina Natora

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Instytut Pedagogiki

Funkcjonowanie społeczne dziecka najmłodszego, średniego i najstarszego w rodzinie

Wstęp

Relacje pomiędzy rodzeństwem w rodzinie są bardzo istotne z punktu widzenia funkcjonowania społecznego. Wyniki wielu badań wskazują na związek kolejności urodzenia się dziecka z lepszym lub gorszym radzeniem sobie w życiu. W rodzinach zastępczych dobór dzieci najczęściej odbywa się w sposób naturalny. Postępuje się według zasady przyjmowania do rodziny wszystkich dzieci, które są rodzeństwem. Jednak czasami dokonuje się doboru dzieci do rodziny zastępczej. Podobnie, jak w rodzinie naturalnej, w rodzinie zastępczej są umieszczane dzieci będące w różnym wieku. Czy to, że są najmłodsze lub najstarsze będzie miało znaczenie dla ich wzajemnych stosunków? Czy pozycja w rodzinie związana z wiekiem dziecka ma wpływ na jego funkcjonowanie w przyszłości? Zagadnienie to badali następujący Autorzy: H. Kasten (1997), R.W. Richardson, L.A. Richardson (1999), A. Faber, E. Mazlisch (1993), H. Bum (2005).

W pierwszej części niniejszego opracowania przedstawię ogólne pojęcia i hasła, które wiążą się z analizowanym tematem. Następnie przedstawię analizowany problem korzystając z opracowań naukowych oraz sformułuję wnioski ogólne.

I. Wyjaśnienia terminologiczne

Podstawowym terminem, znaczenie którego należy wyjaśnić na wstępie jest rodzina zastępcza. Według W. Czechórskiego (1985)¹: „Rodzina zastępcza sensu largo oznacza każdą formę opieki, przez którą zapewnia się potrzebującemu warunki ogniska domowego i to zarówno w gronie dalszych stopniem krewnych (poza rodzicami biologicznymi) lub rodzinie obcej, czy nawet u osoby samotnej, jak też w ramach organizacyjnych instytucji społecznej lub zakładu publicznego. Następnym do zdefiniowania pojęciem jest rodzeństwo. W potocznym rozumieniu jest to rodzaj relacji rodzinnej występującej pomiędzy, co najmniej dwojgiem dzieci, którzy mają wspólnych rodziców lub rodzica (...) „są to wszyscy bracia i siostry w ogólności albo każdy z nich pojedynczo wobec drugiego z nich”² Kontakty dziecka z innymi dziećmi w rodzinie charakteryzuje stosunek równorzędności, partnerstwa, współdziałania, wzajemnej wymiany usług. Umiejętności te są dziecku potrzebne w dalszym już samodzielnym życiu. Według J. Rembowskiego³ stosunki między dziećmi należącymi do tej samej rodziny są jak miniaturowy świat grupy rodzinnej, są zbliżone do układów między dorosłymi. Jednocześnie Autor uważa, że stosunki, w które dziecko wchodzi ze swoim rodzeństwem, dostarczają takich przeżyć, które są niemożliwe do odtworzenia w innych grupach.

Według Marii Ziemskiej⁴ rodzina powinna spełniać następujące zadania: prokreacyjne (to zadanie w przypadku rodziny zastępczej nie istnieje), produkcyjne (członkowie rodziny stają się siłą produkcyjną), usługowo-opiekuńcza (zaspokajanie potrzeb dzieci), socjalizacyjna (kształtowanie w dzieciach właściwego stosunku do pracy, odpowiednich, prospołecznych postaw, postawy patriotycznej), psychohygieniczna (zapewnienie dzieciom odpowiedniego rozwoju psychicznego). Rodzina powinna zapewnić dzieciom odpowiednie warunki wychowawcze, przez które należy rozumieć ogół warunków środowiska domowego dzieci, rodziców oraz pozostałych członków rodziny, wynikające ze struktury rodziny.

2. Relacje pomiędzy rodzeństwem w rodzinie

G. Unverzagt pisze⁵: „Wrogo do siebie nastawione rodzeństwo, które wciąż usiłuje zatriumfować nad drugim dzieckiem albo dręczy siebie nawzajem niezliczonymi podłościami, mówi swoim zachowaniem wiele o stylu wychowania, jaki

1 Za. M. Jamrozek, *Rodzina zastępcza*, [w:] W. Pomykało (red), *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa 1993, s.703.

2 <http://pl.wikipedia.org/wiki/Rodzeństwo>, pobrano 18.03.2009.

3 Rembowski J., *Stosunki emocjonalno-społeczne...* [w:] *Materiały do nauczania psychologii*, S II, t.11, Warszawa 1984, s.123-180.

4 M. Ziemska, *Rodzina i dziecko*, Warszawa 1986, s.128

5 G. Unverzagt, *Dzieci pogodzić się wreszcie! Dłaczego rodzeństwo nie może żyć tylko w zgodzie. Poradnik dla rodziców*, Kielce 2004, s.92-93.

pielęgowany jest w ich rodzinie. Nie oznacza to, że rodzice wciąż rzucają się sobie do gardła. Dzieci pokazują swoim zachowaniem raczej ukryty wzorec stosunków rodzinnych. Jeśli życie w rodzinie opiera się o schemat rozkazu i posłuszeństwa, kłótnie rodzeństwa mogą być tego echem: starsze dziecko komenderuje, młodsze jest posłuszne". Powyższy cytat wskazuje na to, że dzieci w rodzinach dobrze obserwują zachowania rodziców i w sposób czasami nieświadomy odzwierciedlają te zachowania w swoich relacjach z innymi, wykorzystując swoją pozycję w grupie.

Właściwe postawy rodzicielskie takie, jak: *postawa akceptacji, współdziałania, rozumnej swobody, uznawania praw dziecka* pozwalają dzieciom na uczenie się prawidłowych zachowań i relacji ze swoim rodzeństwem. Niewłaściwe postawy wychowawcze mogą być przyczyną różnych zaburzeń w interakcjach społecznych. Do niewłaściwych postaw wychowawczych Maria Ziemska⁶ zalicza: *Postawę unikającą* polegającą na ograniczeniu lub zminimalizowaniu kontaktów z dzieckiem, *postawę odtrącającą*, którą charakteryzuje wrogość w stosunku do dziecka, *postawę nadmiernie wymagającą*, którą cechują nadmierne wymagania wobec dziecka oraz *postawę nadmiernie chroniącą dziecko*. Czasami bardzo trudno stosować właściwe metody wychowawcze w stosunku do dzieci i nie faworyzować jednego dziecka względem drugiego. Dzieci młodsze częściej są traktowane przez opiekunów bardziej pobłażliwie niż dzieci starsze. Więcej się im wybacza, często stosując „taryfę ulgową” w przypadku niewłaściwego zachowania. Ważną zasadą w wychowaniu rodzeństwa jest akceptacja każdego z nich. Nigdy nie należy porównywać jednego dziecka do drugiego. Dziecko „lepsze” pod wpływem takich porównań może chcieć zmienić się na gorsze. Postępuję się tu przykładem zaczerpniętym z literatury⁷: „Ojciec często wytykał mojej siostrze, że nie jest tak punktualna i słowna jak ja. Czułam się wtedy okropnie. Złóścił do ojca mieszała się z uczuciami wstydu, żalu i winy wobec siostry...(..).. Słyszając, że jestem lepszym dzieckiem, czułam się gorsza i w efekcie — bojąc się, że siostra mnie zniechęci - też zaczęłam spóźniać się i nie dotrzymywać obietnic”.

Każda rodzina chce być najlepsza, chce osiągać sukcesy zarówno w kwestii wychowania, jak i w innych dziedzinach życia społecznego. Dlatego każdy wolniejszy rozwój dziecka może stać się źródłem napięć, np.: córka, która zaczęła mówić pół roku później niż jej brat, syn, który wciąż potrzebuje pieluch, podczas gdy jego rodzeństwo w wieku trzech lat już od dawna z nich nie korzystało. Dzieci te stają się w przyszłości oficjalnymi przegranymi w zawodach o pozycję najszybszego, najmądrzejszego, najbardziej samodzielnego dziecka. Rodzice powinni mieć na uwadze swoją postawę, winni zdawać sobie sprawę z tego, jak bardzo mogą skrzywdzić w ten sposób własne dziecko.⁸

3. Płeć rodzeństwa i różnica wieku a stosunki pomiędzy rodzeństwem

Płeć rodzeństwa

W dzisiejszej czasach równouprawnienia kobiet i mężczyzn, nadal zauważane są różnice odmiennego wychowywania dziewczynek i chłopców. Chłopiec, który posiada rodzeństwo płci męskiej inaczej postrzega świat niż chłopiec, który posiada tylko siostry. Identyfikacja zachowań dziecka odpowiednio do jego płci umacnia się zarówno u chłopców, jak i u dziewcząt w okresie późnego dzieciństwa i lat młodości. U chłopców mających starsze siostry typowo męskie zachowanie objawia się w mniejszym stopniu niż u chłopców z młodszymi siostrami⁹. Najczęściej młodsze rodzeństwo utożsamia się ze starszym rodzeństwem tej samej płci¹⁰. W wyniku przeprowadzonych badań¹¹ ustalono, że starsza siostra ma niekorzystny wpływ na młodszego brata w zakresie nauki szkolnej, z kolei on działa na nią motywująco w zakresie rozwoju intelektualnego. Odwrotne relacje zachodzą w przypadku starszego brata. Młodsza siostra motywuje go do nauki, starszy brat nie wpływa negatywnie na naukę szkolną młodszego siostry. Pary rodzeństwa odmiennego płci osiągają wspólnie wyższy poziom wykształcenia szkolnego niż pary rodzeństwa jednakowej płci¹². Wyniki innych badań wskazują na to, że dziewczynki znacznie częściej przejawiają czułość i opiekę wobec młodszego rodzeństwa niż chłopcy. Starsi bracia natomiast częściej przekazują młodszemu rodzeństwu umiejętności praktyczne, np. jazdy na rowerze.

6 M. Ziemska, op. cit, s.182-186

7 A. Faber, E. Mazlish, *Rodzeństwo bez rywalizacji. Jak pomóc własnym dzieciom żyć w zgodzie, by samemu żyć z godnością*, Poznań 1993, s.80

8 G. Unverzagt, op. cit. s.94

9 R.W. Richardson, L.A. Richardson, *Najstarsze, średnie, najmłodsze. Jak kolejność narodzin wpływa na Twój charakter*, Gdańsk 1999, s.21

10 H. Kasten, *Rodzeństwo*, Warszawa 1997, s.557-558

11 Tamże, s.59

12 Tamże, s.59

Wyniki badań¹³ wskazują również, że:

- a. najstarsza z rodzeństwa córka najsilniej związana jest z matką, ma z nią najlepszy kontakt, pełni wobec niej rolę przyjaciółki i powiernicy, przez co czuje się uprzywilejowana spośród rodzeństwa,
- b. rodzice dwóch chłopców bardziej rygorystycznie ich wychowują niżeli rodzice dwóch dziewczynek,
- c. najstarszej dziewczynce wcześniej powierzana jest opieka nad młodszym rodzeństwem,
- d. więcej czasu i bardziej troskliwie zajmują się rodzice dwójką rodzeństwa różnej płci niż jednakowej płci,
- e. starszy chłopiec jest surowiej wychowywany w przypadku posiadania młodszego brata niż w przypadku posiadania młodszej siostry,
- f. dzieci mające starsze rodzeństwo lepiej się rozwijają intelektualnie,
- g. między rodzeństwem jednakowej płci jest większe poczucie bliskości.¹⁴

Różnica wieku

Ustalono,¹⁵ że: różnica wieku pomiędzy rodzeństwem mniejsza niż 2 lata określana jest jako mała, od 3 do 4 lat — większa, powyżej 5 lat — duża. Często różnica wieku między rodzeństwem warunkuje bliskość zażyłości między dziećmi. Pomiedzy rodzeństwem o dużej różnicy wieku zwykle nie ma dużej więzi emocjonalnej, podczas gdy pomiedzy rodzeństwem zbliżonym wiekowo często wytwarza się silny związek emocjonalny. Rodzeństwo o niewielkiej różnicy wieku często spędza ze sobą dużo czasu, ale również częściej się kłóci i rywalizuje. Rodzeństwo takie wspólnie może więcej osiągnąć.¹⁶

Gdy różnica wieku jest większa, dzieci udzielają sobie mniej wsparcia a jednocześnie nie są dla siebie konkurentami. Przeważnie młodsze dziewczynki traktują swoje starsze siostry jako drugą matkę, niż jako starszą siostrę, a przy tym starsze rodzeństwo jest bardziej surowym wychowawcą. Większy wpływ na siebie wywołuje rodzeństwo z jak najmniejszą różnicą wieku. Dzieci średnie, które są bliższe wiekiem starszemu dziecku, zyskują na ogół więcej cech dziecka młodszego, niż dziecka starszego. W przypadku, gdy dziecko to spędza wiele czasu z dzieckiem najmłodszym, staje się jego ważnym opiekunem, przejmuje cechy najstarszego dziecka.¹⁷ Istotne jest również, że pomiedzy dziećmi zbliżonymi wiekowo wytwarza się dużo więcej agresji niż pomiedzy rodzeństwem o dużej różnicy wieku. Zakłada się, że motywem zachowań agresywnych starszego rodzeństwa jest zazdrość i zawiść o młodsze rodzeństwo.¹⁸

W przypadku, gdy różnica wieku pomiedzy dziećmi jest większa niż 5 lat obok cech charakterystycznych dla ich pozycji wśród rodzeństwa będą posiadały wiele cech jednaka. W przypadku dużej różnicy wieku pomiedzy rodzeństwem tworzą się wśród nich podgrupy i dzieci zyskują cechy charakterystyczne dla pozycji, jaką będą zajmowały w danej podgrupie. Cechy najstarszego dziecka z podgrupy rzadko są tak wyraźne, jak cechy najstarszego dziecka w rodzinie. Do cielesnych aktów agresji częściej dochodzi pomiedzy braćmi niż pomiedzy siostrami. Agresywne działania są mniejsze, gdy różnica wieku pomiedzy rodzeństwem jest większa.¹⁹

4. Charakterystyka dziecka najstarszego, średniego i najmłodszego w rodzinie

Charakterystyka dziecka najstarszego

Szereg wyników badań²⁰ dotyczących cech dziecka, w zależności od jego pozycji w rodzinie, wskazuje na następujące jego wady i zalety.

Zalety: odpowiedzialność, niezależność, powaga, sumienność, skrupulatność, duża ambicja.

Wady: nadmierny krytycyzm, upór, despotyzm, konserwatywność, konformistyczność. Te cechy kształtują się u dziecka najstarszego pod wpływem otoczenia, a przede wszystkim oczekiwania. Rodzice oczekują od dziecka, że będzie ono

13 G. Maruszczak, *Kolejność urodzeń*, [w:] W. Pawlus (red), *Encyklopedia. Rodzice i dzieci*, Bielsko-Biała 2002, s.524

14 Z. Toeplitz, *Mówią o nas siostry*, „Charaktery” 2007 s.20

15 H. Kastel, op.cit., s.65

16 H. Bum, *Mamo on mnie ciągle denerwuje! O zazdrości i kłótniach między rodzeństwem*, Kielce 2005, s.14-15

17 R.W. Richardson, L.A. Richardson, op. cit., s.50

18 H. Kosten, op.cit., s.65-66

19 R.W. Richardson, L.A. Richardson, op. cit., s.50

20 M. Maruszczak, *Kolejność urodzeń*, [w:] M. Pawlus (red), *Encyklopedia. Rodzice i dzieci*, Bielsko-Biała 2020, s. 522

zachowywało się dorośle, tłumacząc, że powinno być wzorem dla młodszego rodzeństwa. Pierworodnemu stawia się najwyższe wymagania.²¹ Przez pewien czas jest ono w rodzinie jedynakiem, dlatego często uważa, że jest najważniejsze, we wszystkim pragnie być najlepsze, domaga się pochwał, jest urodzonym liderem i perfekcjonistą. Dzieci najstarsze nie lubią przegrywać, porażka jest dla nich niszcząca, ciężko znoszą krytykę, nie potrafią przyznać się do popełnianych błędów. Najstarsi często biorą odpowiedzialność nie tylko za siebie, ale również za innych, przez co postrzegani są jako ci, co lubią rządzić. Nie są jednak egoiści, posiadają znaczną umiejętność kontroli swoich emocji i potrafią dobrze rozwiązywać sytuacje konfliktowe.²² Jako małżonkowie starają się wszystko nadzorować. Pierwsi spośród rodzeństwa pragną mieć dzieci. Mogą być wobec nich bardzo opiekuńczy i kochający albo surowi i nadopiekuńczy, dla których wydają się być zimni i niedostępni. Charakteryzują ich nadmierne wymagania wobec swoich dzieci, chcą by chodziły, czytały i mówiły wcześniej, niż są na to gotowe.²³ Dzieci urodzone na pierwszej pozycji rzadko kiedy mają kilku przyjaciół. Wynika to z tego, że w przeważającej większości nie lubią okazywać swoich uczuć, mogą być nieśmiali, lękliwi.

Pozycja najstarszego dziecka w rodzinie zależy również od jego płci. Inna będzie sytuacja siostry pośród sióstr, a inna pośród braci. W przypadku **najstarszej siostry** pośród sióstr, jeżeli różnica wieku pomiędzy nimi wynosi mniej niż cztery lata, mogą one między sobą rywalizować. Najstarsza córka może być zazdrosna o to, że rodzice poświęcają więcej uwagi młodszej siostrze i może starać się, niekoniecznie w odpowiedni sposób, zwrócić na siebie uwagę. W ten sposób będzie chciała zdobyć miłość rodziców. W przyszłości będzie osobą silną, niezależną, potrafiącą zatroszczyć się o swoich najbliższych. Najstarsza z sióstr jest dobrze zorganizowana, utrzymuje dom we wzorowym porządku i dba o swój wygląd zewnętrzny, sprawia wrażenie pewnej siebie, jest towarzyska, dąży do sukcesu i często go osiąga, rzadko mówi o swoich słabościach. Przy wyborze męża kieruje się wzorcem własnego ojca.²⁴

Najstarszy z braci jest postrzegany, jako przywódca. Wykorzystuje do tego swoje umiejętności lub pozycję. Zazwyczaj na najstarszym z chłopców spoczywa obowiązek spełnienia aspiracji i nadziei rodzinnych. Jest perfekcjonistą zarówno w utrzymaniu porządku w domu, jak również w życiowych osiągnięciach. Bardziej się złości i irytuje innych niż jego młodszy bracia. Gdy różnica wieku pomiędzy braćmi przekracza cztery lata, starszy brat przejmuje rolę ojca. Poucza i instruuje młodszego brata. Wraz ze wzrostem różnicy wieku pomiędzy braćmi zmniejsza się stopień rywalizacji, a wzrasta stopień opiekuńczości wobec młodszego rodzeństwa.²⁵ Najstarszy brat pośród braci dąży do sukcesu, jest perfekcjonistą. Wobec kobiet często jest nieśmiały i obojętny, szuka kobiety podobnej do swojej matki.

Najstarszy brat wśród sióstr jest pogodny i skłonny do zabawy. Miłość odgrywa ważną rolę w jego życiu. Ceni sobie spokojne życie, nie lubi ryzykować. Częściej przedkłada życie rodzinne nad karierę zawodową. W stosunku do kobiet jest miły i troskliwy oraz romantyczny.

Charakterystyka dziecka średniego

Dziecko średnie w zależności od swojej pozycji przyjmuje jedną z wielu możliwych strategii: staje się duszą towarzystwa, izolującym się milczkiem lub buntownikiem.

Wady i zalety dziecka średniego²⁶:

Zalety: utrzymuje dobre kontakty społeczne, potrafi znajdować kompromisowe rozwiązania, jest towarzyski, jest koleżeński, jest lojalny, zaradny, jest twórczy i posiada zdolności adaptacyjne.

Wady: hałaśliwość, zazdrość, obraźliwość.

W wyniku przeprowadzonych na grupie 5 tysięcy osób badań²⁷ ustalono, że średnie rodzeństwo przejawia mniej skłonności do zwracania się o pomoc do rodziny i:

- ma słabszy kontakt z rodziną w porównaniu z najstarszym rodzeństwem,
- czuje się mniej kochanym w dzieciństwie,

²¹ Tamże, s. 522

²²A. Sierota, *Kolejność urodzenia a style więzi interpersonalnej*, „Psychologia wychowawcza” nr 3/1996

²³ R.W. Richardson, L.A. Richardson, op. cit. s.65

²⁴ Tamże, s.74

²⁵ Tamże, s.88-89

²⁶ M. Maruszczak, *Kolejność urodzeń...* op. cit., s. 522

²⁷ Za R.S. Rosenberg, op. cit., s.520

- zamieszkuje w większej odległości od rodziców niż starsze rodzeństwo.

Dokonując charakterystyki dziecka środkowego należy uwzględnić to, czy urodziło się ono jako drugie pomiędzy siostrami czy też pomiędzy dwoma braćmi, albo też na innej pozycji środkowej. Bycie dzieckiem środkowym może świadczyć o byciu kimś niepotrzebnym, dodatkowym, pomijanym w strukturze rodziny. Dziecko takie może być niedostatecznie dojrzałe do wykonywania obowiązków dziecka najstarszego, czy też zbyt dojrzałe do przejścia obowiązków dziecka najmłodszego²⁸. Dzieci średnie lepiej sobie radzą w życiu dorosłym, są troskliwe, mniej drażliwe społecznie. Średnie dziecko również dobrze wypełnia rolę związane z małżeństwem. Idealnym partnerem dla niego jest osoba o tej samej pozycji w rodzeństwie, ponieważ oboje chętnie negocjują i stronią od problemów.

Charakterystyka dziecka najmłodszego

Dziecko najmłodsze ma w rodzinie pozycję uprzywilejowaną. Rodzice bardzo często nie stosują w jego wychowaniu konsekwencji. Bardzo długo traktowane jest jak mniejsze wiekiem dziecko, któremu pozwala się na bardziej swobodne zachowanie.

Wady i zalety najmłodszego dziecka²⁹:

Wady: bywa kapryśny, miewa problemy z doprowadzeniem spraw do końca, niezdeterminowany, mało samodzielny, nadwrażliwy.

Zalety: ogólnie lubiany, ceni uroki życia, komunikatywny, otwarty w okazywaniu uczuć, przyjacielski i towarzyski, dobry negocjator i mediator.

Najmłodsze dziecko zawsze pozostaje najmłodszym w rodzinie bez względu na wiek. Dzieci te często bywają rozpieszczane, często traktowane przez rodzinę jak maskotki. Panuje przekonanie, że jest ono najłatwiejsze w wychowaniu. W stosunku do dzieci najmłodszych rodzice stosują mniej kar fizycznych. Będąc już dorosłymi uważają, że zasady obowiązują wszystkich z wyjątkiem ich samych. Przyzwyczajone do pobłażliwego zachowania w stosunku do nich samych mogą mieć nierealistyczne oczekiwania wobec innych ludzi.

Wnioski końcowe

Jednym z czynników mających wpływ na prawidłowy rozwój człowieka jest jego wychowanie, które według W. Okonia oznacza „świadomie zorganizowaną działalność społeczną, której celem jest wywoływanie zamierzonych zmian w osobowości człowieka. Zmiany te obejmują zarówno stronę poznawczo-instrumentalną związaną z poznawaniem rzeczywistości i umiejętnością oddziaływania na nią, jak i stronę aksjologiczną, która polega na kształtowaniu stosunku człowieka do świata i ludzi, jego przekonań i postaw, układu wartości i celu życia.”³⁰ Wychowanie należy wobec tego tak organizować, aby osiągnąć maksymalnie zamierzone cele. W niniejszym artykule dokonałam charakterystyki funkcjonowania dziecka w zależności od jego pozycji wśród rodzeństwa. Dzieci najstarsze, średnie i najmłodsze mają swoje indywidualne cechy, związane z układem stosunków w danej rodzinie. Również w rodzinach zastępczych, czy też w rodzinnych domach dziecka przebywają dzieci będące w różnym wieku. W takich placówkach mamy do czynienia z sytuacją, w której dziecko w rodzinie naturalnej już zajmowało pewną pozycję i w nowej rodzinie otrzymuje inną pozycję. Czasami w rodzinie naturalnej było dzieckiem najstarszym, a w nowej rodzinie jest dzieckiem najmłodszym. Jakie cechy będzie posiadało dziecko, którego pozycja wśród rodzeństwa uległa zmianie? Z pewnością będzie to zależało od długości pobytu dziecka w rodzinie naturalnej. Jeżeli ten okres był długi, to dziecko nauczyło się funkcjonować według innych zasad, niż w przypadku, kiedy miało krótki staż pobytu w tej rodzinie. W pierwszym przypadku w nowym miejscu dziecko będzie charakteryzowało się zarówno cechami wcześniej nabytymi jak również tymi, które zdobędzie w nowej rodzinie. Kierując dzieci do odpowiednich placówek opieki zastępczej bierze się przede wszystkim pod uwagę stosunek pokrewieństwa. Obowiązuje zasada, że nie należy rozdzielać dzieci, które są rodzeństwem. Należy jednak również uwzględnić pozycję dziecka w jego rodzinie naturalnej.

28 S. Capodiecchi, *Rodzeństwo – Jaś i Małgosia czy Kain i Abel*, Warszawa 2006, s. 109-111.

29 M. Maruszczak, op. cit., s.522

30 W. Okoń, *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1984, s. 347

Wychowawcy i rodzice zastępczy powinni uwzględnić w wychowaniu indywidualne cechy dzieci związane z ich sytuacją w dwóch rodzinach. Dlatego powinni starać się maksymalnie poznać sytuację dziecka przed przybyciem do placówki wychowawczej.

Bibliografia

- Bum H., *Mamo on mnie ciągle denerwuje! O zazdrości i kłótniach między rodzeństwem*, Kielce 2005
- Capodiece S., *Rodzeństwo - Jaś i Małgosia czy Kain i Abel*, Warszawa 2006.
- Faber A, Mazlish E., *Rodzeństwo bez rywalizacji. Jak pomóc własnym dzieciom żyć w zgodzie, by samemu żyć z godnością*, Poznań 1993.
- Kasten H., *Rodzeństwo*, Warszawa 1997.
- Kawula S., Brągiel J., Janke A., *Pedagogika rodziny*, Toruń 1997.
- Ley K., *Rodzeństwo- miłość, nienawiść, solidarność*, Warszawa 2004.
- Okoń.W., *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1984.
- Pawlus (red), *Encyklopedia. Rodzice i dzieci*, Bielsko- Biała 2002.
- Pomykało W. (red), *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa 1993.
- Richardson R.W., Richardson L.A., *Najstarsze, średnie, najmłodsze. Jak kolejność narodzin wpływa na Twój charakter?*, Gdańsk 1999.
- Sierota A., *Kolejność urodzenia a style więzi interpersonalnej*, „Psychologia wychowawcza” nr 3/1996.
- Teopltiz Z., *Mówią o nas sisters*, „Charaktery” 2007.
- Unverzagt G., *Dzieci pogódźcie się wreszcie! Dlaczego rodzeństwo nie może żyć tylko w zgodzie. Poradnik dla rodziców*, Kielce 2004.
- Ziemska M., *Rodzice i dziecko*, Warszawa 1986.

Streszczenie

Funkcjonowanie społeczne dziecka najmłodszego, średniego i najstarszego w rodzinie

Funkcjonowanie społeczne dziecka w dużej mierze uzależnione jest od jego pozycji w rodzinie. Dziecko, które urodzi się jako pierwsze, ma w rodzinie pozycję priorytetową. Często przypisuje się mu talenty, których nie posiada, planuje karierę, zawód. Jest ono dla rodziców spełnieniem ich aspiracji, których nie osiągnęli. Czasami pozostaje jedynakiem, a czasami w rodzinie na świat przychodzą kolejne dzieci. W zależności od tego, jaka różnica wieku dzieli rodzeństwo, tak będą się kształtowały stosunki pomiędzy nimi. Mała różnica wieku może być powodem rywalizacji dzieci o względy rodziców, duża różnica powoduje to, że nie mają one wspólnych problemów, że funkcjonują jak jedynacy. Istotna jest również kolejność narodzin. Najmłodsze dziecko najczęściej jest mniej dojrzałe społecznie niż najstarsze. Rodzice więcej mu wybaczą i rzadziej karzą. Będzie to miało wpływ na jego funkcjonowanie w dorosłym życiu. Dziecko, które urodzi się jako średnie będzie bardziej samodzielne, bardziej zaradne życiowo. W wychowaniu należy uwzględnić różnice w zakresie pozycji dziecka wśród rodzeństwa i stosować odpowiednie metody i zasady postępowania z dzieckiem.

Abstract

Social functioning of the youngest, the middle and the oldest child in a family

The way a child functions in the society to a large extent depends on its position in the family. The child that is born as the first one in the family has a priority position. The child is often attributed the talents which it doesn't have and the family often plans his career. For the parents the child is often the fulfilment of the aspirations which they have not achieved. Sometimes the child stays an only child in the family, sometimes it has siblings. The relations between the children depend on the age gap between them. A small age gap might cause sibling rivalry to have as much parents attention as possible. A big gap might create a situation in which children are being treated separately and brought up as if they were only children. The children have no common problems and little interests to share. An important factor in the process of child-rearing is which child was born first. The youngest child is usually less socially mature than the oldest one. The parents are more forgiving and tend not to punish it too often. This might affect the child's future social functioning. The child that is born as the middle one is usually more independent and more resourceful. In the process of upbringing the position of the child among its brothers and sisters should be considered and adequate principals and methods should be applied.

Ewa Brodacka-Adamowicz

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Instytut Pedagogiki

Opieka nad dzieckiem w Polsce w okresie dwudziestolecia międzywojennego

Na problematyką opieki nad dzieckiem zwracano uwagę, jeszcze przed odzyskaniem niepodległości. Zajmowały się tym między innymi Centralne Biuro Szkolne i Komisja Pedagogiczna Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego, prowadzące aktywną działalność w Królestwie Polskim.

Znaczenie opieki i wychowania dziecka doceniło również Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, utworzone w grudniu 1917 r., które powołało w swoich strukturach Referat Wychowania Przedszkolnego. Jego działalność początkowo zmierzała przede wszystkim do ujęcia w ramy organizacyjne żywiłowo prowadzonej akcji zakładania placówek opieki nad dzieckiem, ale następnie przystąpiono do zbadania poziomu ochron i sporządzenia ich statystyki, roztoczono też nadzór nad szkołami ochraniarek.

Specjalną pozycję w organizowaniu ochron posiadała Rada Główna Opiekuńcza (RGO)¹. Była to organizacja społeczna podejmująca różnorodne zadania na rzecz ludzi dotkniętych klęską głodu, nędzy, przeciwdziałająca śmiertelności i sieroctwu dzieci. Powstała w czasach niewoli (1832-1879) i odradzała się w okresie obu wojen. Powołana w grudniu 1915 r. w Królestwie Polskim z siedzibą w Warszawie, działała na podstawie własnego statutu, posiadała bardzo rozbudowaną strukturę organizacyjną. Zajmując centralne miejsce wśród instytucji opiekuńczych, koordynowała działalność społeczną, utrzymywała kontakty z innymi stowarzyszeniami, współdziałała z rządem, samorządami lokalnymi i Kościołem. Prowadziła bursy, schroniska, żłobki, ochronki, wydawała żywność, odzież i zasiłki pieniężne, ewidencjonowała straty wojenne. Środki materialne czerpała z dotacji instytucji społecznych oraz datków ludności. Znajdowała się pod nadzorem władz okupacyjnych. Zakładane przez nią zakłady wywarły duży wpływ na wychowanie małych dzieci również w pierwszych latach niepodległości. RGO istniała do 1920 roku² i jako instytucja o szerokim zakresie działania, posiadała agendy na wszystkich ziemiach polskich³. W RGO powołano Wydział Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą. Zadaniem prowadzonych przez Wydział ochron było sprawowanie opieki nad zdrowiem i rozwojem fizycznym dzieci, troska o ich rozwój umysłowy, zdolności, sprawność, a także „udzielanie nauki elementarnej sposobem poglądowym”⁴. Wynikiem tego wychowania miało być ukształtowanie jednostki koleżeńskiej, moralnej, o rozwiniętej karności, obowiązkowości, uczuciach narodowych i religijnych⁵. Najpilniejszym jednak zadaniem było dokarmianie dzieci głodnych oraz roztoczenie opieki higienicznej i lekarskiej. W ochronach znajdowały się dzieci do 4 do 10 roku życia. Ten przekrój wiekowy wymagał od ochraniarek wysokich kwalifikacji zawodowych. Ochrony RGO były pod nadzorem wizytatorów Wydziału Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą, a instruktorki powiatowe pomagały im w pracy przez osobiste kontakty z ochraniarkami i organizowanie konferencji powiatowych. Wydział w 1917 r. wydał *Tymczasowy regulamin dla ochron*, określający obowiązki ochraniarki⁶. Zaznaczono w nim między innymi, że dzieci powinny przebywać w takich warunkach, które zapewnią im rozwój sił fizycznych i duchowych, nauczą karności, ładu, porządku. Ochrony RGO gromadziły dzieci wszystkich warstw społecznych, były zakładami o wysokim stopniu organizacji, stawiającymi sobie również zadanie przygotowania dzieci do szkoły.

1 Szerzej zob., Z. Dąbrowski, F. Kulpiński, *Pedagogika opiekuńcza, historia, teoria, terminologia*, Olsztyn 2000, s. 33-35.

2 RGO w końcu 1916 r. posiadała 1442 ochrony, w których znajdowało opiekę 73 829 dzieci, w 1917 r. było 1446 ochron a w końcu 1920 - 869 ochron, do których uczęszczało 44 220 dzieci. M. Wróbel, *Wychowanie przedszkolne w Polsce w latach 1918-1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967, s. 14.

3 W 1919 r. RGO przejęła majątki od okupantów, przekazując je następnie rządowi. Działała na terenie Królestwa Polskiego, Małopolski Wschodniej, Wołynia, Litwy. RGO nie posiadała agend w Gdańsku, na Pomorzu i w Poznaniu, ponieważ na tych terenach opieka społeczna pozostawała w rękach miejscowych organizacji. Dochody RGO pochodziły z datków społecznych, darów zagranicznych, a także z dotacji rządowych (w 1920 r.). AAN, sygn. 232, sprawozdania RGO do 1920 r., strony nienumerowane.

4 AAN, Sprawozdania RGO do 1920 r. Wydział Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą, akta 1916-1918. Pismo Sekcji Pedagogicznej RGO do Wydziału Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą z czerwca 1916 r., strony nienumerowane.

5 M. Wróbel, *Wychowanie przedszkolne w Polsce w latach 1918-1939*, s. 14.

6 *Tymczasowy regulamin dla ochron*, Rada Główna Opiekuńcza – Wydział Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą, Warszawa 1917, s. 11.

W Królestwie Polskim ochrony funkcjonowały więc jako placówki prywatne⁷. Do ośrodków eksperymentalnych należał Dom Dziecięcy zorganizowany i prowadzony przez Stanisława Karpowicza, który dostrzegając wady systemu Fryderyka Wilhelma Froebela, prowadził od 1911 do 1914 r. pracę z dziećmi według własnego pomysłu. Cechą pracy wychowawczej w tej placówce było postawienie na wychowanie wolnego, twórczego człowieka. Stanisław Karpowicz nie znosił przesadnej karności i tłumienia indywidualności twórczej dziecka.

Na działalność ochron niewątpliwie wywarły wpływ teoretyczne rozważania polskich pedagogów o wychowaniu małych dzieci oraz doświadczenia zagraniczne wykorzystywane przez organizatorki tych zakładów. Głównie Marii Montessori oraz Froebela. Wielką zwolenniczką metody froebelskiej, ale przystosowaną do rozwijających się nauk pedagogicznych oraz do rodzimych warunków, była Maria Weryho-Radziwiłłowiczowa (1858-1944), pionierka wychowania przedszkolnego w Polsce. Odbyła czteroletnie studia przyrodnicze i pedagogiczne na Wyższych Kursach Bestużewa przy Uniwersytecie w Petersburgu. Ukończyła też dwuletnie kursy froebelskie oraz kursy prowadzenia gimnastyki w Petersburgu i w Szwajcarii. Poznała pracę zakładów dla małych dzieci w Szwajcarii, Niemczech i Francji. Przez wiele lat współpracowała z Janem Władysławem Dawidem, prowadząc w „Przeglądzie Pedagogicznym” dział „Ogródek dziecięcy”.

Szerzej problematyka wychowania przedszkolnego poruszana była na Sejmie Nauczycielskim. Wprawdzie referenci ministerialni potraktowali sprawę ogólnikowo, ponieważ zakładano, że w przyszłości zostanie ona usankcjonowana stosowną ustawą, ale zapowiedzieli objęcie ochron nadzorem inspektorów szkolnych, zaś prezentujący sprawy ochron przedstawiciel Ministerstwa WRIOP ks. Jan Gralewski podkreślił ich znaczenie dla systemu edukacji w Polsce, opowiedział się za współdziałaniem społeczeństwa w utrzymywaniu ochron, mimo że resort oświaty zastrzegł sobie kierownictwo ideowe tych placówek i wpływ na przygotowanie kadry⁸. W wyniku debaty nad problematyką wychowania przedszkolnego w niepodległej Polsce, Sejm Nauczycielski przekazał Ministerstwu WRIOP swoje postulaty⁹. Wprowadzenie problematyki organizacji ochron i kształcenia wychowawczyń pod obrady Sejmu Nauczycielskiego było osiągnięciem Marii Weryho-Radziwiłłowiczowej, kierującej w Ministerstwie WRIOP pracami w zakresie opieki nad małym dzieckiem i wychowania przedszkolnego. Sejm jednak nie przyjął konkretnych rozwiązań, jedynie wysunął postulat związania ochron ze szkołą, oddania ich pod opiekę państwa, wydania stosownych przepisów co do ich otwierania oraz kompetencji i uposażenia kierowniczek ochron.

We wnioskach z obrad Sejmu Nauczycielskiego nie postulowano już konieczności wydania ustawy o ochronach i uczenia ich instytucjami publicznymi, w ten sposób przygotowawcza funkcja ochron w stosunku do szkół powszechnych pozostała jedynie deklaracją. Sejm jednak uznał, że państwo ma obowiązek roztoczyć od najmłodszych lat opiekę nad dziećmi za pośrednictwem odpowiednich instytucji wychowawczych, powszechnie dostępnych. Zająć się tym miały oddzielone od szkoły specjalne placówki o charakterze wyłącznie wychowawczym. Uznano, że państwo ma sprawować nadzór nad wszystkimi ochronami, udzielać pozwoleń na ich otwieranie jedynie osobom posiadającym uprawnienia i działającym zgodnie z przepisami. Ustalono też, że w Ministerstwie WRIOP zostanie utworzony specjalny fundusz na zasiłki dla dobrze prowadzonych ochron prywatnych potrzebujących pomocy. Poza tym w celu właściwego kierowania tymi zakładami Ministerstwo WRIOP powinno powołać specjalne pismo instruktażowe. Do państwa należeć też miało uruchomienie kursów ochraniarskich i piastunek w żłobkach¹⁰.

Na Sejmie Nauczycielskim ujawniły się zatem wyraźnie tendencje oddzielenia ochron od szkoły i nadania im charakteru wyłącznie wychowawczego, funkcjonujących pod nadzorem centralnych władz oświatowych. Od Ministerstwa WRIOP oczekiwano stworzenia specjalnego funduszu zapomogowego dla ochron, nadzoru jakości kształcenia w seminariach dla ochraniarek, opracowania sieci ochron na terenie całego kraju, z uwzględnieniem placówek na wsi i w pobliżu większych miast¹¹. Maria Sariusz-Jaworska postulowała wprowadzenie do 2-letniego seminarium ochraniarskiego programu nauczania opartego na: religii, języku polskim, pedagogice i metodyce z ćwiczeniami praktycznymi, nauce przyrody i ogrodnictwie, historii, etnografii, geografii Polski, rysunku i modelowaniu, słojdzie, robotach ręcznych kobiecych, gimnastyce, gospodarstwie

7 Z. Żukiewiczowa, *Przedszkole*, [w:] *Encyklopedia wychowania*, Warszawa 1937, t. 3, s. 73-74.

8 *Protokół Pierwszego Ogólnopolskiego Wielkiego Zjazdu Nauczycielskiego w dniach 14, 15, 16, 17 kwietnia 1919 r.*, [w:] *O szkołę polską*. Cz. III, Warszawa 1920, s. 39.

9 Zob., W. Leżańska, *Kształcenie nauczycieli wychowania przedszkolnego w Polsce*, Łódź 1998, s.22; Wyśnute na zjeździe postulaty pozostały jedynie deklaracjami, bowiem przez całe dwudziestolecie międzywojenne nie zostały one zrealizowane.

10 *Zjazd nauczycielstwa polskiego w Warszawie*, „Ruch Pedagogiczny” 1969, nr 1, s. 78-79.

11 M. Wróbel, *Wychowanie przedszkolne w Polsce w latach 1918-1939*, s. 29.

domowym, higienie i somatologii, grze na skrzypcach, harmonii czy fortepianie, tańcu oraz języku francuskim lub niemieckim, jako przedmiotów nadobowiązkowych¹².

Mimo sporego zainteresowania problematyką wychowania małego dziecka już w pierwszym roku niepodległości, niewiele osiągnięto w tym zakresie. Wprawdzie na terenie Warszawy rozwijała działalność Maria Weryho-Radziwiłłowiczowa, a we Lwowie Barbara Żulińska, to w początkowym okresie istnienia państwa polskiego ich wysiłek nie przełożył się na konkretne efekty, a problematyka ta była mało znana w społeczeństwie. Powodem tego było między innymi przekonanie, że ochronki są instytucjami dobroczynnymi i w zasadzie nie realizują określonego programu wychowawczego i edukacyjnego. Poza tym, z chwilą organizowania szkolnictwa w niepodległym państwie polskim, wiele ochron zaczęto likwidować, ponieważ nie uwzględniano ich roli jako instytucji edukacyjnych¹³. W trakcie przejmowania szkolnictwa przez polskie władze oświatowe z powodu braku budynków szkolnych i nauczycieli, konieczności upowszechnienia oświaty, ochrony były zamieniane na szkoły, a ochroniarki przechodziły na etaty szkolne, uzupełniając kwalifikacje potrzebne do wykonywania zawodu nauczycielskiego.

Chociaż w chwili powstawania państwa polskiego, sprawa profesjonalnej opieki nad małym dzieckiem nie natrafiła na sprzyjające warunki, a zniszczenia, fatalna sytuacja gospodarcza Polski, problemy wynikające z kształtowania się ustroju państwa, budowa szkolnictwa od podstaw, odsuwały na plan dalszy zagadnienie wychowania małych dzieci, to mimo wszystko władze oświatowe nie pomijały instytucji wychowania przedszkolnego, co świadczy o ich chęci wszechstronnego ujęcia spraw wychowawczych i oświatowych. Referat Wychowania Przedszkolnego podporządkowany organizacyjnie Sekcji Szkół Elementarnych w Departamencie Oświecenia przejmował stopniowo nadzór nad wychowaniem przedszkolnym, a istniejącemu w Sekcji Szkół Elementarnych Wydziałowi Kształcenia Nauczycieli powierzono sprawy szkół i kursów dla ochroniarek¹⁴. Kierownictwo Referatu Wychowania Przedszkolnego objęła Maria Weryho-Radziwiłłowiczowa¹⁵. Jej współpracownicami zostały wizytatorki ochron - Stanisława Okołowiczówna i Lucyna Molendzińska - Wernerowa¹⁶.

Pracownice Referatu Wychowania Przedszkolnego starały się żeby ochrony były instytucjami oddzielnymi od szkół, posiadającymi dobre warunki higieniczne i wykwalifikowany personel. Uważały, że jedynie wówczas do szkoły będą szły dzieci zdrowe i przygotowane intelektualnie do rozpoczęcia nauki¹⁷. Zakreśliły plan działania mający na celu uporządkowanie i zorganizowanie wychowania przedszkolnego. Podstawowy problem stanowiła organizacja ochron i ustalenie jednolitych form pracy dla nowych placówek wychowania przedszkolnego.¹⁸ Ponieważ chciały wydzielić placówki skoncentrowane na działalności wychowawczej i poddać je nadzorowi Ministerstwa WriOP, toteż nazwały je przedszkolami, w odróżnieniu od ogródków, froeblówek i ochron¹⁹, zajmujących się głównie działalnością opiekuńczą. Ustaliły też zakres ich pracy,

12. *Protokół Pierwszego Ogólnopolskiego Wielkiego Zjazdu Nauczycielskiego w dniach 14, 15, 16, 17 kwietnia 1919 r.*, [w:] *O szkołę polską*. Cz. III, s. 61.

13. W Poznaniu i na terenie byłego Królestwa nie zostały wydane żadne przepisy określające cele i zadania tego typu placówek. Nikt ich nie kontrolował i nie zajmował się nimi. W 1918/1919 r. pierwsza próba statystyka wykazała, że ochron, szkółek froeblovskich i innych placówek było 1089 z 33 944 dziećmi poniżej 7 lat i z 27 109 dziećmi powyżej 7 lat. Natomiast w roku 1919/1920 ochron z dziećmi wyłącznie poniżej 7 lat było 1041; por., Z. Żukiewiczowa, *Przedszkole*, w: *Encyklopedia wychowania*, Lwów 1937, t. III, s. 74-75.

14. K. Konarski, *Dzieje szkolnictwa w b. Królestwie Kongresowym 1915-1918 r.*, Kraków 1923, cz. I, s. 256.

15. Weryho-Radziwiłłowiczowa Maria (1858-1944), prekursorka wychowania przedszkolnego w Polsce, założycielka wielu przedszkoli i pierwszego seminarium dla wychowawczyń tych placówek; ukończyła dwuletnie kursy pedagogiczne dla kobiet w Petersburgu na wydziale matematyczno-przyrodniczym oraz kursy specjalistyczne z zakresu pedagogiki Froebela, a także kursy wychowania fizycznego organizowane przez Piotra Lesgafa. W Warszawie pracowała na pensji dla dziewcząt Henryki Czarnockiej. Jako pierwsza prowadziła lekcje gimnastyki przy muzyce według metodyki Lesgafa. Referatem Przedszkolnym kierowała do 1926 r., kiedy to została zlikwidowany. W latach 1925-1939 redagowała czasopismo „Wychowanie Przedszkolne”.

16. Dz. Urz. MWRiOP, 1919, nr 3, poz. 12, „Ruch służbowy”.

17. *Protokół IV Zjazdu Delegatów Związku Polskich Towarzystw Nauczycielskich w dniach 3—4 sierpnia 1919 r. w Warszawie*, [w:] *O szkołę polską*. Cz. II, s. 56.

18. Istniały bowiem różne zakłady i podlegające różnym resortom.

19. Do 1939 r. nazwa „ochrona” występowała obok „przedszkola”, ale coraz bardziej ustalała się ta ostatnia i dzięki ustawie szkolnej z 1932 r. weszła oficjalnie w życie. Na temat nazewnictwa wypowiedziała się Z. Żukiewiczowa w artykule *Piętnastolecie wychowania przedszkolnego w niepodległej Polsce*, „Przedszkole”, 1933, nr 3. Nazwa „przedszkole” została zaproponowana przez Stanisławę Okołowiczównę, wizytatorkę przedszkoli Ministerstwa WriOP w pierwszych latach jego istnienia. Szereg organizacji samorządowych i społecznych nazwę tę przyjęło, ale władze szkolne cofnęły swój projekt i oficjalnie wróciły do dawnej nazwy „ochrony”. Stało się tak ze względu na protest dzielnicy poznańskiej, która przeciw nowej nazwie zorganizowała wielką kampanię.

a kursy dla instruktorek ochron podporządkowały Ministerstwu WRiOP, przewidując przyszłe wykorzystanie dobrze przygotowanego personelu do pracy w kuratoriach czy inspektoratach szkolnych²⁰.

Jednocześnie Ministerstwo WRiOP przystąpiło do ustalenia liczby placówek na ziemiach byłych zaborów, zadanie to zlecono M. Weryho-Radziwiłłowiczowej. Pod jej kierunkiem został zebrany materiał stanowiący podstawę do ustalenia liczby ochron na terenie Polski. Zestawienie tych danych nie było przedsięwzięciem łatwym, ponieważ wydany w 1917 roku *Tymczasowy regulamin dla ochron* dzielił instytucje wychowawcze dla małych dzieci na trzy typy: ochrony właściwe dla dzieci w wieku 4-7 lat, ochrony – szkoły dla dzieci w wieku 7-10 lat, ochrony dla dzieci powyżej 10 lat. W pierwszej grupie liczba placówek w całym kraju wynosiła 1041, a opieką w nich objęte było 33 944 dzieci²¹. Dokument ten został opracowany jeszcze w czasie trwania wojny. Dowiódł, że przeważały ochrony, w których przebywały dzieci w wieku od 2 do 7 lat. Zajęcia z nimi przebiegały według określonych zasad metodycznych, a wprowadzone w 1918 r. przepisy higieniczne, zdrowotne, a także dotyczące opieki lekarskiej²² gwarantowały całkiem dobre warunki ich funkcjonowania.

Od 1918 r. sieć ochron rozwijała się w oparciu o zakłady produkcyjne, samorząd terytorialny i organizacje społeczne. Ministerstwo WRiOP roztoczyło nad nimi nadzór pedagogiczny²³. Część ochron została upaństwowiona. Równolegle normowano sprawy kształcenia ochraniarek. Od 1923 do 1926 roku upaństwowiono 7 z 11 kursów, a 4 zamknięto. Kursy te otrzymały nazwę Państwowych Seminariorów dla Ochraniarek i mieściły się w: Warszawie, Opatówku koło Łodzi, Częstochowie, Wilnie, Poznaniu, Krakowie, Lwowie. W Warszawie i Lublinie działały też dwa seminaria prywatne. Były to zakłady 3-letnie, miały klasę przygotowawczą oraz pierwszą i drugą. Ministerstwo WRiOP zajęło się również podniesieniem kwalifikacji pracujących ochraniarek²⁴. Zorganizowano w tym celu kursy dokształcające w Warszawie, Pruszkowie, Żyrardowie, Łodzi, Dąbrowie Górniczej, Sosnowcu, Będzinie, Zawierciu, Radomiu, Włocławku, Wąchocku i Wilnie²⁵. Niestety działalność Referatu Wychowania Przedszkolnego koncentrowała się głównie na ziemiach centralnych. Poznańskie, Śląsk i wschodnie obszary Rzeczypospolitej z akcji wyłączone. W tych regionach, do których akcja ta nie dotarła, pracę prowadziły działaczki społeczne²⁶.

Spore nadzieje dla wychowania przedszkolnego wiązano ze zorganizowaniem w Ministerstwie WRiOP Wydziału Seminariorów Nauczycielskich w ramach Sekcji Szkolnictwa Elementarnego. Podlegały mu między innymi szkoły dla ochraniarek. Wydano program nauki i przepisy obowiązujące we wszystkich prywatnych seminarjach dla ochraniarek, ustanowiono też stałą kontrolę zakładów przez wizytację i komisję egzaminacyjną²⁷.

Wzrastająca systematycznie liczba wychowawczyń przyczyniła się do wyodrębnienia tej grupy zawodowej pod względem charakteru pracy oraz specjalistycznego kształcenia zawodowego. W 1919 r. powstało pierwsze Państwowe Seminarium dla Ochraniarek, wyłonione z 2-letniego Kursu dla Ochraniarek w Pruszkowie²⁸. W 1921 r. zarejestrowanych było 17 seminariorów dla ochraniarek, aż 12 przypadało na byłe Królestwo, 3 znajdowały się w Małopolsce, po jednym w Poznaniu i Toruniu²⁹. Seminarja te były szkołami 2-letnimi. Pierwszy rok nauki miał charakter ogólnokształcący, drugi zawody³⁰. Przeciętą łączną liczbą wszystkich absolwentów tych szkół nie była jednak wysoka i wynosiła około 200 osób.

20 Pierwszy taki kurs odbył się w 1920 r.

21 W. Bobrowska-Nowak, *Historia wychowania przedszkolnego*, Warszawa 1978, s. 255.

22 Dz. Urz. MWRIOP, 1918, nr 3, poz. 10.

23 Maria Weryho-Radziwiłłowiczowa wydała w tym czasie dla ułatwienia organizowania ochron *Wskazówki dla osób zakładających i prowadzących ochrony (z planami budynków)*, Warszawa 1921.

24 W okresie zaborów miały one różne wykształcenie i przygotowanie zawodowe, a w Poznańskim i na Śląsku źle mówily po polsku.

25 M. Wróbel, *Wychowanie przedszkolne w Polsce w latach 1918-1939*, s. 43.

26 *Ibidem*, s. 44-45.

27 M. Weryho-Radziwiłłowiczowa, *Kształcenie ochraniarek*, „Rocznik Pedagogiczny” 1921, s. 389. Pierwszy roczny kurs dla ochraniarek został zorganizowany w 1903 r. przez Towarzystwo Wychowania Przedszkolnego przy ochronie w Pruszkowie. Zob., M. Weryho-Radziwiłłowiczowa, *Zarys wychowania przedszkolnego*, Warszawa 1930, s. 22; W 1905 r. kurs przedłużono do dwóch lat. Stał się on pierwowzorem seminarium ochraniarskiego.

Na temat organizacji w tym okresie sieci ochron pisze Wiesława Leżańska, *Kształcenie nauczycieli wychowania przedszkolnego w Polsce*, s. 20.

28 Zorganizowane w 1903 r. przez Towarzystwo Wychowania Przedszkolnego. Inne szkoły w tym czasie były prywatne lub pod opieką organizacji społecznych.

29 M. Weryho-Radziwiłłowiczowa, *Kształcenie ochraniarek*, s. 389.

30 Program nauczania obejmował: pedagogikę, religię, metodykę zajęć przedszkolnych, literaturę dziecięcą, język polski, naukę o Polsce, przyrodznawstwo, arytmetykę z geometrią, higienę, rysunki, śpiew, ćwiczenia cielesne, roboty, ogrodnictwo i ćwiczenia praktyczne. Do seminarium przyjmowano kandydatki w wieku od 16 do 30 lat, z ukończonymi trzema klasami szkoły średniej lub co najmniej siedmioma klasami szkoły powszechnej, posiadające

Pogarszające się nieustannie warunki ekonomiczne państwa w latach powojennych powodowały jednak zubożenie materialne placówek wychowania przedszkolnego. Tym samym wpływały na obniżenie jakości prowadzonej w nich pracy pedagogicznej. Najczęściej praca przedszkoli sprowadzała się do wypełniania funkcji opiekuńczych. Jednocześnie ustalone już teoretyczne podstawy wychowania przedszkolnego wywołały zainteresowanie wprowadzaniem nowoczesnych metod, które stosowano w pedagogice zagranicznej. Coraz szerszej również na rodzimym gruncie zaczęto podejmować próby ich praktycznego zastosowania³¹. Na wychowanie przedszkolne w Polsce w tym okresie wywarły wpływ hasła „nowego wychowania”, a szczególnie metoda Marii Montessori³².

Niestety w aktach normatywnych wydawanych przez Ministerstwo WRiOP w latach 1918-1932, nie uwzględniono zmieniającej się funkcji ochron i używania w związku z tym nazwy „przedszkole”, chociaż można zaobserwować akceptowanie nowych zadań tych placówek i określenia koniecznych kwalifikacji pedagogicznych zatrudnianych w nich wychowawczyń³³. W ukazujących się w omawianym okresie przepisach ministerialnych stosowano konsekwentnie nazwę „ochrona”. Same zresztą propagatorki wychowania przedszkolnego również używały obu nazw zamiennie.

Aktywność M. Weryho-Radziwiłłowiczowej, M. Saryusz-Jaworskiej, N. Ciecimirskiej spowodowała, że problematyka wychowania przedszkolnego systematycznie uwzględniana była przez centralne władze oświatowe³⁴. Dzięki nim już na początku lat dwudziestych został ustalony cel działalności wychowawczej przedszkola. Podkreślano, że ma ono prowadzić celową i planową pracę wychowania polskiego dziecka w duchu narodowym opartym na wzorach rodzimej kultury. Cechą pozytywną, jaką można zaobserwować w przypadku ochron była adaptacja najnowszych systemów wychowania, ich popularyzacja i wzbogacanie oryginalnymi pomysłami.

Można więc powiedzieć, że teoretyczne podstawy nowoczesnej ochrony, czy przedszkola zostały określone w pierwszym dziesięcioleciu niepodległej Polski. Przyjął się pogląd, że ochrona powinna być instytucją wychowującą małe dzieci w wieku od 4 do 7 lat, przygotowującą je do nauki szkolnej. Takie podejście wyznaczało zakres wymaganych kwalifikacji od ochroniarek i rzutowało na program kształcenia w seminariach ochraniarskich.

Niestety sprawa wychowania przedszkolnego nie była przez władze oświatowe, aż do wejścia w życie ustawy z 1932 r., uregulowana odrębnymi przepisami³⁵. Ochron państwowych było w Polsce bardzo mało, program prowadzonych zajęć był niejednorodny, a osoby w nich zatrudnione nie posiadały często odpowiednich kwalifikacji. Chociaż placówki te były zazwyczaj prowadzone przez stowarzyszenia lub instytucje samorządowe³⁶, to pozytywnym przejawem był systematyczny ich wzrost w latach 1918-1932. Popularyzacja zaś tej formy opieki przyczyniła się do tego, że coraz więcej rodziców wywodzących się z uboższych warstw społeczeństwa polskiego, chciało skorzystać z tej formy opieki.

Specyficzna sytuacja w odniesieniu do instytucji sprawujących opiekę nad małymi dziećmi panowała na Górnym Śląsku. W 1918 r. działała na tych terenach II ochron niemieckich. Pierwsza polska placówka powstała w 1919 r. Ochrony na tych terenach budziły uczucia patriotyczne u dzieci i ich rodziców, uczyły ojczystej mowy, prowadziły w środowisku społecznym mieszkańców tego regionu szeroką działalność repolonizacyjną³⁷. Organizowanie polskich placówek wychowania przedszkolnego spotykało się z ostrym sprzeciwem władz niemieckich. Dopiero po 1927 r. zaczęła się zmniejszać liczba ochron niemieckich, kiedy Sejm Śląski podjął decyzję planowania systematycznej akcji wychowawczej, doprowadzając

predyspozycje do zawodu i słuch muzyczny. Dyplom ukończenia seminarium upoważniał do pracy w placówkach dla dzieci w wieku przedszkolnym.

31 W. Leżańska, *Kształcenie nauczycieli wychowania przedszkolnego w Polsce*, s.22;

32 Zob., I. M. Schatzel, *Idea wychowania przedszkolnego. „Casa dei Bambini” jako Szkołka Wszechstronnej Pracy Dziecka*, Lwów 1919.

33 S. Okołowiczówna, *Stan ochron w roku 1921 i postulaty na przyszłość*, „Rocznik Pedagogiczny” 1921, s. 388.

34 M. Weryho-Radziwiłłowiczowa, *Wskazówki dla osób zakładających i prowadzących ochrony (z planami budynków)*, Warszawa 1921, tejsze, *Metoda wychowania przedszkolnego*, Lwów-Warszawa 1931; tejsze, *Kształcenie ochraniarek*, „Rocznik Pedagogiczny” 1921; M. Saryusz-Jaworska, *Plan dwuletniego seminarium ochraniarskiego*, Lwów 1920; N. Ciecimirka, *Gry i zabawy w przedszkolu*, Lwów 1931; tejsze, *Moja ochronka. Podręcznik metodyczny. Zbiór pogaderek i pieśni*, Lwów-Warszawa 1928.

35 Ustawa regulowała podstawy prawne funkcjonowania ochron, określała rodzaj kwalifikacji zawodowych wychowawczyń, uzależniała ich byt materialny od dotacji organizacji społecznych i samorządowych. Spowodowało to zmniejszenie ilości zakładanych ochron. Jedynie w dużych aglomeracjach miejskich liczba tych placówek powoli rosła. W. Bobrowska-Nowak, *Historia wychowania przedszkolnego*, s. 257.

36 W roku 1919/29 działało 1041 z liczbą dzieci nieustaloną, w 1926/27 1185 ochron z 66603 dziećmi, 1927/28 1430 z 83900 dziećmi, 1928/29 1557 z 92898 dziećmi w tym państwowych i samorządowych 603, prywatnych 954, 1930/31 1808 z 101500 dziećmi, 1931/32 1920 z 103700 dziećmi.

37 W. Bobrowska-Nowak, *Historia wychowania przedszkolnego*, s. 262.

do zwiększenia ilości ochron polskich i przygotowania do nich kadry z odpowiednimi kwalifikacjami. Duże znaczenie miało w tym zakresie Seminarium Ochroniarskie w Mysłowicach (1928) kierowane przez Marię Łabęcką.

W 1921 r. S. Okołowiczówna pozytywnie oceniała sytuację ochron w Polsce. Podkreśliła starania Ministerstwa WRiOP w tym zakresie³⁸. Resort oświaty tworzył w tym okresie wiele placówek państwowych, przedszkoli z prawdziwego zdarzenia, wyposażonych w potrzebne pomoce naukowe. Stanowiły one wzór dla inicjatywy społecznej. Jednak ich ilość w stosunku do liczby dzieci była nadal znikomą. Ogólny stan ochron na ziemiach trzech byłych zaborów przedstawiał obraz dość ponury. Według danych zaprezentowanych przez Okołowiczówną najwięcej ochron znajdowało się na terenie byłego Królestwa Polskiego. W 1921 r. w Ministerstwie WRiOP zarejestrowanych było 1711 ochron. W tym na byłe Królestwo przypadało 1154 z łączną liczbą dzieci 63 500, na byłą Galicję 309 z 20 398 dziećmi, Poznańskie 161 z 8962 dziećmi i Pomorze 87 z ogólną liczbą dzieci 6000. Na terenie byłego Królestwa największą ilość stanowiły placówki społeczne (769) i samorządowe (151). Ochron prywatnych działało 80, prowadzonych przez zakony 29, przez różne inne instytucje 25. Placówek państwowych było jedynie 10. Na terenie Małopolski największą liczbę stanowiły zakłady prowadzone przez zakony (108), placówek społecznych było 89, prywatnych 54, samorządowych 31, innych 24. Na terenie Poznańskiego najwięcej było placówek prywatnych (61) i społecznych (54), prowadzonych przez zakony 24, samorządowych 6, zaledwie 2 państwowe, innych było 14. Na Pomorzu największą liczbę stanowiły ochrony prowadzone przez zakony (23), społeczne - dobroczynne 18, samorządowe 15, aż 12 było ochron państwowych, innych 17. W sumie na terenie byłego Królestwa 1092 placówki były bezpłatne, 62 płatne, w Małopolsce 303 bezpłatne, 6 płatnych, w Poznańskim 63 bezpłatne, 98 płatnych, na Pomorzu wszystkie ochrony były bezpłatne. Wśród ochron, gdzie przebywały dzieci poniżej 7 lat, w b. Królestwie było 631, w Małopolsce 174, w Poznańskim 161, na Pomorzu 75. Ochron dla dzieci powyżej 7 lat było: w b. zaborze rosyjskim 523, w b. zaborze austriackim 135, w Poznańskim nie było tego typu placówek, na Pomorzu znajdowało się ich 12. Zatem ochron starego typu dla dzieci powyżej 7 lat najwięcej było w b. Królestwie i w Galicji. W byłym Królestwie ochronki państwowe i samorządowe były najczęściej placówkami dwuoddziałowymi o dwóch wychowawczyniach, z których na każdą przypadało od 30 do 40 dzieci. Natomiast ochrony zakonne i społeczne (dobroczynne) były w zdecydowanej większości jednooddziałowymi ochronami starego typu. W ochronach zakonnych jednorazowo pod opieką jednej siostry zakonnej przebywało ponad 100 dzieci w jednym pomieszczeniu. Ochrony te nie miały więc możliwości prowadzenia jakiegokolwiek procesu wychowawczego. W b. Galicji największy problem stanowił brak odpowiednich kwalifikacji przez wychowawczynie i wyposażenie placówek w stosowne pomoce naukowe. Jeszcze gorsza pod tym względem sytuacja była w Poznańskim. Na Pomorzu natomiast z istniejących 87 ochron, 12 stanowiły schroniska utworzone dla dzieci bezdomnych przybyłych z Kresów, w różnym wieku. Wychowawczyniami były młode osoby po szkole powszechnej bez przygotowania zawodowego w tym zakresie.

W latach dwudziestych najważniejsze postulaty wysuwane wobec władz szkolnych koncentrowały się na zrównaniu praw wychowawczyń ochron z nauczycielami szkół powszechnych pod względem kwalifikacji zawodowych i wynagrodzenia. Opowiano się też za organizowaniem ochron przez samorządy i utrzymywaniem ich z funduszy gmin, sejmików i magistratów, ale postulowano objęcie ich kontrolą władz oświatowych, co sprzyjałoby prawidłowej realizacji prowadzonego w nich procesu dydaktycznego. Krytycznie odnoszono się do stosowania nazwy „ochrona”, nieadekwatnej do stawianych zadań, sugerującej jedynie sprawowanie opieki, z pominięciem znaczenia w przygotowaniu dzieci do szkoły powszechnej³⁹.

Wielki wpływ na rozwój wychowania przedszkolnego w niepodległej Polsce wywarła działalność Marii Weryho-Radziwiłłowiczowej, koncentrującej się na propagowaniu tej idei, mała wówczas znanej, a także tworzeniu polskiego systemu wychowania małego dziecka, określeniu zakresu treści pracy w przedszkolu, opracowaniu systemu kształcenia wychowawczyń, upowszechnieniu przedszkola jako placówki wychowawczej i opiekuńczej⁴⁰. Referatem Wychowania Przedszkolnego w Minister-

38 S. Okołowiczówna, *Stan ochron w r. 1921 i postulaty na przyszłość*, „Rocznik Pedagogiczny” 1921, seria II, tom I, s. 383-388.

39 S. Okołowiczówna, *Stan ochron w r. 1921 i postulaty na przyszłość*, s. 388.

40 Szukając oparcia dla prowadzonych przez siebie prac M. Weryho-Radziwiłłowiczowa przyczyniła się do powstania jeszcze w 1903 r. Towarzystwa Wychowania Przedszkolnego. Miało ono prawo do otwierania, utrzymywania i popierania miejskich i wiejskich ochron, ośrodków dziecięcych, szkół dla kierowniczek i kierowników ochron, urządzania odczytów i konferencji, organizowania wystaw, wydawania i rozpowszechniania czasopism, książek i broszur, ogłaszania konkursów, organizowania dla osób zajmujących się wychowaniem przedszkolnym kas zapomogowych i posagowych. Towarzystwo miało prawo prowadzenia swojej działalności na terenie Królestwa Polskiego. M. Weryho-Radziwiłłowiczowa była jego przewodniczącą do 1939 r.

stwie WRiOP kierowała do 1926 r.⁴¹ Duże zasługi w organizowaniu wzorowych ochron i kształceniu kadry miały też Stefania Marciszewska-Posadzowa, Jadwiga Chrzyszczewska, Justyna Strzemeska.

Plące i awans służbowy kwalifikowanych wychowawczyń ochron zostały uregulowane ustawą z 9 października 1923 r. *O uposażeniu funkcjonariuszy państwowych i wojska*⁴². Do momentu wejścia w życie tej ustawy wynagrodzenie wychowawczyń zależało od uznania właścicieli ochron. Również w latach następnych rozporządzenia dotyczących płacy wychowawczyń ochron nie były w pełni respektowane, ponieważ placówki te były prowadzone przez różne instytucje społeczne i stowarzyszenia.

W pierwszych latach istnienia Referatu Wychowania Przedszkolnego Ministerstwo WRiOP w celu ustalenia i ujednoczenia treści programowych, organizowano kursy metodyczne, zaopatrzyło też ochrony w niezbędne pomoce naukowe⁴³. W zakresie podstaw prawnych ich funkcjonowania resort oświaty wydał instrukcję dla władz drugiej instancji. Wychodzące jednak w tym czasie ustawy traktowały placówki wychowania przedszkolnego w sposób ogólnikowy. Brak było rozwiązań szczegółowych regulujących zakładanie i utrzymywanie ochron. Tylko przepisy wykonawcze ministra WRiOP w sprawie organizacji władz szkolnych ustalały, że do zakresu działania kuratora należy między innymi nadzór, opieka i kontrola nad wychowaniem przedszkolnym. Wydziały Szkół Powszechnych w kuratoriach miały w ramach obowiązujących ustaw i rozporządzeń prowadzić sprawy ochron, a inspektorom powierzono pełnienie nadzoru pedagogicznego nad zakładami wychowania przedszkolnego w powiatach, bezpośrednio lub przez swoich zastępców⁴⁴.

Wobec braku norm prawnych, stosunek władz drugiej instancji zależał od dobrej woli kuratorów. Toteż sprawa wychowania przedszkolnego była bardzo różnie traktowana w poszczególnych województwach, a nawet powiatach. Różny też był stosunek instytucji i organizacji mających możliwości zakładania ochron. To wszystko utrudniało tworzenie nowych placówek wychowania przedszkolnego i ich propagowanie. Wydaje się, że na taki stan rzeczy wpływała przede wszystkim słaba pozycja komórki ministerialnej specjalnie do tego celu powołanej. W rezultacie działania władz oświatowych drugiej instancji zostały ograniczone do kontroli. Jednak mimo wszystko Ministerstwo WRiOP odniosło spore sukcesy w tej dziedzinie, bowiem w okresie od 1918 do 1926 r. zaszły w wychowaniu przedszkolnym znaczące zmiany. Duży wkład w tym zakresie wniósł właśnie Referat Wychowania Przedszkolnego, którego pracownicy zainicjowali rejestrowanie ochron, podjęli pracę nad unormowaniem sprawy kwalifikacji zawodowych wychowawczyń i doprowadzili do objęcia nadzoru przez Ministerstwo WRiOP nad organizowanymi kursami dokształcającymi dla czynnych, ale nie posiadających uprawnień wychowawczyń. Dzięki wprowadzeniu przy egzaminie końcowym na kursach delegata władz oświatowych, podniesiono rangę zdobywanych kwalifikacji.

W roku szkolnym 1920/21 działało w Polsce 1711 ochron. Chodziło do nich 1000 860 dzieci. W 1926/1927 liczba tych placówek spadła do 1185 z 66 603 dziećmi, z czego 774 znajdowało się w miastach, a 441 na wsi. Z ochron korzystało 44 530 dzieci miejskich i 22 073 dzieci wiejskich⁴⁵. Najwięcej ochron posiadał Okręg Szkolny Warszawski – 331, Okręg Szkolny Lwowski – 197, Okręg Szkolny Poznański – 176 oraz Województwo Śląskie – 144. Najmniej było w województwach wschodnich. W Okręgu Szkolnym Wileńskim działały 23 placówki, Białostockim – 24, Poleskim – 13, Wołyńskim – 13⁴⁶.

W latach 1918-1926 zostały określone zadania i treści ochron, które stawały się placówkami wychowawczo-oświatowymi, podporządkowanymi nadzorowi centralnych władz oświatowych. Podstawy teoretyczne polskich ochron opierały się na pedagogice zachodnioeuropejskiej, głównie froebliźmie, wskazaniach M. Montessori, O. Decroly'ego, P. Petersena, ale wprowadzano do nich również elementy rodzime zaczerpnięte z myśli Jana Władysława Dawida, Stanisława Karpowicza i Waldemara Osterloffa.

Aktywność pracowników Referatu Wychowania Przedszkolnego zapowiadała pomyślny rozwój ochron, ale trudności ekonomiczne państwa i brak zainteresowania tą problematyką ze strony kolejnych rządów, zahamowały ich spontaniczny rozwój.

41 W 1926 r. przeszła na emeryturę. Obowiązki po niej przejęła Helena Czerwińska.

42 Dz. Urz. MWriOP 1923, nr 20, poz. 181.

43 Między innymi w biblioteczkę przedszkolną, którą stanowiły aktualne pozycje z zakresu metodyki pracy w przedszkolu oraz pozycje z literatury dziecięcej, tablice przyrodnicze, ilustracje do ćwiczeń językowych, portrety sławnych ludzi, skrzynki z materiałami do budownictwa.

44 Dlatego w miarę możliwości były w niektórych inspektoratach zatrudniane na etatach instruktorki przedszkoli.

45 Był to spadek naturalny i wynikał z mniejszej ilości urodzeń w okresie powojennym.

46 M. Wróbel, *Wychowanie przedszkolne w Polsce w latach 1918-1939*, s. 48.

Znaczący wpływ na zaistniałą niekorzystną sytuację miał brak stosownej ustawy określającej podstawy prawne placówek wychowania przedszkolnego i ich miejsce w tworzonej systemie edukacji, uzupełnionej przepisami wykonawczymi. Placówki te były nadal organizowane głównie przez samorząd terytorialny, organizacje społeczne, religijne i zakłady przemysłowe. Ponieważ ukazujące się doraźnie instrukcje i zarządzenia nie poruszały spraw organizacyjnych, toteż większość z nich działała bez wyraźnego wytyczonego planu. Wpływ na taki stan rzeczy miała też zmieniająca się rola Referatu Wychowania Przedszkolnego, który stał się z czasem organem kontrolującym ochronę, a nie organizującym ich pracę.

W 1926 r. zlikwidowano Referat Wychowania Przedszkolnego, jak twierdzi Maria Wróbel, *jedyną instytucję oświatową, zajmującą się gorliwie wychowaniem przedszkolnym*⁴⁷. Prowadzone przez tę komórkę sprawy zostały przekazane Departamentowi Szkolnictwa Powszechnego⁴⁸. Mimo to, ochronę jako instytucje opiekuńcze i wychowawcze były uwzględniane w pojawiających się wówczas projektach organizacji oświaty. Ich istnienie brał pod uwagę Stanisław Grabski w 1925 r., a także kolejni ministrowie oświaty Kazimierz Bartel i Gustaw Dobrucki w 1927 r., przygotowujący projekty reform szkolnictwa. Projekty te opierały system oświaty w Polsce na 7-letniej szkole powszechnej, a z nią ściśle wiązały ochronę, jako pierwszy etap wychowania i rozwoju małych dzieci. Można zatem powiedzieć, że w ten sposób, po określeniu charakteru i treści pracy ochron w latach 1918-1926, została zauważona ich rola w ustroju szkolnym, choć nie skoncentrowano się na wyeksponowaniu znaczenia placówek wychowania przedszkolnego w przygotowaniu dziecka do szkoły powszechnej, a ich sieć pozostała słabo rozwinięta do końca dwudziestolecia międzywojennego⁴⁹, mimo dużego zapotrzebowania społecznego.

Od roku szkolnego 1918/1919 do 1931/1932 liczba ochron stale rosła, ale proces ten przebiegał nierównomiernie i bez wyraźnego zakreślonego planu. W roku szkolnym 1918/1919 było 1089 placówek, do 1931/1932 liczba ta wzrosła do 1920. Szybciej przybywało ochron w mieście, wolniej na wsi, szczególnie na zaniedbanych terenach województw wschodnich⁵⁰. Spośród 1600 tysięcy dzieci w wieku przedszkolnym, czyli od 4 do 7 roku życia w ochronach w roku szkolnym 1926/1927 znalazło miejsce 44 530 tysięcy dzieci miejskich i 22 073 wiejskich, co stanowiło jednak zaledwie 4% zapotrzebowania. Również w roku szkolnym 1928/1929 stan liczebny zakładów wychowania przedszkolnego nie przedstawiał się najlepiej. Zarejestrowanych było 1557 placówek. Największą grupę wśród nich stanowiły ochrony prowadzone przez samorządy terytorialne — 454, organizacje wyznaniowe — 319, osoby i instytucje prywatne — 276, państwowe — 149 oraz różne fundacje — 10⁵¹. Wzrostowi liczby dzieci korzystających z ochron nie sprzyjały też czasami opłaty, czasami za wysokie dla rodziców nieposiadających stałych dochodów. Z ochron korzystały bowiem przede wszystkim rodziny robotnicze, które w okresie kryzysu gospodarczego znalazły się w trudnej sytuacji materialnej.

Wskaźniki te świadczą o tym, że sieć ochron była niedostatecznie rozwinięta, a liczba placówek państwowych była znikoma. W roku szkolnym 1931/1932 nastąpiła poprawa, bo w placówkach wychowania przedszkolnego znalazło miejsce 65 895 dzieci miejskich i 37 792 wiejskich⁵².

Sporo problemu w ustaleniu znaczenia rozmiaru działalności ochron spowodowane jest brakiem danych dotyczących wkładu różnych instytucji organizujących i prowadzących placówki opieki nad małym dzieckiem. Wiadomo jednak, że ochronę tylko w niewielkiej liczbie były zakładane przez państwo, liczniej przez samorządy terytorialne, organizacje społeczne i wyznaniowe oraz osoby prywatne. Do roku szkolnego 1931/1932 powstawały na skutek zapotrzebowania społeczeństwa spontanicznie, ponieważ władze oświatowe oficjalnie nie zajmowały się ich organizowaniem. Wykazywały jednak w swej polityce tendencję sprzyjającą zakładaniu tych placówek, które najliczniej powstawały w dużych miastach Polski centralnej i na Śląsku. Zakładanie ochron łączyć należy w tym przypadku ze staraniami władz państwowych zmierzających do złagodzenia trudnych warunków życia robotników, ale także niwelowaniem skutków bezrobocia. Na Śląsku natomiast

47 Ibidem, s. 49.

48 Zgodnie ze statutem organizacyjnym Ministerstwa WRIOP z 1924 r. wychowanie przedszkolne pozostawało w gestii Wydziału Szkół Powszechnych w Departamencie Szkolnictwa Powszechnego. Od ukazania się nowego statutu w 1928 r. sprawy wychowania przedszkolnego prowadził Wydział Szkół Powszechnych przy Departamencie Szkolnictwa Ogólnokształcącego. Po zmianie statutu w 1931 r. sprawy nadal prowadził Wydział Szkolnictwa Powszechnego, będący jednym z trzech wydziałów Departamentu Szkolnictwa Ogólnokształcącego.

49 S. Mauersberg, *Komu służyła szkoła w Drugiej Rzeczypospolitej? Społeczne uwarunkowania dostępu do oświaty*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1988, s. 31.

50 Dane przytoczone za: M. Wróbel, *Wychowanie przedszkolne w Polsce w latach 1918-1939*, s. 56-57.

51 "Rocznik Statystyczny" 1928/1929, tabela *Szkoły w Polsce według właścicieli w roku szkolnym 1928/1929*.

52 Ibidem, s. 57.

powstawanie placówek opieki nad dzieckiem wiązało się z procesem repolonizacji tych terenów. W regionach rolniczych ochron było znacznie mniej. Szczególnie pod tym względem były upośledzone województwa południowo-wschodnie i wschodnie, zamieszkałe w znacznym stopniu przez Ukraińców, Litwinów i Białorusinów.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego dokonało się mimo wszystko pozytywne przeobrazenie ochron i ogródków w przedszkola, które po raz pierwszy zostały dostrzeżone jako element ustroju szkolnego. Choć zabieg ten był tylko aktem formalnym, a przedszkola w rezultacie zostały na marginesie rozwiązań systemowych, bez wyraźnie określonego związku ze szkołą, to jednak dostrzeżono ich rolę w zaspokajaniu potrzeb pracujących zawodowo rodziców, pragnących zapewnić swym dzieciom fachową opiekę, co wskazywało na wielki potencjał przedszkoli, również jako instytucji przygotowujących do szkoły. Nie bez znaczenia było również ujednoczenie teoretycznych podstaw nowoczesnej ochrony — przedszkola, wniesionych przez działaczy oświatowych i pracownice Referatu Wychowania Przedszkolnego Ministerstwa WROiP.

Bibliografia

- AAN, Sprawozdania RGO do 1920 r. Wydział Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą, akta 1916-1918. Pismo Sekcji Pedagogicznej RGO do Wydziału Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą z czerwca 1916 r.
- Bobrowska-Nowak W., *Historia wychowania przedszkolnego*, Warszawa 1978.
- Ciecimirska N., *Moja ochronka. Podręcznik metodyczny. Zbiór pogadanek i pieśni*, Lwów-Warszawa 1928.
- Ciecimirska N., *Gry i zabawy w przedszkolu*, Lwów 1931.
- Dąbrowski Z., Kulpiński F., *Pedagogika opiekuńcza, historia, teoria, terminologia*, Olsztyn 2000.
- Dz. Urz. MWRiOP, 1918, nr 3, poz. 10.
- Dz. Urz. MWRiOP 1923, nr 20, poz. 181.
- Konarski K., *Dzieje szkolnictwa w byłym Królestwie Kongresowym 1915-1918 r.*, Kraków 1923, cz. I.
- Leżańska W., *Kształcenie nauczycieli wychowania przedszkolnego w Polsce*, Łódź 1998.
- Mauersberg S., *Komu służyła szkoła w Drugiej Rzeczypospolitej? Społeczne uwarunkowania dostępu do oświaty*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź 1988.
- Okołowiczówna S., *Stan ochron w r. 1921 i postulaty na przyszłość*, „Rocznik Pedagogiczny” 1921, seria II, tom I.
- *Protokół IV Zjazdu Delegatów Związku Polskich Towarzystw Nauczycielskich w dniach 3—4 sierpnia 1919 r. w Warszawie*, [w:] *O szkołę polską*. Cz. II.
- *Protokół Pierwszego Ogólnopolskiego Wielkiego Zjazdu Nauczycielskiego w dniach 14, 15, 16, 17 kwietnia 1919 r.*, [w:] *O szkołę polską*, Warszawa 1920, cz. III.
- „Rocznik Statystyczny” 1928/1929, tabela *Szkoły w Polsce według właścicieli w roku szkolnym 1928/1929*.
- Saryusz-Jaworska M., *Plan dwuletniego seminarium ochraniarskiego*, Lwów 1920.
- Schatzel I. M., *Idea wychowania przedszkolnego. „Casa dei Bambini” jako Szkołka Wszechstronnej Pracy Dziecka*, Lwów 1919.
- *Tymczasowy regulamin dla ochron, Rada Główna Opiekuńcza — Wydział Opieki nad Dziećmi i Młodzieżą*, Warszawa 1917.
- Weryho-Radziwiłłowiczowa M., *Kształcenie ochraniarek*, „Rocznik Pedagogiczny” 1921.
- Weryho-Radziwiłłowiczowa M., *Metoda wychowania przedszkolnego*, Lwów-Warszawa 1931.
- Weryho-Radziwiłłowiczowa M., *Wskazówki dla osób zakładających i prowadzących ochrony (z planami budynków)*, Warszawa 1921.
- Weryho-Radziwiłłowiczowa M., *Zarys wychowania przedszkolnego*, Warszawa 1930.
- Wróbel M., *Wychowanie przedszkolne w Polsce w latach 1918-1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967.
- *Zjazd nauczycielstwa polskiego w Warszawie*, „Ruch Pedagogiczny” 1969, nr 1.
- Żukiewiczowa Z., *Piętnastoletnie wychowania przedszkolnego w niepodległej Polsce*, „Przedszkole”, 1933, nr 3.
- Żukiewiczowa Z., *Przedszkole*, [w:] *Encyklopedia wychowania*, Warszawa 1937, t. 3.

Streszczenie

Opieka nad dzieckiem w Polsce w okresie dwudziestolecia międzywojennego

Artykuł przybliża rozwój i funkcjonowanie ochron (*ochronek*) oraz placówek wychowania przedszkolnego w Polsce w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Opisano w nim m.in. ówczesny stosunek państwa do powoływania, kierowania i finansowania placówek oraz innego rodzaju miejsc opieki nad dzieckiem. Przybliżono kondycję opieki nad dzieckiem osieroconym w niepodległym państwie polskim oraz proces kształcenia kadry opiekunów i nauczycieli.

Abstract

Child care in Poland between 1918 and 1939

The article deals with development and activities of orphanages and pre-school educational facilities in Poland between 1918 and 1939. It delineates, among others, Polish state's approach towards creation, management and financing of such facilities at the time, as well as of other forms of child care. The author describes condition of care dedicated to abandoned children in independent Poland and process of education of care givers and teachers in the very country.

ROZDZIAŁ II
DYLEMATY OPIEKI ZASTĘPCZEJ

CHAPTER II
FOSTER CARE AND ITS DILEMMAS

Beata Kulig

SOS Childrens Village's Poland

Young people ageing out of care in Poland

I. Target population of children and young people ageing out of care

In 2009 Poland's population was about 38 million, 5.9 million (15.5 per cent) of whom were children under 15 and 8.5 million (22.4 per cent) of whom were 19 or younger (GUS, 2009). One in three children in Poland is at risk of extreme poverty, the highest rate in the European Union.

Children and young people in alternative care

Most children without parental care are placed in foster care or kinship care. Although number of children in foster care increased significantly over the last years, kinship care remains the most common form of family-style care. Kinship care allows many children to maintain ties with the family of origin and to remain in a familiar and trusted family environment, nevertheless relatives such as grandparents often need welfare support and benefits themselves. They receive small monthly financial support, but the state does not pay them a regular salary for their care of children. Such salaries are being paid, on the other hand, to professional non-kinship foster parents.

In 2008, 4,895 children lived with non-relative professional foster families, more than double the number in 2000 (GUS, 2009). For the same year, the Ministry of Labour and Social Policy provides the following (differing¹) data:

- 65,624 children were living in family based care of all types.
- 48,450 children were in kinship care.
- 10,134 children were living with foster families;
- 7,371 were living with professional non-kin foster families. Of the latter group, 3,370 were in multi-children foster families, 278 were in specialized foster families, and 3,785 were in short-term family-type (emergency) placement.

According to the Ministry of Labour and Social Policy, in 2008 there were 30,296 children in residential care facilities – whether run by local government or other bodies such as non-governmental organizations (NGOs), churches, or religious organizations. Of these children, 2,226 were living in 'family orphanages' i.e. small group homes. The *Concise Statistical Yearbook of Poland 2009*, estimates for the same 2008 year that there were 19,271 children in residential care facilities (boarding care and educational centres), of whom 1,859 were living in 'family orphanages' i.e. small-group homes (GUS, 2009).

Yet another set of data for that year comes from the Ministry of Justice, which reports that 24,006 children were placed in various types of residential care facilities by court decisions. Of these children, 2,364 returned to their families of origin, 948 moved to live with foster families, and 115 moved to small-group homes.

Young people ageing out of care

Almost 21,000 14–18-year-olds are in foster care, while 9,500 young people over 14 live in residential care facilities, of whom 801 live in small-group homes and 407 are short-term placements.² There are 744 young people over 18 in residential care facilities and continuing their education.

In 2008, 5,184 young people in foster families turned 18. Of them, 3,092 remained in foster care after turning 18; 2,906 of them continued their education and 77 fulfilled their individual plan for leaving care and began to live as a so-called 'self-reliant persons'.

In the same 2008 year 2,056 children left their foster families. Among them, 1,093 became self-reliant and 963 left as 'non-self-reliant persons', as defined by the care leaver's individual plan for leaving care. Of the self-reliant persons,

¹ For more information on the discrepancies in data provided by official sources, see Ractław Markowska (2004).

² Data from the Polish Central Statistical Office (as of 31 December 2008).

771 started their independent life and began to run their own households, whereas 212 returned to their families of origin. There is no data regarding young people who turned 18 in previous years but stayed in foster families.

Also in 2008, 2,064 youths over 18 left residential care facilities; 1,793 of them lived as self-reliant persons and 271 left as non-self-reliant persons. Of the self-reliant persons, 1,000 returned to their families of origin and 793 began to run their own households.

Profiles of young people ageing out of care

At the time of writing this report, there was no centralized information on how many care leavers continue their education or find employment. Such information could be gathered from qualitative research or is written in individual plans for leaving care of each care leaver and could be quantified by district authorities such as District Centre for Family Support. Compared to their peers, care leavers tend to lack a variety of social, analytical, and professional skills. Having relied on cafeteria-style meals, they generally do not appreciate healthy nutrition. Yet some facilities conduct a group programme entitled 'I Will Be Adult Soon' for children 14 and up who wish to take part (see below for details). Research shows that young people who leave care are often fall victims of prejudice.³

Paths taken by young people ageing out of care

Upon turning 18, many care leavers lack professional skills and are not "attractive" candidates in the labour market. Limited communal housing resources mean that care leavers have to wait an average of three years for housing, and sometimes much longer. The quality of housing provided by communes is often low and/or in problematic neighbourhoods. In one of the districts of Warsaw, in which city the housing situation is better than elsewhere in Poland, care leavers receive housing in apartment blocks. This leads to concentration of care leavers, some of whom may then risk forming a 'ghetto of care leavers'.

Care leavers often lack maturity and skills needed to run a household alone. Respondents of a survey conducted for this study thus underlined the importance of 'supervised housing'.

Due to limited financial support, care leavers have to work while continuing their education. In order to keep jobs, they are often forced to give up their regular studies (which are usually free of charge) and opt for evening or weekend courses, for which they must pay.

2. Short description of Poland's child protection and care system

Main actors of the child protection and care system

The Polish social welfare system went through a profound reform in the 1990s, along with the administrative, public finance, and educational systems. The **Ministry of Labour and Social Policy** was charged with alternative care responsibilities, which had been assigned to the Ministry of Education before the reforms. The Ministry of Labour and Social Affairs is in charge of creating law dedicated to the social assistance system.

Poland's 16 provinces are subdivided into districts, which in turn consist of communes. The districts and the communes are responsible for the implementation of social assistance. Each district chief runs a **District Centre for Family Support** and is tasked with social assistance duties — such as identifying and addressing community needs — as stipulated in Article 19 of the Social Assistance Act. Duties relative to leaving care are also vested in the district chief, as is the responsibility to supervise educational standards, the quality of care and the quality of education. With respect to alternative care, the **local government** is in charge of:

- transforming state-run care facilities into smaller ones of no more than 30 beneficiaries by 31 December 2010 (deinstitutionalization).
- developing family-type care (small-group homes and foster families).
- overseeing social work dedicated to the reunification of a child with his or her family of origin.

³ See, for example, SWSPIZ (2008).

Types of care settings

The Ministry of Labour and Social Policy has identified the following types of alternative care in Poland. Types of family-based care:

- kinship care (*spokrewniona rodzina zastępcza*).
- three types of foster care (*rodzina zastępcza niespokrewniona*):
  - unpaid foster parents (*rodzina zastępcza niespokrewniona*).
  - professional foster families (*zawodowa rodzina zastępcza*), including multi-children (*wielodzietna rodzina zastępcza*), specialized foster families (*specjalistyczna rodzina zastępcza*) who care for children with physical or mental disabilities or special social needs⁴ and short-term emergency foster family placement (*rodzina zastępcza o charakterze pogotowia opiekuńczego*).

Types of residential care:

- a 24-hour shelter dedicated to emergency intervention (*placówka opiekuńczo-wychowawcza typu interwencyjnego*).
- small-group homes you can also call: family orphanage (*placówka opiekuńczo-wychowawcza typu rodzinnego*).
- socializing centres (*placówka opiekuńczo-wychowawcza typu socjalizacyjnego*), formerly known as children's homes.
- multi-functional facilities, which are also equipped to undertake interventions (*placówka opiekuńczo-wychowawcza wielofunkcyjna*).

The Social Assistance Act provides that children and youths with mental disabilities may be placed in dedicated social welfare homes. Underage single mothers may be placed in facilities for single mothers.

In Poland, there are also facilities of the Ministry of Education and Ministry of Justice dedicated to children with special needs or who have disabilities. Children deprived of parental care, according to their individual needs, could also be placed in facilities such as:

- special education center youth education center;
- youth center for 24-hour counseling education center;
- correctional center (for juvenile delinquent who also may come from alternative care and during their stay in correctional centers are covered with leaving care process).

3. Legal and policy framework

The system of alternative care in Poland is defined by the Social Assistance Act.

Legislation and policy on child and youth care

The legal framework for alternative care is defined by the following acts:

- the Constitution of the Republic of Poland safeguards child rights and family rights in Articles 18, 48, 71, and 72.
- the Social Assistance Act of 2004, along with other regulations of the Ministry of Labour and Social Policy, defines ways to assist children and families that enable them to rebuild relationships and the attachment between children and parents. It seeks to reinvest parents with their authority over children and to protect a child's right to live or be reunited with a family, understood mainly as the child's family of origin. Families that face difficulties fulfilling their duties and children of such families are guaranteed counselling, therapy, care, and education outside the family. The Act stipulates that children may only be placed in residential care facilities as a last resort, if neither the family of origin nor foster care are options. It also provides for the right to assistance related to leaving care (Article 70). Upon majority (18 years of age), care leavers are guaranteed financial assistance, designed to assist them in transitioning to an independent life, to continue their education, and to find work, secure housing, and purchase essential household supplies (Article 88).
- the Family and Guardianship Code provides the basis for court intervention in parental authority and specifies the types of possible interventions (Articles 109–13).

⁴ In professional foster families, one foster parent is paid by District Centres for Family Support, as stipulated in Articles 72 and 74 of the Social Assistance Act, *Polish Journal of Law* No. 64/2004, item 593, with further amendments.

- the Treatment of Minors Act provides the basis for courts to place a child in a care facility or foster family.
- the Civil Code regulates contracts between district chiefs and short-term emergency placement facilities.
- the Old-Age and Disability Pensions from the Social Insurance Fund Act defines rules governing family pension payment and criteria to determine payment for a child's stay in a care facility or foster family.

Key legal provisions regarding preparation for leaving care and after care support

The Social Assistance Act (Articles 88–90) and the Regulation of the Ministry of Labour and Social Policy of 23 December 2004 (*Polish Journal of Law* No. 6/2005) define the legal framework for support to persons who are becoming self-reliant, continuing their education, and beginning an independent life.

Article 88 of the Social Assistance Act defines the assistance dedicated to becoming self-reliant and describes the categories of beneficiaries of such support. Assistance is available to persons 18 and over and living in a form of alternative care.

Section 1 of Article 88 states that assistance shall be provided to persons who were placed in alternative care for at least one year following a court ruling and who are committed to implementing their individual plans for leaving care. Support might be financial, material, or related to housing, education or employment (see below).

Financial support

Article 89 of the Social Assistance Act specifies rules on financial assistance dedicated to becoming self-reliant, the continuation of education, and the purchase of essential supplies. This assistance is conditional on financial need; that is, members of the recipient's family must be unable to provide for his or her living expenses.

A young person willing to receive financial assistance needs to apply for it in the district in which he or she lived before entering alternative care. The amount granted depends on the time spent in care and on the kind of alternative care.

Individuals who leave non-kin foster care, socializing centres, stationary social welfare homes for disabled children and youths, or homes for mothers of minors and for pregnant women are entitled to 100–400 per cent of the 'basis' of PLN 1,647 (EUR 410), as follows:

- 100 per cent for care leavers who spent one–two years in care.
- 200 per cent for care leavers who spent two–three years in care.
- 400 per cent for care leavers who spent more than three years in care.

Individuals who leave kinship care, shelters for minors, correction centres, special education centres, youth education centres, youth centres for 24-hour socio-therapy, or education centres are entitled to 100–300 per cent of the basis, as follows:

- 100 per cent for care leavers who spent one–two years in care.
- 200 per cent for care leavers who spent two–three years in care.
- 300 per cent for care leavers who spent more than three years in care.

Material support

Material support may consist of such items as reconstruction and housing materials, home utensils, and other equipment. Maximal assistance in goods equals to 300 per cent of the so-called basis of 1,647 zloty (410 Euro). As is the case with financial assistance, the beneficiary's commitment to implementing an individual plan for leaving care is key to receiving assistance.

Housing support

Housing assistance consists of:

- enabling care leavers to live in 'supervised housing' for a limited time with the obligation to pay part of the rent.
- full or partial financing of room rental.

- helping the beneficiary receive social housing from a commune.
- enabling the beneficiary who is pursuing an education to live in a boarding school (for pupils) or securing full or partial payment of housing expenses (for students).

Education support

Benefits earmarked for the continuation of education are constant and amount to 30 per cent of the basis per month (PLN 495, or EUR 120). Young people receive the education benefit only during the school or academic year and not during the holidays. The financial support terminates on the 25th birthday of the beneficiary and does not continue until the end of a school year.

Employment support

The Social Assistance Act (art. 88) states that care leavers are entitled to assistance in seeking employment, but such assistance is described neither in the Act, nor in supplementary regulations. Access to this service thus depends solely on the young person's guardian and social worker. Guardians can play an important role by motivating the care leaver to learn proper skills, pursue education, and seek employment (Andrzejewski, Gąsiorek, Ławrynowicz, Synoradzka, 2006, p. 230).

Individual plan for leaving care

An individual plan for leaving care is a social contract between a person who is becoming self-reliant and the District Centre for Family Support. It constitutes the basis for financial assistance to the prospective care leaver by the respective District Centre.

The plan is prepared at least one month before the young person turns 18. It is prepared by the young person and a guardian, assisted by a District Centre for Family Support worker, and validated by the head of staff of District Centre for Family Support. The plan should include information on support to the care leaver in terms of his or her contacts with the family of origin, ways to acquire professional or vocational skills or education, assistance in finding employment and housing (in 'supervised housing' or a so-called social housing unit to be provided by law by the commune), and help in acquiring state health insurance. Duties of the young person have deadlines and not meeting a deadline may lead to refusal or suspension of financial assistance. The young person must also sign a declaration stating that the assistance money will be spent on crucial needs, such as finding proper housing, education, or vocational training or the creation of conditions enabling employment. The declaration is added to the plan.

The future care leaver usually chooses a guardian at least two months before turning 18. The District Centre head of staff has the right to refuse the candidate proposed by the young person. The guardian voluntarily cooperates with the person's family, school, or employer. If the guardian does not fulfil his or her duties, the young person has the right to lodge a complaint with the District Centre.

Identified gaps

The legal framework for care leavers has the following weaknesses:

- financial assistance for continuing education finishes automatically once the young person turns 25, even if he or she has not yet completed the academic year.
- financial assistance for education is not paid during the holidays.
- after-care support is only mentioned in the law, but no provisions have been drawn up.
- state authorities are not required to provide vocational training, professional counselling, or courses to develop life skills even though Article 70 of the Social Assistance Act highlights a child's right to help in becoming self-reliant.
- preparation for leaving care may start only two months before the young person turns 18.

4. Practices related to preparation for leaving care and after-care services

Preparation services for leaving care

Some facilities conduct a group programme entitled 'I Will Be Adult Soon' for children aged 14 and more who wish to take part. The goal of the programme is to familiarize children with the way official bodies work, teach them how to write applications and CVs, and assist them in filling out official forms. They are also taught family and sex education, how to run a household, and how to manage a family budget; they are encouraged to prepare meals on Saturdays and Sundays. Children aged 17 prepare to actively seek a job and write a CV and cover letter. Care leavers have access to counsellors who provide advice on schooling and employment; such counselling takes place in employment offices, is free of charge, and is available to all Poles. Alternative care facilities are not legally required to organize interviews with employment counsellors.

Care leavers may benefit from free vocational training and professional counselling provided by the employment offices. As noted above, however, care organizations are not required to facilitate contact with employment counsellors.

A recent report on care leavers finds that no respondents actually used any counselling when making decisions about their education (FBWNN and WCPR, 2008).⁵

Communal activities in care facilities — such as group meals and group shopping — and full service make it difficult for a young person to become independent (Bieńko, 2006, p. 131). In recognition of this situation, some care facilities initiated special programmes to support young people in becoming self-reliant. In these 'becoming self-reliant groups', children live outside their residential care facility with an educator. As the headmaster of one facility puts it:

They feel honoured and have more freedom, although they need to cater for themselves more, i.e. they need to wash their clothes for themselves, cook, shop, clean. They live among people. [...] They need to do these things earlier, in order not to get scared later on. Thanks to this solution it is easier for them to enter a normal, adult life in a mild way in the future (Bieńko, 2006, p. 132).

One drawback of such programmes is the limited number of beneficiaries. Research shows that only the most adaptable young people are chosen for such programmes. The ones who may require more assistance remain in their care facilities although they are the ones who have the greatest need for support.

As noted above, duties related to alternative care and departure from care are vested in district authorities (and, in some rare cases, in commune authorities). These services can be financed through the Operational Programme Human Capital, activity 7.1.2 of the European Union Fund.

The Warsaw social services run an 'Integration for Self-reliance' project dedicated to young people aged 15 to 25. They practice life skills that support them in becoming self-reliant, receive professional counselling, and attend individual and group meetings with a tutor, who also provides emotional support. Participation is voluntary.

In Lodz, a Centre for Support of Development has been established. It focuses on helping young people become independent through professional development and assists them in finding employment. The Centre targets young people who are old enough to become self-reliant as well as youths under 16.

Such programmes are also run by NGOs, churches, and religious associations. NGOs run the following programmes designed to prepare youths to leave care:

- 'Homes for Children' are run by the Our Home Association. | For example: two such homes in Krakow host 12–18-year-olds. The homes are provided by the commune; they focus on work with a young person's family of origin. If young people return to their families of origin, the homes continue to work with the young people and the family.
- Children's Villages are run by SOS Children's Villages Poland. Four such villages exist in Biłgoraj, Karlino, Kraśnik, and Siedlce. They are non-public family-type facilities, where children live with their SOS families. After turning 16,

⁵ The research was conducted in 2008 in Warsaw; 25 per cent of youths in residential and foster care were surveyed. Respondents were 15 or older; they were either participating in the 'becoming self-reliant' programme of Warsaw's District Centre for Family Support, planned to join the programme, or had some knowledge about available assistance. The report does not state if counsellor advice was ignored or if young people did not visit a counsellor at all; as a result, it is difficult to tell whether educators encouraged young people to visit counsellors. See FBWNN and WCPR (2008, p. 7).

a young person may move to an SOS youth facility. During their stay with SOS, young people learn how to run a household, how to deal with official bodies, and how to plan their education and professional career. The educators focus their efforts on the emotional stability of young people. In 2009 there were 74 children and young people living in youth facilities.

- One children's village is run by the Blizej Człowieka Foundation in Rajsko, near Oświęcim in southern Poland. The children live with their guardians (foster mother or foster parents) until they turn 18, when they formally begin to become independent. The guardians are assisted by psychologists, teachers, and social workers. Before turning 18, children acquire the life skills they need to become independent. The founders of the village were inspired by the family-style care model of SOS Children's Villages.

After-care services

By law, young people leave the care system when they turn 18. Exceptions are made for individuals who continue their education if they started before turning 18. In such cases, they are entitled to care until they finish their education, education in the school they had started before turning 18. In practice, however, many young people remain in foster care until their housing is secured.

The following services are aimed at developing life skills and a healthy self-esteem:

- the 'Integration for Self-reliance' programme is run by the Warsaw Center for Family Support, which define self-reliance as 'the ability to cope with oneself and with others'. The programme addresses the 'soft' and 'hard' skills that help young people to achieve self-reliance. The 'soft skills' part consists of psychological aid to young people taking part in the project. Its aim is to minimize the effects of emotional deficits in the long term. The participants meet their tutors on an individual basis and work in groups supervised by tutors. The 'hard skills' part consists of individual professional or vocational counselling called the 'individual path of professional development'; this path provides a basis for picking vocational courses most suitable to a given beneficiary. Young people can benefit from the training on 'hard skills' only if they acquired the 'soft skills'. The programme includes an excursion meant to integrate the group. While writing, 137 young people had taken part in the programme.
- 'Vehicles of Self-reliance' is a project of the Robinson Crusoe Foundation initiated in Warsaw in 2002. It functions as a nationwide project and targets 16–24-year-olds. One-year training sessions offer psychological support and further the development of life skills. The programme focuses on teaching communication skills, entrepreneurship, job search skills, practical life skills, and how to implement individual projects. Practical training is provided by companies that cooperate with the foundation. Local communities are also involved in the project. The motto of the project is: 'We will help you if you help others'. Young people can benefit from the project on the condition that they help a person or an institution in the local community, for example by shopping for a senior person or taking care of a disabled individual. It is aimed at creating young person sense of self-esteem and an appreciation of the influence a young person can have on his or her community.
- the 'Centre for Support of Development', run by the Academy of Management in Lodz, offered professional support in 2009 for about 200 young people aged 16 to 24. The programme consists of counselling, training, and employment-seeking assistance. Support is offered by pedagogues, psychologists, as well as by an older care leaver who already became self-reliant and now performs functions of a 'peer mentor'. Candidates for 'peer mentors' undergo special training. Their task is to run an information centre in which they share their experience and knowledge of becoming self-reliant. The programme lasts one school year and ends with a camp, where participants receive training in social competencies, interpersonal skills, and group work skills and internalize social norms and values. Peer mentors have prepared a guide entitled 'Good Start for Self-reliance'.

The following services seek to promote good practices to prevent unemployment:

- the U Siemachy Association provides its future care leavers with apprenticeship opportunities at the Witek's furniture stores all over Krakow.

- Fundacja Bez Względu na Niepogodę from Warsaw runs a youth employment centre. The foundation organizes counselling for employment and runs a project addressing young unemployed women as well as young women who have left care.
- the Nasz Dom Foundation offers foster care in Lutol Mokry in western Poland. The foundation runs a 'Social Enterprise Elevator' that enables its participants to work for five months in a shop, on a farm, as carpenters, or as builders. The project is funded by the European Social Fund and employs up to 24 young people who have left care.

The District Centre for Family Support is in charge of providing housing assistance. Its assistance is limited to helping young persons apply for housing within a commune and to supporting that person's application, as the commune may distribute housing resources as it sees fit. Housing resources are very limited, however. In addition, some care leavers are not able to run a household on their own, so that supervised housing is recommended. Some facilities own supervised apartments that may be sponsored by private donors or owned by communes; young care leavers may stay in such an apartment for up to two years. Other housing programmes include the following:

- within a framework of 'semi-independent living' assistance, SOS Children's Villages Poland provides a portion of the care leaver's rent for up to three years. The housing service is provided on a case-by-case basis as agreed in a contract between the care leaver, the organization, and the housing owner. After three years, SOS Children's Villages may help the care leaver to buy a small flat. Once the care leaver turns 23, SOS Children's Villages Poland terminates its financial assistance, unless the person is disabled or a student. To benefit from this semi-independent living programme, care leavers have to finish school, learn a profession, and start working.
- in Stargard Szczeciński in northern Poland, the programme 'For the Beginning' is organized by the communal authorities, the district authorities, Stargard's Society for Social Housing, and NGOs that assist young people who leave foster care. It provides financial assistance, 24-hour care facilities, and access to foster families. In the first phase of the programme, which lasts a maximum of three years, young people benefit from temporary housing with several bedrooms and bathrooms and a common living room and kitchen. In the second phase of the programme, individual care leavers move into their flat. Young people who are able to run a household from the beginning may move into their own flat right away.

Various types of legal assistance are also available, including the following:

- the Warsaw-based Association for Legal Intervention has a section dedicated to child and family assistance. The association offers legal advice to care leavers, foster families, family orphanages, and educational facilities; services are free of charge.
- the NGO Committee for Protection of Children's Rights has issued a youth-friendly booklet with legal guidance about becoming self-reliant. The NGO has local branches, each of which has a lawyer who provides free legal assistance for caregivers and care leavers (KOPD, 2009).

Identified gaps

- While children live in alternative care, insufficient social work is carried out with their families of origin. Children who return to their family of origin after leaving a residential care facility usually have a negative impact on the family's financial situation. As a result, they are often marginalized and prone to social exclusion.

5. Main violations of the rights of young people ageing out of care

- **Right to adequate housing.** There is not enough housing available for young people leaving care, including supervised housing. Communes do not develop housing in proportion to the needs.

A 2001 Supreme Chamber of Control report on violations of care leavers' rights states: 'Sometimes care leavers were deprived of funds to which they were entitled by law due to bad and narrow interpretation of regulations' (NIK, 2001). In response to this report, the Committee for the Protection of Children's Rights implemented a project called

'The Beginning of Self-reliance' aimed at monitoring the use of public funds for young people leaving care as well as the efficiency of efforts to inform care leavers about the availability of such funds.

- **Right to information.** After the programme ended in 2009, the Supreme Chamber of Control released a report based on information from local governments and 40 care institutions. The report states that violations of children's rights occurred in 40 per cent of the cases of young people leaving foster families and in 20 per cent of those leaving residential care facilities (NIK, 2009). The violations included the failure to produce or a delay in producing individual plans for leaving care and the failure to select or a delay in selecting a guardian to shepherd the process of leaving care (see below).

For the 2009 report, 157 young people from eight districts were interviewed. Their answers revealed that they lack a great deal of information regarding public services available to them. One of the local social service offices informed only half of the care leavers (52 per cent) about available financial assistance and their rights linked to this kind of assistance. Only 78 per cent of care leavers knew what was written in their individual plans for leaving care and only 28 per cent of them received a hard copy of the document, even though it is supposed to be written and amended by the youth, as needed.

- **Right to quality alternative care.** In 2008, the Supreme Chamber of Control published a report on the violation of rights of children and youths in care and of care leavers in 30 educational and care facilities. Its aim was to verify the level of implementation of relevant legal provisions, in particular their care and educational standards.

The report states that none of the controlled facilities met all the standards enumerated in the regulation of the Ministry of Labour and Social Policy of 14 February 2005 on care and educational facilities (NIK, 2008). In half of controlled facilities, the number of children and young people exceeded the maximum allowed by the regulation (which stipulates that up to 30 persons may live in a facility); 30 per cent of the facilities did not ensure proper night care; 20 per cent did not ensure proper day care; and 17 per cent hired individuals who did not meet legal criteria for working in a care facility (NIK, 2008).

One of the main problems identified by the report was the placement of young people. According to court rulings, some of them should have been placed in facilities of a different kind, such as youth education centres or youth centres offering 24-hour socio-therapy services. The study reveals that in 27 per cent of care facilities, youths are exposed to aggressive and violent behaviour (NIK, 2008). These findings indicate that children and youths are placed in care and educational facilities due to improper conduct, educational difficulties, or depression; none of these reasons warrant placement in such facilities, in which children should be placed for care reasons only.

Many respondents said their rights had been violated regarding the selection of a guardian. Indeed, some District Centres for Family Support impose a guardian on young people. One respondent reported:

I have no idea if someone else might have been my leaving care guardian. She just showed up and told me she was my leaving care guardian and that she didn't know if I could have chosen someone else.

Leaving care guardianship is unpaid activity. If a young person chooses a worker from a District Centre for Family Support or a care facility employee, the choice means additional duties for the selected person (SWSPiZ, 2008, pp. 16–17; FRC, 2007, p. 52).

There is no procedure for the assessment of a guardian's work. There is no training for guardians and the quality of their work depends largely on their own enthusiasm and commitment (Sołtys, Piekarska, Śmilgin-Malinowska, 2008, p. 30). An unskilled guardian can be detrimental to a child's interests.

- **Right to employment.** The Social Assistance Act does not recognize apprenticeships as a continuation of education; as a result, young persons who undertake apprenticeships are not entitled to receive educational financial assistance. While apprenticeships often represent the only way to gain professional skills, care leavers may not be able to live on the monthly apprenticeship fee of PLN 180 (EUR 45).

There is no single, nationally accepted interpretation of the Social Assistance Act in terms of duties for helping youth become self-reliant. Duties performed by district authorities vary from district to district. The resulting ambiguity can have serious consequences for care leavers. A case in point, as reported by the Association for Legal Intervention,

concerns a girl who chose to stay with her foster family after turning 18 to continue her education, as authorized by Article 78 of the Social Assistance Act. She wished to change schools in order to continue her education closer to her foster family's home. The District Centre for Family Support warned the girl that the change would mean the termination of her rights to educational support. Alarmed, the girl did not change schools but asked the Association for assistance. The Association has had to intervene on similar cases, notably when the District Centre for Family Support does not interpret the Social Assistance Act in favour of children.

6. Official data sources

Official data is available from the following sources:

- Ministry of Labour and Social Policy (<http://www.mpips.gov.pl>).
- Polish Central Statistical Office (www.stat.gov.pl).
- Ministry of Justice (<http://www.ms.gov.pl>).

7. Research on target groups

The topic of leaving care has been the subject of recent studies, some of which are listed in the reference list at the end of the chapter.

A qualitative research study was also carried out by SOS Children's Villages Poland in 2009. In-depth interviews were conducted with 30 respondents, including representatives of the Ministry of Labour and Social Policy and local authorities, foster parents, social workers of facilities and welfare state institutions, NGO leaders, and young care leavers.

8. Key recommendations for policy and practice

This study echoes the findings of other research, namely that there is a need to improve both policy and practice with reference to the process of leaving care.

Improving the legal and policy framework

- A description of after-care services should be included in the Social Assistance Act.

Improving the services and practice framework

- Mandatory training should be organized for care leaver guardians, especially for those who do not work in the child care sector.
- In order to enhance the quality of trainings offered to young people leaving care,
  - District Centres for Family Support and social assistance centres should also focus on 'soft skills' such as interpersonal and social skills (see above examples).
  - a tool should be created to measure competency indicators such as 'being self-reliant'.
  - exchange of good practices should be organized among District Centre for Family Support and social assistance centres and NGOs.
  - an evaluation system for trainings in good practices should be created.
- Concrete after-care provisions should be included in the relevant legislation and standards and responsibilities for implementation should be defined. Good practices from countries with efficient after-care systems should be integrated into social assistance system.
- An interdisciplinary working group of stakeholders should be initiated to identify and develop solutions for the housing problem. The responses of the communes to the housing problem should be monitored and evaluated.
- An online platform dedicated to young people leaving care should be created. This site should include means to network and share experiences with people who have experience leaving care.

Providing better data

- Indicators regarding young people leaving care should be included in the existing monitoring procedures of the child care system.
- The indicators used by different institutions with responsibilities in the field of leaving care should be harmonized.
- Informative reports on the basis of existing data should be produced.

Identifying new research areas

- Research should be carried out on the skills needed to be self-reliant. Studies should be undertaken to determine how children and young people with care experience differ from their peers who do not have care experience. The findings should induce development of programmes and workshops for children and youths in alternative care.

Key child and youth care terms

Child without parental care. A child whose parents have limited or no parental authority. The Family and Guardianship Code stipulates that a child remains under the authority of his or her parents until he or she turns 18. Such authority is vested in both parents unless a court denies parental authority. Courts may suspend, limit, and eventually deprive parents of their authority:

- **Suspension** is declared when a parent cannot care for the child due reasons such as hospital treatment, a prison sentence, or departure.
- **Limitation** is declared when a court decides that the child's welfare is at risk due to abuse of parental authority or neglect of parental duties.
- **Deprivation** is declared when neglect or abuse is ongoing.

Foster care (*rodzina zastępcza niespokrewniona*). One of three types of family-type care: unpaid foster parents (*rodzina zastępcza niespokrewniona*), professional foster families (*zawodowa rodzina zastępcza*) - including multi-children (*wielodzietna rodzina zastępcza*) or specialized foster families (*specjalistyczna rodzina zastępcza*), as defined below, or short-term emergency foster family placement (*rodzina zastępcza o charakterze pogotowia opiekuńczego*).

Kinship care (*spokrewniona rodzina zastępcza*). A type of family-based care where the child is placed with relatives.

Multi-functional facility (*placówka opiekuńczo-wychowawcza wielofunkcyjna*). This type of residential care is equipped to undertake interventions. A child may be placed in such a care facility only when there is no possibility to assist his or her family of origin and when there is no possibility to place the child in foster care.

Small-group home. (*placówka opiekuńczo-wychowawcza typu rodzinnego*). Also known as a 'family orphanage', a small-group home is established by a married couple in a private house for a small number of children. While this approach is similar to professional foster care, it is better paid and requires the submission of more documentation to the District Centres for Family Support.

Socializing centres (*placówka opiekuńczo-wychowawcza typu socjalizacyjnego*). These residential care facilities were formerly known as children's homes.

Specialized foster families (*specjalistyczna rodzina zastępcza*). These families provide care for children with physical or mental disabilities or special social needs.

Bibliography

- Andrzejewski Marek, Przemysław Gąsiorek, Piotr Ławrynowicz and Marta Synoradzka. 2006. *Rodziny zastępcze – problematyka prawna* (Foster families: legal issues). Toruń: Dom Organizatora.
- Bieńko Mariola. 2006. 'Wychowanek domu dziecka jako odbiorca procesu usamodzielniania' (Orphanage Leaver as Recipient of the Process of Becoming Self-reliant). In Anna Kwak, ed. *Z opieki zastępczej w dorosłe życie. Założenia a rzeczywistość* (From Foster Care to Adult Life: Assumptions and Reality). Warsaw: Instytut Spraw Publicznych (Institute for Public Policy).
- FBWNN and WCPR (Fundacja Bez Względu na Niepogodę and the Warsaw Centre for Family Assistance). 2008. *Problems Faced by Persons Leaving State Care and Foster Care Connected to Adaptation in a Local Community*. Warsaw: FBWNN and WCPR.
- FRC (Fundacja Robinson Crusoe, Robinson Crusoe Foundation). 2007. *Potrzeby w usamodzielnieniu wychowanków rodzinnych domów dziecka i rodzin zastępczych*. (Leaving Foster Care: Needs of Care Leavers). Warsaw: FRC.
- GUS (Główny Urząd Statystyczny, Central Statistical Office). 2009. *Concise Statistical Yearbook of Poland 2009*. Warsaw: GUS.
- Jaśko Beata and Jerzy Zaborowski. 2009. *Situation analysis of young people ageing out of care in Poland*. Warsaw: SOS Children's Villages Poland.
- KOPD (Komitet Ochrony Praw Dziecka, Committee for the Protection of Children's Rights). 2009. *Początek Samodzielności* (The Beginning of Self-reliance). Warsaw: Stefan Batory Foundation.
- NIK (Najwyższa Izba Kontroli, Supreme Chamber of Control). 2001. *Informacja o wynikach kontroli udzielania pomocy na usamodzielnianie wychowanków*, No. 175/2001 (Information on the Results of Control of Methods of Providing Assistance Dedicated to the Process of Becoming Self-reliant). Warsaw: NIK.
- —. 2008. *Informacja o wynikach kontroli funkcjonowania wybranych placówek opiekuńczo-wychowawczych*, No. 144A/2008/P/07/099/KPZ (Information on Results of the Control of Selected Care and Education Facilities). Warsaw: NIK.
- —. 2009. *Informacja o wynikach kontroli realizacji niektórych zadań w zakresie pomocy społecznej na rzecz dzieci przez wybrane jednostki administracji samorządowej powiatów*, No. 149/2009/P/08/097/KPZ (Information on Results of the Control of Implementation and Execution of Selected Social Assistance Child-Oriented Tasks Vested in District Institutions). Warsaw: NIK.
- Raćław-Markowska Mariola. 2004. *Foster Care for Children and Youth: From Institutional Forms to Family-based Forms*. Warsaw: Institute of Public Affairs.
- Sołtys Anna, Aleksandra Piekarska and Magdalena Śmilgin-Malinowska. 2008. *Łódzkie placówki socjalizacyjne*. (Lodz residential care facilities). Lodz: Społeczna Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Zarządzania w Łodzi (Lodz Academy of Management).
- SWSPiZ (Społeczna Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Zarządzania w Łodzi, Lodz Academy of Management). 2008. *Wychowankowie domów dziecka: Nowe szanse, lepsze jutro, Raport 2004–2008*. (Care leavers: new opportunities, better tomorrow). Lodz: SWSPiZ.

Streszczenie

Usamodzielnianie się wychowanków opieki zastępczej w Polsce

Artykuł *Usamodzielnianie się wychowanków opieki zastępczej w Polsce* ukazuje prezentację ram prawnych procesu usamodzielniania się wychowanków pieczy zastępczej, którą stanowi Ustawa o pomocy społecznej z 12 marca 2004 r. (Dz. U. z 2009 r. Nr 175, poz. 1362, z późn. zm.) oraz Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 23 grudnia 2004 r. w sprawie udzielania pomocy na usamodzielnienie, kontynuowanie nauki oraz zagospodarowanie (Dz. U. z 2005 r. Nr 6, poz. 45, z późn. zm.). Oprócz tego prezentowane są statystyki dotyczące opieki zastępczej ze szczególnym uwzględnieniem procesu usamodzielniania się wychowanków. Artykuł przybliża również „dobre praktyki” w zakresie pomocy wychowankom opieki zastępczej w procesie usamodzielnienia. Opisane programy są prowadzone zarówno przez organizacje pozarządowe (np. Fundację Robinson Crusoe), jak i instytucje samorządowe (np. projekt „Integracja dla Samodzielności” prowadzony przez Warszawskie Centrum Pomocy Rodzinie). Przedstawione w artykule opisy dobrych praktyk są rezultatem badania, jakie prowadziła autorka w roku 2009. Badanie to było realizowane w ramach międzynarodowego projektu badawczego Stowarzyszenia SOS Wioski Dziecięce, które miało na celu przedstawienie sytuacji usamodzielniających się wychowanków z opieki zastępczej. Uzyskane wyniki posłużyły za podstawę do przygotowania 5. letniej kampanii *I matter – przygotowanie do samodzielnego życia* (2009-2013), która jest realizowana w 21 krajach Europy środkowo-wschodniej i Azji, w tym w Polsce.

Abstract

Young people ageing out of care in Poland

The article *Young people ageing out of care in Poland* starts with presentation of legal frames for becoming independent in Poland. The frames are set by the Polish Social Assistance Act of March, 12, 2004 (Polish Journal of Laws no. 175 of 2009, item 1362 with further changes) and Regulation of Polish Minister of Labor and Social Policy of December, 23, 2004 on assistance dedicated to becoming independent, assistance for continuation of education and assistance dedicated to getting started (Polish Journal of Laws no. 6 of 2005, item 45 with further changes). Legal frames presented, statistical data about Polish foster care is given, with focus on data about young people becoming independent. Additionally, the article showcases examples of “good practice” of assistance to young people becoming independent. The “good practice” programs presented in the article are run by both NGO’s, such as the one run by Fundacja Robinson Crusoe, and by Polish local authorities, such as “Integration for independence” run by Warsaw Center for Family Support. Description of “good practice” examples is based on research conducted by the author in 2009. The research was part of an international research project run by SOS Children’s Village aiming at presentation young people becoming independent out of alternative care. Its results helped to prepare a 5-year-long campaign “I matter” Leaving Care Campaign (2009 – 2013) that is being implemented in 21 countries of central and eastern Europe and Asia. Poland is among those 21 countries.

Ewa Kozdrowicz, Elżbieta Bielecka

Uniwersytet Warszawski

Instytut Profilaktyki Społecznej i Resocjalizacji

Między chęcią a przymusem. Rozważania o spokrewnionych rodzinach zastępczych

Z danych Ministerstwa Sprawiedliwości wynika, że systematycznie rośnie liczba decyzji o ograniczeniu (2005r. - 156,2 tys. 2008r. - 175,8 tys.), jak również o pozbawieniu władzy rodzicielskiej (2005r. - 16,6 tys.; 2008r. - 18,1 tys.). Jedną z form ingerencji wobec rodziców niewywiązujących się ze swoich obowiązków jest umieszczenie ich dzieci w pieczy zastępczej. Liczba rodzin zastępczych stale rośnie, jak również liczba umieszczanych w nich dzieci. W 2009 roku funkcjonowało 42,9 tys. rodzin zastępczych, mających pod opieką 57,9 tys. dzieci. W porównaniu z 2000 rokiem jest to wzrost o 4670 rodzin i prawie 8 tys. dzieci (tab.1), chociaż widoczny jest spadek w stosunku do roku 2007. Zdecydowana większość rodzin zastępczych jest spokrewniona z dzieckiem (85%), jednak odnosi się wrażenie, że uwaga ustawodawców, władz i służb społecznych skupia się tylko na rodzinach zastępczych niespokrewnionych (w tym zawodowych), które stanowią mniejszość. Jest to oczywiście uzasadnione realizacją programów rekrutacji, szkolenia i kwalifikacji osób zainteresowanych profesjonalną opieką nad dziećmi, ale informacje z gmin/powiatów wskazują na ogromne problemy z zachęcaniem ludzi do takiej formy aktywności. Pozostaje rodzina spokrewniona, nie zawsze gotowa do zmiany swojej sytuacji, nie zawsze świadoma problemów, które wiążą się z opieką nad przyjętym dzieckiem. Niniejszy tekst jest próbą przyjrzenia się swoistej triadzie, którą stanowi rodzina biologiczna dziecka, samo dziecko oraz rodzina zastępcza spokrewniona, najczęściej dziadkowie lub dorosłe rodzeństwo. Relacja między członkami poszczególnych systemów rodzinnych istnieje nawet w przypadku całkowitego zerwania kontaktów: dziecko - jego rodzina biologiczna.

Tab. 1 Liczba rodziny zastępczych oraz dzieci w nich przebywających w latach 2000-2009

ROK	Rodziny spokrewnione		Rodziny niespokrewnione		OGÓŁEM	
	Liczba rodzin	Liczba dzieci	Liczba rodzin	Liczba dzieci	Liczba rodzin	Liczba dzieci
2001	32 875	42 578	5 417	7 450	38 292	50 028
2003	33 967	43 347	5 180	9 160	39 147	52 507
2005	35 592	46 261	5 790	9 219	41 382	55 480
2007	36 788	48 488	6 267	10 198	43 055	58 686
2009	36 762	48 111	6 200	9 852	42 962	57 963

Źródło: Informacje Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej, Warszawa 2010

Ta relacja tkwi głęboko w nich, czego dowodem jest tzw. iluzoryczna więź porzuconego czy krzywdzonego dziecka z własnymi rodzicami. Dziecko jest przekonane i wierzy w istnienie zainteresowania i uczucia tam, gdzie od dawna jest tylko obojętność i pustka uczuciowa!

Rodziny biologiczne dzieci trafiających do pieczy zastępczej

Różne są rodziny, zdrowe i dysfunkcyjne. U podstaw zdrowej rodziny leży funkcjonalny związek rodziców zadowolonych z zaspakajania swoich potrzeb przy pomocy własnego potencjału i poprzez wzajemną relację, czyli bez wykorzystywania do tego celu dzieci. Tacy rodzice modelują i pokazują: jak być kobietą i mężczyzną, jak być mężem i żoną, jak być matką i ojcem, jak trwać w intymnym związku, jak funkcjonować jako istota ludzka i jak zakreślać dobre granice pomiędzy sobą i światem. W takiej rodzinie rodzice są życzliwymi nauczycielami swojego dziecka – wspierają, dają czas i uwagę.

W rodzinie dysfunkcyjnej trudno wypracować zdrowe, funkcjonalne reguły, które służą rozwojowi członków rodziny. Obowiązujące w niej reguły związane są z obroną systemu, w tym: nie wolno rozmawiać o tym, co się dzieje w rodzinie – ani między sobą, ani z nikim na zewnątrz, nie wolno mówić, co się naprawdę czuje, nie wolno nikomu ufać. Rodzice „oferują” najczęściej zmienność nastrojów, niestabilność postaw i oczekiwań wobec siebie nawzajem i wobec dzieci,

brak konsekwencji wychowawczej, brak oparcia (nieprzewidywalność zachowań, widoczne zagubienie dorosłych), brak uwagi dla dzieci z powodu zabsorbowania własnymi problemami. System rodziny dysfunkcyjnej jest zamknięty (izolacja rodziny), zakłamany (system iluzji, mity i tajemnice) i niewspierający (każdy może liczyć tylko na siebie) oraz ma zaburzoną komunikację, sztywny podział ról, niechęć do zmian.

Jaka jest rodzina biologiczna dzieci powierzonych pieczy zastępczej? Z obserwacji praktyków² wynika, że jest to najczęściej rodzina, która:

- mieszka w zdewastowanym, zadłużonym lokalu, nierzadko zagrożona eksmisją,
- ma ograniczone środki na codzienne życie (brak pracy, bieda),
- nie ma oparcia w środowisku (zerwane kontakty z rodziną dalszą, konflikty z sąsiadami, służbami zobowiązanymi do pomocy),
- jest wieloprotblemowa (nierozwiązane problemy socjalne, wychowawcze, psychologiczne, społeczne itp.),
- ma poczucie braku wpływu na swój los i swoją przyszłość (bezradność, brak wiary w zmianę sytuacji, niechęć do zmiany itd.).

W tych rodzinach dorosli „często są uzależnieni, zaniedbani, schorowani. Nie potrafią korzystać ze służby zdrowia. Żyją skłóceniami ze sobą nawzajem, z sąsiadami, ze służbami. Zaniedbują swoje dzieci. Wielu z nich spędziło część dzieciństwa w placówkach opiekuńczych i resocjalizacyjnych. Wielu narusza prawo i spędza znaczną część życia w zakładach karnych. Mają też niskie i nieprzydatne wykształcenie, niewielką wiedzę o świecie, ubogie słownictwo, wiele destrukcyjnych wzorców. Żyją w stałym napięciu, z godziny na godzinę, unikając kolejnych porażek i upokorzeń, nie wierzą w siebie i swoje możliwości, nie wierzą innym. Starają się nie myśleć o realiach, które ich przerastają, uciekając w namiastki i pozory. Na co dzień stykają się z obojętnością, niechęcią i pogardą otoczenia i nierzadko służb społecznych. Nie znają i nie potrafią bronić swoich praw.”³ Tej bezradnej rodzinie ogranicza się prawa rodzicielskie, odbiera dzieci i tak naprawdę zostawia z żalem i poczuciem krzywdy. Po zabraniu dzieci w rodzinach tych pogłębia się kryzys, coraz bardziej widoczna jest degradacja i rozpad. Czy dziecko będzie miało gdzie wrócić?

Analiza danych dotyczących wybranej grupy dzieci umieszczonych w 2009 roku w pieczy zastępczej przygotowana przez Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej pokazała, iż głównymi przyczynami sprzyjającymi podjęciu decyzji o zabraniu ich z rodziny pochodzenia są: bezradność w sprawach opiekuńczo-wychowawczych, ubóstwo, przemoc w rodzinie, choroba/niepełnosprawność rodzica, pobyt za granicą oraz nieodpowiednie warunki lokalowe (tabela 2). Przyczyny te występują w pewnej sekwencji z innymi zjawiskami. Większości wymienionych problemów współtowarzyszy uzależnienie (11,9 tys. tj. przeszło połowa analizowanych przypadków dzieci).

Dzieci trafiające do pieczy zastępczej

Dzieci umieszczane w rodzinach zastępczych mają „braki i opóźnienia edukacyjne, niską wiedzę o świecie [...], problemy emocjonalne wynikające z ich trudnych doświadczeń, niskie poczucie bezpieczeństwa, własnej wartości i sprawczości”⁴. To dzieci zaniedbane, bez nawyków higienicznych, możliwości zdrowego żywienia, chore, z różnymi zaburzeniami w rozwoju i funkcjonowaniu. Na ogół są to dzieci starsze, młodzież już ukształtowana, która obok działań opiekuńczych potrzebuje resocjalizacji, terapii i innych działań specjalistycznych⁵. Podstawowe urazy i deficyty u dzieci z rodzin problemowych układają się w ważną listę, która powinna być uwzględniona w programach przygotowania dziecka do zmiany środowiska i rodziców zastępczych do przyjęcia dziecka i poradzenia sobie z jego problemami⁶:

2 M. Liciński (2009), *Praca z rodziną-alternatywa opieki zastępczej*, „Polityka społeczna” nr 9.

3 M. Liciński (2009), *Praca z rodziną-alternatywa opieki zastępczej*, „Polityka społeczna” nr 9, s. 71-72.

4 M. Liciński (2009), *Praca z rodziną-alternatywa opieki zastępczej*, „Polityka społeczna” nr 9, s. 73.

5 M. Kolankiewicz (2010), *Po dziesięciu latach – zmiany w opiece nad dziećmi w Warszawie*, [w:] *Między nieuchronnością a możliwością – wychowanie w warunkach zmiany*, red. A. Przećławska, A. Wiłkomirska, Wyd. UW, Warszawa, s. 217. Zob. także E. Bielecka (2006), *Systemowe rozwiązania w programach profilaktycznych i resocjalizacyjnych skierowanych do dzieci, młodzieży i ich rodzin*, [w:] *Profilaktyka i readaptacja społeczna - od teorii do doświadczeń praktyków*, E. Bielecka (red.), Białystok.

6 E. Koźdrowicz (2001) *Dziecko zagubione w rzeczywistości*, [w:] *Nowe stulecie – dziecku*. Praca pod red. D. Waloszek, Zielona Góra.

Tab. 2. Liczba dzieci umieszczonych w pieczy zastępczej w 2009 r. z uwzględnieniem głównej przyczyny i sekwencji zjawisk

	Rodziny zastępcze		Placówka**	Razem
	Spokrewnione	Niespokrewnione*		
Pobyt za granicą rodzica/rodziców	799	80	204	1 083
Ubóstwo	120	13	37	170
Bezrobocie	356	35	80	471
Inne lub brak wiedzy o przyczynie	323	32	87	442
Ubóstwo	1412	776	1750	3 938
Uzależnienia	983	559	1288	2 830
Bezrobocie	240	118	309	667
Inne lub brak wiedzy o przyczynie	189	99	153	441
Przemoc w rodzinie	641	574	1410	2 625
Uzależnienia	507	437	1044	1 988
Ubóstwo	25	36	92	153
Bezrobocie	26	15	52	93
Inne lub brak wiedzy o przyczynie	83	86	222	391
Choroba/niepełnosprawność	762	334	598	1 694
Ubóstwo	224	150	197	571
Bezrobocie	80	31	83	194
Przemoc	41	30	82	153
Inne lub brak wiedzy o przyczynie	417	123	236	776
Niedopowiednie warunki lokalowe	179	187	630	996
Ubóstwo	73	89	324	486486
Bezrobocie	64	54	180	298
Inne lub brak wiedzy o przyczynie	42	44	126	212
Bezradność w sprawach opiekuńczo-wychowawczych	4534	2539	5388	12 461
Uzależnienia	2506	1577	3001	7 084
Niepełnosprawność	215	128	332	675
Inne lub brak wiedzy o przyczynie	1813	834	2055	4 702
	8327	4490	9980	22 797
		12817		

Źródło: Departament Świadczeń Rodzinnych, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, luty 2010. Układ tabeli własny; *) w tym zawodowe; **) rodzinne domy dziecka, placówki socjalizacyjne, interwencyjne i wielofunkcyjne

- odrzucenie dziecka przez rodziców – lęk przed odrzuceniem, brak zaufania do siebie i innych, poczucie niższej wartości,
- brak prawidłowego odzwierciedlenia uczuć i potrzeb dziecka przez rodziców – odrzucenie przez dziecko własnych uczuć i potrzeb,
- fałszywa wizja rzeczywistości (rodziny, świata, siebie) kształtowana przez rodziców w oparciu o zaprzeczanie, – aby utrzymać więź dziecko przyjmuje ten fałszywy obraz i zaprzecza własnym doświadczeniom,
- chaos, dezorganizacja życia, niekontrolowanie zachowań przez rodziców – dziecko przyjmuje na siebie odpowiedzialność, inwestuje w przetrwanie rodziny a nie w siebie, stałe poczucie winy ,
- brak adekwatnych, autentycznych wzorców i norm – trudności w kształtowaniu własnej tożsamości (określenie, kim jestem, co jest dla mnie ważne), stworzeniu własnego systemu wartości, problemy w relacjach z autorytetami.

„Problemowe” dzieci przekładają się na problemy w realizacji zadań opiekuńczo-wychowawczych w rodzinach zastępczych. Rodziny zastępcze niespokrewnione badane w 2009 roku przez Fundację Świętego Mikołaja na liście najczęściej występujących problemów umieściły⁷:

- brak sukcesów wychowawczych, brak pozytywnych zmian w osobowości dziecka, nałogi, kradzieże, kłamstwa, uciezka, wczesna ciąża,
- problemy szkolne - niechęć do nauki/ wagary/brak promocji do następnej klasy,
- bezradność wobec problemów psychicznych bądź fizycznych dziecka, będących wynikiem negatywnych doświadczeń życiowych/ bezradność wobec choroby.

Rodziny niespokrewnione, przeszkolone, wyposażone w wiedzę i umiejętności są wyczułone na problemy dzieci. Muszą zmierzyć się zarówno z problemami, z którymi dzieci przyszły do rodziny jak i nowymi, które pojawiły się już w trakcie opieki. Jest to sytuacja zmuszająca rodziców do ciągłego zastanawiania się, jak im pomóc, chociaż nie zawsze radzą sobie z brakiem efektów wychowawczych w połączeniu z ogromnym wkładem pracy własnej. Czy rodziny spokrewnione, których nikt nie przygotowuje do sprawowania pieczy zastępczej, mają też problemy z przyjętymi dziećmi (najczęściej z wnukami), jakie są te problemy i jak sobie z nimi radzą?

Rodziny zastępcze spokrewnione

Decyzję o zabraniu dziecka z rodziny i umieszczeniu w pieczy zastępczej podejmują sądy rodzinne. Najczęściej sędzia ma ograniczony wybór między rodziną zastępczą spokrewnioną a placówką socjalizacyjną, co spowodowane jest m.in. brakiem lub niewystarczającą liczbą kandydatów zakwalifikowanych do pełnienia rodzicielstwa zastępczego na danym terenie.⁸ W myśl obowiązującej jeszcze Ustawy o pomocy społecznej zastępczym rodzicem spokrewnionym z dzieckiem mogą być: babcia, dziadek, rodzeństwo rodziców oraz inni krewni bądź powinowaci⁹ Zakres osób jest szeroki i wykracza poza krąg osób, które Kodeks Rodzinny i Opiekuńczy zobowiązuje do alimentacji. Rodzina zastępcza spokrewniona z dzieckiem otrzymuje świadczenia pieniężne finansowane ze środków budżetu powiatu, w tym pomoc pieniężną na częściowe pokrycie kosztów utrzymania dziecka w zależności od jego wieku, stanu zdrowia oraz niedostosowania społecznego (obligatoryjne), a także jednorazowe świadczenie z tytułu przyjęcia dziecka do rodziny lub zdarzenia losowego (fakultatywnie). W rodzinach spokrewnionych z dzieckiem umieszcza się do trojga dzieci – liczba ta może ulec zwiększeniu w przypadku licznego rodzeństwa.

Zdecydowana przewaga rodzin zastępczych spokrewnionych z dzieckiem nad pieczą sprawowaną przez osoby niespokrewnione (w tym zawodowe) budzi niepokój, ponieważ w wielu przypadkach nie da się uniknąć „dziedziczenia” określonych patologii rodzinnych (bezradności, nieodpowiedzialności, słabych więzi emocjonalnych, uzależnień itd.), co wpływa na ograniczenie szans rozwoju umieszczonych w nich dzieci. Mówi się wręcz o pozorności pieczy zastępczej w przypadku rodzin spokrewnionych z dzieckiem, biorąc pod uwagę relatywnie wysoką atrakcyjność świadczeń pieniężnych na dziecko powierzone ich opiece, w porównaniu do wartości świadczeń rodzinnych kierowanych do rodzin biologicznych (zasiłki rodzinne i dodatki uzależnione od kryterium dochodowego). Praktyka pokazuje, że sędziowie rodzinni mają świadomość, iż spokrewnieni z dzieckiem kandydaci na rodziców zastępczych sami są obciążeni różnymi dysfunkcjami. Stąd powierzenie pieczy nad dzieckiem często jest połączone z jednoczesnym ustanowieniem nadzoru kuratora sądowego. Jest to forma wsparcia rodziny zastępczej i możliwość stałego monitorowania sytuacji powierzonego im dziecka. Działania kuratora koncentrują się też na wspomaganianiu pracy rodziców biologicznych nad poprawą funkcjonowania rodziny i wyeliminowaniem tych problemów, które związane są z decyzją sądu o umieszczeniu dziecka w pieczy zastępczej oraz wspieraniu ich w pracy na rzecz powrotu dziecka pod ich opiekę. Niezależnie od tego, jaka jest „jakość” rodziny zastępczej, umieszczenie w niej dziecka jest sytuacją mniej obciążającą dla niego niż forma opieki instytucjonalnej.

⁷ *Niespokrewnione Rodziny Zastępcze - doświadczenia, potrzeby, problemy* (2009), Fundacja Świętego Mikołaja.

⁸ Od umieszczenia w pieczy zastępczej do powrotu dziecka do rodziny biologicznej - zadania sądu rodzinnego i kuratorskiej służby sądowej w kontekście projektu Ustawy o wspieraniu rodziny i pieczy zastępczej - materiał przygotowany przez kuratorów z V ZK SSSR Warszawa-Mokotów (XIII Ogólnopolska Konferencja nt. Reformy Systemu Pomocy Dziecku i Rodzinie „Sojusznicy Rodzin”, Waplewo, 7-10 czerwca 2010, Towarzystwo Nasz Dom).

⁹ Projekt *Ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej nad dzieckiem* przewiduje, iż rodzicami zastępczymi będą mogli być jedynie: babcie, dziadkowie i rodzeństwo – osoby te z samej istoty więzów rodzinnych i prawnych są odpowiedzialne za utrzymanie dziecka pozbawionego opieki rodziców.

Rodziny spokrewnione zostają rodziną zastępczą najczęściej z konieczności i poczucia obowiązku powiązanego z brakiem odpowiedzialności innych członków rodziny. Jest tu chęć zaopiekowania się dzieckiem, ale jednocześnie jest to sytuacja pewnego przymusu, braku dostrzegania innych, lepszych rozwiązań. Biorąc pod uwagę osobę opiekuna można wyróżnić dwa główne typy rodzin zastępczych spokrewnionych. Pierwszy typ to rodziny, w których opiekę sprawują dziadkowie, drugi stanowią rodziny z dorosłym rodzeństwem w roli opiekunów.

1. W pierwszym przypadku opiekunami są **dziadkowie**. Ich dzieciom ograniczono władzę rodzicielską i ten fakt nie pozwala na naturalne zamknięcie się cyklu rozwojowego rodziny¹⁰. W okresie, gdy powinni pełnić tylko rolę dziadków, stają przed koniecznością pełnienia ról rodzicielskich. Dziadkowie najczęściej mają problemy z utrzymaniem dyscypliny, co może wiązać się z zaburzoną hierarchią władzy w rodzinie, ale także z ich wiekiem. Według danych statystycznych GUS z 2005 roku trzydziści procent opiekunów w rodzinach spokrewnionych ma więcej niż 60 lat. Obniżona sprawność fizyczna i psychiczna ogranicza aktywność wychowawczą, zwłaszcza w zakresie pomocy w nauce, kontaktów ze szkołą czy rozwijania zainteresowań dziecka. Także mniejsze już w tym czasie możliwości finansowe rodziny mogą utrudniać zaspokojenie potrzeb dziecka. Dziadkowie w roli rodziców są pobłażliwi, bardziej tolerancyjni, wyrozumiali. Należą do innego pokolenia, więc krytycznie oceniają zachowania wnuków, nie mogąc zrozumieć ich świata (w tym mody, muzyki, sposobów spędzania czasu itp.). Dodatkowe trudności wynikają z doświadczeń życiowych dzieci, które doznały urazów związanych z utratą rodziców, fizyczną lub psychiczną przemocą lub zaniedbaniem. Dziadkowie rozmawiając o problemach występujących w rodzinie biologicznej wnuków (choroba psychiczna rodzica, alkoholizm, przemoc, itp.), obarczają się winą, nie radzą sobie z własnymi emocjami. Wnuki będące świadkiem tych rozmów, bądź włączane do „rozgrywek” dziadków z ich biologicznymi rodzicami, mają ogromne trudności w osiągnięciu stabilizacji, przede wszystkim emocjonalnej. Zdarza się, że ustanowienie rodziny zastępczej dla dziecka nie wiąże się z zmianą miejsca jego zamieszkania i brakiem częstego kontaktu z rodzicem/rodzicami. Nadal zamieszkuje ono z nim/nimi oraz dziadkami, sprawującymi nad nim opiekę, często od urodzenia. Poniżej przykład takiej rodziny:

Dawid w chwili wydania postanowienia miał 3 miesiące. Matka 16 lat, upośledzona w stopniu lekkim, ojciec nieznany. Od dwóch lat przebywa wraz z dwójką rodzeństwa (15 i 13 lat) w rodzinie zastępczej u swojej babki. Ich matka (babka Dawida) miała ograniczoną władzę rodzicielską w stosunku do trójki swoich dzieci ze względu na swój alkoholizm. Babcia matki dziecka (wnuczki) stała się rodzicem zastępczym także dla jej dziecka (prawnuka). Trudne warunki materialne i mieszkaniowe rodziny - w dwóch pokojach mieszka 7 osób - prababka (69 lat) i jej niedołączony mąż, córka, troje wnucząt i prawnuk.¹¹

Stosunkowo nowym zjawiskiem, mającym swoje odzwierciedlenie w systemie opieki są przypadki dzieci trafiających do opieki zastępczej (instytucjonalnej lub rodzinnej) na skutek migracji rodzicielskich¹². Zmiany w sytuacji życiowej dziecka zależne są głównie od tego, czy wyjazd dotyczy jednego czy obydwójga rodziców, w tym czy są to migracje jednoczesne czy naprzemienne. Badania E. Kozdrowicz i B. Walczaka pokazują, iż w przypadku wyjazdu jednego z rodziców dzieci pozostają najczęściej pod opieką drugiego (75%), dziadków (16%) lub dorosłego rodzeństwa (4%). W przypadku wyjazdu obydwójga zdecydowanie opiekę przejmują dziadkowie (67%), dorosłe rodzeństwo (10,3%) oraz inni krewni (14,2%).¹³

2. Rodziny, w których opiekę sprawuje **dorosłe rodzeństwo** tworzone są najczęściej w sytuacji śmierci rodziców bądź rodzica sprawującego dotychczas władzę rodzicielską. Opiekunem zostaje młody człowiek, który pragnie przede wszystkim zapewnić rodzeństwu poczucie bezpieczeństwa. Dzieje się to kosztem własnych planów i marzeń, przerwaniem nauki, szukaniem i podjęciem pracy, kosztem własnego życia osobistego. Wchodzą w rolę rodziców, co tak jak w przypadku dziadków,

10 A. Dziędziura (2004), *Problemy spokrewnionych rodzin zastępczych*, „Problemy Opiekunów-Wychowawców”, nr 2.

11 Dane z warszawskiego Sądu Rodzinnego zawarte w pracy magisterskiej M. Burchard, *Rodzina zastępcza dla małych dzieci na podstawie akt sądowych*, napisanej pod kierunkiem prof. Anny Przecławskiej, Wydział Pedagogiczny UW.

12 Najczęściej jest to związane z brakiem osób gotowych zaopiekować się dzieckiem w sytuacji wyjazdu rodzica. W 2007 roku (informacje MIPS) było 1.299 dzieci umieszczonych w opiece zastępczej z powodu wyjazdu za granicę co najmniej jednego z rodziców (rodzina zastępcza - 1014 dzieci, placówka - 285 dzieci).

13 Projekt badawczy zrealizowany w 2008 roku na zlecenie Rzecznika Praw Dziecka (*Społeczne, edukacyjne i wychowawcze konsekwencje migracji rodziców i opiekunów prawnych uczniów szkół podstawowych gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych*). Zob. E. Kozdrowicz, B. Walczak, *Rodzina migracyjna: przemiany i zagrożenia*, [w:] *Poakcesyjne migracje powrotne Polaków: geneza, przyczyny i konsekwencje*, Biuletyn RPO 69, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 2010.

zaburza porządek w dynamice życia rodzinnego. Dorosłe rodzeństwo jest może bardziej rozumiejące problemy młodszych, ale często brak osobistych doświadczeń w opiece i wychowaniu dzieci przekłada się na niekonsekwencję w postępowaniu, niedostrzeganie zagrożeń, bezradność w codziennych sprawach. Warto pamiętać, że strata rodzica dotknęła także młodych opiekunów, którzy mogą mieć problem z zaakceptowaniem tej sytuacji i poradzeniem sobie z poczuciem krzywdy i żalu, także za utraconym okresem bez troski i swobody.

Tab. 3. *Zalety i wady rodzin zastępczych spokrewnionych z dzieckiem*

ZALETY	WADY
<ul style="list-style-type: none"> • jest rozwiązaniem alternatywnym dla opieki instytucjonalnej, • jest rozwiązaniem w sytuacji braku w środowisku przygotowanych i gotowych do przyjęcia dziecka niespokrewnionych kandydatów na rodziców zastępczych, • pozostawia dziecko w kręgu rodzinnym, • sprzyja podtrzymaniu więzi uczuciowej i poczucia przynależności dziecka do rodziny, • umożliwiała dziecku kontakt z rodziną biologiczną. 	<ul style="list-style-type: none"> • nie jest odpowiednio przygotowywana/ lub wcale do pełnienia funkcji rodziny zastępczej, • często ma własne problemy i nierozwiązane kryzysy wewnątrzrodzinne, • nie zawsze dostrzega i rozumie potrzeby przyjętych dzieci oraz radzi sobie z ich wychowaniem, • ma trudności w relacjach z rodziną biologiczną dziecka – brak akceptacji ich postępowania, poczucie winy („złe wychowaliśmy swoje dziecko”), niepewność swojej roli (dziadkowie jako rodzice wnuków), • ma trudność w przyznawaniu się do problemów z dzieckiem (wsparcie i kontrola w jednej instytucji).

Źródło: Opracowanie własne

Wśród zalet rodzin zastępczych spokrewnionych najważniejszy wydaje się fakt, że dziecko nie jest wyrwane z kręgu rodzinnego i jest możliwość ciągłego podtrzymywania więzi i poczucia przynależności dziecka do rodziny biologicznej (Tab. 3). Jednocześnie rodziny te „nie są odpowiednio przygotowane do pełnienia swojej funkcji i dość często nie potrafią poradzić sobie z wychowaniem dziecka oraz rozwiązaniem trudnych konfliktów wewnątrzrodzinnych”¹⁴. Należy więc nie tylko przygotować takie rodziny, ale także odpowiednio je prowadzić, aby uniknąć nawarstwiania się czynników niekorzystnych dla rozwoju dziecka oraz funkcjonowania całej rodziny. Przygotowanie powinno objąć także dzieci (forma różna w zależności od ich wieku), jako najważniejsze osoby w tym procesie. To, że dziecko zna rodzinę, do której trafia, to, że są to często bardzo bliskie osoby, nie zwalnia organizatorów opieki zastępczej z potrzeby przygotowania dziecka do tak istotnej zmiany w jego sytuacji. Ważne w tym procesie jest zmierzenie się m.in. z oczekiwaniami dziecka, często nierealnymi, dotyczącymi szybkiego powrotu do rodziców.

Rodziny spokrewnione a przygotowanie do pieczy zastępczej

Przygotowywany od kilku lat projekt *Ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej nad dzieckiem* akcentuje pracę z biologiczną rodziną dziecka oraz - jeśli zachodzi potrzeba zabrania dziecka - preferuje formy opieki zastępczej. Celem jest więc przede wszystkim odtworzenie naturalnej odpowiedzialności za losy dziecka, która powinni ponosić w pierwszej kolejności rodzice.¹⁵ To „w rodzinie i jej najbliższym kręgu należy szukać zasobów, których uruchomienie pozwoli uniknąć umieszczenia dzieci poza domem i poprawi funkcjonowanie rodziny. Intensywny rozwój programów wspierania, ochrony, utrzymania czy reintegracji rodziny jest wyrazem przesunięcia uwagi z dziecka na całą rodzinę”¹⁶.

Jeżeli pomimo intensywnej i wszechstronnej pomocy sytuacja dzieci w rodzinie nie poprawia się, należy rozważyć inne rozwiązania zabezpieczające ich potrzeby. Taką alternatywą może, a nawet powinna być, rodzina zastępcza. Wiodącą rolę mają pełnić tu prawidłowo funkcjonujące rodziny niespokrewnione przygotowane do sprawowania pieczy. Na konieczność

14 M. Kolankiewicz (2010), *Po dziesięciu latach – zmiany w opiece nad dziećmi w Warszawie*, [w:] *Między nieuchronnością a możliwością – wychowanie w warunkach zmiany*, red. A. Przecławski, A. Wiłkomirska, Wyd. UW, Warszawa, s. 222.

15 M. Kaczmarek (2010), *Interwencyjny model polityki społecznej wobec rodziny*, „Remedium” nr 5.

16 Z. W. Stelmazuk (1999), *Nowe spojrzenie na rodzinę*, [w:] *Współczesne kierunki w opiece nad dzieckiem. Wybór tekstów*, red. Z. W. Stelmazuk, Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa, s. 173.

szkolenia kandydatów do rodzinnej opieki zastępczej wskazuje Ustawa o pomocy społecznej¹⁷, która jednak łądzi ten wymóg wobec rodzin spokrewnionych, proponując im przygotowanie według indywidualnego planu, w zależności od potrzeb rodziny. W przeciwieństwie do kandydatów niespokrewnionych szkolenia psychologiczno-pedagogiczne dla osób spokrewnionych planowane są najczęściej już po wydaniu decyzji sądu. Z reguły rodziny spokrewnione nie są jednak szkolone jak również nie ocenia się i nie analizuje efektywności tych rodzin.¹⁸ Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 4 czerwca 2010 r. w sprawie rodzin zastępczych (Dz. U. Nr 110, poz. 733) w § 4 pkt. 2 bardzo wyraźnie wskazuje, co jest ważne przy rozpatrywaniu kandydatury osób zgłaszających gotowość do pełnienia funkcji zawodowej niespokrewnionej z dzieckiem rodziny zastępczej (predyspozycje psychofizyczne, umiejętności niezbędne w opiece nad dziećmi o szczególnych potrzebach; doświadczenie w pracy z dziećmi o szczególnych potrzebach; informacje pozwalające na ocenę funkcjonowania kandydatów w środowisku lokalnym; warunki mieszkaniowe kandydatów pozwalające na przyjęcie dziecka o szczególnych potrzebach). I znowu wymóg ten nie jest jasno określony wobec rodzin spokrewnionych, w których mogą występować różne problemy uniemożliwiające sprawowanie opieki (mieszkaniowe, materialne, zdrowotne w tym choroby psychiczne, uzależnienia). W dalszej części, Rozporządzenie koncentruje uwagę na zakresie programowym szkolenia dla kandydatów zgłaszających gotowość do pełnienia funkcji zawodowych niespokrewnionych z dzieckiem rodzin zastępczych nie precyzując, jaka wiedza i umiejętności potrzebne są rodzinie spokrewnionej.

Wychodząc niejako naprzeciw potrzebom coraz więcej ośrodków (adopcyjno-opiekuńczych czy rodzinnej opieki zastępczej) proponuje rodzinom spokrewnionym szkolenie warsztatowe oraz ich kontynuację w formie grup wsparcia. Spotkania takie nastawione są na „wzmacnianie kompetencji opiekuńczo-wychowawczych opiekunów zastępczych. Służą pracy nad bieżącymi problemami wnoszonymi przez rodziny poprzez dzielenie się własnymi doświadczeniami, emocjami i refleksjami, poprzez poszukiwanie nowych rozwiązań, udzielanie informacji zwrotnych od członków grupy i prowadzących”¹⁹. Cele programów uwzględniają rozwijanie świadomości w obszarze własnych przekonań i przeżywanych emocji oraz inicjowanie i wzmacnianie pozytywnych zmian w systemie rodzinnym.

Praca ze spokrewnioną rodziną zastępczą powinna uwzględniać na różnych etapach działania:

- przygotowanie rodziny do pieczy zastępczej (konsultacje, warsztaty),
- przygotowanie dziecka do zmiany środowiska, mimo iż trafia do kogoś z rodziny (dziadkowie, dorosłe rodzeństwo),
- specjalistyczną opiekę nad rodziną zastępczą, umożliwiającą poprawę jej codziennego funkcjonowania i zmierzenie się z nierozwiązanymi problemami z przeszłości (w szczególności dotyczących relacji z własnymi dziećmi, niewywiązanymi się z obowiązków rodzicielskich),
- organizowanie grup psychoedukacyjnych czy wsparcia dla opiekunów z rodzin spokrewnionych, dających szansę na odreagowanie trudności, ale także wspólne poszukiwanie rozwiązań.
- organizowanie pomocy psychologiczno-pedagogicznej dla dzieci z rodzin zastępczych (indywidualna praca, grupa socjoterapeutyczna, pomoc w problemach szkolnych).

Powyższe propozycje stanowią zróżnicowane, wzajemnie uzupełniające się działania pomocowe dla i z udziałem wszystkich członków rodziny zastępczej. Podstawowym zadaniem jest jednak praca z rodziną biologiczną dziecka powierzonego pieczy zastępczej. Stworzenie profesjonalnego i efektywnego systemu pomocy rodzinie w kryzysie jest najbardziej skutecznym środkiem zapobiegającym rozłące dziecka z bliskimi, jak również sprzyjającym jego powrotowi do rodziców.

Bibliografia

- Bielecka E. (2006), *Systemowe rozwiązania w programach profilaktycznych i resocjalizacyjnych skierowanych do dzieci, młodzieży i ich rodzin*, [w:] *Profilaktyka i readaptacja społeczna - od teorii do doświadczeń praktyków*, E. Bielecka (red.), Białystok.
- Bradshaw J. (1994), *Zrozumieć rodzinę*, Warszawa.

¹⁷ Ustawa o pomocy społecznej z dn. 12.03.2004, art. 83, ust. 1.

¹⁸ M. Kolankiewicz (2010), *Po dziesięciu latach – zmiany w opiece nad dziećmi w Warszawie*, [w:] *Między nieuchronnością a możliwością – wychowanie w warunkach zmiany*, red. A. Przećławska, A. Wiłkomirska, Wyd. UW, Warszawa, s. 222.

¹⁹ Opis Grupy Wsparcia dla Rodzin Zastępczych Spokrewnionych prowadzonej w Ośrodku Adopcyjno-Opiekuńczym w Sosnowcu (www.adopcja.sosnowiec.pl).

- Dziędziura A. (2004), *Problemy spokrewnionych rodzin zastępczych*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 2.
- Kaczmarek M. (2010), *Interwencyjny model polityki społecznej wobec rodziny*, „Remedium” nr 5.
- Kolankiewicz M. (2010), *Po dziesięciu latach – zmiany w opiece nad dziećmi w Warszawie*, [w:] *Między nieuchronnością a możliwością – wychowanie w warunkach zmiany*, red. A. Przewławska, A. Wiłkomirska, Wyd. UW, Warszawa.
- Kozdrowicz E. (2001), *Dziecko zagubione w rzeczywistości*, [w:] *Nowe stulecie – dziecku*. D. Waloszek (red.), Zielona Góra.
- Kozdrowicz E., Walczak B. (2010) *Rodzina migracyjna: przemiany i zagrożenia*, [w:] *Poakcesyjne migracje powrotne Polaków: geneza, przyczyny i konsekwencje*, Biuletyn RPO 69, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa.
- Liciński M. (2009), *Praca z rodziną-alternatywa opieki zastępczej*, „Polityka społeczna” nr 9.
- *Niespokrewnione Rodziny Zastępcze-doświadczenia, potrzeby, problemy* (2009), Fundacja Świętego Mikołaja,
- *Od umieszczenia w pieczy zastępczej do powrotu dziecka do rodziny biologicznej - zadania sądu rodzinnego i kuratorskiej służby sądowej w kontekście projektu Ustawy o wspieraniu rodziny i pieczy zastępczej - materiał przygotowany przez kuratorów z V ZK SSSR Warszawa-Mokotów (XIII Ogólnopolska Konferencja nt. Reformy Systemu Pomocy Dziecku i Rodzinie „Sojusznicy Rodzin”, Waplewo, 7-10 czerwca 2010, Towarzystwo Nasz Dom).*
- *Projekt Ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej nad dzieckiem*, Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej.
- Stelmaszuk Z. W. (1999), *Nowe spojrzenie na rodzinę*, [w:] *Współczesne kierunki w opiece nad dzieckiem. Wybór tekstów*, red. Z. W. Stelmaszuk, Wyd. Akademickie „Żak”, Warszawa.

Streszczenie

Między chęcią a przymusem. Rozważania o spokrewnionych rodzinach zastępczych

Rodzina zastępcza to forma pomocy dziecku, które z różnych przyczyn przez jakiś czas pozbawione jest opieki rodziców biologicznych. Przygotowywany od kilku lat projekt *Ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej nad dzieckiem* akcentuje pracę z biologiczną rodziną dziecka oraz - jeśli zachodzi potrzeba zabrania dziecka - preferuje formy opieki zastępczej. Zdecydowana większość rodzin zastępczych jest spokrewniona z dzieckiem (85%). Niniejszy tekst jest próbą przyjrzenia się swoistej triadzie, którą stanowi rodzina biologiczna dziecka, samo dziecko oraz rodzina zastępcza spokrewniona, najczęściej dziadkowie lub dorosłe rodzeństwo. Wiedza o problemach tych osób i grup rodzinnych jest niezbędna przy projektowaniu i realizacji działań poprawiających ich funkcjonowanie.

Abstract

Between willingness and enforcement. Discussion of kinship foster families

Foster care is a way of providing care, usually on a temporary basis, to a child which for different kinds of reasons is deprived of a care of its biological parents. For a last few years the legislative work to prepare a project of a new *Law about family support and the system of foster care* has been continued in Poland. The project, as it stands, emphasizes a need of working with a child's biological family and, if there is a must to take a child away from its biological parents, it recommends to place a child in foster care. The majority of foster families in Poland are formed by biological family members related to a child (85%). This article examines a specific triad formed by child's biological parents, child itself and foster family of related members (most commonly grandparents or grown-up siblings). The study of problems of these family groups and its members is essential to plan and take steps in order to improve their functioning.

Andrzej Juros, Arkadiusz Biały

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II w Lublinie
Katedra Polityki Społecznej i Etyki Politycznej

Wychowankowie opuszczający rodziny zastępcze i placówki opiekuńczo-wychowawcze w woj. lubelskim¹**Wprowadzenie**

Rzeczony rozwój społeczności lokalnych i zorganizowanych struktur społecznych uzależniony jest m.in. od tego, czy obywatele i podstawowe grupy (przede wszystkim rodzina) będą, po pierwsze: miały właściwe pole do aktywności, zaangażowania, samoorganizacji, a po drugie: będą chronione przed marginalizacją, m.in. dzięki mechanizmom pozwalającym na tworzenie nieformalnych struktur wsparcia. Polityka społeczna wzmacnia integrację społeczną i zawodową poprzez metody charakterystyczne dla organizowania społeczności lokalnych. Integracja wymaga od osoby lub grupy aktywnego włączenia się w istniejące formy życia społecznego. Dobrze zorganizowane wspólnoty lokalne powinny dawać szansę uczestnictwa w wymianie społecznej i gospodarczej swoim obywatelom, również tym - którzy mają ograniczone możliwości partycypacji w życiu społecznym, gospodarczym, czy kulturalnym. Społeczność lokalna, z bogatymi mechanizmami samopomocy i ekonomii społecznej, stanowi właściwy punkt odniesienia dla rodzin².

1. Ogólna ocena reform i stan opieki zastępczej w woj. lubelskim na tle kraju

Przełomowym momentem w systemie opieki zastępczej w Polsce był rok 1999, w którym wdrożono cztery reformy mające przywrócić podmiotowość obywatelom, wspólnotom i społecznościom lokalnym. Z jednej strony koordynowanie opieką nad dzieckiem i rodziną przeniesiono z resortu oświaty do systemu pomocy społecznej. Z drugiej strony, w wyniku decentralizacji administracji publicznej, część kompetencji władz centralnych przekazano jednostkom samorządu terytorialnego. Opieka nad dzieckiem i rodziną została zdecentralizowana. Gminom powierzono obowiązek zabezpieczenia podstawowych potrzeb rodzin i dzieci, którzy tej pomocy wymagają. Zadania specjalistyczne, takie, jak np.: poradnictwo rodzinne, szkolenia organizowane dla kandydatów na rodzinę zastępczą powierzono starostom. Przyjęto nowe podejście do opieki zastępczej nad dzieckiem. Wprowadzane zmiany zakładały prymat rodziny nad opieką zastępczą, prawo dziecka do wychowania się w rodzinie naturalnej oraz obowiązek wspierania przez ośrodki pomocy społecznej rodziny w wypełnianiu jej zadań w stosunku do dziecka. Praca socjalna z rodziną, wymagająca wsparcia powinna przywrócić jej możliwości pełnienia funkcji opiekuńczych i wychowawczych, zaś opieka zastępcza nad dzieckiem ma być traktowana jako element tego procesu, a nie jako jego alternatywa. W wyniku reformy z roku na rok liczba dzieci w domach dziecka i placówkach opiekuńczo-wychowawczych miała się zmniejszać. Analiza danych dotyczących liczby wychowanków opieki zastępczej wskazuje na ogrom pracy na tej płaszczyźnie, stąd wiele pozostaje do zrobienia. O ile liczba wychowanków placówek instytucjonalnych spada, o tyle wzrasta ona systematycznie w rodzinach zastępczych. Praca socjalna z rodzinami naturalnymi dzieci kierowanych do opieki zastępczej jest na niedostatecznym poziomie. Poza tym brakuje właściwej koordynacji działań i współpracy służb i instytucji, odpowiedzialnych za stworzenie warunków umożliwiających wychowankom powrót do domu i wspólnoty lokalnej³.

Od 1999 do 2002 roku liczba wychowanków w placówkach opiekuńczo-wychowawczych wzrastała, podczas gdy w rodzinach zastępczych spadała (wzrost 1). Z kolei od 2002 roku w placówkach opieki zastępczej obserwujemy tendencję spadkową, a w rodzinach zastępczych – wzrostową.

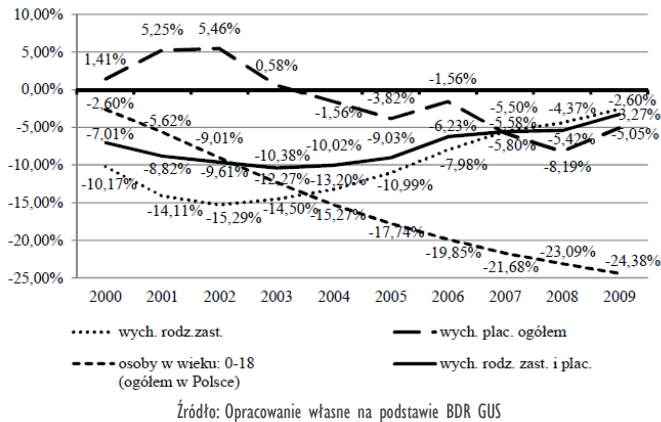
1 Artykuł opracowano na podstawie raportu: A. Juros, A. Biały, *Lepsze jutro. Diagnoza sytuacji osób opuszczających rodziny zastępcze i placówki opiekuńczo-wychowawcze na Lubelszczyźnie*, Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej, Lublin 2010.

2 Por. Benedykt XVI, *Encyklika Caritas in veritate*, Wydawnictwo AA, Kraków 2009, nr 58.

3 Por. A. Kwak, M. Rymśza, *System opieki zastępczej w Polsce – ocena funkcjonowania na przykładzie procesu usamodzielniania wychowanków*, „Analizy i Opinie” 2006, nr 12 (68), s. 2-3; A. Kwak, *Kreatorzy procesu usamodzielniania*, [w:] *Z opieki zastępczej w dorosłe życie. Założenia a rzeczywistość*, red. A. Kwak, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2006, s. 67-70; M. Arczewska, *Podstawy prawne organizowania i funkcjonowania rodzin zastępczych w Polsce*, [w:] *Opieka zastępcza nad dzieckiem i młodzieżą – od form instytucjonalnych do rodzinnych*, red. M. Raclaw-Markowska, S. Legat, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2004, s. 36-37.

Wykres 1. Przyrost/spadek wychowanków opieki zastępczej – Polska
(przyrost względny jednopodstawowy w stosunku do 1999 r.)

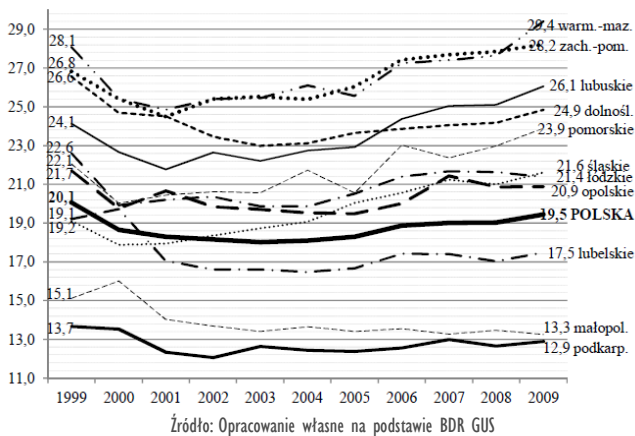

Od 2003 roku liczba wychowanków opieki zastępczej (instytucjonalnej i rodzinnej) w Polsce ciągle wzrasta mimo utrzymującego się spadku populacji dzieci w wieku 0-18 lat. Nie można więc przejść obojętnie wokół pytań: czy dokonujące się w świecie, a także w Polsce zmiany wpływają na poprawę kondycji polskich rodzin? Czy rodziny te stają się coraz mniej stabilną komórką życia społecznego? Jaka czeka je przyszłość? Czy zreformowany system opieki zastępczej, koszty jego wprowadzenia, są adekwatne do efektów jakimi winny być reintegracja społeczna dzieci objętych opieką zastępczą oraz integracja ich rodzin?

I.a) Liczba wychowanków opieki zastępczej – ogółem

Kondycję rodzin możemy oceniać m.in. poprzez uwzględnienie występowania na danym terenie natężenia zjawiska opieki zastępczej (mierzonego liczbą wychowanków różnych form pieczy zastępczej na 10 tys. mieszkańców). Stosując tego rodzaju miernik można stwierdzić, iż sytuacja polskich rodzin wydaje się być zła i niestety z roku na rok się pogarsza. Liczba wychowanków różnych form opieki zastępczej na 10 tys. mieszkańców wzrosła w latach 2003–2009 z 18,0 do 19,5 (tabela 1 i wykres 2). Można jednak zauważyć znaczne różnice pomiędzy regionami. Wydaje się to być uwarunkowane m.in. czynnikami historycznymi, gospodarczymi, społecznymi i kulturowymi.

Wykres 2. Liczba wychowanków różnych form opieki zastępczej na 10 tys. mieszkańców w okresie od 1999 do 2009 r. (wybrane województwa)

Tab. 1. Liczba wychowanków różnych form opieki zastępczej na 10 tys. mieszkańców w okresie od 1999 do 2009 r.

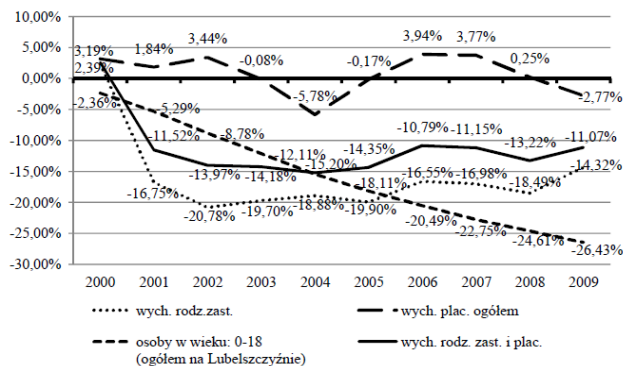
Jednostka terytorialna	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
dolnośląskie	26,6	24,7	24,5	23,5	23,0	23,1	23,7	23,9	24,1	24,2	24,9
kujawsko-pomorskie	22,6	20,9	21,3	20,9	20,3	20,1	19,9	19,1	19,7	20,5	20,4
lubelskie	19,2	19,7	17,1	16,6	16,6	16,5	16,7	17,4	17,4	17,0	17,5
lubuskie	24,1	22,7	21,8	22,6	22,2	22,8	22,9	24,4	25,0	25,1	26,1
łódzkie	22,6	19,9	20,2	20,4	19,9	19,9	20,5	21,4	21,7	21,6	21,4
małopolskie	15,1	16,0	14,0	13,7	13,4	13,7	13,4	13,5	13,3	13,5	13,3
mazowieckie	18,4	16,6	16,9	16,2	15,5	15,0	15,1	15,6	15,0	14,7	15,3
opolskie	21,7	19,8	20,7	19,8	19,7	19,5	19,5	20,0	21,4	20,9	20,9
podkarpackie	13,7	13,5	12,3	12,1	12,6	12,5	12,4	12,6	13,0	12,7	12,9
podlaskie	16,5	14,3	15,4	15,0	15,0	15,8	16,5	16,0	15,6	15,5	15,6
pomorskie	22,1	20,0	20,4	20,6	20,6	21,7	20,6	23,0	22,4	23,0	23,9
śląskie	19,1	17,9	17,9	18,4	18,7	19,1	20,1	20,6	21,2	21,0	21,6
świętokrzyskie	17,6	15,2	14,4	14,2	14,7	14,5	14,7	15,2	15,8	16,3	16,4
warmińsko-mazurskie	28,1	25,4	24,9	25,4	25,5	26,1	25,6	27,3	27,4	27,7	29,4
wielkopolskie	16,4	14,6	14,5	14,5	14,5	14,5	14,8	15,1	15,6	15,8	16,3
zachodniopomorskie	26,8	25,4	24,5	25,4	25,5	25,4	26,1	27,4	27,7	27,9	28,2
POLSKA	20,1	18,7	18,3	18,2	18,0	18,1	18,3	18,9	19,0	19,0	19,5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDR GUS

Najlepsza sytuacja występuje w woj. podkarpackim (12,9 w 2009) i małopolskim (13,3 w 2009). Przypuszczalnie jest to związane z tym, iż na terenach tych istnieją silne tradycje rodzinne i regionalne. Najgorzej jest w województwie warmińsko-mazurskim (wzrost z 24,9 w 2001 do 29,4 w 2009 r.) i zachodniopomorskim (wzrost z 24,5 w 2001 do 28,2 w 2009 r.).

Sytuacja Lubelszczyzny na tle innych regionów wydaje się być dobra. Wśród wszystkich województw lubelskie zajmuje 7 miejsce. Liczba wychowanków w tym regionie, w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców wyniosła 17,5 w 2009 r. i jest niższa od średniej krajowej (19,5). W okresie od 1999 do 2009 roku liczba wychowanków opieki zastępczej na Lubelszczyźnie utrzymywała się na stabilnym poziomie. W przypadku wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych mamy do czynienia z nieznacznymi wahaniami – do 2004 roku liczba wychowanków malała, a przez 2 kolejne lata wzrastała, po czym znów zaczęła opadać. Nieco odmienna sytuacja występowała w przypadku wychowanków rodzin zastępczych. Po znacznym spadku ich liczby, który następował do 2002 roku w kolejnych latach ich liczba ponownie powoli, lecz systematycznie wzrasta.

Wykres 3. Przyrost/spadek wychowanków opieki zastępczej – Lubelszczyzna (przyrost względny jednostanowowy w stosunku do 1999 r.)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDR GUS

I.b) Liczba wychowanków całodobowych placówek opiekuńczo-wychowawczych

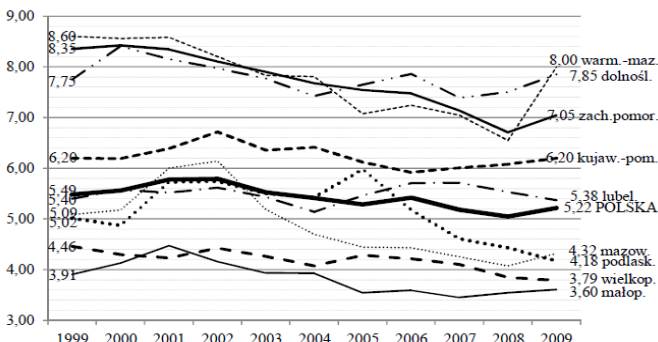
W wielu województwach liczba wychowanków całodobowych placówek opiekuńczo-wychowawczych w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców powoli i systematycznie spada (podlaskie, łódzkie, opolskie, wielkopolskie, mazowieckie, a także lubelskie) (tabela 2 i wykres 4). Są jednak i takie regiony, w których liczba wychowanków w placówkach znów zaczyna wzrastać (woj. warmińsko-mazurskie, dolnośląskie, kujawsko-pomorskie, zachodniopomorskie).

Tab. 2. Liczba wychowanków całodobowych placówek opiekuńczo-wychowawczych na 10 tys. mieszkańców w okresie od 1999 do 2009 r.

Jednostka terytorialna	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
dolnośląskie	7,75	8,41	8,16	7,98	7,77	7,43	7,65	7,86	7,39	7,50	7,85
kujawsko-pomorskie	6,20	6,19	6,39	6,72	6,36	6,42	6,12	5,92	6,01	6,08	6,20
lubelskie	5,40	5,58	5,52	5,62	5,44	5,14	5,46	5,71	5,72	5,53	5,38
lubuskie	6,06	6,20	6,09	5,80	6,01	5,78	5,42	5,84	5,66	5,13	5,33
łódzkie	6,03	5,66	5,67	5,81	5,92	5,97	5,94	5,96	5,81	5,50	5,40
małopolskie	3,91	4,13	4,48	4,16	3,93	3,93	3,54	3,59	3,45	3,54	3,60
mazowieckie	5,09	5,18	6,00	6,14	5,19	4,70	4,45	4,44	4,26	4,08	4,32
opolskie	5,80	5,85	6,01	5,99	5,51	5,38	5,39	5,98	6,07	5,85	5,68
podkarpackie	4,12	4,75	4,85	4,95	5,03	4,66	4,36	4,43	4,35	4,44	4,42
podlaskie	5,02	4,87	5,73	5,75	5,51	5,43	5,98	5,18	4,61	4,43	4,18
pomorskie	5,64	5,56	5,57	5,77	5,44	6,19	4,83	6,31	5,09	5,36	5,95
śląskie	4,48	4,51	4,94	5,00	4,98	5,01	5,28	5,36	5,19	4,90	5,01
świętokrzyskie	4,65	4,38	4,52	4,41	4,10	4,18	4,09	4,37	4,17	4,27	4,57
warmińsko-mazurskie	8,60	8,56	8,58	8,20	7,83	7,81	7,08	7,25	7,05	6,55	8,00
wielkopolskie	4,46	4,30	4,24	4,43	4,26	4,07	4,29	4,22	4,11	3,85	3,79
zachodniopomorskie	8,35	8,42	8,34	8,10	7,91	7,68	7,55	7,48	7,14	6,71	7,05
POLSKA	5,49	5,56	5,78	5,79	5,53	5,41	5,29	5,42	5,19	5,05	5,22

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDR GUS

Wykres 4. Liczba wychowanków całodobowych placówek opiekuńczo-wychowawczych na 10 tys. mieszkańców w okresie od 1999 do 2009 r. (wybrane województwa)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDR GUS

I.c) Liczba wychowanków przebywających w rodzinach zastępczych

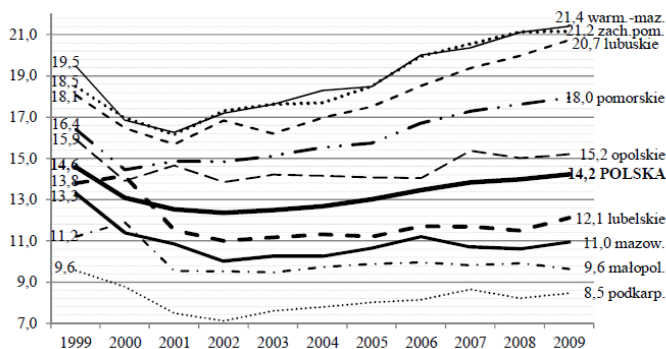
Odmienną sytuację można dostrzec analizując liczbę wychowanków przebywających w rodzinach zastępczych w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców (tabela 3 i wykres 5). Począwszy od woj. małopolskiego (w regionie tym odnotowuje się najniższy, ale stabilny wzrost liczby wychowanków), we wszystkich województwach zauważa się systematyczny wzrost podopiecznych w tej formie opieki zastępczej. Największa liczba wychowanków w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców występuje w województwie warmińsko-mazurskim (wzrost z 16,3 w 2001 r. do 21,4 w 2009 r.) i zachodniopomorskim (wzrost z 16,2 w 2001 r. do 21,2 w 2009 r.), a najniższa w podkarpackim (wzrost z 7,1 w 2002 do 8,5 w 2009 r.) i małopolskim (od 2001 r. tendencja utrzymuje się na tym samym poziomie i waha się między 9,5 a 10).

Tab. 3. Liczba wychowanków przebywających w rodzinach zastępczych na 10 tys. mieszkańców w okresie od 1999 do 2009 r.

Jednostka terytorialna	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
dolnośląskie	18,8	16,3	16,4	15,5	15,2	15,7	16,0	16,0	16,7	16,7	17,0
kujawsko-pomorskie	16,4	14,7	14,9	14,1	13,9	13,6	13,8	13,2	13,7	14,4	14,2
lubelskie	13,8	14,2	11,5	11,0	11,2	11,3	11,2	11,7	11,7	11,5	12,1
lubuskie	18,1	16,5	15,7	16,8	16,2	17,0	17,5	18,5	19,4	20,0	20,7
łódzkie	16,6	14,3	14,5	14,6	13,9	13,9	14,6	15,4	15,9	16,2	16,0
małopolskie	11,2	11,9	9,6	9,5	9,5	9,7	9,9	10,0	9,8	9,9	9,6
mazowieckie	13,3	11,4	10,9	10,0	10,3	10,3	10,7	11,2	10,7	10,6	11,0
opolskie	15,9	13,9	14,7	13,9	14,2	14,2	14,1	14,0	15,4	15,0	15,2
podkarpackie	9,6	8,8	7,5	7,1	7,6	7,8	8,0	8,1	8,7	8,2	8,5
podlaskie	11,4	9,5	9,7	9,3	9,5	10,3	10,5	10,9	10,9	11,1	11,5
pomorskie	16,4	14,5	14,9	14,9	15,1	15,5	15,7	16,7	17,3	17,6	18,0
śląskie	14,6	13,4	13,0	13,4	13,8	14,1	14,8	15,2	16,0	16,1	16,6
świętokrzyskie	13,0	10,8	9,9	9,8	10,6	10,3	10,6	10,8	11,6	12,0	11,8
warmińsko-mazurskie	19,5	16,9	16,3	17,2	17,6	18,3	18,5	20,0	20,4	21,1	21,4
wielkopolskie	12,0	10,3	10,2	10,1	10,2	10,4	10,5	10,9	11,5	12,0	12,5
zachodniopomorskie	18,5	17,0	16,2	17,3	17,6	17,7	18,5	20,0	20,6	21,1	21,2
POLSKA	14,6	13,1	12,5	12,4	12,5	12,7	13,0	13,5	13,8	14,0	14,2

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDR GUS

Wykres 5. Liczba wychowanków przebywających w rodzinach zastępczych na 10 tys. mieszkańców w okresie od 1999 do 2009 r. (wybrane województwa)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDR GUS

Przedstawione powyżej wyniki wskazują na kilka podstawowych prawidłowości, a mianowicie:

1. Reformy systemu pieczy zastępczej (odchodzenie od systemu placówek opiekuńczo-wychowawczych na rzecz rodzinnych form opieki zastępczej) nie przyczyniają się do zmniejszania liczby wychowanków. Przeciwnie, w stosunkowo krótkim okresie czasowym (2003-2009) obserwujemy przyrost wychowanków systemu opieki zastępczej w skali całego kraju. Jest to pośrednio dowód na pogarszanie się kondycji polskiej rodziny oraz brak adekwatnej do potrzeb czasu polityki rodzinnej.
2. Niepokojące jest załamanie w wielu województwach tendencji zmniejszania się liczby wychowanków w placówkach opiekuńczo-wychowawczych, najsilniej w warmińsko-mazurskim, dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, czy pomorskim, przy jednoczesnym wzroście liczby wychowanków w rodzinach zastępczych. Trend ten jeszcze raz potwierdza pogarszanie się kondycji rodzin i systemu ich wsparcia w społecznościach lokalnych.
3. Najsilniejszy wzrost liczby wychowanków systemu opieki zastępczej obserwujemy w regionach, które charakteryzują się zdekonstruowanym historycznie⁴ (lubuskie, warmińsko-mazurskie, pomorskie, zachodniopomorskie) lub cywilizacyjnie⁵ (dolnośląskie, śląskie, łódzkie, opolskie) charakterem rodziny i wspólnoty lokalnej (słabość więzi społecznych, zanik tradycji rodzinnej i wspólnotowej). Jest to dowód na to, że zasadniczy kierunek zmian w polityce społecznej winien zmierzać do priorytetowego potraktowania polityki rodzinnej (głównie ekonomicznego wzmocnienia rodzin) i wzmacniania społeczności lokalnych (zwiększenie potencjału sprzyjającego organizowaniu się społeczności lokalnych).
4. Najniższa liczba wychowanków systemu opieki zastępczej na 10 tys. mieszkańców występuje w województwach o silnej tradycji regionalnej i rodzinnej (małopolskie, podlaskie, podkarpackie). Województwa te najsprawniej odchodzą od zinstytucjonalizowanej opieki zastępczej, co niekoniecznie wiąże się ze znaczącym wzrostem rodzinnych form opieki zastępczej. Może to wskazywać na duży potencjał zasobów wspólnotowych odwołujących się do nieformalnych form wsparcia i naturalnych więzi społecznych.
5. Najbardziej spektakularne obniżenie liczby wychowanków w placówkach opiekuńczo-wychowawczych wystąpiło w województwie mazowieckim (przypuszczalnie jest to związane z lepszym dostępem do infrastruktury wsparcia, dzięki stolicy, w której skupia się m.in. największa liczba specjalistów, instytucji i organizacji pozarządowych zajmujących się problematyką opieki zastępczej) i podlaskim (województwo o tradycyjnych więziach spajających wspólnoty lokalne).
6. Województwo lubelskie sytuuje się bliżej województw tzw. tradycyjnych. Niepokojące jest jednak słabe odchodzenie od zinstytucjonalizowanej formy opieki zastępczej. Może to wskazywać na mały potencjał rozwojowy w lubelskiej rodzinie, konieczny dla podjęcia zadań rodziny zastępczej. Przy niekorzystnych prognozach rozwoju cywilizacyjnego⁶ (w tym względzie niekorzystnie odróżnia się ono od województwa zarówno podlaskiego, a zwłaszcza podkarpackiego, czy małopolskiego), niekorzystnych wskaźnikach demograficznych (wyludnianie się i starzenie społeczeństwa) należy przewidywać stałe pogarszanie się kondycji rodziny w regionie oraz konieczność wzrostu zinstytucjonalizowanej opieki zastępczej.

4 Chodzi m.in. o skutki jałtańskich decyzji, rozstrzygających o mapie politycznej Europy po II wojnie światowej, następstwem czego było przesunięcie granic, ogromne przemieszczenia ludności, które związane były m.in. z zasiedlaniem nowych, przyłączonych do Polski terenów. Powodowało to trudności w integrowaniu się na tych terenach nowych i zróżnicowanych społeczności. Integrację miejscowych wspólnot utrudniał również panujący po wojnie komunistyczny ustrój, centralne sterowanie gospodarką, prześladowania na tle religijnym, przymusowa kolektywizacja itp.

5 Dotyczy to regionów, w których miały miejsce największe przekształcenia gospodarcze (z pewnymi ograniczeniami dotyczy to również innych województw, w tym np. mazowieckiego – głównie ze względu na Warszawę). Jednocześnie są to regiony o tradycyjnie silnych relacjach z Niemcami.

6 Charakterystyka demograficzna ludności województwa lubelskiego wskazuje na: spadek liczby ludności (migracje, szczególnie migracje młodych, dobrze wykształconych, spadek urodzeń), starzenie się społeczeństwa, oraz niekorzystny współczynnik feminizacji (znaczna przewaga kobiet). Sytuację gospodarczą na tle innych województw charakteryzuje *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego na lata 2010-2020: Regiony, Miasta, Obszary wiejskie* (MRR, Warszawa 2010, s. 31). Lubelszczyzna (obok podkarpackiego, świętokrzyskiego, podlaskiego i warmińsko-mazurskiego) uznana została za region cechujący się „niskim (najniższym w skali kraju i UE) poziomem rozwoju (PKB *per capita* wynosi poniżej 80% średniej krajowej), (...) niższym niż reszta kraju poziomem wykształcenia, zapóźnieniami infrastrukturalnymi, niskim poziomem warunków życia (w tym dostępu do dóbr i usług), niską produktywnością wszystkich sektorów gospodarki oraz niską dostępnością transportową”.

W tym kontekście niski wskaźnik bezrobocia w województwie nie obejmuje bezrobocia ukrytego i tzw. szarej strefy zatrudnienia. Niski potencjał gospodarczy regionu jest przyczyną niskiego poziomu życia mieszkańców, ubóstwa i marginalizacji społecznej oraz zawodowej. — Zob. A. Juros, A. Biały, *Lepsze jutro. Diagnoza sytuacji osób opuszczających rodziny zastępcze i placówki opiekuńczo-wychowawcze na Lubelszczyźnie*, s. 8-18.

Ogólnopolska tendencja wydaje się być niepokojąca – liczba wychowanków ciągle rośnie i to w skali całego kraju. Powyższe analizy wskazują, że ogólna kondycja rodzin stale się pogarsza, co w wieloletniej perspektywie nie pozwala optymistycznie patrzeć m.in. na rozwój systemu rodzin zastępczych. Zła sytuacja demograficzna oraz brak spójnej polityki ludnościowej powoduje, że takich rodzin będzie coraz mniej. Jednocześnie słaba koniunktura gospodarcza i rynku pracy może powodować zjawisko tzw. negatywnej motywacji w podejmowaniu się zadań rodziny zastępczej (dominować będą cele ekonomiczne). Powyższe wyniki wskazują jednocześnie, że pozytywne rezultaty będzie można uzyskać poprzez kształtowanie polityki rodzinnej popierającej rodzinę tradycyjną i społeczność wierną tradycjom⁷.

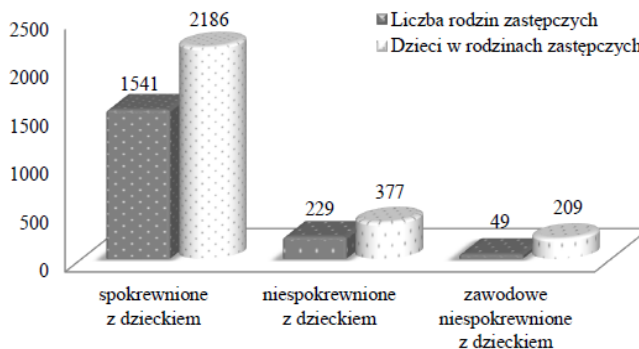
2. Podsumowanie i synteza wyników empirycznych

2.a) Dane ilościowe dotyczące placówek opiekuńczo-wychowawczych i rodzin zastępczych na Lubelszczyźnie

Według Banku Danych Regionalnych Głównego Urzędu Statystycznego (BDR GUS) w 2009 r. na Lubelszczyźnie funkcjonowało 1 819 rodzin zastępczych (w tym 729 na wsi), w których przebywało 2 772 dzieci (w tym 203 dzieci z orzeczeniem o niepełnosprawności). 37,7% rodzin zastępczych to osoby samotne⁸.

W zdecydowanej większości są to rodziny zastępcze spokrewnione z dzieckiem (84,7%). Zazwyczaj są to dziadkowie, bracia lub siostry rodziców naturalnych (ciotki, wujkowie), wreszcie rodzeństwo samych dzieci. Ta kategoria rodzin zastępczych wyraźnie dominuje nad rodzinami niespokrewnionymi z dzieckiem (12,6%), jak i zawodowymi (zob. wykres 6). Te ostatnie stanowią jedynie 2,7% populacji rodzin zastępczych, choć ich liczba w kolejnych latach powoli, ale systematycznie rośnie.

Wykres 6. Rodziny zastępcze i dzieci w rodzinach zastępczych w woj. lubelskim (2009 r.)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDR GUS, www.stat.gov.pl

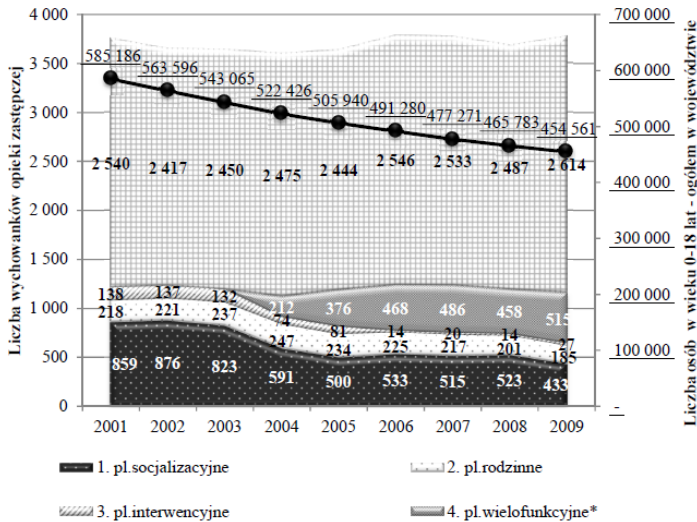
⁷ W tym kontekście negatywnie należy ocenić wprowadzenie *Ustawy z dnia 10 czerwca 2010 r. o zmianie ustawy o przeciwdziałaniu przemocy w rodzinie oraz niektórych innych ustaw* (Dz.U. z 2010, nr 125, poz. 842). Przy złej sytuacji rodzin, braku spójnej polityki rodzinnej ze strony władz jest to ustawa represyjna, jeszcze bardziej osłabiająca rodzinę, poddająca ją ingerencji instytucji, które nie potrafią zrealizować zadań, będących ich własnymi zadaniami statutowymi. Jeśli np. jednymi z głównych instytucji, które zyskują nowe uprawnienia są ośrodki pomocy społecznej (art. 6.1.), to przy zdecydowanym dominowaniu w ich funkcjonowaniu indywidualnej pracy z klientem (dominuje tutaj pomoc finansowa), bardzo rzadkim stosowaniu metod pracy z grupami i praktycznie marginalnych możliwościach, ale także niskich umiejętnościach w zakresie organizowania społeczności (powinno to być podstawowa metoda pomocy społecznej) spotykamy się z sytuacją, w której rodzina jako podstawowa struktura społeczna zostaje poddana kolejnym ograniczeniom, a instytucja, która nie potrafi wypełnić dotychczas na niej ciążących obowiązków dostaje kolejne uprawnienia. Jest to niezgodne z zapisami konstytucyjnymi dotyczącymi zasady pomocniczości.

⁸ Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej (MPiPS) dysponuje nieco innymi danymi niż GUS. Wynika z nich, że w 2009 r. na Lubelszczyźnie funkcjonowało 2 069 rodzin zastępczych (o 250 więcej niż podaje GUS), w których przebywało 2 992 dzieci (o 220 więcej niż podaje GUS). – Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, *MPiPS-03. Sprawozdanie roczne z udzielonych świadczeń pomocy społecznej – pieniężnych, w naturze i usługach za styczeń-grudzień 2009*, www.mpips.gov.pl

Jeśli chodzi o placówki opiekuńczo-wychowawcze to, zgodnie z danymi Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej⁹ oraz Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Lublinie¹⁰ w 2009 r., na terenie województwa lubelskiego funkcjonowało ich 107 (w tym 70 placówek wsparcia dziennego). Opiekę zastępczą w placówkach znalazło 5 428 dzieci (w tym 3 497 w placówkach wsparcia dziennego).

Liczbę wychowanków w placówkach opieki całodobowej oraz rodzinach zastępczych w woj. lubelskim w okresie od 2001 do 2009 roku przedstawia wykres 7.

Wykres 7. Liczba wychowanków opieki zastępczej (dzieci do 18 roku życia) oraz osób w wieku do 18 lat na Lubelszczyźnie w latach 2001-2009

* wychowankowie przebywający całodobowo w placówce wielofunkcyjnej

** dzieci ogółem

Źródło: Opracowanie własne na podstawie BDR GUS

2.b) Ogólne założenia metodologiczne

Badania przeprowadzone zostały w okresie od grudnia 2009 do lipca 2010 roku. Podstawowym celem badawczym była ocena procesu integracji społecznej i zawodowej osób opuszczających rodziny zastępcze i placówki opiekuńczo-wychowawcze na Lubelszczyźnie. Cel ogólny realizowany był poprzez cele szczegółowe, jak zdiagnozowanie: poczucia jakości życia, natężenia niepokoju egzystencjalnego u wychowanków, zainteresowań i planów zawodowych młodych ludzi na przyszłość.

W trakcie przygotowywania badań postawiono sobie m.in. takie pytania badawcze, jak: Czy wychowankowie rodzin zastępczych, placówek opiekuńczo-wychowawczych i już usamodzielnieni są dobrze przygotowywani do podjęcia samodzielnego życia? Czy występują istotne różnice pomiędzy placówkami opieki zastępczej a rodzinami zastępczymi w zakresie przygotowania wychowanków do samodzielnego życia? Czy polityka rodzinna w kraju i regionie skutecznie chroni rodziny przed współczesnymi zagrożeniami (ubóstwo, niestabilny rynek pracy, niekorzystne zmiany demograficzne itp.)?

9 Por. Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, *MPiPS-03. Sprawozdanie roczne z udzielonych świadczeń pomocy społecznej – pieniężnych, w naturze i usługach (2004-2009)*, sprawozdania dostępne są m.in. na stronie Ministerstwa: www.mpips.gov.pl

10 Por. Zespół Obserwatorium Integracji Społecznej, *Diagnoza stanu zastanego Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Lublinie*, s. 68-69, diagnoza dostępna jest na stronie internetowej Obserwatorium Integracji Społecznej ROPS-u w Lublinie: www.obserwatorium.rops.lubelskie.pl.

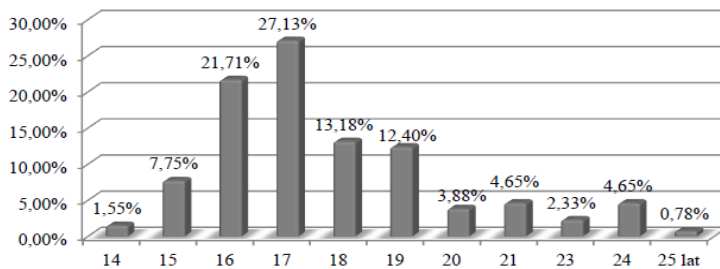
Badania przeprowadzono za pomocą takich narzędzi badawczych, jak: Kwestionariusz Poczucia Jakości Życia¹¹, Skala Niepokoju Egzystencjalnego¹², Wielowymiarowy Kwestionariusz Preferencji¹³, czy Indywidualny Plan Kariery¹⁴. Przedstawione wyniki empiryczne zinterpretowano głównie tabelami krzyżowymi i porównaniem średnich. W analizie zastosowano testy χ^2 , t-studenta oraz jednoczynnikową analizę wariancji ANOVA.

W badaniach uczestniczyły łącznie 142 osoby: 68 wychowanków, biorących udział w projekcie „Lepsze jutro” oraz 73 osoby spoza projektu, dobrane losowo. Po przejściu wszystkich ankiet, pod kątem ich poprawnego wypełnienia, do analizy i interpretacji wyłoniono ostatecznie: z próby celowej N=63 kompletnych ankiet, a z próby losowej N=66.

Przebadano wychowanków różnych form opieki zastępczej lub usamodzielnionych w wieku od 15 do 25 lat. Okres ten wydaje się być najbardziej istotny w procesie usamodzielniania podopiecznego, w czasie którego wychowanek powinien podjąć samodzielne życie (znaleźć pracę, mieszkanie i dokształcać się).

Prawie połowa respondentów to siedemnasto i szesnastoletni wychowankowie rodzin zastępczych oraz placówek opiekuńczo-wychowawczych (Wykres 8). Co czwarta osoba była w wieku 18 lub 19 lat. Co dziesiąty ankietowany był w wieku 15 lub 14 lat. Osoby w wieku 20-25 lat stanowiły ponad 15%.

Wykres 8. Wiek respondentów (N=129)

Źródło: Opracowanie własne

11 Kwestionariusz Poczucia Jakości Życia (KPJŻ) (Schałock i Keith, tłumaczenie i adaptacja A. Juros) mierzy ogólne poczucie jakości życia, które jest sumą czterech cząstkowych wymiarów poczucia jakości życia: Zadowolenia, Umiejętności/Produktywności, Możliwości działania/Niezależności, Przynależności do społeczności/Integracji ze społecznością. Na potrzeby badań opracowano i uzupełniono Kwestionariusz o piąty wymiar: Wsparcie społeczne. — Zob. m.in. A. Juros, *Poczucie jakości życia osób z niepełnosprawnością*, [w:] *Integracja osób niepełnosprawnych w społeczności lokalnej*, red. A. Juros, W. Otrębski, FŚCED, Lublin 1997, s. 297-309.

12 Skala Niepokoju Egzystencjalnego (SNE) mierzy nasilenie niepokoju egzystencjalnego związanego całościowym ujmowaniem życia. — Zob. m.in. A. Juros, *Struktura niepokoju egzystencjalnego*, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin 1987 (nieopublikowana praca doktorska); A. Juros, *Analiza porównawcza zmiennych egzystencjalnych mierzonych kwestionariuszem do badania kryzysu w wartościowaniu (KKW) i Skalą Niepokoju Egzystencjalnego (SNE)*, [w:] *Wybrane zagadnienia z psychologii klinicznej*, red. S. Steuden, Norbertinum, Lublin 1992. A. Juros, *Lęk niezbędny do pełni życia*, „Charaktery” 2003, nr 11, s. 8-12.

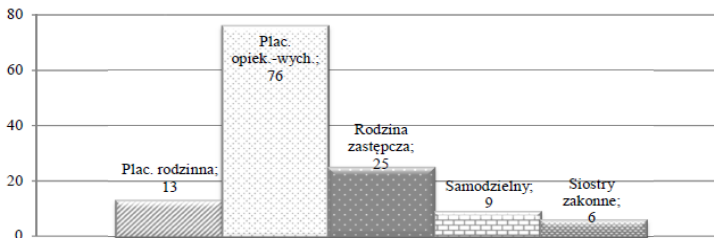
13 Wielowymiarowy Kwestionariusz Preferencji (WKP) pozwala na określenie stopnia nasilenia u respondenta zainteresowań: Językowych, Matematyczno-Logicznych, Praktyczno-Estetycznych, Opiekuńczo-Ustługowych, Kierowniczo-Organizacyjnych, Praktyczno-Technicznych, Biologicznych. Można dzięki niemu określić preferencje osoby dotyczące sposobu i warunków pracy: czy dana osoba może podejmować aktywność zawodową w warunkach związanych z planowaniem bądź improwizowaniem (Planowanie-Improwizacja), a także wymagających słabo bądź silnie stymulującego środowiska pracy (Silna Stymulacja-Słaba Stymulacja). Uzyskany profil zainteresowań badanego można zestawzić z profilami ponad 100 zawodów wskazując najbardziej zgodne z jego zainteresowaniami. — Zob. A. Matczak, A. Jaworowska, A. Ciechanowicz, E. Zalewska, J. Stańczak, *Wielowymiarowy Kwestionariusz Preferencji. Narzędzie do pomiaru zainteresowań zawodowych*. Podręcznik, Pracownia Testów Psychologicznych, Warszawa 2006.

14 Indywidualny Plan Kariery (IPK) — narzędzie opracowane dla Fundacji Rozwoju Demokracji Lokalnej — Regionalny Ośrodek w Lublinie, zmodyfikowane na potrzeby przeprowadzonych badań. Oprócz pytań o informacje, istotne dla budowania kariery zawodowej (np.: wykształcenie, znajomość języków obcych, obsługi komputera, przebyte kursy i szkolenia, osiągnięcia, zainteresowania zawodowe, dotychczasowe doświadczenia zawodowe) mamy pytania otwarte o preferencje egzystencjalne, społeczne i zawodowe wychowanka, analiza jego mocnych i słabych stron oraz wizji kariery w perspektywie 15 najbliższych lat. Trzecia część dotyczy indywidualnego planu działania oraz diagnozy predyspozycji zawodowych.

Ponad połowa badanych pochodziła z całodobowych placówek opiekuńczo-wychowawczych typu socjalizacyjnego, interwencyjnego lub wielofunkcyjnego (Wykres 9). Co piąta osoba przebywała w rodzinie zastępczej. Przewaga liczby wychowanków placówek opieki zastępczej nad rodzinami zastępczymi wynikała, po pierwsze – z potrzeby dobrania takiej próby losowej, która byłaby zbieżna (pod względem wieku, płci, formy opieki zastępczej) z grupą celową, biorącą udział w projekcie¹⁵, po drugie – związana była z trudnością dotarcia do nich z uwagi na ochronę danych osobowych i niski zwrot ankiet pocztowych rozsyłanych za pośrednictwem PCPR-ów i MOPR-ów.

Wykres 9. Podział respondentów ze względu na rodzaj pieczy zastępczej (N=129)

Źródło: Opracowanie własne

Wychowankowie reprezentujący instytucjonalne formy opieki zastępczej stanowili prawie 3/4 respondentów.

2.c) Wybrane wyniki badań

Poczucie jakości życia usamodzielnianych wychowanków

Stwierdzono istotne zależności między konkretnymi formami rodzinnej pieczy zastępczej a poczuciem jakości życia. Ma to istotne znaczenie dla procesu kształtowania rodzinnej pieczy zastępczej, jak i dla działań podejmowanych w procesie usamodzielniania wychowanków przez różne instytucje.

Płeć oraz fakt zatrudnienia nie wpływają istotnie na wysokość poczucia jakości życia. Kategoriami istotnymi okazały się wiek, usamodzielnienie, udział w projekcie wspierającym usamodzielnianie¹⁶, rodzaj i charakter placówki opiekuńczo-wychowawczej w jakiej przebywali wychowankowie.

Ustalono, iż wychowankowie w wieku powyżej 19 lat, mający większą niezależność od systemu pieczy zastępczej, cechują się generalnie wyższym poczuciem jakości życia, (poczucie większej niezależności i możliwości działania). Towarzyszy temu poczucie zadowolenia z możliwości doświadczania własnych umiejętności i produktywności ($p \leq 0,001$). Istotne różnice między usamodzielnionymi a podopiecznymi – 14-17 lat – $p \leq 0,001$; usamodzielnionymi a osobami w wieku 18-19 – $p \leq 0,01$.

Respondenci, którzy nie brali udziału w projekcie znacznie częściej odczuwali niższe poczucie możliwości działania oraz mniejszą niezależność aniżeli uczestnicy projektu ($p \leq 0,01$). Dowodzi to, że jakiegokolwiek przejawy aktywności i otwarcie na nowe możliwości (oferowanie możliwości wychowankom i osobom usamodzielnionym) wpływają na wzrost poczucia jakości życia. Uczestnictwo oraz zaangażowanie w programy integracyjne wpływają na polepszenie oceny własnej sytuacji życiowej. Nie jest to od razu wysokie poczucie jakości życia, ale osoby te zdecydowanie rzadziej doświadczają niskiego poczucia jakości życia. Przypuszczalnie jest to związane nie tylko z udziałem w projekcie i możliwościami, które on stwarza, ale dotyczy szerszej aktywności własnej wychowanków, jak też stymulowanej przez dobrze zorganizowane otoczenie społeczności (indywidualne oddziaływanie opiekunów, praca psychologa, pedagoga, wychowawcy).

Biorący udział w projekcie wychowankowie nie różnią się w przeżywaniu niepokoju egzystencjalnego w żadnej z jego sfer w stosunku do tych, którzy nie brali w nim udziału. Niepokój egzystencjalny jest w większej mierze wynikiem własnego

¹⁵ W grupie tej dominowały osoby głównie z placówek opiekuńczo-wychowawczych. Rekrutacja do projektu odbywała się niezależnie od autorów, którzy byli odpowiedzialni jedynie za realizację badań.

¹⁶ Chodzi o projekt „Lepsze jutro” (więcej na temat projektu: <http://www.lepszejutro.lublin.pl/> [dostęp: 12 grudnia 2010 r.]).

ustosunkowania do siebie samego, w tym kim się jest, jakie ma się relacje z innymi ludźmi, z otaczającą rzeczywistością, również tą przyrodniczą. Jest to pośrednio potwierdzeniem istotnej roli oddziaływania zewnętrznego (realnych możliwości działania) w przypadku kształtowania poczucia jakości życia.

Rodzaj placówki opiekuńczo wychowawczej (publiczna/niepubliczna) ma istotne znaczenie dla przeżywania poczucia jakości życia ($p \leq 0,004$). Dwie trzecie respondentów z niepublicznych placówek opiekuńczo-wychowawczych doświadczają wysokiego poczucia jakości życia, podczas gdy z placówek publicznych zaledwie jedna czwarta osób (26,5%), aż 42,2% tych ostatnich odczuwa niskie poczucie jakości życia.

Publiczny/niepubliczny charakter placówki opiekuńczo-wychowawczej wpływa ponadto na poczucie umiejętności i bliskie mu poczucie produktywności ($p \leq 0,015$). Więcej wychowanków niepublicznych aniżeli publicznych placówek opiekuńczo-wychowawczych ma wysokie (50,0% do 24,1%) i średnie (41,7% do 33,7%) poczucie umiejętności i produktywności. Wychowanków tych instytucji różni także poziom doświadczanego wsparcia społecznego ($p \leq 0,008$). Zdecydowanie częściej średnie, a także wysokie poczucie wsparcia społecznego mają wychowankowie z niepublicznych jednostek.

Na sposób przeżywania poczucia jakości życia wpływa forma opieki zastępczej (placówka opiekuńczo-wychowawcza, rodzinny dom dziecka, rodzina zastępcza, usamodzielnienie) ($p \leq 0,003$). Najbardziej różnica ta widoczna jest między opiniami wychowanków placówek opiekuńczo-wychowawczych typu socjalizacyjnego, interwencyjnego i wielofunkcyjnego a stanowiskiem wychowanków placówek prowadzonych przez siostry zakonne ($p \leq 0,02$). Zdecydowana większość wychowanków przebywających w domach prowadzonych przez siostry zakonne ma wysoki poziom poczucia jakości życia. Tendencję podobną, choć nieistotną statystycznie obserwujemy dla pozostałych grup. Interpretacja jest skomplikowana, gdyż można stawiać przynajmniej dwie hipotezy: pierwsza, że w placówkach opiekuńczo wychowawczych przebywają wychowankowie znajdujący się w najtrudniejszej sytuacji życiowej, o największych problemach; druga, że charakter organizacyjny tego typu placówek uniemożliwia osiągnięcie wysokiego poczucia jakości życia. Podobna tendencja ujawniła się w przypadku podskali: poczucie umiejętności ($p \leq 0,002$). Różnice statystycznie istotne wystąpiły między grupami wychowanków z placówek opiekuńczo-wychowawczych a prowadzonych przez siostry zakonne ($p \leq 0,01$).

Istnieje zależność między formą sprawowanej opieki a poczuciem wsparcia społecznego ($p \leq 0,004$). Najwyższe różnice wystąpiły między wychowankami placówek opiekuńczo-wychowawczych a wychowankami placówek prowadzonych przez siostry zakonne ($p \leq 0,005$). Ci ostatni częściej charakteryzowali się wysokim poczuciem wsparcia społecznego (83,3%). Jeszcze silniej powyższa zależność uwidoczniła się w przypadku podskali poczucia zadowolenia, satysfakcji z własnego życia ($p \leq 0,002$). Z tym, że istotne statystycznie różnice ujawniły się nie tylko między dwoma poprzednimi grupami wychowanków (placówki opiekuńczo-wychowawcze – placówki prowadzone przez siostry zakonne ($p \leq 0,03$), ale także między podopiecznymi placówek opiekuńczo-wychowawczych, a wychowankami placówek typu rodzinnego ($p \leq 0,03$). W przypadku tych ostatnich 69,2% uzyskało wyniki wysokie.

Istotne zależności ujawniły się ponadto pomiędzy formą opieki zastępczej a poczuciem możliwości działania/niezależności ($p \leq 0,008$). Różnice wystąpiły głównie między podopiecznymi placówek opiekuńczo-wychowawczych a wychowankami usamodzielnionymi ($p \leq 0,02$). Osoby usamodzielnione częściej miały wysokie wyniki (67%) wskazujące na silne poczucie możliwości działania zapewniającego im jednocześnie poczucie niezależności.

Największy wpływ na poczucie jakości życia wydaje się mieć forma świadczonej opieki wynikającej ze statusu placówki oraz podmiotu ją prowadzącego. W procesie usamodzielniania istotny okazuje się zakres niezależności i możliwości samodzielnego działania jakie stwarza się wychowankowi. Istotne jest także wsparcie społeczne udzielane mu w procesie integracji społecznej. Najniższe wyniki uzyskują wychowankowie tych placówek opiekuńczo-wychowawczych, które mają status jednostek publicznych a ich organem prowadzącym są samorządy.

Niepokój egzystencjalny usamodzielnianych wychowanków

Niepokój egzystencjalny przeżywają wszyscy ludzie. Jego forma i nasilenie zależy od tego, jaki stosunek wobec siebie, innych, czy natury zajmie dana osoba. Ustosunkowanie podlega wielu uwarunkowaniom, w tym także środowiskowym. To, jak wyrażamy ten niepokój, za pomocą jakich słów go nazywamy, jaką formę przyjmuje on w naszych przeżyciach, jest efektem naszego ustosunkowania się do sensu życia, jego przygodności oraz doskonałości. Świadome przeżywanie tego

niepokoju pozwala na głębsze poznanie siebie, na pełniejsze odkrywanie istoty własnej egzystencji w tym, co wyznacza jej pozytywną naturę, i tym, co ją determinuje. Jest on rezultatem poczucia zagrożenia własnej egzystencji z jej głównymi elementami: odniesieniem do siebie (spełnieniem siebie, otwarciem na przyszłość i śmiertelność), do innych i do natury. W podstawowej formie odniesienia do siebie przybiera formę lęku przed winą i potępieniem, lęku przed pustką i bezsenssem oraz lęku przed losem i śmiercią.

Osoby usamodzielniane, podobnie jak wszyscy, doświadczają niepokoju egzystencjalnego. Sytuacja psychospołeczna spowodowana koniecznością przebywania w systemie pieczy zastępczej wiąże się ze specyficznym przeżywaniem własnej egzystencji. Ten wymiar funkcjonowania osób usamodzielnianych rzutuje na pozostałe sfery życia. Choć w swoim zasadniczym rdzeniu nie poddaje się czynnikom środowiskowym (korelacja z innymi zmiennymi psychologicznymi jest niska lub nieistotna) to jednak może przybierać formę neurotyczną, powodującą niekorzystne skutki w funkcjonowaniu osoby w jej integracji wewnętrznej, społecznej i zawodowej. Stąd ważne jest przesledzenie zależności, jakie ujawniają się pomiędzy czynnikami niepokoju egzystencjalnego a pozostałymi zmiennymi istotnymi dla systemu pieczy zastępczej.

Zmienną różnicującą przeżywanie niepokoju egzystencjalnego jest stopień usamodzielnienia i rodzaj placówki systemu opieki zastępczej, w której badany przebywa (rodzinny dom dziecka, rodzina zastępcza, placówka prowadzona przez siostry zakonne, placówka opiekuńczo-wychowawcza).

Różnice ujawniły się w zakresie znacząco niższego lęku ustosunkowania do samego siebie osób usamodzielnionych i badanych z rodzin zastępczych w stosunku do badanych z pozostałych form pieczy zastępczej ($p \leq 0,01$) (E; $p \leq 0,02$). Badani z placówek opiekuńczo-wychowawczych i rodzinnych domów dziecka częściej uzyskiwali wyniki średnie lub wysokie (odpowiednio 75% i 84%).

Osoby przebywające w rodzinach zastępczych i usamodzielnione rzadziej doświadczają lęku przed winą, śmiercią i umieraniem. Znacznie rzadziej mają średnie i wysokie nasilenie lęku przed winą i potępieniem (E1) ($p \leq 0,05$). Życie oceniają jako owocne, pożyteczne, wierzą że uchronią w nim swoje ideały. Przejawiają aktywny mechanizm funkcjonowania w przyjętej postawie do życia. Znacznie rzadziej mają średnie i wysokie nasilenie lęku przed losem i śmiercią (E3) ($p \leq 0,02$) w stosunku do osób z placówek opiekuńczo-wychowawczych ($p \leq 0,04$). Rzadko odczuwają lęk przed własną śmiercią, przed nagłym jej nadejściem. Nie niepokoją się perspektywą starości, cierpienia, możliwością zachorowania na ciężką chorobę oraz tym, co nastąpi po śmierci. Rzadziej koncentrują się na sobie.

Osoby usamodzielnione, rzadziej badani z rodzin zastępczych, mają znacząco niższy lęk ustosunkowania do innych (M) ($p \leq 0,02$). Pozostałe osoby znacznie częściej odczuwają wysoki poziom tego niepokoju, co przejawia się lękiem przed innością, przed konfrontacją i brakiem oparcia, przed bliskością i otwartością oraz przed powierzchownością i brakiem więzi międzyludzkich. Najbardziej różnica ta ujawnia się w częstości doświadczania lęku przed bliskością i otwartością (M3) ($p \leq 0,02$). Przebywający w rodzinach zastępczych rzadziej, w stosunku do osób z placówek opiekuńczo-wychowawczych, mają średnie i wysokie nasilenie tego lęku ($p \leq 0,02$). Częściej doświadczają spokoju o to, że będą innym ludziom potrzebni, że mogą liczyć na pomoc innych ludzi, że ich stosunki z innymi ludźmi będą dobrze się układały, będą przyjacielskie, z głębokimi więzami, że ich relacje z innymi są szczerze. Rzadko także niepokoją się, że inni mają duży wpływ na nich. Osoby przebywające w rodzinach zastępczych rzadziej mają średnie i wysokie nasilenie lęku o powierzchowność i brak więzi międzyludzkiej (M4) ($p \leq 0,05$). Czyli rzadziej doświadczają lęku przed odrzuceniem, że ulegną złym wpływom innych ludzi, że ich kontakty międzyludzkie są powierzchowne. Rzadziej lękają się braku porozumienia między ludźmi, przyjaźni, że nie dość mocno kochają innych.

Płeć nie różnicuje badanych w żadnej z trzech sfer lęku egzystencjalnego (wynik ogólny dla czynników danej sfery, odniesienia do siebie, do innych, do świata natury i przyrody). Także takie zmienne, jak: zatrudnienie, udział w projekcie, rodzaj placówki (publiczna/niepubliczna) nie różnicują osób w przeżywaniu niepokoju egzystencjalnego. Wiek zasadniczo nie wpływa na przeżywanie niepokoju egzystencjalnego w tej grupie badanych. Jedynie wówczas, gdy podzielono badanych na trzy grupy wiekowe (14-17; 18-19 lat i 20-25 lat), różnice w lęku przed winą i potępieniem (E1), lęku przed konfrontacją i brakiem oparcia (M2) stwierdzono między usamodzielnionymi a osobami z pozostałych przedziałów wiekowych.

Wielowymiarowy Kwestionariusz Preferencji i Indywidualny Plan Kariery

Poziom zainteresowań i preferencje zawodowe mierzone Wielowymiarowym Kwestionariuszem Preferencji okazały się zależne przede wszystkim od płci. Takie zmienne, jak: wiek, udział w projekcie „Lepsze jutro”, rodzaj placówki, czy forma opieki zastępczej, nie mają wpływu na poziom preferencji zawodowych.

Płeć miała istotny wpływ w 3 z 7 skal na rozkład wyników. Kobiety osiągały wysokie wyniki w przypadku zainteresowań praktyczno-estetycznych i opiekuńczo-usługowych. Mężczyźni natomiast najlepsze wyniki uzyskiwali w skali zainteresowań praktyczno-technicznych. U ponad połowy wychowanków opieki zastępczej (58,1%) występowały sprecyzowane zainteresowania zawodowe (wychowanek osiągał wysoki stopień zainteresowań co najmniej w 1-3 skalach na 7). Wśród przebadanych występował ponadto relatywnie duży odsetek osób (31,0%), które nie miały jeszcze sprecyzowanych preferencji zawodowych (w żadnej z 7 skal nie osiągnęli najwyższego wyniku, który pozwoliłby ocenić, co ich wyróżnia i w jakim mniej więcej zawodzie czułoby się najlepiej). Wysokie wyniki w konkretnym typie zainteresowań były nie tyle wynikiem racjonalnej oceny zarówno własnych aspiracji, marzeń i posiadanych kompetencji, ile aktualnej sytuacji społecznej, w której wychowanek się znajdował (uczestnik systemu opieki zastępczej).

Z kolei analiza Indywidualnych Planów Kariery (IPK) wykazała, że większość wychowanków ma niską samoocenę, polegającą na trudności nawiązywania prawidłowych relacji społecznych i lękiem przed tym, co przyniesie przyszłość. Zdecydowana większość respondentów przeżywała rozstanie ze swoją rodziną – towarzyszyło im charakterystyczne poczucie „sieroctwa społecznego”. Najmocniej uwidoczniło się to u osób pochodzących z rodzin dysfunkcyjnych (np. nadużywanie alkoholu przez rodziców). Z problemem rozstania z biologiczną rodziną zmagali się wychowankowie zarówno placówek opiekuńczo-wychowawczych, rodzinnych domów dziecka, jak i rodzin zastępczych. Jednak najmocniej odczuwali go wychowankowie „dużych placówek”¹⁷. Negatywny wpływ traumatycznych przeżyć z okresu dzieciństwa najsilniej wpływa na sferę emocjonalną – wychowankowie źle oceniali atmosferę swojego domu, czuli się bardziej osamotnieni i mieli problemy w nawiązywaniu kontaktów interpersonalnych¹⁸.

Wyniki IPK wskazują, że podopieczni opieki zastępczej mają słabą orientację na rynku pracy. Wybory są zwykle efektem krótkoterminowych planów. Koncentrują się przede wszystkim na realizacji bieżących celów i zadań. Przy wyborze szkoły zawodowej, liceum, technikum, studiów lub zawodu kierują się raczej subiektywną atrakcyjnością, mniej użytecznością wynikającą z możliwości, np. znalezienia w przyszłości pracy. Może to wynikać z ubogiej oferty dydaktycznej szkoły wychowanka. Uczniowie wskazywali zwłaszcza zawody: fryzjer/fryzjerka, kucharz, mechanik samochodowy. Co prawda na rynku pracy jest zapotrzebowanie na tego typu pracowników, jednak popyt na nich powoli maleje. Urzędy pracy sygnalizują duże zapotrzebowanie na inne zawody, w których brakuje chętnych i wykwalifikowanych kandydatów.

Osobom potrafiącym planować własną karierę towarzyszy poczucie bycia kreatorem własnego losu oraz poczucie własnej wartości. Świadomy wybór własnej drogi zawodowej ma istotne znaczenie w procesie integracji zawodowej – wzmacnia poczucie satysfakcji i zadowolenia z podejmowanych działań. Umiejętność wybierania zawodu, który chciałoby się w przyszłości realizować, jest pierwszym krokiem do osiągnięcia sukcesu zawodowego. Tymczasem wyniki respondentów dotyczące planowania kariery zawodowej w perspektywie najbliższych 15 lat miały charakter ogólnikowy.

Analizy IPK wskazują ponadto, że wychowankowie opieki zastępczej mają problemy z motywacją do podejmowania podstawowych i ważnych dla nich działań: nie chcą/nie lubią sprzątać, gotować, uczyć się, podejmować samodzielnych decyzji (na etapie usamodzielniania się). U wielu wychowanków występuje brak samo-obowiązkowości, samodyscypliny – jednym słowem – mają problem z samodzielnością, boją się jej. Zaburzenia związane z brakiem ukształtowanej samodyscypliny mogą być jednym z czynników utrudniających wychowankom osiągnięcie zdrowia psychicznego i duchowego. Codzienne

17 Długotrwałe przebywanie w placówkach instytucjonalnych pozbawia dzieci niezbędnych więzi emocjonalnych i zaburza rozwój umiejętności społecznych, zakłóca rozwój intelektualny i poznawczy oraz utrudnia nawiązywanie trwałych relacji z innymi. – Por. B. Gudbrandsson, *Dzieci w instytucjach opiekuńczych: zapobieganie instytucjonalizacji i alternatywne formy opieki w krajach europejskich*, tłum. A. Nowak, „Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2006, nr 17; J. Sokołowska, *Postawy rodzicielskie usamodzielnionych wychowanków domu dziecka*, [w:] *Rodzina polska na przełomie wieków*, red. J. Żebrowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2001, s. 176-191; J. Sokołowska, *Relacje małżeńskie byłych wychowanków domu dziecka*, „Auxilium Sociale. Wsparcie Społeczne” 2001, nr 3-4, s. 194-199.

18 Por. J. Sokołowska, *Organizacja życia rodzinnego byłych wychowanków domu dziecka*, „Auxilium Sociale. Wsparcie Społeczne” 2003, nr 1, s. 71.

obowiązki (np. utrzymanie czystości w pokoju, miejscu zamieszkania, pomaganie w przygotowywaniu posiłków) mogą być przez nich postrzegane jako coś przykrego.

U wielu badanych osób występuje silne dążenie do jak najszybszego usamodzielnienia (tendencja ta występowała szczególnie u wychowanków dużych placówek opiekuńczo-wychowawczych, w mniejszym stopniu rodzinnych domów dziecka, czy rodzin zastępczych), któremu często towarzyszą silne obawy. Jest to w dużej mierze rezultatem dotychczasowego systemu instytucjonalnego, w którym wychowanka przystosowuje się do instytucji, do planów tej instytucji, jej systemu organizacyjnego. Takie oddziaływanie jest skuteczne w okresie dziecięcym, kiedy wychowanek nabywa kompetencje, natomiast jest nieskuteczne i demobilizujące w fazie wykształcania się tożsamości dorastającego do samodzielności młodego człowieka, który ma wziąć odpowiedzialność za samego siebie. Stwierdzono również, że wychowankom najczęściej brakuje asertywności (występującej wraz z niskim poczuciem własnej wartości). Dotyczy to również osób usamodzielnionych, które mają już bardziej sprecyzowane plany życiowe i zawodowe oraz cechują się większą zaradnością, mają bogatsze doświadczenia.

Potrzebne jest dalsze wsparcie psychologów oraz doradców zawodowych. Dotyczy to w szczególności wychowanków, którzy nie mają praktycznie żadnego wsparcia od swojej rodziny. Wchodzący w dorosłe życie młody człowiek przeżywa wiele rozterek, musi się zmagać z licznymi problemami, nie ze wszystkimi jest w stanie sobie poradzić, a często nawet nie ma do kogo zwrócić się o wsparcie (głównie emocjonalne i psychiczne – należy bowiem zauważyć, że wychowankowie opieki zastępczej zwykle z trudem nawiązują bliskie relacje, gdyż przeraża je lęk przed odrzuceniem, którego doznali już np. ze strony swoich rodziców). W prawidłowo funkcjonującej rodzinie naturalne oparcie fizyczne, psychiczne i duchowe stanowią najbliższe osoby: rodzeństwo, małżonek, rodzice, dziadkowie. Wsparcie emocjonalne i psychiczne najlepiej można uzyskać w prawidłowo funkcjonującej rodzinie i wydaje się być ono niekiedy ważniejsze niż pomoc finansowa, czy materialna. Brak tego rodzaju wsparcia może mieć dla podopiecznego negatywne skutki, chociażby w postaci popadania w różne choroby związane z zaburzeniami psychicznymi, czy stany depresyjne, lękowe, nerwicowe.

3. Działania samopomocowe i partnerstwo lokalne na rzecz osoby usamodzielnianej opuszczającej system opieki zastępczej

Rodzina jest podstawową komórką wspólnoty lokalnej i będzie nią niezależnie od charakteru dokonujących się w życiu społecznym zmian. Z natury broni godności, podmiotowości prawnej i zupełności swych członków. Jeśli nie spełnia tej roli, to należy te funkcje odbudować. W przypadku rodzin wychowanków pieczy zastępczej, odbudowywanie potencjału ich naturalnych rodzin winno być zadaniem m.in. asystenta rodziny. Procesy organizowania społeczności, inicjowane przez pracowników socjalnych, winny zmierzać do zbudowania takiego potencjału społeczności lokalnej, aby była ona zdolna przyjąć swojego członka (wychowanka pieczy zastępczej) w momencie jego usamodzielniania oraz być pozytywnym punktem odniesienia, do którego można się odwoływać, wracać. Winno tak być niezależnie od tego czy osoba usamodzielniana wybierze możliwość życia w innej społeczności, powróci do rodziny pierwotnej, czy też będzie kształtowała swoje życie w tej społeczności poza swoją rodziną.

Osoba usamodzielniana (oraz jej rodzina) pozbawiona formalnego i nieformalnego wsparcia ma ograniczoną wizję swojego dalszego życia. Ważne jest podjęcie planowania własnego życia. Całościowe Planowanie Życia (CPŻ)¹⁹ z założenia jest procesem odróżniającym się i niezależnym od planowania usług. Organizator tego procesu działa jak katalizator przededefiniowania relacji pomiędzy osobą, zasobami jej otoczenia i społecznością lokalną. Jest to wynikiem tworzenia szerszej wizji tego, co możliwe (unika się koncentracji na brakach i problemach) oraz odnowionych osobistych relacji.

CPŻ jest jednym ze sposobów budowania wspólnoty w społeczności lokalnej a zarazem procesem, poprzez który osoba usamodzielniana włącza się w społeczność. Zmierza do przezwyciężenia bierności oraz podniesienia poczucia jakości życia osób usamodzielnianych. Włącza osobę usamodzielnianą w centrum procesu ustalania celów i planów. Daje możliwość zaangażowania się członków rodziny, przyjaciół, znajomych oraz osób z szerszej społeczności w proces, w którym są równorzęd-

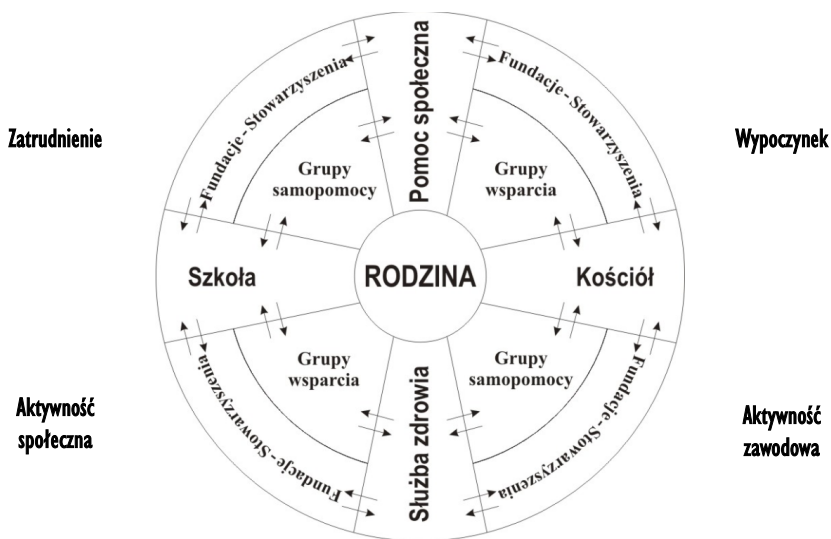
¹⁹ Całościowe Planowanie Życia (CPŻ) – metoda przekraczania trudnych sytuacji życiowych przez osoby usamodzielniane. Omówiona pierwotnie w następujących publikacjach: *Integracja osób niepełnosprawnych w społeczności lokalnej*, A. Juros, W. Otrębski, FECD/EDS, Lublin 1997; W. E., Kiernan, *Zatrudnienie osób niepełnosprawnych a polityka społeczna państwa*, „LOS – Czasopismo Samopomocy Społecznej” 1998, nr 2 (25), s. 20-23; W. E. Kiernan, *Zmiany w postrzeganiu osób z niepełnosprawnością*, „LOS – Czasopismo Samopomocy Społecznej” 1998, nr 3 (26), s. 20-23; W. E. Kiernan, *Polityka społeczna i rehabilitacja na poziomie lokalnym*, „LOS – Czasopismo Samopomocy Społecznej” 1998, nr 4 (27), s. 20-23.

nymi partnerami dla osób zawodowo wspierających osobę usamodzielnianą. CPŻ jest czymś więcej aniżeli tylko spotkaniem, jest procesem społecznej zmiany. Skuteczność planowania zależy od stworzonego kręgu osób (grupy wsparcia) zaangażowanych w poszukiwanie takich warunków, które dają możliwość realizacji planów (marzeń).

CPŻ to proces wspierania osoby w tworzeniu wizji tego, kim chciałaby być i co chciałaby robić. Podkreśla się wagę osobistych wyborów, talentów i marzeń, natomiast na plan dalszy schodzą potrzeby/ograniczenia. Uczucie się jak osoba pragnie żyć wyprzedza identyfikację potrzeb wymagających zaspokojenia. To osoba zainteresowana a nie profesjonalista ma posiadać pełną kontrolę nad procesem. Przy wszystkich swych zaletach CPŻ nie zastępuje tradycyjnych form pomocy (np. instytucjonalnej, czy też wsparcia finansowego). Możliwość realizowania tego, co jest dla osoby ważne powoduje, że wiele dotychczasowych negatywnych zachowań, określanych jako niemożliwe do usunięcia, samorzutnie zanika.

Upraszczając, rzeczywistość społeczności lokalnej można przedstawić ją w postaci koła (Rys. 1)²⁰.

Rysunek. 1. Elementy porządku społecznego istotne w procesie usamodzielniania wychowanków systemu pieczy zastępczej

Źródło: *Integracja osób niepełnosprawnych w społeczności lokalnej*, s. 23.

Rodzina znajduje się w centrum, gdyż jest pierwowzorem grupy samopomocowej. Wszelka natomiast działalność grup samopomocowych, grup wsparcia, organizacji pozarządowych oraz instytucji prywatnych, samorządowych i rządowych powinna, przebiegać zgodnie z zasadą subsydiarności (pomocniczości), w umacnianiu rodziny i poszczególnych jej członków. Powinna to być pomoc uzupełniająca, świadczona samoorganizującemu się społeczeństwu. Osoba usamodzielniana i jej rodzina może uzyskać tę pomoc uczestnicząc m.in. w różnych formach życia społecznego, które są inicjowane przez grupy i organizacje społeczne. Takie zorganizowanie społeczności umożliwia członkom rodziny (także osobie usamodzielnianej) na uzyskanie właściwego zatrudnienia, na aktywność społeczną i wypoczynek.

Formą samoorganizacji są stowarzyszenia i fundacje, będące często wynikiem działań samopomocowych. Jednak ze względu na ryzyko ich instytucjonalizacji warto dbać w społeczności o to, aby istniały takie warunki, które nie będą zmuszały od razu do formalizowania działań samopomocowych.

Zadaniem działań instytucjonalnych realizowanych np. przez pomoc społeczną, służbę zdrowia, oświatę czy nawet Kościół oraz inne związki wyznaniowe jest zwiększanie stopnia współpracy z grupami osób podejmujących działania samopomocowe.

²⁰ Zob. *Integracja osób niepełnosprawnych w społeczności lokalnej*.

Przykładowo Powiatowe Centra Pomocy Rodzinie, do których obowiązków należy zapewnienie pomocy i usług specjalistycznych, winny wpierv wspierać i animować różne inicjatywy samopomocowe (zwłaszcza te funkcjonujące na poziomie podstawowym gminy, współdziałając z odpowiednimi służbami gminnym), a dopiero w ostateczności same świadczyć usługi.

Wiele organizacji pozarządowych (także tych wspierających wychowanków pieczy zastępczej) swój początek ma w indywidualnych lub grupowych próbach zaradzenia niepowodzeniu, nieszczęściom, które dotknęły konkretną osobę lub grupę osób. Podejmowana przez grupy samopomocowe lub organizacje pozarządowe aktywność (misja, cele) zmierza do przekroczenia niepowodzeń, nieszczęść i – wynikającej z nich – izolacji społecznej. Nie wszystkie ograniczenia są łatwe do przekroczenia. Nic więc dziwnego, że w takiej sytuacji członkowie stowarzyszeń, grup, inicjatyw na drugim miejscu – po problemie, na którym koncentruje się działalność ich organizacji – stawiają kontekst duchowy, religijny, który motywuje ich do przekraczania niepowodzeń, nieszczęść, inspiruje ich w kierunku pozytywnego myślenia o sobie, pozwala im przekroczyć własne ja, na którym – w sytuacji niepowodzenia i nieszczęścia – każdy człowiek ma skłonność się koncentrować. W ten sposób przekraczają one ograniczenia opieki instytucjonalnej, koncentrując się na procedurach i ograniczonych zakresie swych kompetencji.

Wiele niepowodzeń organizacji zrzeszających osoby potrzebujące (także usamodzielniane), zwłaszcza w kontakcie z urzędnikami administracji, jest wynikiem niezrozumienia podstawowych potrzeb tych grup ludzi. Nie dostrzega się, że potrzeby te są takie same jak innych ludzi, a szczególnie ważną potrzebą jest otrzymywanie i dzielenie się z innymi życzliwością i miłością. Parafrazując sformułowania Rosemary F. Dybwad można powiedzieć, że: „jesteśmy zbyt skoncentrowani na tym, co sami możemy zrobić dla osób usamodzielnianych (najczęściej jako profesjonalści, urzędnicy widzimy naszą bezsilność i bezradność, ograniczenia środków materialnych i finansowych w walce z problemami – przyp. A. J.), a zbyt mało na tym, w czym możemy im pomóc w ich działaniach na rzecz innych”²¹.

Potrzeba działania, szczególnie na rzecz innych, jest głębokim pragnieniem osób, których uczestnictwo w życiu społecznym w jakiegokolwiek sposób zostało ograniczone. Nowatorskie rozwiązania dotyczące kwestii społecznych napotykały zwykle w początkowym okresie na opór ogółu ludzi, którzy wolą obcować z czymś sobie znanym, choć bolesnym, aniżeli decydować się na coś, co jest nieznanne, choć w dalszej perspektywie poprawiające ich osobistą sytuację i funkcjonowanie społeczeństwa. Przykładem może być rodzina osoby usamodzielnianej, która spotykając się z propozycją zmiany dotychczasowej sytuacji broni dotychczasowego układu panującego w rodzinie. Ten etap w działaniu ludzi zaangażowanych w życie społeczne wymaga samozaparcia i akceptacji tego, że będziemy niezrozumiani nawet przez najbliższe sobie osoby. Tak pojmowane niepowodzenia nie mogą być utożsamiane z porażką. Są bowiem elementem walki o solidarność między-ludzką, o twórcze uczestnictwo w życiu społecznym.

Autentycznie społeczne formy samopomocy są odpowiedzią na wszechogarniającą człowieka bezsilność, bezradność i beznadziejność w zetknięciu z osobistym nieszczęściem, czy też niepowodzeniem życiowym. Samopomoc społeczna stara się odbudowywać zaufanie ludzi względem siebie samych i innych. Dzieje się tak pomimo braku wiary otoczenia w ludzi zaangażowanych w budowanie samopomocy, w ich najbliższych. Spotykamy się z tym między innymi w przypadku rodziców dziecka usamodzielnianego, zepchniętych przez nieszczęście, które ich dotknęło, na skraj życia społecznego, alkoholika poszukującego ratunku w sytuacji całkowitego upadku, społeczności wiejskiej, o której mówi się, że od strony gospodarce czy też kulturalnej została „zapomniana przez Pana Boga”. Ludzie, którzy starają się stale odbudowywać i budować zaufanie do siebie i innych udowadniają swoim życiem, że Pan Bóg nie zapomniał o nich. Stale dążą do odbudowania nadziei swojej i ludzi, na rzecz których chcą bezinteresownie pracować.

Niepowodzenia ludzi zaangażowanych w działalność organizacji samopomocy społecznej często są spowodowane tym, że nie są oni traktowani jako partnerzy w życiu społecznym. Otoczenie jest skłonne coś dawać, ale już z dużymi oporami podejmuje współpracę, współdziałanie, a praktycznie nie chce otwierać się na inicjatywy przedstawicieli grup samopomocowych, na to, że to one mogą coś dać. Niepowodzenie nie jest porażką. Trzeba akceptować ryzyko przedsięwzięć i przekraczać jednostkowe niepowodzenia w życiu społecznym, zarówno nasze własne, jak i innych, a zwłaszcza tych najbardziej potrzebujących.

21 R. F. Dybwad, *Perspectives on a Parent Movements. The revolt of parents of children with intellectual limitations*, Brookline Books, [Cambridge] 1990, p. 177.

Dużą szansę przełamania niekorzystnego trendu w zakresie polityki społecznej państwa w stosunku do osób usamodzielnianych stanowi przygotowywana *Ustawa*²², ciesząca się dużym poparciem społecznym. W świetle zapisów proponowanej ustawy osoby usamodzielniane uzyskają znaczące środowiskowe wsparcie. Wymaga to jednak zaistnienia *systemu* oraz *sieci* powiązań pomiędzy instytucjami, organizacjami i ludźmi, a odpowiedzialność za jego tworzenie spoczywa na samorządzie gminnym wspieranym przez wyższe szczeble administracyjne. System ten ma być elementem spójnej lokalnej strategii wsparcia rodziny. Wymaga ona spojrzenia ponadresortowego i ścisłego współdziałania oświaty, kultury, struktur zdrowia, pomocy społecznej, bezpieczeństwa (m.in. policja), kościoła w działaniach na rzecz konkretnej osoby. Dzisiaj ta współpraca wydaje się być jeszcze ułomna i opiera się raczej na konflikcie interesów, który sprowadza się do poszerzania swoich kompetencji i walki o idące za tym pieniądze. Obecnie mamy do czynienia z paradoksalną sytuacją – niemal każda instytucja pretenduje do tego, by posiadać własną strategię rozwoju oraz indywidualny plan pomocy, indywidualny plan nauczania, indywidualny plan rehabilitacji. Rzadko która jednak strategia zawiera rzetelne odniesienia do strategii wyższego i niższego rzędu. Natomiast tzw. indywidualne plany pracy z osobą odzwierciedlają myślenie kategoriami oferty instytucji, w nikłym natomiast stopniu wychodzą z punktu widzenia osoby, jej rodziny, ich aspiracji, marzeń, celów ogólnie mówiąc całościowego planowania życia osoby usamodzielnianej.

Zadaniem polityki społecznej jest z jednej strony stwarzanie jednostkom możliwości integralnego rozwoju, z drugiej zaś możliwości uczestnictwa jednostki, rodziny, ruchów i organizacji pozarządowych w sprawowaniu władzy poprzez udział w różnych forach i wspólnotach. Polityka społeczna odpowiada bowiem za ukształtowanie warunków, dzięki którym zapewniony zostanie integralny rozwój osoby w wolnym porządku społecznym (równowaga między wzrostem gospodarczym, społecznym a inicjatywą i wolnością osobistą). Jednocześnie uczy, jak bezpośrednio lub pośrednio wpływać na struktury społeczne.

Z perspektywy zrównoważonego rozwoju społecznego i gospodarczego chodzi o takie analizy i kształtowanie warunków, które sprzyjają opartemu na wolności osoby zaspakajaniu potrzeb w zakresie: wychowania i edukacji, pracy i zatrudnienia, pomocy społecznej i pracy socjalnej, profilaktyki zdrowotnej i radzenia sobie w sytuacji choroby, kultury i rozwoju duchowego. Sama osoba, w tym także usamodzielniana, ma dostrzegać mechanizmy, które umożliwią jej włączenie się we współtworzenie, realizowanie i monitorowanie polityki społecznej zarówno na poziomie lokalnym jak i wyższym. W tak rozumianej polityce społecznej akcent pada na grupy marginalizowane społecznie, ale dokonuje się to poprzez wskazanie warunków sprzyjających ich ponownemu włączeniu się w nurt życia społecznego i gospodarczego (m.in. wskazanie warunków sprzyjających reintegracji społecznej i zawodowej). Wskazuje mechanizmy kształtujące równowagę pomiędzy trzema sektorami nowoczesnego państwa, którymi są administracja publiczna, społeczeństwo obywatelskie i sfera biznesu, akcentując przy tym rolę samopomocy i organizacji społecznych w kształtowaniu równowagi pomiędzy tymi trzema filarami.

W tworzonych usługach dla osób usamodzielnianych odchodzi się od tworzenia „udogodnień” (często instytucjonalnych) na rzecz podejmowania działań wspierających włączenie osoby do społeczności. Obserwujemy jednak trudności w przekształcaniu jednego systemu w drugi. Instytucje chroniące osobę, takie jak placówki opiekuńczo-wychowawcze, jeśli chcą podjąć się zmian, są postawione przed koniecznością stworzenia życzliwego kontekstu dla tych zmian.

Według R. Schalocka²³ ostatecznym kryterium oceny sukcesu wszystkich działań aktywizujących osoby usamodzielniane, zarówno instytucjonalnych (np. placówki opiekuńczo-wychowawcze) jak i nieformalnych (np. Całościowe Planowanie Życia) jest lepsze poczucie jakości życia osoby. Składa się na nie poczucie zadowolenia i satysfakcji, poczucie wartości zdobytych umiejętności i własnej produktywności, poczucie wolności i niezależności w wyborze działań oraz poczucie przynależności i zintegrowania ze społecznością. Na poczucie jakości życia możemy wpływać poprzez szereg działań, z których większość jest związana z aktywnością społeczną samej osoby usamodzielnianej.

Aktualne trendy w kształtowaniu narzędzi umożliwiających budowanie modelu świadczenia usług opartego na społeczności lokalnej i indywidualnych możliwościach osoby usamodzielnianej wynikają z negatywnej oceny skuteczności i efektywności dotychczasowych działań. Geneza takiego podejścia tkwi w dostrzeżeniu w osobie usamodzielnianej tych sprawności,

22 Zob. *Ustawa o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej. Projekt z dnia 6 lipca 2010 r.*, Projekt dostępny jest na stronie MPIPS: www.mpips.gov.pl

23 Zob. R. L. Schalock, *Can The Concept of Quality of Life Make A Difference?*, [in:] *Quality of Life. Volume II. Application to Persons With Disabilities*, eds. R. L. Schalock, G. N. Siperstein, American Association on Mental Retardation, Washington 1997.

które przysługują jej w takiej samej mierze jak osobie w pełni zintegrowanej społecznie i zawodowo. Są nimi zdolność do poznawania, do przyjaźni i miłości, wolność oraz zdolność do przeżyć duchowych i religijnych, poprzez które — tak, jak każdy człowiek — osoba usamodzielniana potrafi przy odpowiednim wsparciu przekraczać ograniczenia biologiczne. Natomiast poszanowanie godności osoby usamodzielnianej, jej zupełności jako osoby oraz bycia podmiotem stanowienia prawa sprawia, że ma ona możliwość przekraczania ograniczeń społecznych. Tutaj właśnie osoba usamodzielniana aktywnie zaangażowana zarówno w proces planowania, jak i samego działania, przy jednoczesnym otwarciu się społeczeństwa ma możliwość spełnienia się respektującego jej marzenia i aspiracje, a nie koncentrującego się na ograniczeniach i brakach.

Zakończenie

Prawidłowy rozwój lokalny — tworzenie nowych miejsc pracy, prowadzenie działań prewencyjnych, ochraniających obywateli przed wykluczeniem społecznym itp. w dużym stopniu zależy od tego na ile te polityki szczegółowe będą realizowane spójnie i komplementarnie oraz na ile społeczność lokalna będzie się w nie włączała. Rozwiązywanie problemów społecznych w skali lokalnej wymaga bowiem współdziałania wielu podmiotów — samorządu lokalnego, organizacji pozarządowych, mieszkańców środowiska lokalnego itp.

Konieczność podejmowania współpracy w ramach zespołów interdyscyplinarnych związana jest z pojawiającymi się w zmieniającym się świecie nowymi negatywnymi zjawiskami wywoływanymi przez różne tzw. uboczne efekty globalizacji, ogólnosiwiatowy kryzys, nowe formy uzależnień itp., które mogą niekorzystnie wpływać na funkcjonowanie podstawowej komórki życia społecznego, jaką jest rodzina.

Wszystkie działania mające na celu zapewnienie młodemu pokoleniu integralnego rozwoju powinny się koncentrować wokół dwóch podstawowych kwestii: 1) w jaki sposób umacniać rodzinę i pomagać jej w wypełnianiu podstawowej funkcji wychowawczej stosując działania prewencyjne, a jednocześnie 2) jak stworzyć skuteczne mechanizmy interwencji na wypadek pojawienia się sytuacji, w których rodzina nie wywiązuje się z tego zadania, dbając jednocześnie o to, aby działania interwencyjne miały charakter wspierający, a nie destrukcyjny oraz, aby sprzyjały ochronie najlepiej pojętego interesu dziecka²⁴.

Wyniki przeprowadzonych badań wykazały, że rodzinne formy opieki zastępczej mają przewagę nad formami instytucjonalnymi. Wskazują na to także liczne badania i publikacje²⁵, które dowodzą, że najlepszym środowiskiem prawidłowego rozwoju dziecka jest naturalna rodzina, a w przypadku, gdy nie jest ona w stanie należyście spełniać swoich funkcji — rodzinne formy opieki zastępczej, w których istnieją największe szanse na rozwój trwałych i bliskich więzi u dziecka. W pozostałych formach dominują powiązania o charakterze formalnym, które nie dają możliwości zaspokojenia wielu potrzeb (psychicznych, emocjonalnych itp.), które automatycznie można uzyskać w życiu rodzinnym²⁶. Same zaś rodzinne formy opieki zastępczej nie powinny być celem samym w sobie. Zasadniczym celem systemu wsparcia wychowanków opieki zastępczej i ich rodzin powinna być integracja podopiecznych w rodzinie, a poprzez rodzinę, w społeczności.

Bibliografia

- Arczewska M., *Podstawy prawne organizowania i funkcjonowania rodzin zastępczych w Polsce*, [w:] *Opieka zastępcza nad dzieckiem i młodzieżą — od form instytucjonalnych do rodzinnych*, red. M. Raćław-Markowska, S. Legat, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2004.
- Badora S., *System opiekuńczo-wychowawczy — rozważania teoretyczne*, [w:] *Pedagogika opiekuńcza w okresie demokratycznych przemian*, red. J. Żebrowski, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1998.

24 Por. B. Gudbrandsson, *Dzieci w instytucjach opiekuńczych: zapobieganie instytucjonalizacji i alternatywne formy opieki w krajach europejskich*, s. 2.

25 Zob. np. *System opieki kompensacyjnej w zjednoczonej Europie; Opieka zastępcza nad dzieckiem i młodzieżą — od form instytucjonalnych do rodzinnych; Pomoc dzieciom i rodzinie w środowisku lokalnym*, red. M. Raćław-Markowska, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2005; *Z opieki zastępczej w dorosłe życie. Założenia a rzeczywistość*; A. Kwak, M. Rymisz, *System opieki zastępczej w Polsce — ocena funkcjonowania na przykładzie procesu usamodzielniania wychowanków*.

26 Por. S. Badora, *System opiekuńczo-wychowawczy — rozważania teoretyczne*, [w:] *Pedagogika opiekuńcza w okresie demokratycznych przemian*, red. J. Żebrowski, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1998, s. 160; A. Maciarz, *Kompensacja sieroctwa dzieci poprzez ich więź emocjonalną z wychowawcami w małym domu dziecka*, [w:] *Sieroctwo społeczne i jego kompensacja*, red. M. Heine, G. Gajewska, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Tadeusza Kotarbińskiego, Zielona Góra 1999, s. 99-104; B. Czeredrecka, *Klimat i atmosfera życia w domu dziecka, a zaburzenia rozwoju i zachowania sierot społecznych*, [w:] *Sieroctwo społeczne i jego kompensacja*, s. 118.

- Benedykt XVI, *Encyklika Caritas in veritate*, Wydawnictwo AA, Kraków 2009, nr 58.
- Czeredrecka B., *Klimat i atmosfera życia w domu dziecka, a zaburzenia rozwoju i zachowania sierot społecznych*, [w:] *Sieroctwo społeczne i jego kompensacja*, red. nauk. Marek Heine, Grażyna Gajewska; Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Tadeusza Kotarbińskiego, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Zielona Góra 1999.
- *Diagnoza stanu zastanego Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Lublinie*. Diagnoza dostępna jest na stronie internetowej Obserwatorium Integracji Społecznej ROPS-u w Lublinie: www.obserwatorium.rops.lubelskie.pl.
- Dybwad R. F., *Perspectives on a Parent Movements. The revolt of parents of children with intellectual limitations*, Brookline Books, [Cambridge] 1990.
- Gudbrandsson B., *Dzieci w instytucjach opiekuńczych: zapobieganie instytucjonalizacji i alternatywne formy opieki w krajach europejskich*, tłum. A. Nowak, „Dziecko krzywdzone. Teoria, badania, praktyka” 2006, nr 17.
- Juros A., *Analiza porównawcza zmiennych egzystencjalnych mierzonych kwestionariuszem do badania kryzysu w wartościowaniu (KKW) i Skalą Niepokoju Egzystencjalnego (SNE)*, [w:] *Wybrane zagadnienia z psychologii klinicznej*, red. S. Steuden, Norbertinum, Lublin 1992.
- Juros A., Biały A., *Lepsze jutro. Diagnoza sytuacji osób opuszczających rodziny zastępcze i placówki opiekuńczo-wychowawcze na Lubelszczyźnie*, Fundacja Rozwoju Demokracji Lokalnej, Lublin 2010.
- Juros A., *Lęk niezbędny do pełni życia*, „Charaktery” 2003, nr 11.
- Juros A., Otrębski W., *Integracja osób niepełnosprawnych w społeczności lokalnej*, FECEDS, Lublin 1997.
- Juros A., *Poczucie jakości życia osób z niepełnosprawnością*, [w:] *Integracja osób niepełnosprawnych w społeczności lokalnej*, red. A. Juros, W. Otrębski, FŚCEDS, Lublin 1997.
- Juros A., *Struktura niepokoju egzystencjalnego*, Katolicki Uniwersytet Lubelski, Lublin 1987 (nieopublikowana praca doktorska).
- Kiernan W. E., *Polityka społeczna i rehabilitacja na poziomie lokalnym*, „LOS – Czasopismo Samopomocy Społecznej” 1998, nr 4 (27).
- Kiernan W. E., *Zatrudnienie osób niepełnosprawnych a polityka społeczna państwa*, „LOS – Czasopismo Samopomocy Społecznej” 1998, nr 2 (25).
- Kiernan W. E., *Zmiany w postrzeganiu osób z niepełnosprawnością*, „LOS – Czasopismo Samopomocy Społecznej” 1998, nr 3 (26).
- *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego na lata 2010-2020: Regiony, Miasta, Obszary wiejskie* (MRR, Warszawa 2010).
- Kwak A., *Kreatorzy procesu usamodzielnienia*, [w:] *Z opieki zastępczej w dorosłe życie. Założenia a rzeczywistość*, red. A. Kwak, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2006.
- Kwak A., Rymśza M., *System opieki zastępczej w Polsce – ocena funkcjonowania na przykładzie procesu usamodzielniania wychowanków*, „Analizy i Opinie” 2006, nr 12 (68).
- Maciarz A., *Kompensacja sieroctwa dzieci poprzez ich więź emocjonalną z wychowawcami w małym domu dziecka*, [w:] *Sieroctwo społeczne i jego kompensacja*, red. M. Heine, G. Gajewska, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Tadeusza Kotarbińskiego, Zielona Góra 1999.
- Matczak A., Jaworowska A., Ciecchanowicz A., Zalewska E., Stańczak J., *Wielowymiarowy Kwestionariusz Preferencji. Narzędzie do pomiaru zainteresowań zawodowych. Podręcznik*, Pracownia Testów Psychologicznych, Warszawa 2006.
- *Pomoc dzieciom i rodzinie w środowisku lokalnym*, red. M. Raćław-Markowska, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2005.
- Projekt „Lepsze jutro” (więcej na temat projektu:
  - <http://www.lepszejutro.lublin.pl/>
- Schalock R. L., *Can The Concept of Quality of Life Make A Difference?*, [in:] *Quality of Life. Volume II. Application to Persons With Disabilities*, eds. R. L. Schalock, G. N. Siperstein, American Association on Mental Retardation, Washington 1997.

- *Sieroctwo społeczne i jego kompensacja*, red. nauk. M. Heine, G. Gajewska, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Tadeusza Kotarbińskiego, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Zielona Góra 1999.
- Sokołowska J., *Organizacja życia rodzinnego byłych wychowanków domu dziecka*, „Auxilium Sociale. Wsparcie Społeczne” 2003, nr 1.
- Sokołowska J., *Postawy rodzicielskie usamodzielnionych wychowanków domu dziecka*, [w:] *Rodzina polska na przełomie wieków*, red. J. Żebrowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2001.
- Sokołowska J., *Relacje małżeńskie byłych wychowanków domu dziecka*, „Auxilium Sociale. Wsparcie Społeczne” 2001, nr 3-4.
- www.mpips.gov.pl

Streszczenie

Wychowankowie opuszczający rodziny zastępcze i placówki opiekuńczo-wychowawcze w woj. lubelskim

Artykuł jest próbą oceny systemu wsparcia wychowanków opuszczających opiekę zastępczą na przykładzie Lubelszczyzny. W pierwszej części zarysowana została ogólna ocena reform systemu opieki zastępczej w kraju w okresie od 1999 do 2009 roku. Następnie streszczono wyniki badań omówione w raporcie pt.: „Lepsze jutro. Diagnoza sytuacji osób opuszczających rodziny zastępcze i placówki opiekuńczo-wychowawcze na Lubelszczyźnie”. Na końcu przedstawiono rekomendacje – propozycje zachęcające wychowanków opieki zastępczej, a także środowiska, z którymi się stykają lub mogą stykać na co dzień (wspólnoty lokalne, z których pochodzą lub z którymi zamierzają się zintegrować) do działań samopomocowych oraz tworzenia partnerstwa lokalnego, m.in. na rzecz osoby usamodzielnianej, opuszczającej system opieki zastępczej.

Abstract

Care leavers of alternative care in the Lublin province of Poland

The article is an attempt to assess system of support for the youth who age out of foster care with an example of Lublin region. In the first part of the overall assessment we outlined reform of system of foster care in our country between 1999-2009. Then we summarized results of studies discussed in the report: "A Better Future. Diagnosis of youth who age out of the foster families and residential institutions in the Lublin region". This lead us to formulate recommendations — proposals to encourage youth who age out of foster care and members of local community, they face or may face every day (local communities from which they came or they intend to integrate with) to use mutual help and create local partnerships for supporting independent life of youth aging out of foster care.

Magdalena Golowkin-Hudała, Aleksandra Wilk

Uniwersytet Opolski
Wydział Prawa i Administracji

Prawo dziecka przebywającego w rodzinie zastępczej do kontaktów z rodziną naturalną

Kontakty dziecka z rodzicami są jego naturalną potrzebą emocjonalną, której zaspokajanie jest warunkiem prawidłowej socjalizacji. Zagadnienie kontaktów z dzieckiem staje się coraz poważniejszym problemem psychologicznym, społecznym, a w związku z tym również i prawnym. Ustawodawca polski w nowelizacji kodeksu rodzinnego i opiekuńczego z dnia 6 listopada 2008r., w sposób zupełnie nowy uregulował kwestię kontaktów z dzieckiem. Przedmiotem tego opracowania jest prezentacja tego obszaru nowelizacji ze szczególnym uwzględnieniem kwestii kontaktów między dzieckiem umieszczonym w rodzinie zastępczej a jego rodzicami naturalnymi. Zagadnienie kontaktów dziecka z rodzicami naturalnymi ma szczególnie ważne znaczenie w przypadku dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej. Dziecko pozbawione swojego dotychczasowego środowiska rodzinnego powinno mieć zapewnione prawo do kontaktu z rodzicami. Obowiązek ich umożliwienia spoczywa na rodzinie zastępczej. Pomimo, że rodzina zastępcza jest jedynie formą pieczy zastępczej i wydawałoby się, że kontakty rodziców z dzieckiem powinny być pożądaną, okazuje się jednak, że są one przyczyną wielu konfliktów.

Wielokrotnie powodem umieszczenia dziecka w rodzinie zastępczej jest niekorzystna dla niego sytuacja rodziny naturalnej, uzasadniająca ograniczenie władzy rodzicielskiej rodziców w ten właśnie sposób. Mając na uwadze fakt, że jest to forma ingerencji sądu w wykonywanie władzy rodzicielskiej, z którą rodzice często nie zgadzają się, należy przypuszczać, że kwestia kontaktów powoduje wiele sporów i niezadowolonych osób tworzących rodzinę zastępczą, a po stronie rodziców naturalnych próbę ingerowania w wychowanie ich dzieci. Proces wychowawczy oraz próba zbudowania dziecku na nowo życia rodzinnego nie jest w pełni możliwy do zrealizowania, przy jednoczesnym częstym kontakcie dziecka ze środowiskiem, którego zostało przez sąd tymczasowo pozbawione. Problem ten często sygnalizowany przez rodziców zastępczych jest przyczyną podjęcia analizy niniejszego zagadnienia. Dochodzi tu bowiem do zderzenia dwóch wartości będących dla ustawodawcy jednymi z najważniejszych w obszarze prawa rodzinnego, tj. prawo dziecka i rodziców naturalnych do kontaktowania się oraz dobro dziecka, które stanowiło przecież podstawę do podjęcia przez sąd decyzji o umieszczeniu dziecka w rodzinie zastępczej. Dlatego celem niniejszego opracowania jest wykazanie czym w rozumieniu prawa są kontakty dziecka z rodzicami, jaką formę mogą przyjmować. Problem, który wymaga również wyjaśnienia dotyczy sytuacji, w której rodzice naturalni zostali pozbawieni władzy rodzicielskiej ze względu na rażące jej nadużycie względem dziecka, ale jednocześnie zachowują prawo do kontaktu z dzieckiem, które wcześniej krzywdzili. Taka sytuacja szczególnie budzi wątpliwości.

Władza rodzicielska a kontakty z dzieckiem

Prawne uregulowanie kwestii wzajemnej relacji pomiędzy władzą rodzicielską a kontaktami z dzieckiem było jedną z istotnych zmian w k.r.o.¹, wprowadzonych nowelizacją z listopada 2008r.² Nowelizacja stanowiła usankcjonowanie wyrażanego już wcześniej w doktrynie poglądu o odrębności władzy rodzicielskiej i osobistej styczności z dzieckiem³. Odosobnione stanowisko w tej kwestii prezentował na gruncie ówczesnych przepisów T. Sokołowski stawiając tezę o tym, że osobista styczność była przedmiotem prawa i obowiązku, ale w ramach władzy rodzicielskiej⁴. Zdaniem innych autorów niezależność kontaktów od władzy rodzicielskiej przejawiała się wówczas w obowiązującym art. 113 k.r.o., zgodnie z którym dopiero w razie pozbawienia władzy rodzicielskiej sąd mógł, ze względu na dobro dziecka, zakazać kontaktu z dzieckiem rodzicowi pozbawionemu władzy rodzicielskiej. W przypadku zaś ograniczenia władzy rodzicielskiej przez umieszczenie dziecka w placówce opiekuńczo-wychowawczej lub rodzinie zastępczej – kontakt ten sąd mógł ograniczyć jedynie w wyjątkowych wypadkach. W rezultacie ani ograniczenie władzy rodzicielskiej, ani jej pozbawienie nie ograniczało ani nie uchylało samo przez się prawa rodzica do kontaktów z dzieckiem, dopóki takie ograniczenie albo zakaz nie został

1 Ustawa z dnia 25 lutego 1964r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U.1964 Nr 9, poz.59 z późn.zm.)

2 Ustawa z dnia 6 listopada 2008 o zmianie ustawy Kodeks rodzinny i opiekuńczy oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2008 Nr 220, poz.1431)

3 Por. J. Winiarz, *Prawo rodzinne*, Wydanie VII, Wydawnictwa Naukowe PWN, Warszawa 1994, str. 211 oraz J. Ignatowicz, *Prawo rodzinne. Zarys wykładu*, Wydanie III zmienione, Wydawnictwa Prawnicze PWN, str. 20

4T. Sokołowski, *Charakter prawny osobistej styczności rodziców z dzieckiem*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2000 nr 2 s. 273- 292.

orzeczony na podstawie art. 113 k.r.o.”⁵. W ówczesnej literaturze przedmiotu podkreślało się, że wykonywanie władzy rodzicielskiej bez osobistej styczności z dzieckiem jest niemożliwe. Jeśli natomiast rodzice zostają pozbawieni władzy rodzicielskiej, tracą uprawnienie do styczności będące atrybutem tej władzy, lecz nadal przysługiwało im uprawnienie do styczności wypływające ze stosunku bliskości i więzi emocjonalnych”⁶.

Prezentacja obowiązujących po wejściu w życie przepisów nowelizujących kwestię kontaktów rodziców i dzieci wymaga wyjaśnienia pojęcia władzy rodzicielskiej i pojęcia kontaktu dziecka z rodzicem. Wyjaśnienie tych kwestii pozwoli na dalszą analizę prawa i obowiązku wzajemnych kontaktów między rodzicami a dziećmi.

Władza rodzicielska

Kodeks rodzinny i opiekuńczy nie zawiera definicji władzy rodzicielskiej. Art. 95 § 1 k.r.o. wskazuje jedynie jej elementy, przy czym zastrzega, że katalog atrybutów władzy rodzicielskiej nie ma charakteru wyczerpującego. Sąd Najwyższy⁷ uznał natomiast, że „władza rodzicielska, jak to wynika z całością przepisów kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, a zwłaszcza art. 95 § 1, art. 96 i art. 98 § 1, stanowi ogół obowiązków i praw względem dziecka mających na celu zapewnienie mu należytej pieczy i strzeżenie jego interesów.” W uchwale⁸ podjętej w składzie siedmiu sędziów SN wyraził pogląd, że „władza rodzicielska według kodeksu rodzinnego i opiekuńczego to przede wszystkim zespół obowiązków rodziców względem dziecka. Uprawnienia rodziców w stosunku do dziecka są niejako wtórnym składnikiem tej władzy. (...) Władza rodzicielska obejmuje całość spraw dziecka i pieczę nad jego osobą, zarząd jego majątkiem oraz jego reprezentowanie. Do rodziców w szczególności należy nadawanie zasadniczego kierunku wychowania dziecka.” Należy zatem przyjąć, że władza rodzicielska obejmuje ogół praw i obowiązków rodziców wobec dziecka służących wykonywaniu pieczy nad osobą i majątkiem dziecka oraz do wychowania dziecka z poszanowaniem jego godności i praw dla dobra społeczeństwa odpowiednio do jego uzdolnień.

Według H. Haaka⁹ władza rodzicielska jest treścią określonego stosunku rodzinno-prawnego łączącego rodziców z dzieckiem i stanowiąca zespół praw podmiotowych wynikających z tego stosunku oraz odpowiadających tym prawom obowiązków. Autor zwraca uwagę, że z niezrozumiałych względów treścią władzy rodzicielskiej nie są kontakty rodziców z dziećmi oraz obowiązek dostarczania im środków utrzymania i wychowania. Poza zakresem władzy rodzicielskiej pozostają także takie zagadnienia jak: nazwisko, dziecka, wzajemny obowiązek szacunku i wspierania się rodziców i dziecka, udział dziecka w zaspokajaniu potrzeb rodziny.

W kwestii wzajemnych relacji między władzą rodzicielską a kontaktami istnieje względna jednolitość poglądów judykatury prawa. Otóż Sąd Najwyższy w wyroku z dnia 8 września 2004r.¹⁰ stwierdził wprost, że „osobista styczność z dzieckiem nie jest atrybutem władzy rodzicielskiej i prawo do tego mają rodzice nawet wtedy, gdy władzy rodzicielskiej zostali pozbawieni.” Pogląd o niezależności kontaktów i władzy rodzicielskiej reprezentowany był także w uchwale z dnia 26 września 1983¹¹, w której to SN wyraził stanowisko, że „nieprzyznanie w razie sądowego ustalenia ojcostwa ojcu dziecka władzy rodzicielskiej nad nim nie wyłącza prawa ojca dziecka do osobistej z nim styczności.” Również w postanowieniu z dnia 5 maja 2000r.¹² skład orzekający SN wypowiedział zdanie, że „władza rodzicielska, jak to wynika z całością przepisów kodeksu rodzinnego i opiekuńczego (...) stanowi ogół obowiązków i praw względem dziecka mających na celu zapewnienie mu należytej pieczy i strzeżenie jego interesów. Rodzice mają jednak względem dziecka także prawa i obowiązki nie objęte władzą rodzicielską, nie stanowiące jej elementu, jak np. prawo do osobistej styczności z dzieckiem.” W innym postanowieniu¹³ SN potwierdził odrębność między osobistą stycznością z dzieckiem a władzą rodzicielską, podając

5 R. Zegadło, [w:] *Władza rodzicielska i kontakty z dzieckiem. Komentarz* (pod red. J. Ignaczewskiego), *Sądowe Komentarze Tematyczne*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, str. 202.

6 M. Grudzińska, *Kontakty z dzieckiem: sądowe ustalenie, orzecznictwo, wzory*, Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2000, XI, str. 20.

7 Postanowienie SN z dnia 5 maja 2000r., sygn. II CKN 761/00, PS 2001, Nr 9, s. 122.

8 Uchwała SN z dnia 9 czerwca 1976r., sygn. III CZP 46/75, OSNC 1976, Nr 9, poz. 184.

9 H. Haak, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Władza rodzicielska. Komentarz*, TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń 1995, s. 187.

10 Wyrok SN z dnia 8 września 2004r., sygn. IV CK 615/03.

11 Uchwała SN z dnia 26 września 1983r., sygn. III CZP 46/75, OSNC 1984 Nr 4 poz.49.

12 Postanowienie SN z dnia 5 maja 2000r., sygn. II CKN 761/00, PS 2001, Nr 9, s. 122.

13 Postanowienie SN z dnia 7 listopada 2000r., sygn. I CKN 1115/00, OSNC 2001 Nr 3 poz. 50.

w uzasadnieniu, że „prawo do osobistej styczności rodziców z dzieckiem nie jest elementem władzy rodzicielskiej. Wynika ono z więzi rodzinnej łączącej rodziców z dzieckiem i przysługuje rodzicom także w razie pozbawienia ich władzy rodzicielskiej.” Nieco inne rozumienie relacji między władzą rodzicielską a kontaktami SN wyraził w uzasadnieniu do uchwały z dnia 8 marca 2006r¹⁴, według której ”w czasie trwania władzy rodzicielskiej nie występuje odrębne od władzy rodzicielskiej prawo do kontaktów osobistych. Zasada odrębności osobistej styczności od władzy rodzicielskiej dotyczy natomiast okresu przed powstaniem władzy rodzicielskiej oraz - co wynika wprost z art. 113 § 1 k.r.o. - po jej ustaniu, kiedy styczność osobista może istnieć samodzielnie.”

W kwestii kontaktów dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej z jego rodzicami naturalnymi nie sposób nie odnieść się do tego że, samo pozbawienie albo ograniczenie władzy rodzicielskiej nie pozbawia rodziców prawa do kontaktów. Dlatego też, nawet w przypadku, gdy dziecko zostało umieszczone w rodzinie zastępczej, rodzice mają prawo do utrzymywania kontaktów z dzieckiem, a w świetle art. 113 § 1 k.r.o.¹⁵ jest to aktualnie jednocześnie ich obowiązek. Bezpośrednie zastosowanie przepisów k.r.o. względem dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej wynika z art.113¹ k.r.o. Zgodnie z tą regulacją, jeżeli dziecko przebywa w rodzinie zastępczej, sposób utrzymywania kontaktów rodziców z dzieckiem, powinni oni uzgodnić z rodzicami zastępczymi, kierując się dobrem dziecka i biorąc pod uwagę jego rozsądne życzenia. W przypadku braku porozumienia w tym zakresie, sposób i częstotliwość kontaktów ustala sąd opiekuńczy.

Z istoty kontaktów — niebędących elementem władzy rodzicielskiej nie wynika, że rodzice nie zostają „zwolnieni” z obowiązku kontaktu z dzieckiem nawet jeżeli pozbawiono ich władzy rodzicielskiej, a tym bardziej w przypadku jej ograniczenia poprzez umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej albo placówce opiekuńczo wychowawczej¹⁶.

Za bardzo trafną należy uznać refleksję T. Sokołowskiego, który twierdzi, że w wyniku nowelizacji nastąpiła harmonizacja regulacji kontaktów z treścią art. 111 § 1. a kro i jeżeli rodzice dziecka umieszczonego w środowisku zastępczym nie kontaktują się z nim, to nie wykonują swojego obowiązku względem dziecka, a sąd na podstawie tego przepisu może pozbawić ich władzy rodzicielskiej¹⁷. Autor ten stoi na stanowisku, że instytucja kontaktów służy nie tylko ochronie dziecka ale chroni także interes jego rodziców.

Aktualnie obowiązujące przepisy k.r.o. nie pozostawiają wątpliwości co do niezależności kontaktów od władzy rodzicielskiej¹⁸. Samo umieszczenie treści regulacji o kontaktach w zupełnym oddzieleniu od regulacji dotyczących władzy rodzicielskiej potwierdza ten fakt. Autorzy projektu nowelizacji k.r.o. w uzasadnieniu wyjaśniają natomiast, że ujęto kontakty z dzieckiem jako atrybut niezależny od władzy rodzicielskiej, ale należący do praw rodzicielskich wskazanych w art. 48 Konstytucji RP¹⁹.

Pojęcie kontaktu rodziców z dzieckiem

Europejska konwencja o kontaktach, za terminologią używaną przez Europejski Trybunał Praw Człowieka, wprowadza w art. 2 następującą definicję kontaktu:

Dla celów niniejszej konwencji „kontakt ” oznacza:

1. pobyt dziecka przez określony czas albo jego spotkanie z osobą wymienioną w art.4 lub 5 z którą dziecko stale nie mieszka (A.N. Schulz zauważa, że chodzi tu o rodzica i inne osoby mające rodzinne związki z dzieckiem, ewentualnie inne osoby jeśli prawo wewnętrzne przyznaje mu takie prawo²⁰);

14 Uchwała SN z dnia 8 marca 2006, sygn. III CZP 98/05, OSNC 2006 Nr 10 poz. 158.

15 k.r.o. Art. 113 § 1” Niezależnie od władzy rodzicielskiej rodzice oraz ich dziecko mają prawo i obowiązek utrzymywania ze sobą kontaktów.

§ 2. Kontakty z dzieckiem obejmują w szczególności przebywanie z dzieckiem (odwiedziny, spotkania, zabieranie dziecka poza miejsce jego stałego pobytu) i bezpośrednie porozumiewanie się, utrzymywanie korespondencji, korzystanie z innych środków porozumiewania się na odległość, w tym ze środków komunikacji elektronicznej”.

16 J. Maciejowska [w:] *Rozwód i separacja* pod red. J. Ignaczewski, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 110.

17 T. Sokołowski, *Prawo i obowiązek kontaktu z dzieckiem*, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy po nowelizacji* pod red. J. Mazurkiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010, s.89.

18 Tamże, s.101.

19 Konstytucja RP z 2 kwietnia 1997r. (Dz.U.1997 Nr 78, poz.483 z późn.zm.) art.48. 1. Rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami. Wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania.

2. Ograniczenie lub pozbawienie praw rodzicielskich może nastąpić tylko w przypadkach określonych w ustawie i tylko na podstawie prawomocnego orzeczenia sądu.

20 A. N. Schulz, *Kontakty z dzieckiem, kontakty dziecka - nowelizacja kodeksu rodzinnego i opiekuńczego w świetle standardów europejskich*,

2. każdą inną formę komunikacji między dzieckiem a taką osobą;
3. dostarczanie takiej osobie informacji o dziecku albo dziecku o tej osobie.

W polskim systemie prawa, prawo i obowiązek kontaktu dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej z rodziną naturalną określa art. 70 ust.3 pkt.3 ustawy o pomocy społecznej²¹ oraz przepisy Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego. Zgodnie z ustawą o pomocy społecznej, odpowiednie podmioty udzielając pomocy rodzinom zastępczym powinny mieć na względzie podmiotowość dziecka i rodziny oraz prawo dziecka do utrzymywania osobistych kontaktów z rodziną. W kodeksie rodzinnym i opiekuńczym natomiast przed nowelizacją dokonaną 6 listopada 2008r., regulacja kontaktów była bardzo lakoniczna. Prawo to było wywodzone *a contrario* z normy określającej podstawy do ograniczenia lub pozbawienia prawa do kontaktu (dawnego art. 113 k.r.o.). Brak było także odpowiadającego prawu rodziców, prawa samego dziecka do takiego kontaktu²². Według J. Ignatowicza²³ przyczyną takiego stanu rzeczy było założenie, że przymusowa realizacja tego prawa, podobnie jak niektórych innych praw rodzinnych, byłaby praktycznie niemożliwa.

Problematyka kontaktów z dzieckiem nie dotyczy jednak jedynie rodziców. Zgodnie z art.113⁶ k.r.o. wszystkie przepisy w części dotyczącej kontaktów z dzieckiem stosuje się także w kwestii kontaktów dziecka z rodzeństwem, dziadkami, powinowatymi w linii prostej, a także innymi osobami, jeżeli sprawowały one przez dłuższy czas pieczę nad dzieckiem. Dotychczas przepisy k.r.o. nie wspominały o osobistej styczności z dzieckiem innych osób. W doktrynie prawniczej dominował pogląd, że, styczność taka jest w stosunkach społecznych czymś samo przez się zrozumiałym i nie wymaga nadania jej prawnej sankcji²⁴. Jak zauważa J. Gajda „jeżeli jednak rodzice bezpodstawnie, a zwłaszcza wbrew dobru dziecka, które jest np. silnie uczuciowo związane z dziadkami, uniemożliwiają lub poważnie utrudniają ich kontakty z dzieckiem, sąd może zakazać rodzicom takiego postępowania.”²⁵ Stanowisko takie wyrażał również Sąd Najwyższy²⁶. Przed nowelizacją k.r.o. kwestie osobistej styczności innych osób z dzieckiem sądy rozstrzygały w oparciu o art. 109 § 1. Warto także podkreślić, że w znolizowanych przepisach ustawodawca nie użył słowa styczność, lecz jedynie kontakt z dzieckiem. Jak zauważa T. Sokołowski dawne pojęcie osobistej styczności ma znacznie węższy zakres od pojęcia kontaktu z dzieckiem, jego zdaniem nie można zamiennie używać tych pojęć co miało miejsce dotychczas²⁷.

Zasady kontaktu

Przepis art. 113¹ § 1 określa trzy zasady regulowania sposobu utrzymywania kontaktów z dzieckiem, a mianowicie: zasadę prymatu zgodnej woli rodziców nad rozstrzygnięciem sądu opiekuńczego, regułę dobra dziecka oraz konieczność uwzględniania rozsądnych życzeń samego dziecka. W przypadku dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej można te uwagi ograniczyć do dwóch ostatnich zasad, czyli zasady dobra dziecka oraz zasady poszanowania jego woli.

Dobro dziecka

Poza wątpliwościami jest fakt, że wszelki kontakt rodzica z dzieckiem powinien gwarantować poszanowanie jego dobra. Sąd w każdej sytuacji powinien kierować się przede wszystkim dobrem dziecka a nie interesem jednego czy obojga rodziców²⁸. Czym jednak jest dobro dziecka? Według W. Stojanowskiej termin "dobro dziecka" w rozumieniu przepisów prawa rodzinnego oznacza kompleks wartości o charakterze moralnym i materialnym, niezbędnych do zapewnienia prawidłowego rozwoju fizycznego i duchowego dziecka oraz do należytego przygotowania go do pracy odpowiednio do jego uzdolnień, przy czym wartości te są zdeterminowane przez wiele różnorodnych czynników, których struktura zależy od treści

[w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy po nowelizacji* ... , s.75.

21 Ustawa z dnia 12 marca 2004r. o pomocy społecznej (Dz.U.2009 Nr 175, poz.1362 j.t. z późn.zm.).

22 R. Zegadło, [w:] *Władza rodzicielska i kontakty z dzieckiem. Komentarz*, pod red. J. Ignaczewskiego, *Sądowe Komentarze Tematyczne*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 200.

23 J. Ignatowicz, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy z komentarzem*, pod red. J. Pietrzykowskiego, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1993, s. 540.

24 J. Ignatowicz, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy z komentarzem*, pod red. J. Pietrzykowskiego, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1993, s. 540.

25 J. Gajda, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, wydanie 2, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2000, s.429.

26 Uchwała SN z 14 czerwca 1988r., III CZP 42/88, OSNC 1989, Nr 10 poz. 156.

27 T. Sokołowski, *Prawo i obowiązek kontaktu z dzieckiem*, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy po nowelizacji* pod red. J. Mazurkiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010, s.90.

28 Zob wyr. SN z 25.8.1981r. IIICRN 155/81, Niepub.

stosowanej normy prawnej i konkretnej, aktualnie istniejącej sytuacji dziecka, zakładając zbieżność tak pojętego "dobra dziecka" z interesem społecznym²⁹.

Rozsądne życzenia dziecka

Jak zauważa J. Maciejewska w nowelizacji k.r.o. z 6.11. 2008 położono nacisk na racjonalne partnerstwo rodziców i dzieci we wzajemnych stosunkach³⁰. Autorka ta zauważa, że naturalną konsekwencją przyjętego założenia o partnerstwie jest zasada zgodnie, z którą ustalając kontakt z dzieckiem należy brać pod uwagę jego rozsądne życzenia. Życzenia te dziecko może zgłaszać kuratorowi sądowemu, biegłym z Rodzinnego Ośrodka Diagnostyczno Konsultacyjnego, co nie wyłącza obowiązku wysłuchania go poza salą posiedzeń sądowych jeżeli jego rozwój umysłowy, stan zdrowia i stopień jego dojrzałości na to pozwala (art.576 § 2 kpc).

Prawo i obowiązek kontaktu

Rozważania na ten temat należy rozpocząć do Konwencji o prawach dziecka³¹, która gwarantuje dziecku prawo do utrzymywania kontaktów z rodzicami. Zakres tego prawa wyznaczają postanowienia art. 9 i 10 wskazanego aktu prawnego, przewidujące między innymi konieczność poszanowania przez Państwo „praw dziecka odseparowanego od jednego lub obojga rodziców do utrzymywania regularnych stosunków osobistych i bezpośrednich kontaktów z obojgiem rodziców”. Ponadto należy mieć na uwadze również standardy prawne Rady Europy w tym zakresie. Należy odnieść się do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i podstawowych wolności z 1950³², która w art. 8 wskazuje na konieczność poszanowania życia prywatnego i rodzinnego, do Konwencji o wykonywaniu praw dzieci³³ oraz do Europejskiej Konwencji o kontaktach z dziećmi 2003 roku³⁴ i Europejskiej Konwencji o uznawaniu i wykonywaniu orzeczeń dotyczących pieczy nad dzieckiem oraz przywracaniu pieczy nad dzieckiem³⁵. Warto wspomnieć też o rekomendacji nr R(84) z 28 lutego 1984 roku w sprawie odpowiedzialności rodzicielskiej³⁶, która przyznaje rodzicowi niewychowującemu dziecka, prawo do osobistych kontaktów z nim, z wyjątkiem sytuacji, w których kontakty te poważnie szkodzą interesom dziecka.

A. N. Schulz dokonując analizy tych standardów zauważa, że w Konwencji o prawach dziecka jest mowa o prawie dziecka do kontaktów a nie o obowiązku wzajemnych kontaktów dziecka z rodzicami³⁷.

Zdaniem J. Maciejewskiej w art. 113 k.r.o. utrzymano wobec rodziców dzieci umieszczonych w rodzinie zastępczej prawo i obowiązek kontynuowania kontaktów z dzieckiem. Takie brzmienie przepisu zgodnie z uzasadnieniem projektu ma pozwolić na ingerencję sądu w sferę kontaktów z dzieckiem, jeżeli rodzice pozbawieni władzy rodzicielskiej będą zaniebdywać utrzymywanie kontaktów z dzieckiem, nie chcąc lub nie potrafiąc wspólnie rozwiązywać spraw związanych z utrzymywaniem kontaktów³⁸. Również A. Gałakan-Halicka uważa, że aktualne brzmienie art. 113 k.r.o. prowadzi do wniosku, że kontakty rodziców z dzieckiem zostały ukształtowane jako prawo i obowiązek zarówno rodziców, jak i dziecka³⁹. T. Sokołowski zauważa, że utrzymywanie kontaktów jest nie tylko prawem, ale i obowiązkiem dziecka zbliżonym do obowiązku wskazanego

29 W. Stojanowska, *Rozwód a dobro dziecka*, Wydawnictwo Prawnicze 1979, s. 25.

30 Szerzej J. Maciejewska, [w:] *Rozwód i separacja* pod red. J. Jgnaczewski, Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa 2010, s. 109.

31 Konwencja o prawach dziecka z dnia 20 listopada 1989r., ratyfikowana przez Polskę 30 kwietnia 1991 (Dz. U z 1991 r. Nr 120 , poz 526).

32 Europejska Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, Sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, ratyfikowana przez Polskę 19 stycznia 1993r. (Dz.U. 1993 Nr 61, poz.284).

33 Europejska Konwencja o wykonywaniu praw dzieci, sporządzona w Strasburgu 25 stycznia 1996 (Dz. U z 2000r. Nr 107 , poz 1128).

34 Konwencja ta została podpisana przez Polskę w dniu 24 września 2003r. Sejm polski zezwolił na ratyfikację w dniu 23 października 2008r. Została podpisana przez Prezydenta RP w dniu 28 kwietnia 2009. Podaje za A. N. Schulz, *Kontakty z dzieckiem, kontakty dziecka - nowelizacja kodeksu rodzinnego i opiekuńczego w świetle standardów europejskich*, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy po nowelizacji* ... s. 86.

35 Europejska Konwencja o uznawaniu i wykonywaniu orzeczeń dotyczących pieczy nad dzieckiem oraz przywracaniu pieczy nad dzieckiem sporządzona w Luksemburgu dnia 20 maja 1980 r. (Dz.U. 1996 Nr 31, poz. 134).

36 Rekomendacja nr R (84) z 28 lutego 1984 roku w sprawie odpowiedzialności rodzicielskiej, przyjęta przez Komitet Ministrów Rady Europy dnia 28 lutego 1984r.

37 A. N. Schulz, *Kontakty z dzieckiem, kontakty dziecka - nowelizacja kodeksu rodzinnego i opiekuńczego w świetle standardów europejskich*, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy po nowelizacji* ..., s. 86.

38 Tamże, s.110.

39 A. Gałakan —Halicka, *Kontakty z dzieckiem w świetle nowelizacji kodeksu rodzinnego i opiekuńczego z 6 listopada 2008r.*, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy po nowelizacji* pod red. J. Mazurkiewicza, s. 11-18.

w art. 95 § 2 k.r.o. Swoje stanowisko prof. Sokołowski uzasadnia tym, że ujęcie kontaktu wyłącznie jako prawa dziecka byłoby nietrafne przede wszystkim z uwagi na to, że prawo dziecka nie miałoby odpowiednika w postaci obowiązku dziecka. J. Maciejewska uważa natomiast, że w obecnym stanie prawnym utrzymywanie kontaktów z dzieckiem nie jest obowiązkiem rodziców, bowiem nie jest elementem władzy rodzicielskiej. Jej zdaniem nie ma podstawy do ingerencji sądu w przypadku rezygnacji rodzica z utrzymywania osobistej styczności z dzieckiem (za wyjątkiem wskazanym w art. 111 § 1a k.r.o.)⁴⁰. W odniesieniu do rodziców, których władzę rodzicielską ograniczono stosując art. 109 § 2 p. 5 w dalszym ciągu zdaniem J. Maciejewskiej pomimo usunięcia z kodeksu art. 113 § 2 w brzmieniu sprzed nowelizacji możliwe jest dalsze ograniczenie kontaktów z dzieckiem, niż wynika to z umieszczenia dziecka w rodzinie zastępczej lub placówce wychowawczo-opiekuńczej, tyle tylko że na podstawie art. 113² k.r.o.⁴¹. A. Gałakan-Halicka zauważa że z faktu niezależności władzy rodzicielskiej od kontaktów nie wynika „zwolnienie” rodziców z ich realizacji w sytuacji, gdy rodzice mają ograniczoną władzę rodzicielską lub też zostali tej władzy pozbawieni.

Formy kontaktu

Zgodnie z art. 113 § 1 k.r.o. niezależnie od władzy rodzicielskiej rodzice oraz ich dziecko mają prawo i obowiązek utrzymywania ze sobą kontaktów. Należy zauważyć że art. 113 § 2 k.r.o. zawiera otwarty katalog postaci kontaktów. T. Sokołowski uporządkował kategoryzując je na pośrednie i bezpośrednie. Bezpośrednie to: przebywanie z dzieckiem (spotkania, odwiedziny, zabieranie dziecka poza miejsce jego stałego pobytu). Pobyt z dzieckiem to widywanie się z nim, odwiedziny spotkania, zabieranie dziecka poza miejsce jego pobytu. Bezpośrednie porozumiewanie się dokonywane jest w trakcie rozmowy z fizycznie obecnym dzieckiem, ale nie jest tu konieczna bezpośrednia fizyczna styczność. Kontakty pośrednie to: utrzymywanie korespondencji, korzystanie z innych środków porozumiewania się na odległość, w tym środków komunikacji elektronicznej.

Zakaz kontaktu

Najsurowszym środkiem ingerencji w kontakty między rodzicami a dziećmi jest zakaz kontaktów, który orzekany jest obligatoryjnie w obliczu poważnego zagrożenia dobra dziecka⁴². Wydaje się, że dotyczy on zagrożenia dobra dziecka zarówno w sferze duchowej, jak i fizycznej dziecka. W sytuacji zmiany okoliczności, sąd opiekuńczy może zmienić rozstrzygnięcie w sprawie kontaktów⁴³.

Egzekucja kontaktu

Skoro, jak wskazano wcześniej, w aktualnym stanie prawnym kontakty nie są już tylko prawem, lecz również obowiązkiem, należy wyjaśnić w jaki sposób system prawa przewiduje egzekucję realizowania tego obowiązku. Dotychczas brak takiego obowiązku w przepisach k.r.o. uniemożliwiał ingerencję sądu w przypadku rezygnacji rodzica z utrzymywania osobistej styczności z dzieckiem. Zawinione zaniechanie kontaktu z dzieckiem było jednak zawsze brane pod uwagę

w sprawach o pozbawienie i ograniczenie władzy rodzicielskiej, nie tylko przy stosowaniu art. 111 § 1a k.r.o.⁴⁴

Czy można jednak pociągnąć rodzica do odpowiedzialności za nieutrzymywanie kontaktu z dzieckiem? Należy zgodzić się w tym zakresie z poglądem T. Smoczyńskiego, który uważa, że wątpliwa jest skuteczność ewentualnej sankcji w razie niewykonania tych obowiązków, szczególnie przez rodzica nieprzebywającego stale z dzieckiem (np. po rozwodzie czy ojca ustalonego sądownie) bądź też rodziców zaniedbujących dziecko przebywające z nimi lub umieszczone poza rodziną naturalną. Należyte wykonywanie obowiązków rodzicielskich wynika raczej z miłości do dziecka czy poczucia odpowiedzialności, dlatego trudno wymusić je sankcją prawną. Co więcej próba takiego przymuszenia rodzica do styczności z dzieckiem może być szkodliwa dla dziecka, a nawet tragiczna w skutkach. Podobne trudności mogą się pojawiać wówczas, gdy to dziecko, zwłaszcza w okresie dorastania, uchyla się od kontaktów z rodzicami. Sytuacje takie mają miejsce

40 J. Maciejewska, [w:] *Rozwód i separacja*, s.110.

41 Tamże, s.110.

42 Art.113² k.r.o.

43 Art.113² k.r.o.

44 R. Zegadło, [w:] *Władza rodzicielska i kontakty z dzieckiem. Komentarz pod red. J. Ignaczewskiego, Sądowe Komentarze Tematyczne*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010, s. 202.

szczególnie w przypadku nagannej lub niechętnej dziecku postawy jednego z rodziców, w konsekwencji czego dziecko odmawia z nim kontaktów⁴⁵.

Zakończenie

W odniesieniu do rodzica pozbawionego władzy rodzicielskiej nad dzieckiem, którego dziecko zostało umieszczone w rodzinie zastępczej, kontakty z dzieckiem stanowią osobną materię jako jedyny przedmiot prawa i obowiązku tego rodzica. Brak kontaktu powstały z woli rodzica, albo wywieranie przez rodzica negatywnego wpływu na dziecko w czasie tych kontaktów, uprawnia Sąd do interwencji w trybie art.113² -113⁵ k.r.o.⁴⁶ Kończąc jeszcze raz należy przypomnieć, że rodzice, których dzieci zostały umieszczone w rodzinie zastępczej, nie są zwolnieni z obowiązku utrzymywania kontaktów z dzieckiem. Kontakt ten mogą realizować w dowolny, wybrany przez siebie sposób, bezpośrednio lub za pośrednictwem telefonu czy środków komunikacji elektronicznej. Jeśli tego nie czynią, możliwa jest ingerencja sądu w sferę kontaktów dziecka z rodzicami.

Bibliografia

- Europejska Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, Sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2, ratyfikowana przez Polskę 19 stycznia 1993r. (Dz.U. 1993 Nr 61, poz.284).
- Europejska Konwencja o wykonywaniu praw dzieci, sporządzona w Strasburgu 25 stycznia 1996 (Dz. U z 2000r. Nr 107 , poz 1128).
- Gajda J., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, wydanie 2, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2000.
- Gałakan —Halicka A., *Kontakty z dzieckiem w świetle nowelizacji kodeksu rodzinnego i opiekuńczego z 6 listopada 2008r.*, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy po nowelizacji* pod red. J. Mazurkiewicza.
- Grudzińska M., *Kontakty z dzieckiem: sądowe ustalenie, orzecznictwo, wzory*, Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2000, XI.
- Haak H., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Władza rodzicielska. Komentarz*, TNOiK „Dom Organizatora”, Toruń 1995.
- Ignatowicz J., [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy z komentarzem*, pod red. J. Pietrzykowskiego, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1993.
- Konwencja o prawach dziecka z dnia 20 listopada 1989r., ratyfikowana przez Polskę 30 kwietnia 1991 (Dz. U z 1991 r. Nr 120 , poz 526).
- Maciejowska J. [w:] *Rozwód i separacja* pod red. J. Jgnaczewski, Wydawnictwo C.H.Beck, Warszawa 2010.
- Postanowienie SN z dnia 5 maja 2000r., sygn. II CKN 761/00, PS 2001, Nr 9, s. 122.
- Postanowienie SN z dnia 7 listopada 2000r., sygn. I CKN 1115/00, OSNC 2001 Nr 3 poz. 50.
- Schulz A. N., *Kontakty z dzieckiem, kontakty dziecka - nowelizacja kodeksu rodzinnego i opiekuńczego w świetle standardów europejskich*, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy po nowelizacji*.
- Smyczyński T., *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Wydawnictwo: C.H.Beck, 2009.
- Sokołowski T., *Charakter prawny osobistej styczności rodziców z dzieckiem*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2000 nr 2.
- Sokołowski T., *Prawo i obowiązek kontaktu z dzieckiem*, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy po nowelizacji* pod red. J. Mazurkiewicza, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2010.
- Stojanowska W., *Rozwód a dobro dziecka*, Wydawnictwo Prawnicze 1979.
- Uchwała SN z 14 czerwca 1988r., III CZP 42/88, OSNC 1989, Nr 10 poz. 156.
- Uchwała SN z dnia 26 września 1983r., sygn. III CZP 46/83, OSNC 1984 Nr 4 poz.49.

45 T. Smyczyński, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Wydawnictwo: C.H.Beck, 2009, s. 247.

46 T. Sokołowski, *Prawo i obowiązek kontaktu z dzieckiem*, [w:] *Kodeks rodzinny i opiekuńczy po nowelizacji*..., s. 90.

- Uchwała SN z dnia 8 marca 2006, sygn. III CZP 98/05, OSNC 2006 Nr 10 poz. 158.
- Uchwała SN z dnia 9 czerwca 1976r., sygn. III CZP 46/75, OSNC 1976, Nr 9, poz. 184.
- Ustawa z dnia 12 marca 2004r. o pomocy społecznej (Dz.U.2009 Nr 175, poz.1362 j.t. z późn.zm.).
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U.1964 Nr 9, poz.59 z późn.zm.).
- Ustawa z dnia 6 listopada 2008 o zmianie ustawy Kodeks rodzinny i opiekuńczy oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. 2008 Nr 220, poz.1431).
- Winiarz J., *Prawo rodzinne*, Wydanie VII, Wydawnictwa Naukowe PWN, Warszawa 1994, str. 211 oraz Ignatowicz J., *Prawo rodzinne. Zarys wykładu*, Wydanie III zmienione, Wydawnictwa Prawnicze PWN.
- Wyrok SN z dnia 8 września 2004r., sygn. IV CK 615/03.
- Zegadło R., [w:] *Władza rodzicielska i kontakty z dzieckiem. Komentarz* (pod red. J. Ignaczewskiego), *Sądowe Komentarze Tematyczne*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 2010.

Streszczenie

Prawo dziecka przebywającego w rodzinie zastępczej do kontaktów z rodziną naturalną

Kontakty dziecka z rodzicami są jego naturalną potrzebą emocjonalną. Dnia 6 listopada 2008r. znowelizowane zostały przepisy kodeksu rodzinnego i opiekuńczego w tym zakresie. Przedmiotem opracowania jest prezentacja głównych założeń nowelizacji w kwestii kontaktów, ze szczególnym uwzględnieniem kontaktów między dzieckiem umieszczonym w rodzinie zastępczej a jego rodzicami naturalnymi. Dziecko pozbawione swojego dotychczasowego środowiska rodzinnego ma bowiem prawo do kontaktu z rodzicami biologicznymi. Obowiązek ich umożliwienia spoczywa na rodzinie zastępczej. W aktualnym stanie prawnym kontakt rodzica z dzieckiem jest zarówno prawem jak i obowiązkiem rodzica. W przypadku jego zaniechania, może stanowić podstawę do pozbawienia rodzica władzy rodzicielskiej.

Prawo do kontaktów jest uznawane za niezależne od władzy rodzicielskiej, a zatem przysługuje nawet wówczas, gdy rodzice zostali pozbawieni władzy rodzicielskiej lub została ona im ograniczona. W wyjątkowych jedynie sytuacjach sąd może zakazać rodzicom prawa do kontaktu z dzieckiem. A zatem rodzice dziecka, które przebywa w rodzinie zastępczej, mają prawo kontaktować się z nim nawet wówczas, gdy wydaje się to być niekorzystne dla dziecka. Rodzice zastępczy pomimo wielu wątpliwości i często konfliktów z rodzicami naturalnymi, muszą taki kontakt umożliwić. W opracowaniu wyjaśnione zostało pojęcie władzy rodzicielskiej, kontaktu rodzica z dzieckiem, a także różnice w poglądach przedstawicieli doktryny prawniczej w omawianym zakresie.

Abstract

Children growing up in foster families and their right to keep contact with their biological families

Contacts of children with their biological parents are natural and emotive requirement. On the 6th of November 2008 related regulations of family and care code have been amended. The subject of this speech is to present main amendments associated with child-parents contacts, especially taking into consideration a contact between child placed in foster family and its biological parents. Because a child separated from its natural family environment has a right to contact its biological parents. It is responsibility of foster families to enable such contacts. According to the current legal norms, contact of parents with children is both a right and responsibility of parents. In case it is neglected, it can be a basis for depriving parents of their parental rights.

Right to contact children is seen as independent of parental authority, so it remains valid even if the parents have been deprived of their parental authority or if their parental authority has been limited by the court. Only in exceptional situations can the court ban parents from contacting their children. So parents of a child placed in a foster family have a right to contact it even if it seems bad for the child. Foster parents, in spite of many doubts and often in spite of conflicts with biological parents, are obliged to enable such contacts. This presentation explains the notions of parental authority, contacts of parents and children, as well as differences in opinions of lawyers in this field.

Miroslaw Wątroba

Kolegium Pracowników Służb Społecznych w Bielsku-Białej
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Status prawny dziecka i atrybuty władzy rodzicielskiej w zastępczych formach opieki nad dzieckiem

Pojęcie dobra dziecka stało się wyrażeniem — kluczem dla sądów, organów administracji, instytucji, także innych jednostek czy nawet osób fizycznych, dla których nadrzędnym celem działania jest troska o jego bezpieczeństwo i prawidłowy psychofizyczny rozwój. „Pod pojęciem dobra dziecka rozumieć można dodatnią ocenę sytuacji dziecka, z punktu widzenia świadczeń o charakterze majątkowym i niemajątkowym.”¹ Status prawny dziecka wyznaczony jest nie tylko poprzez katalog jego uprawnień i powinności, lecz także przez zestawienie praw i obowiązków rodziców, opiekunów prawnych i innych podmiotów sprawujących nad nim pieczę. Trudno bowiem rozprawiać o prawach dziecka bez równoczesnego nawiązania do elementów konstytuujących prawidłowe wykonywanie władzy rodzicielskiej. „Dokonując oceny, czy władza rodzicielska jest wykonywana zgodnie z dobrem dziecka należy mieć na uwadze jego wiek, stan zdrowia, jego uzdolnienia, cechy charakterologiczne itp. Nie bez znaczenia dla wspomnianej oceny pozostają także właściwości danej rodziny czy środowiska, w którym dziecko się wychowuje.”² Sposób wychowywania i jego cele zakreślają przepisy ustawy z dnia 25 lutego 1964 r. — Kodeks rodzinny i opiekuńczy³. „Zgodnie z art. 96 rodzice obowiązani są osobiście wychowywać dziecko i kierować nim. Odstępstwo od tej reguły powinno być dopuszczalne jedynie wyjątkowo, gdy przemawia za tym interes dziecka. Przy wychowywaniu dziecka rodzice powinni współdziałać za szkołą i organizacjami młodzieżowymi. (...) Celem wychowywania powinno być osiągnięcie przez dziecko jak najpełniejszego i wszechstronnego rozwoju jego osobowości stosownie do uzdolnień dziecka, zainteresowań i możliwości.”⁴ W ten sposób podkreślona została subsydiarność innych form opieki mogących w mniejszym lub większym stopniu cechować się przymiotem rodzinnych. Zasadę tą podkreśla zarówno doktryna, jak i orzecznictwo sądowe. „Prawo dziecka do pieczy zastępczej jest prawem subsydiarnym wobec prawa dziecka do życia w rodzinie — sytuacja umieszczenia dziecka w pieczy zastępczej jest zobowiązaniem do podjęcia pracy na rzecz powrotu dziecka do rodziny. (...) Instytucję pieczy zastępczej wpisano do ustawy o pomocy społecznej, opierając system opieki na konstytucyjnej zasadzie pomocniczości, personalistycznej koncepcji człowieka, z uznaniem autonomii i podmiotowości rodziców naturalnych w wychowaniu dzieci.”⁵

Spora część opinii publicznej nie odróżnia rodzin adopcyjnych od zastępczych czy też obce im są zasady i zakres działania innych podmiotów sprawujących pieczę nad osobą dziecka. Zwraca się uwagę na to, iż są osoby, które sztyd rodziny zastępczej chcą wykorzystać zwłaszcza dla celów dochodowych. Tytułem przykładu, zetknąłem się z propozycją tematu pracy magisterskiej zaproponowanej przez studenta, traktującym o rodzinie zastępczej jako sposobie prowadzenia działalności zarobkowej, który to temat ze względów etycznych nie uzyskał aprobaty promotora. W październiku br. 254 uczniom szkół ponadgimnazjalnych i słuchaczom szkół policealnych województwa śląskiego zadałem następujące pytanie: która z poniższych cech rodzin zastępczych wydaje Ci się najważniejsza: a) zapewnienie dziecku opieki przy jednoczesnym stworzeniu rodzinnej atmosfery, b) podejmowanie za dziecko decyzji w istotnych sprawach dotyczących jego osoby, c) otrzymywanie pomocy finansowej na utrzymanie dziecka w niej umieszczonego? Odpowiedź zasugerowana w punkcie b) miała dodatkowo sprawdzić, czy osoby ankietowane są świadome podstawowych praw i obowiązków rodzin zastępczych. 34% badanych wskazało wariant a), 38% — b) i aż 28% zakresliło odpowiedź c). Nikła wiedza w tym zakresie zobowiązuje dydaktyków do poszerzenia treści nauczania z zakresu prawa rodzinnego o tematykę rodzicielstwa zastępczego.

Osoby poszukujące odpowiedzi na nurtujące je pytania, także te zaliczane do pytań ważnych, swoje kroki kierują przede wszystkim do zasobów Internetu. Idąc wzorem większości użytkowników Internetu wpisałem hasło „rodzinne domy dziecka”, po czym zapoznałem się wyłącznie z kilkoma pierwszymi stronami, by spróbować dostrzec choć zarys

1 J. Gajda, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 1999, s. 198.

2 Ibidem, s. 314.

3 Dz. U. nr 9, poz. 59 z późn. zm.

4 J. Gajda, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 1999, s. 315.

5 M. Kaczmarek, *Zmiana paradygmatu w opiece zastępczej. Uwagi do stanu reformy*, [w:] M. Raclaw-Markowska (red.), *Pomoc dzieciom i rodzinie w środowisku lokalnym. Debata o nowym systemie*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2005, s. 112.

obrazu tej problematyki w sieci. Na jednej z witryn można przeczytać, że „Rodzinny Dom Dziecka jest placówką sprawującą opiekę nad dziećmi pozbawionymi właściwej pieczy ze strony rodzin naturalnych. Placówkę taką powołują specjalną uchwałą lokalne władze, w odpowiedzi na realne potrzeby występujące w tym względzie na danym terenie. (...) Z doświadczeń ośrodków adopcyjnych wynika, że prowadzenie placówki rodzinnej jest najtrudniejszą formą opieki zastępczej, dlatego też przy doborze kandydatów preferuje się małżeństwa posiadające doświadczenie rodzicielskie. Innym, nieformalnym czynnikiem mającym wpływ na powodzenie przedsięwzięcia o nazwie Rodzinny Dom Dziecka jest struktura rodziny, która się go podejmuje. Z praktyki wynika, że mniejsze szanse powodzenia mają rodziny obciążone wychowywaniem małych dzieci, dla których konieczność dzielenia domu, uwagi i czasu rodziców jest niezrozumiała i trudna, czy wręcz niemożliwa do zaakceptowania. (...) opieka zastępcza nie może wpływać destrukcyjnie na strukturę i więzi emocjonalne w ich rodzinie biologicznej. Niestety, dość częste jest zjawisko nadmiernie optymistycznego oceniania możliwości własnej rodziny w konfrontacji z problemami, jakie niesie sprawowanie opieki zastępczej nad obcymi, ukształtowanymi w zupełnie odmiennym, najczęściej niekorzystnym środowisku dziećmi.”⁶ Informacje te studzą nadmierny optymizm, choć jednocześnie nie wprowadzają nieuzasadnionego entuzjazmu wobec niełatwych wyzwań stojących przed osobami zamierzającymi przyjąć na siebie tego typu obowiązki. W podobnym tonie wypowiadają się autorzy innych stron. „Rodzinny dom dziecka jest instytucją prostą i skomplikowaną zarazem. Oglądany z daleka, rodzinny dom dziecka to wielodzietna rodzina, wspomagana finansowo przez samorząd. Widziany z bliska, przez pryzmat przepisów – to tzw. placówka rodzinna, podlegająca takim samym złożonym zasadom (finansowanie, księgowość, zakres kontroli) jak duża placówka opiekuńczo-wychowawcza. Zadaniem RDD jest zapewnienie całkowitej opieki i tworzenie warunków do indywidualnego rozwoju dzieciom, których rodzice trwale lub czasowo są niezdolni do pełnienia swoich obowiązków. Prościej – celem istnienia rodzinnych domów dziecka jest wychowanie dzieci w dobrej rodzinie, w atmosferze zaufania, bezpieczeństwa i miłości.”⁷ Placówki te finansowane są ze środków publicznych, stąd też konieczne jest celowe i gospodarne ich wydatkowanie.

Niezwykle istotne wydają się definicje traktujące te podmioty nie tylko jako instytucje, lecz przede wszystkim jako rodziny. „Rodziną formą opieki są także rodzinne domy dziecka określane w terminologii ustawowej jako placówki opiekuńczo-wychowawcze typu rodzinnego. (...) Rodzinne domy dziecka są zarazem rodziną i instytucją.”⁸ „Rodzinne domy dziecka są przede wszystkim wielką rodziną składającą się z opiekunów i dzieci, które oczekują na zmianę sytuacji lub z powodu pewnych aspektów prawnych nie mogą zostać adoptowane bądź wrócić do rodziców. Niepełnoletni w różnym wieku wspólnie się wychowują, uczą i opiekują sobą nawzajem, co np. umożliwia nierozdzielenie rodzeństwa, które trafiło do tego typu placówki.”⁹

Rozprawiając o sprawowaniu opieki i dokonywaniu innych czynności dla dobra podopiecznego przez podmioty inne niż rodzice biologiczni, należy wspomnieć o zakresie i zasadach sprawowania władzy rodzicielskiej. Powstaje ona z chwilą urodzenia się dziecka i trwa do uzyskania przez nie pełnoletności. Warunkiem przysługiwania władzy rodzicielskiej jest legitymowanie się przez rodzica pełną zdolnością do czynności prawnych. Gdy władza rodzicielska przysługuje obojgu rodzicom, każde z nich ma prawo i zarazem obowiązek jej wykonywania. W sprawach istotnych dotyczących dziecka rodzice muszą rozstrzygać wspólnie niezależnie od tego, czy pozostają w związku małżeńskim i czy można mówić o ich wspólnym pożyciu. W przypadku nieosiągnięcia porozumienia, kwestie sporne rozstrzyga sąd opiekuńczy.

Do atrybutów władzy rodzicielskiej zaliczamy: 1) pieczę nad osobą dziecka, 2) reprezentowanie dziecka, 3) zarząd majątkiem dziecka. Prawo, a zarazem obowiązek reprezentacji dziecka, doznaje ograniczenia w dwóch sytuacjach (przy podkreśleniu, że władza wykonywana jest przez rodziców prawidłowo): 1) jeżeli dzieci pozostające pod władzą rodziców występują między sobą jako strony danej czynności prawnej lub sprawy przed sądem lub innym organem państwowym, 2) gdy jedną ze stron czynności prawnej lub sprawy jest jeden z rodziców lub jego małżonek, chyba że skutkiem takich czynności ma być bezpłatne przysporzenie na rzecz podopiecznego albo czynność dotyczy należnych dziecku od drugiego z rodziców środków utrzymania i wychowania. Jeżeli żadne z rodziców nie może reprezentować dziecka pozostającego pod władzą rodzicielską, reprezentuje je kurator ustanowiony przez sąd opiekuńczy. Zarząd majątkiem dziecka nie obejmuje z kolei jego

6 www.maluchy.pl/adopcja_i_rodziny_zastepcze/index.php3?show=9 [data dostępu: 04.12.2010]

7 www.rodzinazastepcza.org/content/view/76/36 [data dostępu: 04.12.2010]

8 www.akukurodzina.pl/strona/Rodzinne-domy-dziecka.aspx [data dostępu: 04.12.2010]

9 www.kobieta.info.pl/ydzie-rodzinne/701-rodzinne-domy-dziecka- [data dostępu: 04.12.2010]

zarobków, przedmiotów majątkowych oddanych dziecku do swobodnego użytku oraz przedmiotów majątkowych uzyskanych przez dziecko na podstawie umowy darowizny lub testamentu, jeżeli darczyńca lub testator zastrzegł, że nie będą one zarządzane przez rodziców. Ponadto rodzice nie mogą bez zezwolenia sądu opiekuńczego dokonywać czynności przekraczających zakres zwykłego zarządu ani wyrażać zgody na dokonywanie takich czynności przez dziecko.

Sąd opiekuńczy może ingerować w sprawowanie władzy rodzicielskiej, jeżeli wymaga tego interes dziecka, zwłaszcza gdy jego dobro jest zagrożone. Zarządzenia sądu opiekuńczego wydawane są z urzędu i dotyczyć mogą, np. zobowiązania rodziców oraz małoletniego do określonego postępowania, poddania wykonywania władzy rodzicielskiej stałemu nadzorowi kuratora sądowego czy umieszczenia małoletniego w rodzinie zastępczej albo w placówce opiekuńczo-wychowawczej. Znaczna grupa osób nie odróżnia pozbawienia od zawieszenia władzy rodzicielskiej, do tego nie jest im znane wyróżnienie obligatoryjnego i fakultatywnego pozbawienia tej władzy. Ponadto nie należy zapominać o instytucji ograniczenia władzy.

Z ograniczeniem władzy rodzicielskiej mamy do czynienia wówczas, gdy przysługuje ona obojgu rodzicom żyjącym w rozłączeniu. Sąd opiekuńczy może powierzyć jej wykonywanie jednemu z rodziców ograniczając władzę rodzicielską drugiego rodzica poprzez przyznanie mu określonych obowiązków i uprawnień w stosunku do dziecka. Sąd może też pozostawić władzę obojgu rodzicom, jeśli przedstawili zgodne z dobrem dziecka porozumienie o sposobie wykonywania władzy rodzicielskiej i utrzymywaniu kontaktów z dzieckiem i zasadne jest oczekiwanie, że będą współdziałać w sprawach dziecka. Jeżeli na skutek przemijającej przeszkody rodzice nie mogą wykonywać władzy rodzicielskiej, którą dotychczas sprawowali należycie, sąd opiekuńczy, biorąc pod uwagę dobro dziecka oraz interes społeczny, może zawiesić władzę rodzicielską i ustanowić dla dziecka opiekę. Natomiast pozbawienie władzy rodzicielskiej następuje obowiązkowo, gdy wystąpiła trwała przeszkoda uniemożliwiająca należyte sprawowanie władzy rodzicielskiej, rodzice nadużywają swej władzy albo w sposób rażący zaniedbują swe obowiązki naruszając przez to dobro dziecka, z kolei może ono nastąpić, gdy mimo udzielonej pomocy nie ustały przyczyny uzasadniające umieszczenie małoletniego w rodzinie zastępczej albo w placówce opiekuńczo-wychowawczej, a zwłaszcza gdy rodzice trwale nie interesują się dzieckiem. „Zarządzając umieszczenie dziecka w placówce opiekuńczo-wychowawczej sąd może (w wyjątkowych wypadkach) ograniczyć osobistą styczność rodziców z dzieckiem. Przewidziane w art. 112¹ uprawnienie placówki opiekuńczo-wychowawczej do reprezentowania osoby małoletniej w dochodzeniu świadczeń przeznaczonych na zaspokajanie potrzeb jej utrzymania przysługuje tej placówce jedynie wówczas, gdy osoba małoletnia została umieszczona w niej na podstawie orzeczenia sądu (tak SN w uchw. z 18.5.1978 r., III CZP 27/78, OSN 1978, poz. 222).”¹⁰

Separacja nie znosi małżeństwa, co więcej, pozostawia określone prawa i obowiązki między małżonkami. Ustanawiając separację sąd określa, któremu z małżonków przysługiwać będzie władza rodzicielska w pełnym zakresie, a któremu zostanie ona ograniczona. Znosząc separację sąd powinien orzec o tym, który z rodziców będzie sprawować władzę rodzicielską nad ich wspólnym małoletnim dzieckiem. Możliwe jest także ustalenie, iż władza ta przysługiwać będzie obojgu rodzicom. Przed wydaniem orzeczenia sąd bada, czy dla dobra dziecka nie powinien zostać utrzymany sposób wykonywania władzy rodzicielskiej określony w wyroku o separacji.

Podstawową zastępczą, a jednocześnie trwałą formą opieki nad dzieckiem jest przysposobienie. Wyróżniamy cztery rodzaje adopcji. „Różnice dotyczą tajemnicy, praw i obowiązków związanych ze sprawowaniem opieki i wychowaniem przysposobionego. (...) Rozróżnienie typów adopcji pozwala na podejmowanie precyzyjniejszych form sprawowania opieki nad dzieckiem osieroconym poprzez dobranie adekwatnego typu przysposobienia – uwzględniającego przede wszystkim rozwój psychofizyczny dziecka, jego sytuację rodzinną i społeczną.”¹¹ Z adopcją pełną nieodwołalną (całkowitą) mamy do czynienia wówczas, gdy rodzice wyrazili przed sądem opiekuńczym zgodę na przysposobienie dziecka nie wskazując osoby przysposabiającej. Adopcja tego typu wywołuje takie same skutki jak adopcja pełna, o czym jest mowa poniżej, a ponadto wyklucza ustalenie pochodzenia przysposobionego przez uznanie ojcostwa, sądowe ustalenie lub zaprzeczenie jego pochodzenia oraz ustalenie bezskuteczności uznania ojcostwa. W wyniku przysposobienia pełnego między przysposabiającym a przysposobionym powstaje prawny stosunek pokrewieństwa – w stosunku do krewnych przysposabiającego, przysposobiony nabywa takie same prawa i obowiązki, jakie ma naturalny syn lub córka przysposabiającego i odwrotnie, stąd też ustają wynikające z pokrewieństwa prawa i obowiązki przysposobionego względem jego krewnych i odwrotnie (obowiązki alimenta-

10 J. Gajda, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 1999, s. 352.

11 J. Błeszyński, *Kluczowe zagadnienia przysposobienia i funkcjonowania rodzin adopcyjnych*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2005, s. 64.

cyjne, prawa do dziedziczenia ustawowego). Przeposobienie niepełne orzekane jest tylko na wyraźne żądanie przysposabiającego. Stwarza ono prawny stosunek pokrewieństwa między przysposabiającym a przysposobionym, a w konsekwencji nie rozciąga się na rodzinę przysposabiającego, nie wygasają też wzajemne obowiązki alimentacyjne między przysposobionym a jego naturalną rodziną, tylko zmienia się ich kolejność.

Inną instytucją prawną służącą m.in. sprawowaniu właściwej pieczy nad dzieckiem jest opieka prawna. Ustanawia się ją wyłącznie dla osób małoletnich nie pozostających pod władzą rodzicielską (np. których rodzice są nieznani, których oboje rodzice zostali pozbawieni władzy rodzicielskiej, w przypadku całkowitego lub częściowego ubezwłasnowolnienia obojga rodziców lub jednego z nich, jeżeli drugiemu rodzicowi nie przysługuje władza rodzicielska lub została zawieszona, których oboje rodzice są małoletni lub małoletni jest jeden rodzic, a drugiemu z nich nie przysługuje władza rodzicielska) oraz dla osób pełnoletnich ubezwłasnowolnionych całkowicie. Prawa i obowiązki opiekuna są niejako pochodną praw i obowiązków wynikających z władzy rodzicielskiej, a ich modyfikacja służy celom ustanowienia opieki. Do podstawowych praw i obowiązków osoby, której sąd powierzył pełnienie funkcji opiekuna, jest sprawowanie pieczy nad osobą, lecz pod nadzorem sądu opiekuńczego, sprawowanie, także pod nadzorem sądu opiekuńczego, zarządu majątkiem osoby poddanej opiece oraz reprezentowanie osoby poddanej opiece (z wyjątkiem czynności dokonywanych między osobami pozostającymi pod opieką tego samego opiekuna oraz czynności prawnych dokonywanych między podopiecznym a opiekunem lub jego małżonkiem, krewnym w linii prostej, rodzeństwem, chyba że skutkiem takiej czynności ma być bezpłatne przysporzenie na rzecz podopiecznego). We wszystkich ważniejszych sprawach dotyczących małoletniego albo jego majątku opiekun ma obowiązek uzyskać zezwolenie sądu. O decyzjach w tych sprawach powinien także informować rodziców małoletniego, którzy uczestniczą w sprawowaniu bieżącej pieczy nad osobą dziecka i w jego wychowaniu.

Ograniczenie, zawieszenie lub pozbawienie rodziców władzy rodzicielskiej, a także osierocenie dziecka może być powodem umieszczenia go w rodzinie zastępczej. Rodzina taka może zostać ustanowiona również dla dziecka niedostosowanego społecznie. Umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej nie zmienia jego sytuacji prawnej i rodzinnej, w następstwie czego osoby pełniące funkcje takich rodzin nie mogą wykonywać w stosunku do swoich podopiecznych uprawnień jakie wynikają z tytułu posiadania władzy rodzicielskiej. Zgodnie z przepisem art. 112¹ Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego rodzina zastępcza (placówka opiekuńczo-wychowawcza) wykonuje bieżącą pieczę nad dzieckiem, wychowuje je i reprezentuje w tych sprawach, a w szczególności dochodzi w jego imieniu do świadczeń przeznaczonych na jego utrzymanie, o ile sąd nie postanowi inaczej przekazując jej inne prawa i obowiązki wynikające z władzy rodzicielskiej, które w tym czasie należą do rodziców naturalnych. Poza zakresem praw i obowiązków rodziny zastępczej pozostaje między innymi reprezentowanie dziecka, zarządzanie jego majątkiem czy podejmowanie decyzji, do których są upoważnieni wyłącznie przedstawiciele ustawowi dziecka. Bieżąca piecza sprawowana przez rodzinę zastępczą musi być wykonywana osobiście, chyba że wystąpiła przemijająca przeszkoda w jej wykonywaniu lub gdy dziecko umieszczone zostało w odpowiedniej placówce. „Obowiązek i prawo wykonywania bieżącej pieczy nad osobą małoletniego oznacza, że np. na rodzicach zastępczych spoczywa troska o dbałość o osobę dziecka, zapewnienie mu należytych warunków rozwoju, dobrej atmosfery, a także wybór rozrywek i sposobu spędzania przez dziecko wolnego czasu i in. Piecza ta musi mieć charakter bieżącej pieczy, a więc codziennej troski o osobę dziecka.”¹² Nieco inaczej przedstawia się praktyka orzecznicza. „Od wprowadzenia do KRO w 1975 r. konsekwentnie fatalnie (nie)stosowany jest art. 112¹. Mam na myśli niekorzystanie przez sądy z możliwości kształtowania zakresu uprawnień, obowiązków i kompetencji rodziców dziecka i rodziców zastępczych (lub placówki opiekuńczo-wychowawczej). Przepis ten daje niemal nieograniczone możliwości modyfikowania owych zakresów adekwatnie do konkretnej sytuacji dziecka, z uwzględnieniem wiedzy o nim, jego rodzinie naturalnej i o rodzinie zastępczej, zebranej przez sąd od OPS, PCPR, kuratora i innych. Tytułem przykładu można podać, że niemal w każdym wypadku umieszczenia dziecka poza rodziną na podstawie art. 109 § 2 pkt 5 k.r.o. decydowanie o pilnych, tj. nagłych zabiegach medycznych (...) winno być przekazywane rodzinie zastępczej lub placówce.”¹³

12 J. Gajda, *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 1999, s. 362.

13 M. Andrzejewski, *Rola sędziów rodzinnych w zreformowanym systemie opieki nad dziećmi*, [w:] M. Raclaw-Markowska (red.), *Pomoc dzieciom i rodzinie w środowisku lokalnym. Debata o nowym systemie*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2005, s. 78.

Uszczegółowienie zasad funkcjonowania rodzin zastępczych nastąpiło w przepisach rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 4 czerwca 2010 r. w sprawie rodzin zastępczych¹⁴, które zastąpiło rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z 18 października 2004 r.¹⁵ Nakaz dokonania stosownych zmian wynikał z konieczności nowelizacji ustawy o pomocy społecznej. „Zmiany w ustawie z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej są konsekwencją wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 21 kwietnia 2009 r., sygn. akt K 6/08, który orzekł, że art. 85 ust. 7 ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej zawierający delegację do wydania rozporządzenia regulującego kwestie finansowe jest niezgodny z Konstytucją. Analogiczne rozwiązania zawarte są w art. 78 ust. 11 ustawy z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej.”¹⁶ W nieobowiązującym rozporządzeniu w sprawie rodzin zastępczych w § 14 ust. 4 zostało zapisane, że rodzice, którzy płacą alimenty na dziecko umieszczone w rodzinie zastępczej, nie ponoszą odpłatności za jego pobyt w tej rodzinie. Przepis ten sprzyjał nadużyciom, gdyż nie mówił o wysokości świadczonych alimentów, choć raczej należałoby mówić o nieumiejętnym jego stosowaniu, bowiem wykładnia tego przepisu nie mogła być dokonywana w oderwaniu od stosownych regulacji Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego.

Powiatowe centrum pomocy rodzinie przygotowuje rodzinę zastępczą na przyjęcie dziecka m.in. przez udzielenie szczegółowych informacji o dziecku i jego sytuacji rodzinnej oraz zapewnienie, w miarę potrzeby, kontaktu z dzieckiem przed umieszczeniem go w tej rodzinie (§ 2 ust. 1 punkt 1). Centrum udziela rodzinie zastępczej wsparcia w rozwiązywaniu zgłaszanych przez tę rodzinę problemów oraz gromadzi informacje o istotnych sprawach dotyczących dziecka, w szczególności o trudnościach wychowawczych, trudnościach w sprawowaniu opieki nad dzieckiem, przerwie w sprawowaniu osobistej opieki nad dzieckiem trwającej dłużej niż jeden miesiąc oraz o osobie lub instytucji, która w tym czasie sprawuje opiekę nad dzieckiem (§ 3 ust. 1). Jednostka ta dba także o podtrzymywanie więzów emocjonalnych łączących dziecko z rodzicami biologicznymi i innymi osobami bliskimi dziecku (§ 3 ust. 2). Zakres programowy szkolenia kandydatów do pełnienia funkcji rodzin zastępczych, prowadzenia placówek rodzinnych oraz rodzin zastępczych obejmuje m.in. doskonalenie umiejętności opiekuńczych, umiejętności radzenia sobie w sytuacjach stwarzających trudności wychowawcze, zagadnienia organizacji opieki nad dzieckiem i możliwości uzyskania wsparcia w wychowywaniu dzieci (§ 6 ust. 1 punkt 4 i 6). PCPR informuje właściwy sąd opiekuńczy o całokształcie sytuacji osobistej dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej oraz sytuacji rodziny naturalnej dziecka co najmniej raz w roku (§ 8 ust.2).

Liczne konflikty ujawniły się na gruncie stosowania przepisów traktujących o przyznawaniu rodzinom zastępczym pomocy pieniężnej. Wątpliwości dotyczyły m.in. kwot przyznawanych w oparciu o kryterium wieku dziecka. „Brak jest podstaw do zakwestionowania racjonalności i słuszności przyjętego w przepisach rozwiązania, które zapewnia rodzicom zastępczym małego dziecka w wieku przed rozpoczęciem nauki w szkole wyższą sumę pomocy pieniężnej. Rozwiązanie takie nie pozostaje w sprzeczności z wynikającymi z art. 71 i 72 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej zasadami uwzględniania dobra rodziny i ochrony praw dziecka oraz przepisami art. 18 i 20 Konwencji o prawach dziecka (...) dotyczącymi pomocy państwa w wykonywaniu przez rodziców oraz opiekunów prawnych ich obowiązków związanych z wychowywaniem oraz prawa do specjalnej ochrony i pomocy ze strony państwa dla dziecka pozbawionego swego środowiska rodzinnego.”¹⁷

Sądy wielokrotnie podkreślały, że mimo przekazania dziecka pod opiekę innych osób bądź podmiotów zinstytucjonalizowanych, to rodzice powinni w dalszym ciągu interesować się jego losem, w tym dbać o zapewnienie należnych mu środków utrzymania. „Rodzic dziecka musi mieć świadomość, że dopóty, dopóki jej dziecko przebywa w placówce opiekuńczo-wychowawczej jest z mocy przepisów prawa obowiązana do ponoszenia opłaty do wysokości tzw. średniego miesięcznego kosztu utrzymania określonego w odpowiednim akcie prawnym. Obowiązek ten może zostać ograniczony bądź zniesiony tylko w wyjątkowych przypadkach określonych w przepisach prawa. Zwolnienie z opłaty nie jest obligatoryjne, co oznacza, że właściwy organ ma prawo, a nie obowiązek zastosowania zwolnienia. Organ może zwolnić z opłat pod warunkiem, że osoba zainteresowana spełnia przesłanki określone w przepisach i jest w stanie to udowodnić poprzez złożone przez siebie dokumenty. Innymi słowy osoba zainteresowana musi aktywnie współpracować z organem między innymi poprzez

14 Dz.U. z 2010 r., Nr 110, poz. 733

15 Dz.U. z 2004 r., Nr 233, poz. 2344

16 www.mpips.gov.pl/bip/download/Uzasadnienie_18.03.10.pdf [data dostępu: 10.12.2010]

17 Wyrok WSA w Gdańsku z dnia 10 października 2007 r., II SA/Gd 579/07, LEX 433945

pozostawanie z nim w kontakcie, przedkładanie na wezwanie dokumentów żądanych przez organ.”¹⁸ Spory dotyczyły także podstaw prawnych poszczególnych rozstrzygnięć przyznających pomoc natury finansowej. „Jeżeli istnieje możliwość udzielenia pomocy pieniężnej w oparciu o dwa przepisy prawne (ust. 3 i 4 art. 78 u.p.s.), to uzasadnienie decyzji powinno zawierać nie tylko wyjaśnienie podstawy prawnej, w oparciu o którą dokonano rozstrzygnięcia, ale powinno również wykazać, dlaczego podstawą prawną wydania decyzji był ten przepis, a nie inny. Jest to niezbędne w sytuacji, gdy jeden z tych przepisów jest bardziej korzystny dla strony, a decyzję wydano na podstawie drugiego przepisu. Przepis art. 78 ust. 4 u.p.s. jest przepisem szczególnym w stosunku do ust. 3 tego artykułu, ponieważ określa szczególne przesłanki, które muszą zostać wzięte pod uwagę przez organ przed udzieleniem rodzinie zastępczej pomocy pieniężnej, a organ, jeśli wydaje decyzję na podstawie ust. 3, powinien wykazać, że przesłanki te w sprawie nie zaistniały.”¹⁹

Szczegóły dotyczące działania placówek opiekuńczo-wychowawczych zawiera rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 19 października 2007 r.²⁰ Placówka w zakresie opieki nad dzieckiem współpracuje z powiatowym centrum pomocy rodzinie oraz z rodziną dziecka, a w zakresie życia rodzinnego – z rodzinami zaprzyjaźnionymi, a także przygotowuje dzieci do samodzielnego życia (§ 3 punkt 1 i 4). Pod pojęciem rodzin zaprzyjaźnionych należy rozumieć rodziny obce, których członkowie wspierają działania wychowawcze placówki opiekuńczo-wychowawczej w zakresie życia rodzinnego, posiadające pozytywną opinię ośrodka adopcyjno-opiekuńczego (§ 2 punkt 8).

Całodobowa placówka opiekuńczo-wychowawcza typu interwencyjnego zapewnia dziecku m.in. doraźną opiekę na czas trwania sytuacji kryzysowej, opiekę i wychowanie do czasu powrotu do rodziny naturalnej lub umieszczenia w rodzinie adopcyjnej albo zastępczej, całodobowej placówce typu rodzinnego albo socjalizacyjnego (§ 4 ust. 1 punkt 1 i 3). Placówka interwencyjna przyjmuje dzieci w sytuacjach wymagających natychmiastowego rozpoczęcia sprawowania opieki i wychowania (§ 4 ust. 2). Całodobowa placówka opiekuńczo-wychowawcza typu rodzinnego tworzy jedną, wielodzietną rodzinę dla dzieci, którym nie znaleziono rodziny zastępczej lub przysposabiającej, wychowuje dzieci w różnym wieku, w tym dorastające i usamodzielniające się, umożliwia wspólne wychowanie i opiekę licznemu rodzeństwu, ustala zasady kontaktów dziecka z rodzicami w porozumieniu z sądem, powiatowym centrum pomocy rodzinie i ośrodkiem adopcyjno-opiekuńczym (§ 5 ust. 1 punkt 1, 2, 3 i 5). „Placówka opiekuńczo-wychowawcza typu rodzinnego stanowi namiastkę rodziny, ponieważ tworzy jedną wielodzietną rodzinę dla dzieci. (...) W ramach tego typu placówek szczególną rolę odgrywają rodzinne domy dziecka i wioski dziecięce. (...) Wioska dziecięca jest instytucją mającą stanowić namiastkę rodziny, gdyż składa się z domów zamieszkiwanych przez matki z określoną liczbą dzieci. W Polsce wioski te funkcjonują na zasadzie placówek niepublicznych.”²¹ Całodobowa placówka opiekuńczo-wychowawcza typu socjalizacyjnego zapewnia dziecku opiekę całodobową i wychowanie oraz zaspokaja jego niezbędne potrzeby, zapewnia zajęcia wychowawcze, rekompensujące braki w wychowaniu w rodzinie i przygotowujące do życia społecznego, podejmuje działania w celu powrotu dziecka do rodziny naturalnej, znalezienia rodziny przysposabiającej lub umieszczenia w rodzinnych formach opieki zastępczej (§ 6 punkt 1, 2 i 4). Placówka wielofunkcyjna zapewnia dziecku dzienną i całodobową opiekę, wychowanie oraz pracuje z rodziną dziecka w celu usprawnienia jej umiejętności opiekuńczo-wychowawczych (§ 7 ust. 1 i 2). Wychowawca, kierujący procesem wychowawczym dziecka, realizuje zadania wynikające z indywidualnego planu pracy oraz pozostaje w stałym kontakcie z rodziną dziecka, przy czym jeden wychowawca kieruje procesem wychowawczym nie więcej niż 8 dzieci (§ 8 ust. 3).

Pracownik socjalny pracuje z rodziną dziecka, rozpoznaje jego sytuację rodzinną, inicjuje działania niezbędne do unormowania sytuacji rodziny i umożliwienia powrotu dziecka do rodziny (§ 8 ust. 4). Dyrektor placówki rodzinnej jest jednocześnie wychowawcą (§ 9 ust. 1 zdanie pierwsze). Placówka realizuje z dzieckiem indywidualny plan pracy, który opracowywany jest niezwłocznie przez wychowawcę kierującego procesem wychowawczym dziecka w porozumieniu z psychologiem, pedagogiem, pracownikiem socjalnym, a także innymi specjalistami (§ 12 ust. 1 i 2). Szczegółową organizację placówki, a także specyfikę i zakres sprawowanej opieki określa regulamin placówki ustalany przez jej dyrektora w porozumieniu z PCPR, z którym zaznajamia się dzieci w niej przebywające (§ 14 ust. 1, 3 i 4). Powrót dziecka do rodziny następuje w przypadku orzeczenia sądu o zakończeniu pobytu dziecka w placówce, także okresowo na podstawie wniosku stałego zespołu do spraw

18 Wyrok WSA w Gdańsku z dnia 6 stycznia 2009 r., II SA/Gd 733/08, LEX 481485

19 Wyrok WSA w Warszawie z dnia 14 lutego 2006 r., I SA/Wa 1827/05, LEX 194042

20 Dz. U. z 2007 r., Nr 201, poz. 1455

21 S. Nitecki, *Prawo do pomocy społecznej w polskim systemie prawnym*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2008, s. 215.

okresowej oceny sytuacji dziecka o zaistnieniu podstaw powrotu dziecka do rodziny, gdy sąd przychyli się do tego wniosku (§ 22 ust. 1). W tej drugiej sytuacji dyrektor placówki zawiera z rodzicami lub opiekunami prawnymi dziecka umowę określającą warunki okresowego powrotu dziecka do rodziny, w tym zobowiązanie dyrektora do współpracy z nimi w zakresie wykonywanych przez nich funkcji opiekuńczo-wychowawczych (§ 22 ust. 3). Liczba dzieci pozostających pod opieką jednego wychowawcy w placówce musi być odpowiednia do potrzeb dzieci oraz rodzaju prowadzonych zajęć (§ 25 ust. 1).

Mówiąc o zastępczych formach opieki nad dzieckiem warto przy okazji wspomnieć o innych instytucjach, które wspomagają proces opiekuńczo-wychowawczy, a mianowicie o ośrodkach adopcyjno-opiekuńczych oraz domach dla matek z małymi dziećmi i kobiet w ciąży. Szczegóły określone są w przepisach rozporządzenia Ministra Polityki Społecznej z dnia 30 września 2005 r. w sprawie ośrodków adopcyjno-opiekuńczych²² oraz rozporządzenia tego samego ministra z dnia 8 marca 2005 r. w sprawie domów dla matek z małoletnimi dziećmi i kobiet w ciąży.²³ Ośrodek adopcyjno-opiekuńczy współpracuje z rodziną naturalną, zastępczą oraz przysposabiającą w zakresie opieki nad dzieckiem i jego wychowaniem m.in. w dziedzinie problemów wychowawczych w rodzinie. Ośrodek wspiera te rodziny w wykonywaniu przez nie funkcji opiekuńczo-wychowawczych m.in. przez pomoc w rozwiązywaniu problemów wychowawczych i opiekuńczych (§ 7 ust. 1 i 2). Z kolei dom dla matek z małoletnimi dziećmi i kobiet w ciąży zapewnia całodobowy, okresowy pobyt także ojcom z małoletnimi dziećmi i innym osobom sprawującym opiekę nad dziećmi (§ 2). Standard podstawowych usług świadczonych przez dom obejmuje m.in. zapobieganie sieroctwu społecznemu przez przygotowanie do świadomego i odpowiedzialnego wypełniania roli rodzicielskiej, opiekę nad dzieckiem w czasie choroby opiekuna dziecka, tworzenie warunków bytowych zbliżonych do domowych i rodzinnej atmosfery (§ 3 ust. 1).

Dziecko umieszczone w placówce czy przekazane pod opiekę innym osobom należy w każdym przypadku traktować podmiotowo. Obowiązek wysłuchania dziecka przed dokonaniem w jego imieniu bądź w stosunku do niego określonej czynności ma zapewnić dziecku choćby minimalny wpływ na treść rozstrzygnięcia. Z jednej strony mówimy o wysłuchaniu dziecka, a z drugiej strony o uwzględnieniu w miarę możliwości jego zdania. Bezwzględnym obowiązkiem opiekunów i władz publicznych jest tylko wysłuchanie, natomiast uwzględnienie zdania dziecka Konstytucja uzależnia od konkretnej sytuacji, której rozstrzygnięcie powinno opierać się przede wszystkim na zasadzie dobra dziecka.²⁴ O realizacji tego obowiązku świadczy chociażby funkcjonowanie samorządu wychowanków w placówce opiekuńczo-wychowawczej. Ponadto, zgodnie z przepisem art. 95 § 4 k.r.o., rodzice przed powzięciem decyzji w ważniejszych sprawach dotyczących osoby lub majątku dziecka powinni je wysłuchać, jeżeli rozwój umysłowy, stan zdrowia i stopień dojrzałości dziecka na to pozwala, oraz uwzględnić w miarę możliwości jego rozsądne życzenia.

Dążąc do tego, by rodzice naturalni mogli bez ograniczeń korzystać z atrybutów władzy rodzicielskiej, nie można zapomnieć o barierach i zagrożeniach, które utrudniają osiągnięcie celów stawianych z myślą o dobru dziecka i rodziny. W funkcjonowaniu obecnych rozwiązań prawnych dostrzegam następujące: 1) brak rzeczywistych rozwiązań o charakterze prorodzinnym (świadczenia nie tylko z nazwy powinny służyć rodzinie), 2) procedury administracyjne i sądowe, także szkoleniowe, które zniechęcają potencjalnych kandydatów do objęcia zadań przynależnych rodzicielstwu zastępczemu, 3) nieskuteczność w egzekwowaniu świadczeń alimentacyjnych bądź opłat z tytułu umieszczenia dziecka w odpowiedniej placówce, 4) umiejscowienie instytucji rodzicielstwa zastępczego w prawie administracyjnym w przeciwieństwie do przysposobienia czy opieki prawnej uregulowanych przepisami prawa cywilnego, a ściślej – rodzinnego i opiekuńczego, a ponadto powoływanie jednostek, których statutowym celem działania jest m.in. opieka i wychowanie, a które ulokowane są w systemie oświaty i wychowania, 5) brak wyraźnie nakreślonych zasad współdziałania między poszczególnymi instytucjami oraz nieuprawnione delegowanie odpowiedzialności na inny podmiot z tytułu braku inicjowania nakazanej przepisami prawa współpracy, które to przepisy obligują dane podmioty do współdziałania bez dookreślenia inicjatora. Zaufanie państwa do rodziców biologicznych przy jednoczesnym braku zaufania do kandydatów na rodziców adopcyjnych czy zastępczych, niska świadomość prawna społeczeństwa w temacie pieczy zastępczej, także niedocenianie roli i zadań placówek wsparcia dziennego, których działalność może stanowić skuteczny środek eliminujący konieczność zapewnienia dziecku w przyszłości całodobowej opieki

22 Dz.U. z 2005 r., Nr 205, poz. 1701

23 Dz.U. z 2005 r., Nr 43, poz. 418

24 S. Bułajewski, M. Dąbrowski, *Wolności i prawa ekonomiczne, społeczne i kulturalne*, [w:] M. Chmaj (red.), *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2008, s. 187.

w formie zinstytucjonalizowanej, nie tworzą klimatu przyjaznego zmianom. Ciągłe poszukiwanie optymalnych rozwiązań, tworzenie programów rozwoju instytucji opieki nad dzieckiem i rodziną pozostaje niejednokrotnie w kolizji z możliwościami finansowymi jednostek samorządu terytorialnego. Negatywne zabarwienie nazwy „dom dziecka” nie zostanie skutecznie zapomniane poprzez zastąpienie jej nazwą „ośrodek pomocy dziecku i rodzinie”, jeżeli społeczność lokalna nadal posługuje się tą pierwszą i w dalszym ciągu nie zna rzeczywistych działań inicjowanych i podejmowanych przez tą placówkę. Problemem jest także eurosieroctwo, będące następstwem migracji zarobkowej rodziców. Poświęcanie coraz większej ilości czasu pracy zawodowej przy cedowaniu obowiązków opiekuńczo-wychowawczych na zatrudnione w tym celu opiekunki oraz przrzucanie odpowiedzialności na szkołę nie tylko osłabia więzi łączące rodziców z dziećmi, ale pod znakiem zapytania stawia rzetelne wykonywanie obowiązków mających swoje źródło we władzy rodzicielskiej.

Zgodnie z przepisem art. 100 § 1 k.r.o. sąd i inne organy władzy publicznej mają obowiązek udzielać pomocy rodzinom, jeżeli jest ona potrzebna do należytego wykonywania władzy rodzicielskiej. Każde z rodziców może zwrócić się do sądu lub innego właściwego organu władzy publicznej o zapewnienie dziecku pieczy zastępczej. Bezradność w sprawach opiekuńczo-wychowawczych i prowadzenia gospodarstwa domowego jest przesłanką do przyznania świadczenia z pomocy społecznej. „Bezradność jest brakiem zaradności. Przez zaradność należy rozumieć wymagany stopień umiejętności w stosowaniu wiedzy dnia codziennego i doświadczenia życiowego.”²⁵ Osoby cechujące się bezradnością, zagrożone wykluczeniem społecznym, pozbawione wsparcia osób najbliższych muszą zostać objęte pomocą i działaniami o charakterze integracyjnym. W pracy z rodziną dysfunkcyjną należy kierować się określonymi zasadami, m.in. „nie należy wyręczać rodziców, ale służyć pomocą w sprawach, których sami nie są w stanie załatwić. Stosuje się tu zasadę stopniowania trudności – drobne sprawy rodzic powinien załatwiać sam, a w bardziej skomplikowanych (choćby przy pisaniu podań czy wizyty w urzędzie) wskazana jest pomoc wychowawcy. Należy pamiętać o tym, że efektywna współpraca z rodziną może dotyczyć wyłącznie tych problemów i spraw, na których rozwiązanie są oni gotowi.”²⁶ Należy więc podjąć wszelkie działania, by kolejne i zarazem ostatnie zdania niniejszego artykułu stały się zdaniami bezspornie fałszywymi. „Rodzinne domy dziecka w polskim systemie opieki nad dzieckiem osamotnionym zajmują miejsce zależne od potrzeb propagandowych. (...) Jeśli komuś z władz oświatowych czy samorządowych potrzebny jest przykład nowoczesnej opieki nad dzieckiem osieroconym, to podaje przykład rodzinnego domu dziecka. Natomiast jeżeli trzeba zdecydować, czy dziecko powinno pójść do typowej placówki opiekuńczo-wychowawczej, np. domu dziecka czy do rodzinnego domu dziecka, to zawsze wygra duża placówka. W takiej placówce pracują ludzie, których trzeba opłacić, którym nie można odbierać „przedmiotu” pracy.”²⁷

Bibliografia

- Andrzejewski M., *Rola sędziów rodzinnych w zreformowanym systemie opieki nad dziećmi*, [w:] Raćław-Markowska M. (red.), *Pomoc dzieciom i rodzinie w środowisku lokalnym. Debata o nowym systemie*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2005.
- Błęszyński J., *Kluczowe zagadnienia przysposobienia i funkcjonowania rodzin adopcyjnych*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2005.
- Bułajewski S., Dąbrowski M., *Wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne*, [w:] Chmaj M. (red.), *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2008.
- Gajda J., *Kodeks rodzinny i opiekuńczy. Komentarz*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa 1999.
- Kaczmarek M., *Zmiana paradygmatu w opiece zastępczej. Uwagi do stanu reformy*, [w:] Raćław-Markowska M., *Pomoc dzieciom i rodzinie w środowisku lokalnym. Debata o nowym systemie*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2005.
- Maciejko W., *Instytucje pomocy społecznej*, LexisNexis, Warszawa 2009.

25 W. Maciejko, *Instytucje pomocy społecznej*, LexisNexis, Warszawa 2009, s. 159.

26 M. Prokosz, *Dziecko w rodzinie dysfunkcyjnej. Między diagnozą a realną pomocą*, [w:] A. Ładyżyński (red.), *Rodzina we współczesności*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2009, s. 276-277.

27 A. Sadowska, *Model rodzinnego domu dziecka*, [w:] C. Kępski (red.), *Opieka i wychowanie w rodzinie*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2003, s. 178-179.

- Nitecki S., *Prawo do pomocy społecznej w polskim systemie prawnym*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa 2008.
- Prokosz M., *Dziecko w rodzinie dysfunkcyjnej. Między diagnozą a realną pomocą*, [w:] Ładyżyński A. (red.), *Rodzina we współczesności*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2009.
- Sadowska A., *Model rodzinnego domu dziecka*, [w:] Kępski C. (red.), *Opieka i wychowanie w rodzinie*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2003.
- Konwencja o Prawach Dziecka (Dz.U. z 1991 r., Nr 120, poz. 526 z późn. zm.).
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. — Kodeks rodzinny i opiekuńczy (Dz.U. z 1964 r., Nr 9, poz. 59 z późn. zm.).
- Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z dnia 18 października 2004 r. w sprawie rodzin zastępczych (Dz.U. z 2004 r., Nr 233, poz. 2344).
- Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z dnia 8 marca 2005 r. w sprawie domów dla matek z małoletnimi dziećmi i kobiet w ciąży (Dz.U. z 2005 r., Nr 43, poz. 418).
- Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z dnia 30 września 2005 r. w sprawie ośrodków adopcyjno-opiekuńczych (Dz.U. z 2005 r., Nr 205, poz. 1701).
- Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 19 października 2007 r. w sprawie placówek opiekuńczo-wychowawczych (Dz.U. z 2007 r., Nr 201, poz. 1455).
- Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 4 czerwca 2010 r. w sprawie rodzin zastępczych (Dz.U. z 2010 r., Nr 110, poz. 733).
- www.akukurodzina.pl/strona/Rodzinne-domy-dziecka.aspx [data dostępu: 04.12.2010].
- www.kobieta.info.pl/ycie-rodzinne/701-rodzinne-domy-dziecka- [data dostępu: 04.12.2010].
- www.maluchy.pl/adopcja_i_rodziny_zastepcze/index.php3?show=9 [data dostępu: 04.12.2010].
- www.mpips.gov.pl/bip/download/Uzasadnienie_18.03.10.pdf [data dostępu: 10.12.2010].
- www.rodzinazastepcza.org/content/view/76/36 [data dostępu: 04.12.2010].

Streszczenie

Status prawny dziecka i atrybuty władzy rodzicielskiej w zastępczych formach opieki nad dzieckiem

Status prawny dziecka wyznaczony jest nie tylko poprzez katalog jego uprawnień i powinności, lecz także przez zestawienie praw i obowiązków rodziców, opiekunów prawnych i innych podmiotów sprawujących nad nim pieczę. W artykule dokonano charakterystyki zastępczych form opieki nad dzieckiem z prawnego punktu widzenia oraz obowiązków podmiotów, których celem jest zapewnienie tejże opieki bądź wspieranie rodzin, nie tylko biologicznych, w realizacji stojących przed nimi zadań. Równocześnie podkreślona została subsydiarność tych form opieki mogących w mniejszym lub większym stopniu cechować się przymiotem rodzinnych. Wskazano także na zagrożenia, jakie niosą ze sobą funkcjonujące obecnie rozwiązania prawne, które utrudniają osiągnięcie celów stawianych z myślą o dobro dziecka i rodziny.

Abstract

Legal status of child and attributes of parental authority in family foster care

The legal status of the child is determined not only by the array of his or her rights and duties, but also by a list of rights and responsibilities of parents, legal guardians and other subjects, having the child under their care. The article presents the characteristics of alternative forms of child care in legal terms and duties of subjects whose purpose is to provide a care or family support, not only for biological families, in performing tasks that they are facing. At the same time, the subsidiarity of these forms of care that are likely to be characterized by the attribute of the family to a greater or less extent, is emphasized. It also shows the risks posed by the current law that hinder the achievement of the objectives aimed at the child and family welfare. (tłum. mgr Beata Gunia).

Małgorzata Kozak

Uniwersytet Jagielloński
Instytut Pedagogiki

Zasada subsydiarności w perspektywie prawa dziecka do pieczy zastępczej

„(...) rodzina jako podstawowa komórka społeczeństwa oraz naturalne środowisko rozwoju i dobra wszystkich jej członków, a w szczególności dzieci, powinna być otoczona niezbędną ochroną oraz wsparciem, aby mogła w pełnym zakresie wypełniać swoje obowiązki w społeczeństwie, (...) dziecko dla pełnego i harmonijnego rozwoju swojej osobowości powinno wychowywać się w środowisku rodzinnym, w atmosferze szczęścia, miłości i zrozumienia.”

Konwencja o prawach dziecka - preambuła

Preambuła (arenga) do Konwencji o prawach dziecka, posiadając walor niesamoistnego źródła prawa, służyć powinna głównie do wyznaczania kierunków interpretacyjnych tekstu. Jej podstawowa funkcja polega zatem na kształtowaniu kontekstu interpretacji danego aktu prawnego¹, a także na dookreśleniu podstawowego celu i przedmiotu Konwencji oraz kontekstu jej powstania. Pomimo faktu, iż w preambule można znaleźć odwołania do pozaprawnych rzeczywistości (np. postulatów, idei pedagogicznych, czy praw przyrodzonych) często poprzez używanie pojęć nieostrych i wieloznacznych, nie ulega wątpliwości, iż jest to niezwykle ważna część traktatu, determinująca wykładnię dyspozycji.² O ile moc normatywna postanowień zawartych w preambule w świetle literatury przedmiotu pozostaje kwestią sporną, o tyle sam fakt ważności tego elementu Konwencji oraz jego wpływ na proces interpretacji norm materialnych w niej zawartych, pozostaje bezsporny. Wskazują na to ogólne reguły interpretacji traktatów zawarte w Dziale trzecim Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów, jak również praktyka orzecznicza w tym zakresie.

Przytoczony na wstępie ustęp preambuły ma dla podjętych rozważań dotyczących subsydiarnego charakteru pieczy zastępczej zasadnicze znaczenie. Wywnioskować możemy z niego intencje ustawodawcy w zakresie ochrony naturalnej grupy społecznej, jaką jest rodzina. Zatem przedmiotem ochrony staje się rodzina pojmowana w naszej kulturze pedagogicznej i prawnej jako naturalna grupa społeczna - rodzina tradycyjna. Również doktryna prawa międzynarodowego zalicza rodzinę do wspólnot, które rozumiemy jako grupy „istniejące w oparciu o takie elementy jedności, które są spontaniczne (nie sztuczne, ani nie planowane) i które są zasadniczo poza kontrolą członków tej grupy”.³ W takim ujęciu grupy te, podobnie jak jednostki, mogą mieć przyrodzone prawa gwarantowane przez prawo pozytywne. I właśnie potwierdzeniem tej zasady jest przyznanie rodzinie naturalnej bezwzględного pierwszeństwa i prymatu w wychowaniu oraz we wszelkich sprawach dotyczących dzieci wychowujących się w rodzinie. Podkreślenie zasadniczej funkcji rodziny jako wspólnoty pierwotnej, a nie wtórnej wobec społeczeństwa i jej naturalnego charakteru, pociąga za sobą zasadnicze konsekwencje dla kształtowania relacji między rodziną naturalną dziecka a rodziną zastępczą, oraz dla całego kształtu i wykładni Konwencji o prawach dziecka jako aktu prawnego nakierowanego na promocję praw i umacnianie naturalnych funkcji rodziny. Sama treść preambuły wskazuje już bowiem, iż mamy tu do czynienia z aktem o charakterze prorodzinnym. Jest to przeszczerzeń interpretacyjna Konwencji o prawach dziecka często niedostrzegana, czy wręcz negowana przez opinię publiczną, promującą/interpretującą, zapisy Konwencji w duchu indywidualizmu, w aspekcie nadmiernej emancypacji dziecka, wyodrębnienia go ze struktur społecznych, w tym również rodzinnych, a czasami nawet stosującą wykładnię praw dziecka zawartych w Konwencji, która polega na kreowaniu ich antagonistycznego charakteru w stosunku do praw osób dorosłych, w tym

1 art. 31 ust. 2 *Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów*, sporządzonej we Wiedniu 23 maja 1969 r., Dz. U. 1990, Nr 74, poz. 439.

2 Konwencję o prawach dziecka traktuję jako przykład traktatu międzynarodowego w myśl Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatu. Samo słowo „traktat” (zgodnie z brzmieniem art. 2, pkt. 1 lit a) będę używała na oznaczenie międzynarodowego porozumienia między państwami, zawartego w formie pisemnej i regulowanego przez prawo międzynarodowe, niezależnie od jego szczególnej nazwy. Dyspozycja natomiast jest to zasadnicza, artykułowana część traktatu zawierająca elementy materialno-prawne i formalno-prawne. Wszystkie te elementy odnajdujemy w KoPD.

3 Memorandum Sekretarza Głównego ONZ, UN Doc. E/CN.4/Sub.2/85 z 1949, poz. 4, [w:] N. Lerner, *Group Rights and Discrimination In International Law*, Dordrecht 1991, s. 29.

również rodziców. Działania takie nie znajdują podstaw merytorycznych, i jak się wydaje, są efektem niezadowolającego poziomu kultury prawnej naszego społeczeństwa, która w zasadniczej mierze powinna być kształtowana poprzez edukację, w tym również edukację prawną skierowaną na problematykę praw dziecka.⁴

Zarysowany w preambule kontekst interpretacyjny prawa dziecka do wychowania w rodzinie zostanie w dalszych częściach Konwencji rozwinięty i dopełniony przez konkretne normy prawa materialnego i proceduralnego. Interpretacja tych norm opierać się będzie przede wszystkim o główne kierunki wykładni Konwencji oraz zasady prawne obowiązujące w danym porządku normatywnym, w który Konwencja zostaje implementowana. Wcześniej jednak konieczne jest podjęcie refleksji na temat idei leżących u podstaw zasady pomocniczości w perspektywie prawa dziecka do pieczy zastępczej.

Zasada subsydiarności

Jedną z podstawowych zasad, na których oparty jest nie tylko polski system prawny, ale również prawodawstwo europejskie w ramach Unii Europy, jest zasada pomocniczości państwa, zwana również zasadą subsydiarności (z łac. *subsidiium* – czyli rezerwa, pomoc, wsparcie). Korzenie tej idei sięgają starożytności⁵, sama jednak zasada sformułowana została po raz pierwszy w encyklice *Quadragesimo anno* papieża Piusa XI na początku XX wieku, w następującym brzmieniu: „*Co jednostka z własnej inicjatywy i własnymi siłami może zdziałać, tego jej nie wolno wydzierać na rzecz społeczeństwa; podobnie niesprawiedliwością, szkodą społeczną i zakłóceniem ustroju jest zabieranie mniejszym i niższym społecznościami tych zadań, które mogą spełnić, i przekazywanie ich społecznościom większym i wyższym. Każda akcja społeczna ze swego celu i swej natury ma charakter pomocniczy; winna pomagać członkom organizmu społecznego, a nie niszczyć ich lub wchłaniać*”⁶. Zasada ta, początkowo sformułowana w doktrynie katolickiej i stanowiąca jeden z podstawowych elementów nauki społecznej kościoła, stała się z czasem szeroko pojmowaną zasadą polityki międzynarodowej, państwowej oraz lokalnej, prezentowaną przez podmioty związane z różnymi nurtami myśli społecznej.⁷ Dodatkowo, co bardzo istotne, rozpatruje się ją również jako zasadę prawną⁸ stanowiącą podstawę ustroju. W ramach nauki prawa formułowane są różne katalogi zasad, którym przypisuje się rangę zasad konstytucyjnych, czy zasad ustroju. Właśnie jedną z takich zasad sformułowanych w preambule do Ustawy Zasadniczej jest zasada pomocniczości: „*(...) ustanawiamy Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej jako prawa podstawowe dla państwa oparte na poszanowaniu wolności i sprawiedliwości, współdziałaniu władz, dialogu społecznym oraz na zasadzie pomocniczości umacniającej uprawnienia obywateli i ich wspólnot*”⁹. Preambuła określa zatem rolę państwa, która polegać ma na wspieraniu jednostki, rodziny i grup społecznych, odwołując się do ich samodzielności i podkreślając ich odpowiedzialność. Państwo nie powinno podejmować zadań, które te grupy mogą realizować samodzielnie, a jego ingerencja powinna nastąpić dopiero wówczas, gdy przy użyciu wszelkich możliwych środków i własnych sił jednostki oraz grupy nie są one w stanie przezwyciężyć danej sytuacji problemowej, bowiem przekracza ona ich faktyczne możliwości. Zasada pomocniczości poprzez odwołanie do samodzielności i odpowiedzialności jednostek i wspólnot promuje marginalną rolę państwa¹⁰, które pełni jedynie funkcję pomocniczą wobec mniejszych zbiorowości i jednostek, a wszelkie możliwe decyzje podejmowane są na szczeblu najbliższym obywatelowi, tj. lokalnym. Można tu zaobserwować powolne odchodzenie w standardach europejskich od ideałów państwa opiekuńczego, państwa tzw. bezpieczeństwa socjalnego (*welfare state*) ku modelowi promującemu współpracę różnych sektorów polityki społecznej, zmierzającej

4 Problematyka kultury prawnej społeczeństwa oraz roli edukacji o prawach dziecka w podnoszeniu świadomości pedagogicznej i prawnej, a także, a może przede wszystkim, w procesie ochrony i promocji praw dziecka, jest kwestia niezwykle ważną, wykraczającą jednak poza ramy niniejszego opracowania. Zostaje zatem jedynie zasygnalizowana jako istotny problem społeczny w aspekcie prawa dziecka do wychowania w rodzinie.

5 E. Trafiałek, *Wokół zasady solidaryzmu i sprawiedliwości społecznej*, [w:] „Praca socjalna”, nr 4/2008, Instytut Służb Społecznych, Warszawa 2008, s. 14.

6 *Nauczanie społeczne Kościoła*, „Znak” 1982, nr 7-9, s. 707-708.

7 C. Martysz, S. Nitecki, G. Szpor, *Komentarz do Ustawy o pomocy społecznej*, Gdańsk 2001, s. 15.

8 Określenia „zasada prawna” występuje w nauce prawa w dwóch znaczeniach: opisowym i dyrektywnym. Odnosić to określenie można bądź to do całego systemu prawa obowiązującego w danym państwie, bądź do konkretnych gałęzi prawa lub aktów normatywnych. Por. Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, PWN, Warszawa 1980, s. 35-36, 400-408.

9 *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej* z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. Nr 78, poz. 483.

10 E. Trafiałek, *Wokół zasady subsydiarności...*, s. 15.

do dookreślenia idei społeczeństwa opiekuńczego (*welfare mix*). Model ten promuje możliwie dużą aktywizację, samosterowność i odpowiedzialność jednostki i grup społecznych.¹¹

Konsekwencje zasady subsydiarności w odniesieniu do prawa dziecka do pieczy zastępczej

Oparcie ładu społecznego na zasadzie subsydiarności pociąga za sobą konkretne konsekwencje w organizacji systemu pomocy dziecku i rodzinie, w tym opieki zastępczej. Zasadnicze znaczenie ma tutaj potwierdzenie naturalnych funkcji i zadań, jakie powinna spełniać rodzina, oraz ograniczenie, do sytuacji koniecznych i niezbędnych, ingerencji wspólnot wyższych (tj. państwa) w jej życie i funkcjonowanie. Dotyczy to również świadczenia pomocy! Ustawa o pomocy społecznej jasno wyraża tę zasadę już w art.1, który stanowi, iż „*pomoc społeczna jest instytucją polityki społecznej państwa, mającą na celu umożliwienie osobom i rodzinom przezwyciężenie trudnych sytuacji życiowych, których nie są one w stanie pokonać, wykorzystując własne uprawnienia i możliwości*”,¹² a rozwija ją w art. 70 podkreślając, iż rodzinie mającej trudności w wypełnianiu swoich zadań oraz dziecku z tej rodziny udziela się pomocy polegającej na konkretnych świadczeniach z zakresu pomocy społecznej przy uwzględnieniu podmiotowości dziecka i rodziny, oraz praw dziecka. W ostateczności pomoc ta przybiera formę umieszczenia dziecka poza rodziną, w tym w rodzinie zastępczej (art. 72). Przed podjęciem decyzji o udzieleniu tej formy pomocy powinno się wyczerpać wszystkie inne środki i metody zmierzające do aktywizacji rodziny w celu podjęcia przez nią zaniedbanych funkcji! Działania te powinny zrealizować zasadniczo trzy podstawowe tezy wynikające bezpośrednio z zasady pomocniczości.

- Pierwszą z nich można sprowadzić do postulatu, określanego w literaturze przedmiotu, mianem „zakazu odbierania”¹³. Polega ona, w omawianym aspekcie, na zakazie odbierania rodzinie tych zadań i odpowiedzialności, które samodzielnie może i powinna podejmować. Dotyczy to przede wszystkim wychowania dzieci, sprawowania nad nimi pieczy faktycznej oraz prawnej. Państwo nie powinno pozbawiać rodzinę tych funkcji, a jedynie aktywizować ją, aby sama mogła odnaleźć w sobie potencjał do prawidłowej ich realizacji. Perspektywa ta powinna, jak pisze Z. Stelmazuk „*koncentrować się na zapobieganiu umieszczania dzieci poza domem, a jeśli nawet jest to nieuniknione, pozostawienie ich w opiece jedynie na krótko i jak najbliżej domu rodzinnego z zachowaniem stałych kontaktów z rodziną*.”¹⁴
- Kolejna praktyczna przesłanka, która powinna zrealizować ideę pomocniczej roli pieczy zastępczej wobec rodziny naturalnej, to tzw. „postulat subsydiarnego towarzyszenia”. Państwo powinno w swoich działaniach i świadczeniach, wesprzeć rodzinę dziecka w działaniach, które przekraczają jej własne możliwości, w celu zaktywizowania jej do ponownego podjęcia zaniedbanych funkcji. To wsparcie powinno mieć przede wszystkim charakter prewencyjny i polegać na podnoszeniu kultury pedagogicznej oraz prawnej rodziców, udzielaniu rodzinie stosownej pomocy. Ważnym aspektem tego etapu wsparcia rodziny naturalnej jest współdziałanie różnych służb i instytucji pracujących z nią i z dzieckiem na co dzień na najniższym szczeblu, w społeczności lokalnej. Myślę tu przede wszystkim o zadaniach szkoły, placówek służby zdrowia, pomocy społecznej, świetlic środowiskowych, terapeutycznych i socjoterapeutycznych, a także aktywizacji podstawowych sił społecznych organizowanych na szczeblu powiatów i gmin.
- Trzeci postulat wynikający z zasady pomocniczości, zakłada, iż pomoc udzielana rodzinie powinna mieć charakter przejściowy i skłaniać jednostkę do podejmowania działań i związanej z nimi odpowiedzialności. Tzw. „subsidiarna redukcja” zakłada nakaz zaprzestania wspierania rodziny, w momencie, gdy staje się ona samodzielna i o własnych siłach może podjąć zaniedbane funkcje. Opieka zastępcza staje się zatem tylko pewnym etapem w procesie „naprawczym” sytuacji rodziny naturalnej, natomiast celem nadrzędnym jest powrót dziecka do rodziny naturalnej.

11 J. Zarzeczny, *Welfare Mix jako kategoria docelowego modelu polityki społecznej w Unii Europejskiej*, [w:] A. Rączaszek, W. Koczur (red.), *Polityka społeczna w życiu społeczno-gospodarczym kraju*, Katowice 2007, s. 49-59.

12 Ustawa o pomocy społecznej, Dz.U. Nr 64, poz. 593.

13 I. Sierpowska, *Ustawa o pomocy społecznej, komentarz*, Wyd.ABC Wolters Kluwer, Warszawa 2007, s. 25; K. Chraściel, *O prawach dziecka i jego miejscu w systemie pomocy społecznej*, „Praca socjalna”, Nr 5/2008, Instytut Rozwoju Służb Społecznych, Warszawa 2008, s. 23.

14 Z.W. Stelmazuk, *Nowe spojrzenie na rodzinę*, [w:] *Współczesne kierunki w opiece nad dzieckiem. Wybór tekstów*, (red.) tenże, Wyd. Akademickie Żak, Warszawa 1999, s. 173.

W związku z powyższym zasadę subsydiarności w perspektywie polityki prorodzinnej należy sprowadzić do:

- zakazu podejmowania za rodzinę zadań, które może ona zrealizować samodzielnie,
- nakazu wspierania rodziny w działaniach przekraczających jej możliwości oraz w działaniach prewencyjnych,
- ingerencji i pomocy państwa udzielanej dopiero w momencie, kiedy rodzina w sytuacji kryzysowej przestaje być samowystarczalna, a także
- pomocy tymczasowej oraz opieraniu się na rodzinnych formach opieki zastępczej.

Realizacji zasady subsydiarności w normach Konwencji o prawach dziecka

Zasada subsydiarności została przez ustawodawcę wyrażona już w preambule do Konwencji o prawach dziecka. Poprzez ten fakt, staje się ona jednym z podstawowych narzędzi wykładni tego tekstu prawnego. Poprzez jej przyzmat należy interpretować m.in. art. 7 KoPD mówiący o prawie dziecka do własnej tożsamości oraz poznania swoich rodziców i pozostawania pod ich opieką, oraz powiązany z nim art. 8 mówiący o obowiązku poszanowania stosunków rodzinnych dziecka oraz pomocy państwa w celu przywrócenia „odebranych” elementów tożsamości dziecka. W omawianym kontekście zasadnicze znaczenie ma art. 9, który formułuje przesłanki dopuszczalnej ingerencji państwa w sferę stosunków rodzinnych. Ustęp I tego artykułu stanowi, iż *„Państwa – Strony zapewniają, aby dziecko nie zostało oddzielone od swoich rodziców wbrew ich woli, z wyłączeniem przypadków, gdy kompetentne władze, podlegające nadzorowi sądowemu, zdecydują zgodnie z obowiązującym prawem oraz stosowanym postępowaniem, że takie oddzielenie jest konieczne ze względu na najlepiej pojęty interes dziecka”*.¹⁵ Zatem oddzielenie dziecka od rodziny i zmiana środowiska może nastąpić jedynie po spełnieniu przesłanek formalnych (sądowa procedura) oraz merytorycznych (uzależnienie tego kroku od najlepiej pojętego interesu dziecka)¹⁵. Ustęp trzeci tego artykułu wskazuje ponadto, iż szanować należy *„prawo dziecka odseparowanego od jednego lub obojga rodziców do utrzymywania regularnych stosunków osobistych i bezpośrednich kontaktów z obojgiem rodziców”*. Wyjątek tu stanowić może tylko sytuacja, w której takie kontakty mogłyby być sprzeczne z najlepiej pojętym interesem dziecka. Ten artykuł stał się podstawą wielu orzeczeń trybunałów międzynarodowych w kwestii praw rodziców do kontaktów z dzieckiem umieszczonym poza rodziną, w tym również w rodzinach zastępczych, wskazując iż obowiązkiem państwa jest udzielenie pomocy tym rodzinom, które mają problemy z egzekwowaniem kontaktów z dzieckiem.¹⁶ Owo wyeksponowanie prawa dziecka i rodziców do wzajemnych kontaktów w przypadku umieszczenia dziecka poza rodziną, znalazło również swój wyraz w znowelizowanym w 2009 roku art.113 Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, stanowiącym, iż *„niezależnie od władzy rodzicielskiej rodzice oraz ich dziecko mają prawo i obowiązek utrzymywania ze sobą kontaktów”*¹⁷. Nowum tego artykułu jest wprowadzenie charakteru obowiązku w dziedzinę kontaktów między rodzicami i dziećmi. Ustawodawca szeroko określił na czym mają polegać owe kontakty i w jakich przypadkach mogą zostać ograniczone. Niewątpliwie intencją ustawodawcy było zwrócenie uwagi i podkreślenie rangi prawa dziecka do kontaktu z rodzicami, które przybiera od tej pory również postać obowiązku.

W tym kontekście nie podlega już wątpliwości charakter art. 20 KoPD, stanowiący, iż: *„Ust.1 Dziecko pozbawione czasowo lub na stałe swojego środowiska rodzinnego lub gdy ze względu na swoje dobro nie może pozostawać w tym środowisku, będzie miało prawo do specjalnej ochrony i pomocy ze strony państwa. Ust.2 Państwa – Strony zgodnie ze swym prawem wewnętrznym zapewnią takiemu dziecku opiekę zastępczą”*. Prawo dziecka do wychowania w rodzinie naturalnej jest prawem podstawowym, a każda ingerencja państwa, w szczególności polegająca na umieszczeniu dziecka w środowisku zastępczym, jest krokiem ostatecznym i powinna być podjęta po wykorzystaniu wszystkich możliwych środków mających na celu wsparcie rodziny naturalnej, aby sama przy odpowiedniej pomocy mogła realizować swoje funkcje. Prawo dziecka do pieczy zastępczej jest zatem prawem subsydiarnym wobec prawa dziecka do życia i wychowania w rodzinie naturalnej, ze wszystkimi wynikającymi z tej zasady konsekwencjami.

¹⁵ M. Andrzejewski, *Pomocnicza rola państwa w świetle Konwencji o prawach dziecka i prawa polskiego*, [w:] (red.) Z.W. Stelmazuk, *Współczesne kierunki opieki nad dzieckiem. Wybór tekstów*, Warszawa 1999, s. 101-102.

¹⁶ Tamże, s. 103.

¹⁷ Ustawa *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, Dz. U. Nr 9, poz. 59 z późn.zm.

Warto jeszcze zwrócić uwagę na fakt, iż postanowienia Konwencji o prawach dziecka nawiązują do szeregu aktów międzynarodowych opartych właśnie o zasadę pomocniczości w aspekcie realizacji prawa dziecka do wychowania w rodzinie.

Wymienić tu należy m.in.

- Powszechną Deklaracją Praw Człowieka¹⁸, która w art. 16 stanowi, iż „rodzina jest naturalną i podstawową komórką społeczeństwa i ma prawo do ochrony ze strony społeczeństwa i Państwa”, oraz w art. 12 „nie wolno ingerować samowolnie w czykolwiek życie prywatne, rodzinne, domowe, ani w jego korespondencję, ani też uwłaczać jego honorowi lub dobremu imieniu. Każdy człowiek ma prawo do ochrony prawnej przeciwko takiej ingerencji lub uwłaczaniu”.
- Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych¹⁹, który w art. 10 ust. 1 stanowi, iż „należy udzielić jak najszerzej ochrony i pomocy rodzinie jako naturalnej i podstawowej komórce społeczeństwa, w szczególności przy jej zakładaniu i w okresie trwania odpowiedzialności rodziny za opiekę i wychowanie dzieci pozostających na jej utrzymaniu”.
- Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych²⁰, art. 23 ust. 1 „rodzina jest naturalną i podstawową komórką społeczeństwa i ma prawo do ochrony ze strony społeczeństwa i Państwa”, także
- Europejską Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wartości oraz
- szereg aktów z zakresu ustawodawstwa Rady Europy dotyczących już stricte problematyki rodzin zastępczych, tj. Rezolucja Komitetu Rady Europy nr (77)33 w sprawie umieszczania dzieci poza rodziną, Rekomendacja nr R(87)6 w sprawie rodzin zastępczych, a także Zalecenie Komitetu Ministrów RE Rec(2005)5 w sprawie praw dzieci przebywających w placówkach opiekuńczo-wychowawczych, oraz szerokie orzecznictwo Trybunału Strasburskiego w tym zakresie.
- Na uwagę zasługuje również Deklaracja ONZ (A/Res/41/85) w sprawie Zasad społecznych i prawnych odnoszących się do ochrony i dobra dziecka, ze szczególnym uwzględnieniem umieszczenia w rodzinie zastępczej oraz adopcji w wymiarze krajowym i międzynarodowym.

Rodzina zastępcza jest instytucją prawną zbliżoną do modelu wychowania w rodzinie naturalnej, którą ustawodawca wyodrębnił spośród innych form organizacyjno-prawnych spełniających podobne cele społeczne.²¹ Podstawowa funkcja udzielania tego rodzaju pomocy polega na zabezpieczeniu dziecka faktycznej pieczy w sytuacji, gdy rodzina naturalna nie jest w stanie o własnych siłach i przy udziale konkretnej pomocy, sprawować jej wobec dziecka. A zatem funkcję rodziny zastępczej określić można jako dopełniającą i uzupełniającą w stosunku do rodziny naturalnej.²² Rodzina zastępcza, jak wskazuje sama jej nazwa ma za zadanie zastępować rodziców naturalnych w pewnym okresie czasu, nie zmienia natomiast sytuacji rodzinno-prawnej dziecka²³, dlatego też nie wiąże go z nią silne więzi prawne. Umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej może nastąpić tylko na podstawie prawomocnego orzeczenia sądu²⁴. W wyjątkowych przypadkach, związanych z zaistnieniem tzw. „pilnej konieczności” na podstawie umowy cywilnoprawnej zawartej między rodziną zastępczą a właściwym starostą (art. 72, pkt. 7 u.p.s.), na którą jednak zgodę wyrazić muszą rodzice dziecka, a następnie musi ona zostać niejako uprawomocniona orzeczeniem sądu o umieszczeniu dziecka w rodzinie zastępczej. Taka procedura realizuje przede wszystkim konstytucyjną zasadę ochrony rodziny naturalnej wyrażoną w art. 48 ust. 2 Konstytucji RP stanowiącą,

18 Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, z 10 grudnia 1948 r.

19 Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych, Dz. U. z 1977, Nr 38, poz. 169.

20 Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 16 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1977, Nr 38, poz. 167.

21 J. Winiarz, *Prawo rodzinne*, Warszawa 1994, s. 247.

22 L. Frąckiewicz (red.), *Polityka społeczna. Zarys wykładu wybranych problemów*, Wyd. „Śląsk”, Katowice 2002, s. 80.

23 I. Sierpowska, *Ustawa o pomocy ...*, s. 273.

24 Przy czym zaznaczyć należy, iż orzeczenie to może charakter konstytutywny (tworzący nowy stan prawny) lub deklaratoryjny (potwierdzający już istniejący stan). Deklaratoryjny charakter orzeczenia w sprawie ustanowienia rodziny zastępczej ma miejsce głównie w przypadku dzieci przebywających u swoich krewnych, którzy podjęli starania o nadanie im statusu rodziny zastępczej. Wydanie orzeczenia w tym przypadku jedynie potwierdza istniejący już stan sprawowania rzeczywistej opieki nad dzieckiem oraz nadaje formalny charakter rodzinie zastępczej spokrewnionej z dzieckiem.

iz ingerencja państwa w wykonywanie władzy rodzicielskiej poprzez jej ograniczenie lub pozbawienie, może nastąpić tylko w przypadkach określonych w ustawie i tylko na podstawie prawomocnego orzeczenia sądu opiekuńczego.²⁵

Zakończenie

Normy konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej, Konwencji o prawach dziecka, przepisy prawa wspólnotowego, a także istniejąca od 1999 r. nowa struktura samorządu terytorialnego, sprzyjają realizacji zasady pomocniczości w systemie opieki nad dzieckiem i rodziną. Jednak dla pełnego urzeczywistnienia tej idei, również w dziedzinie pomocy społecznej zajmującej się problematyką rodzin zastępczych, konieczna jest jej społeczna znajomość, akceptacja i zrozumienie idei pomocniczości, która jest fundamentem filozoficznym regulacji szczegółowych (krajowych i międzynarodowych) dotyczących umieszczania dziecka poza rodziną naturalną.

Nie można zamknąć tego artykułu bez zasygnalizowania niezwykle ważnego aspektu dotyczącego pedagogicznych ram i granic działań pomocowych służb społecznych wobec rodziny, a także problematyki granic regulacji prawnych w tym zakresie. Odpowiedź na pytanie o granice ingerencji służb społecznych w życie rodziny wymaga głębokich analiz opartych o interdyscyplinarną wiedzę z dziedziny pedagogiki społecznej, polityki społecznej, aksjologii oraz prawa i zasadniczo wykracza poza przedmiot niniejszego artykułu. Zasygnalizuję jedynie, iż poddając analizie podstawy oraz granice współczesnego systemu prawa dotyczącego kategorii praw dziecka do wychowania w rodzinie, należy podjąć próbę uzasadnienia takiego zespołu wartości i zasad, który mógłby stanowić podstawę regulacji w tym obszarze, którym regulacje te winny służyć i jednocześnie, do których powinny się ograniczać. Pytanie o to, co może stanowić granicę ingerencji prawnej w sytuację dziecka, która przecież nieodłącznie związana jest z pozycją rodziny jako grupy społecznej, jest więc zasadniczo pytaniem o to, w oparciu o jakie wartości i zasady, powinno być tworzone prawo dotyczące dziecka i rodziny, aby można było je uznać za społecznie legitymizowane, czyli za „dobre prawo”²⁶. Jedną z takich zasad jest bez wątpienia zasada subsydiarności interpretowana również w perspektywie prawa dziecka do pieczy zastępczej.

Bibliografia

- Chruściel K., *O prawach dziecka i jego miejscu w systemie pomocy społecznej*, [w:] Praca Socjalna, Nr 5/2008, Instytut Rozwoju Służb Społecznych, Warszawa 2008.
- Frąckiewicz L. (red.), *Polityka społeczna. Zarys wykładu wybranych problemów*, Wyd. „Śląsk”, Katowice 2002.
- *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Dz.U. Nr 78, poz. 483.
- *Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów*, Dz. U. 1990, Nr 74, poz. 439.
- Lerner N., *Group Rights and Discrimination In International Law*, Dordrecht 1991.
- Martysz C., Nitecki S., Szpor G., *Komentarz do Ustawy o pomocy społecznej*, Gdańsk 2001.
- *Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych*, Dz.U. z 1977, Nr 38, poz. 169.
- *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych*, Dz.U. z 1977, Nr 38, poz. 167.
- *Nauczanie społeczne Kościoła*, Znak 1982, nr 7-9.
- Rączaszek A., W. Koczur (red.), *Polityka społeczna w życiu społeczno-gospodarczym kraju*, Katowice 2007.
- Sierpowska I., *Ustawa o pomocy społecznej, komentarz*, Wyd. ABC Wolters Kluwer, Warszawa 2007.
- Stelmazuk Z.W. (red.), *Współczesne kierunki w opiece nad dzieckiem. Wybór tekstów*, Wyd. Akademickie Żak, Warszawa 1999.
- Trafiałek E., *Wokół zasady solidaryzmu i sprawiedliwości społecznej*, „Praca socjalna”, nr 4/2008, Instytut Służb Społecznych, Warszawa 2008.

²⁵ Konstytucja Rzeczypospolitej..., art. 48 ust.2.

²⁶ Temat „dobrego prawa” por także: L.L. Fuller, *Moralność prawa*, Warszawa 1978, s. 76 i n.; D. Lyons, *Etyka i rzędy prawa*, Warszawa 2000, s. 39 i n.; por. też: S. Wronkowska, *Polski proces prawotwórczy – między autonomią a polityką*, „Jus et Lex” 2005, nr 1, s. 196 i n., J. Wawrzyniak (red.) *Tryb ustawodawczy a jakość prawa*, Warszawa 2005, A. Zoll, *Kryteria stanowienia dobrego prawa*, „Nauka” nr 4, 2000, s. 157 - 164, A. Bień, *Racjonalna procedura prawodawcza jako podstawa dobrego prawa*, „Studia prawnicze”, Zeszyt 4 (166) 2005, Warszawa 2006, s. 5 - 29.

- Ustawa *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, Dz. U. Nr 9, poz. 59.
- Ustawa o pomocy społecznej, Dz. U. Nr 64, poz. 593.
- Winiarz J., *Prawo rodzinne*, Warszawa 1994.

Streszczenie

Zasada subsydiarności w perspektywie prawa dziecka do pieczy zastępczej

Idea subsydiarności (pomocniczości) stanowi jedną z podstawowych zasad systemu prawa w Polsce. Znajduje ona również swoje zastosowanie w obszarze pomocy społecznej skierowanej na pomoc dziecku i rodzinie. Jednym z aspektów tej pomocy jest forma pieczy zastępczej, którą regulują zarówno przepisy prawa krajowego, jak i międzynarodowego. Jednym z podstawowych aktów prawnych dotyczących dzieci i opartych o zasadę pomocniczości jest Konwencja o prawach dziecka. Z jej zapisów jednoznacznie wynika teza o prymacie rodziny w wychowaniu dzieci i wspierających ją obowiązkach państwa. Prawo dziecka do wychowania w rodzinie naturalnej jest prawem podstawowym, a każda ingerencja państwa, a w szczególności polegająca na umieszczeniu dziecka w środowisku zastępczym, jest krokiem ostatecznym i powinna być podjęta po wykorzystaniu wszystkich możliwych środków mających na celu wsparcie rodziny naturalnej. Prawo dziecka do pieczy zastępczej jest zatem prawem subsydiarnym wobec prawa dziecka do życia i wychowania w rodzinie naturalnej, ze wszystkimi wynikającymi z tej zasady konsekwencjami.

Abstract

The rule of subsidiarity in perspective of child's right to foster care

The concept of subsidiarity is one of the basic legal provisions in Poland. It can be as well applied to the area of social care aimed at supporting child and family. One of the aspects of this support is foster care regulated according to the national and international laws. One of the most essential legal acts concerning children and based on the concept of subsidiarity is the Convention on the Rights of the Child. Provisions of the Convention allow to conclude that family plays a primary role in children upbringing and that the role of the state is to support family in fulfilling its function. Child's right to grow up in its natural family is one of the basic rights and any influence of the state, in particular- placing the child in foster environment, shall be final solution applied only if all other solutions aimed at supporting natural family failed. Therefore, the child's right to surrogate care shall be considered a subsidiary right in relation to its right to life in a natural family including all the consequences of such state of affairs.

Izabela Górska

Uniwersytet Jagielloński
Instytut Pedagogiki

Rodzina zastępcza w perspektywie więzi emocjonalnych – relacje dziecko – rodzice zastępczy – rodzice biologiczni

Człowiek jest istotą, która aby się rozwijać potrzebuje środowiska rodziny. Czynnikiem decydującym o tym, że rodzina jest miejscem najbardziej pożądanym dla wszelkich oddziaływań wychowawczych oraz prawidłowego rozwoju człowieka jest fakt istnienia pomiędzy jej uczestnikami silnych więzi emocjonalnych. Jak pisze znany socjolog Z. Tyszka, rodziny jak do tej pory i z pewnością w przyszłości, nie uda się skutecznie zastąpić żadną inną instytucją¹. Autor jednej z książek poświęconych problematyce więzi w rodzinie J. Rembowski, również potwierdza, że najważniejszą cechą rodziny, jako grupy pierwotnej jest więź uczuciowa łącząca jej członków².

Obecnie, w efekcie wielu zagrożeń oraz sytuacji kryzysowych, które generują wysokie tempo przemian społeczno-kulturowych, często zdarza się, że środowisko rodzinne przestaje spełniać swoje zadania i funkcje w sposób prawidłowy. Rodzice napotykać trudności w zaspokajaniu podstawowych potrzeb dziecka takich, jak: potrzeba miłości, bezpieczeństwa, przynależności, kontaktu społecznego, środowisko wychowawcze przestaje być trwałe i stabilne, a więzi łączące członków rodziny ulegają rozluźnieniu, aż do całkowitego zerwania. Rodzina w kryzysie, czy rodzina dysfunkcyjna coraz częściej nie jest w stanie sama w dalszym ciągu sprawować opieki nad dzieckiem, a dobro dziecka jest poważnie zagrożone. Sytuacja ta prowadzi w ostateczności do konieczności odłączenia dziecka od rodziny biologicznej i umieszczenia go w sztucznie tworzonej, zastępczej środowisku wychowawczym. W polskim systemie opieki zastępczej dziecko pozbawione pieczy rodzicielskiej może znaleźć pomoc w instytucjonalnych bądź rodzinnych formach opieki zastępczej.

Od połowy lat 90 – tych można obserwować wyraźny wzrost świadomości społecznej co do wyższości rodzinnych form pomocy dzieciom osieroconym nad instytucjonalnymi. Zmiana ta jest efektem przyjęcia przez Polskę ogólnych standardów systemu opieki nad dzieckiem i rodziną wyznaczanych przez akty prawa międzynarodowego i dokumenty Rady Europy. Prorodzinna perspektywa oddziaływań opiekuńczych dotyczy przede wszystkim pomocy rodzinie naturalnej poprzez wzmacnianie jej wewnętrznych sił i zasobów (profilaktyka), tak aby nie miało miejsce odebranie dzieci spod jej opieki. Jeżeli jednak dojdzie do sytuacji pozbawienia dziecka pieczy rodziców biologicznych, preferowane jest jego umieszczenie w jednej z rodzinnych form opieki zastępczej. Nie ulega dzisiaj wątpliwości, że małe, rodzinne formy opieki zastępczej, właśnie z uwagi na to, iż stanowią środowisko wychowawcze najbardziej zbliżone do rodziny naturalnej, są korzystniejszym rozwiązaniem dla dziecka osamotnionego. Argumentem przemawiającym na ich korzyść jest także kwestia finansowa – miesięczny pobyt dziecka w rodzinnej opiece zastępczej jest zdecydowanie tańszym rozwiązaniem niż miesięczny pobyt dziecka w jednej z placówek opiekuńczo-wychowawczych.

W Polsce proces zmian w zakresie pieczy zastępczej rozpoczął się od mającego miejsce w 1999 roku przeniesienia zadań organizowania i koordynowania opieki zastępczej z resortu oświaty do resortu pracy i polityki społecznej. Zmiany te miały szereg konsekwencji organizacyjno-administracyjnych. Organem odpowiedzialnym za obecny system zastępczej opieki jest starosta, a bezpośrednio Powiatowe Centrum Pomocy Rodzinie (PCPR)

Nowelizacja ustawy o pomocy społecznej z 2000 roku w nowym rozdziale pt.: „Opieka nad rodziną i dzieckiem” zawiera fundamentalne założenia reformy. Są one zgodne ze standardami europejskimi i brzmią następująco:

- pomocniczy – subsydiarny charakter opieki nad rodziną i dzieckiem
- prymat rodziny naturalnej
- prymat form rodzinnych w ramach opieki
- podmiotowe traktowanie dzieci, ich rodziców, innych członków zespołu
- budowanie samorządów jak wspólnot odpowiedzialnych za swych członków³.

1 Tyszka Z., *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostki i społeczeństwa*, [w:] *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*. Red. T. Pilch, I. Lepalczyk, Warszawa 1995, s. 152.

2 Rembowski J., *Więzi uczuciowe w rodzinie. Studium psychologiczne*, Warszawa 1972.

3 Joachimowska M., *Rodziny zastępcze, Problemy, analizy, kompetencje*. Bydgoszcz 2008, s. 70 za: Andrzejewski M., *Prawna ochrona rodziny*, Warszawa

Obecnie jest przygotowywany i dyskutowany przez komisje sejmowe nowy projektu ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej nad dzieckiem, a który miał wejść w życie z dniem 1 stycznia 2011 roku. Założenia tej ustawy również promują prymat rodziny naturalnej w sprawowaniu opieki nad dzieckiem, a co za tym idzie kładą nacisk na ulepszenie i modernizację systemu wsparcia oferowanego rodzinom naturalnym na tyle wcześniej aby nie nastąpiła konieczność odebrania dziecka spod ich opieki⁴.

Spśród wszystkich form opieki zastępczej, zarówno instytucjonalnych, jak i rodzinnych, rodzina zastępcza jest tą, która obecnie, zarówno w kraju jak i w całej Europie, staje się rozwiązaniem najbardziej pożądanym. Dzieje się tak z uwagi na fakt, iż najbardziej przypomina naturalne środowisko rodzinne oraz realizuje zasady reintegracji rodziny oraz stałości planowania opieki.

„Reintegracja rodziny oznacza planowy proces odbudowywania więzi w rodzinach, w których na skutek kryzysu więzi te zostały zerwane lub nadwyrężone — od udzielenia informacji, nawiązania i podtrzymywania kontaktu do faktycznego powrotu dziecka do rodziny biologicznej. Powrót dziecka do rodziny jest zazwyczaj rezultatem działań podejmowanych przez służby społeczne, rodziny zastępcze, a w szczególności poprzez wyspecjalizowane programy intensywnej pracy z rodziną w jej środowisku życia⁵. Stałość planowania opieki związana jest z dążeniem do zapewnienia dziecku, zwłaszcza w wieku niemowlęcym i przedszkolnym, stałej i możliwie jak najmniejszej ilości opiekunów — w rodzinnych formach opieki zastępczej jest to możliwe, natomiast w placówkach opiekuńczo-wychowawczych, często zmieniająca się kadra utrudnia proces tworzenia i podtrzymywania więzi. Należy mieć świadomość, iż każda zmiana osoby stale zajmującej się dzieckiem w wieku niemowlęcym oznacza naruszenie rozwoju społecznego oraz psychoruchowego. Dwie wspomniane wyżej zasady w praktyce oznaczają prymat więzi łączących dziecko z rodziną biologiczną oraz podjęcie działań zakładających odbudowę zerwanych więzi emocjonalnych w rodzinie biologicznej. Tak rozumiana rodzina zastępcza jest dla dziecka rozwiązaniem tymczasowym, która jako główny cel, poza zapewnieniem dziecku podstawowej opieki, powinna przyjąć współpracę z rodziną biologiczną w celu umożliwienia dziecku powrotu do niej.

Kierując się zasadą dbałości o dobro dziecka i jego prawo do wychowania w rodzinie uznaję powyższe stwierdzenia za prawdziwe oraz warte poddania głębszej refleksji. Za cel niniejszej wypowiedzi stawiam sobie przedstawienie wybranych zagadnień problematyki więzi emocjonalnych, które już istnieją, bądź dopiero tworzą się w rodzinie zastępczej. Więzy emocjonalne uznaję za niezbędny element integralności i spójności każdego środowiska rodzinnego, a także punkt wyjścia, swoisty fundament dla procesu wychowania człowieka. Więzy emocjonalne będą rozpatrywane w następującym układzie zależnościowym: dziecko - rodzina zastępcza (rodzice zastępczy i ich dzieci) — rodzice biologiczni. Na początku przedstawię rodzinę jako podstawowe i naturalne środowisko wychowawcze człowieka w perspektywie więzi wewnątrzrodzinnych. Następnie, zawężając pole rozważań, przybliżę pojęcie więzi emocjonalnych uzasadniając wybór, którego dokonałam podkreślając ich szczególną rolę w rodzinie. W dalszej kolejności odniosę więzy emocjonalne do środowiska rodziny zastępczej. Szczególną uwagę zwrócę na ograniczenia, trudności, wyzwania w tworzeniu i odbudowywaniu nadwyrężonych więzi między dzieckiem a rodzicami (biologicznymi i zastępczymi). Jedno ze źródeł tych trudności stanowi wspomniana wcześniej realizacja zasady reintegracji rodziny

Rodzina najważniejszym środowiskiem wychowawczym człowieka

Przegląd literatury pedagogicznej na temat rodziny, pozwolił wyodrębnić pewne kategorie w ramach, których kreśli się jej definicję. W ich świetle rodzinę można rozumieć jako: środowisko, grupę, instytucję, stowarzyszenie, wspólnotę czy system⁶. Cechą wspólną tych wszystkich definicji jest podkreślenie faktu, że rodzina zapewnia ciągłość biologiczną, (czego nie ma w rodzinie zastępczej) społeczeństwa i przekazuje dziedzictwo kulturowe następnym pokoleniom, (co może i powinna czynić także rodzina zastępcza). Bezsporne jest również przekonanie, iż rodzina będąc zbiorowością powiązana

1999s. 26.

4 Założenia ustawy oraz jej projekt dostępne są na stronie MPiPS: <http://www.mpips.gov.pl/index.php?gid=1479>

5 Stelmazuk Z. W., *Szanse reintegracji rodziny w systemie opieki nad dzieckiem*, [w:] (red.) Kolankiewicz M., *Zagrożone dzieciństwo. Rodzinne i instytucjonalne formy opieki*, Warszawa 1998, s. 108.

6 Kawula S., Janke A., Brągiel J., *Pedagogika rodziny*, Toruń 2000, 116.

ze sobą więzią małżeństwa, pokrewieństwa, powinowactwa lub adopcji⁷ (aspekt prawny) pozostaje główną instytucją wychowawczą ludzkości (...), taka wiedza płynie z historii i zdrowego rozsądku. Mimo zmieniających się kontekstów społeczno-kulturowych, które odciskają ślady na współczesnym obrazie rodziny, ona wciąż pozostaje podstawowym i zdecydowanie najlepszym środowiskiem wychowawczym dziecka, nie do zastąpienia przez żadną formę opieki⁸. Tym, co decyduje o jej specyfice oraz niepodważalnym znaczeniu dla rozwoju dziecka są **wewnątrzrodzinne więzi**. „Współcześnie rodzina uznawana jest za najbardziej wartościowe środowisko wychowawcze, które jako jedyne może w pełni zaspokoić potrzeby dziecka, przede wszystkim jego potrzeby psychiczne. Tylko w rodzinie możliwe jest ukształtowanie indywidualnej i stałej więzi emocjonalnej między bliskimi osobami, która determinuje późniejsze prawidłowe funkcjonowanie społeczne człowieka”⁹.

Więzi emocjonalne – fundamentalny składnik trwałego i wychowawczo wartościowego środowiska rodzinnego

W celu uzyskania jak najpełniejszego rozumienia istoty i znaczenia rodziny oraz jej wewnętrznych więzi w kontekście wychowawczym konieczne jest spojrzenie na tą tematykę z perspektywy interdyscyplinarnej. Szukając definicji więzi emocjonalnych odwołam się najpierw do funkcjonowania tej kategorii pojęciowej w naukach społecznych: socjologii, psychologii.

Ujęcie socjologiczne

Abby zdefiniować pojęcie więzi emocjonalnych, należy odnieść je do pojęcia szerszego, którym są **więzi społeczne**. Termin więź społeczna nie doczekał się jednoznacznego i precyzyjnego zdefiniowania. W zależności od założeń metodologicznych i teoretycznych różni autorzy akcentowali w nim znaczenie elementów subiektywnych, obiektywnych, bądź jednych i drugich jednocześnie. W sposób dwupłaszczyznowy, a więc subiektywno-obiektywny więź społeczną rozumieją m.in. J. Szczepański i W. Jacher.

Według J. Szczepańskiego więź społeczna to zorganizowany system stosunków instytucji, środków kontroli społecznej skupiający jednostki, podgrupy i inne elementy składowe zbiorowości w całość zdolną do tworzenia i rozwoju¹⁰. Dla W. Jachera więzi społeczne tworzą kompleks, sumę wszystkich czynników, które zapewniają danej całości społecznej (grupie, zbiorowości społecznej) istnienie, trwanie i działanie¹¹. Rodzina jako grupa społeczna jest związana szczególnym rodzajem więzi społecznej, którą nazywamy więzią rodzinną. L. Dyczewski, **więź rodzinną** definiuje jako „cały kompleks sił przyciągających jej członków nawzajem do siebie i wiążących ich ze sobą, a siły te wynikają ze związku małżeńskiego, świadomości związków genetycznych, przeżyć emocjonalnych, stosunków zależności, współdziałania, z czynników prawnych, religijnych i obyczajowych a także z podobnych postaw członków rodziny wobec uwarunkowań społecznych, kulturowych i gospodarczych, w jakiej żyje dana rodzina”¹². „Dzieci rozwijają się nie tylko przez zdobywanie wiedzy o naturze rzeczywistości. Ich przetrwanie i rozwój zależą od wykształcenia znaczących i skutecznych relacji z innymi ludźmi”¹³. Tak więc rozwój tożsamości oraz rozwój emocjonalno-społeczny dziecka dokonują się na podłożu wewnątrzrodzinnej więzi.

Wśród wielu rodzajów więzi rodzinnych wyróżniamy więź emocjonalną. Poniżej w tabeli przedstawione zostały więzi w rodzinie wyodrębnione na podstawie funkcji przez nią realizowanych wg Z. Tyszki:

7 Por Z. Tyszka, *Socjologia rodziny*, 1970, s. 70; M. Joachimowska, *Rodzicielstwo zastępcze...* op. cyt. s. 25.

8 Por. Joachimowska M., op. cyt. s.25; Tyszka Z., *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenia dla jednostki i społeczeństwa*, [w:] *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, (red.) T. Pilch, I. Lepalczyk, Warszawa 1995, s. 152.

9 Repelewicz E., *Rodzina zastępcza, jako środowisko wychowawcze*, [w:] red. J. Stochmiątek, *Rozwój systemu opieki i resocjalizacji*, Częstochowa 1994, s. 79.

10 Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970, s. 160-161.

11 Jacher W., *Więź społeczna w teorii i praktyce*, Katowice, 1987, s. 41.

12 Dyczewski L., *Więź między pokoleniami w rodzinie*, Lublin 2002, s.11.

13 Por. Termińska, K., *Rodzina i Ty. Fenomenologia wiązania*, Warszawa 2008, s. 75.

Funkcje	Więzi
Materiałno-ekonomiczna	Ekonomiczna
Opiekuńczo-zabezpieczająca	Opiekuńcza
Prokreacyjna	Krwi
Seksualna	Seksualna
Legalizacyjno-kontrolna	Kontrolna
Socjalizacyjna	Socjalizacyjno-wychowawcza
Klasowa	Klasowa
Kulturalna	Kulturalna
Rekreacyjno-towarzyska	Towarzyska
Emocjonalna- ekspresyjna	Emocjonalno - ekspresyjna

Więź emocjonalno-ekspresyjna jest tutaj rozumiana jako najistotniejsze emocjonalne potrzeby członków rodziny oraz potrzeba wyrażania swojej osobowości. Więzi te są czymś więcej niż potrzebą kontaktów towarzyskich. One wiążą się z uzyskaniem całkowicie intymnego oddziaływania psychicznego (emocjonalnego) poprzez relacje (więzi) między małżonkami, rodzicami i dziećmi, rodzeństwem, a także pomiędzy pokoleniami w rodzinie, których głównym wyznacznikiem jest miłość¹⁴. Podobnie więzi emocjonalne określa J. Maciaszkowa - są to takie więzi, które wynikają z przekonania o wzajemnej miłości i życzliwości, z poczucia bezpieczeństwa, przynależności i solidarności rodzinnej¹⁵.

Więź emocjonalna może być także nazywana **więzią osobową** jak proponuje L. Dyczewski¹⁶. Zawiera ona w sobie wzajemne postawy członków rodziny, na które składają się: myśli, uczucia, przeżycia, pragnienia, dążenia, intencjonalne i faktyczne działania. Ten rodzaj więzi uznawany jest przez wspomnianego przed chwilą autora za najważniejszy w rodzinie. Na nim osadzone są dwa pozostałe rodzaje więzi przez niego wyróżnione: strukturalno-przedmiotowa oraz kulturowa¹⁷.

Podsumowując, **więź emocjonalna** jest jedną z rodzajów więzi rodzinnej, którą warunkuje szereg czynników poznawczo-emocjonalno-wolitywnych, które przejawiają się w bezpośredniej bliskości wzajemnych kontaktów i związków uczuciowych członków rodziny. Związki te opierają się na miłości, zaufaniu, wzajemnej życzliwości, przyjaźni, pozytywnej komunikacji, oraz atmosferze umożliwiającej samorealizację członków rodziny. Opisana wyżej więź tworzy się w sposób naturalny i bezsprzeczny w prawidłowo funkcjonującej rodzinie pochodzenia dziecka i ma fundamentalne znaczenie dla jego rozwoju.

Ujęcie psychologiczne - (znaczenie więzi emocjonalnych)

Więź emocjonalna ma zasadnicze znaczenie dla prawidłowego rozwoju dziecka. Stanowi ona o istocie rodziny jako sytuacji wychowawczej dziecka. Od jej jakości zależy prawidłowe sprawowanie przez rodzinę swoich funkcji, podstawowe z nich to potrzeba miłości, bezpieczeństwa, przynależności i kontaktu społecznego¹⁸. Teoretyczne uzasadnienie do podejmowanego przeze mnie tematu sytuacji dziecka w rodzinie zastępczej w perspektywie więzi emocjonalnych, znalazłam w teorii przywiązania. Nie jest to jedyna teoria w psychologii podejmująca problematykę więzi uczuciowych między ludźmi. Wybrałam ją z uwagi na jej nowatorski i otwarty charakter (przyjęcie odmiennej od tradycyjnego podejścia psychoanalitycznego perspektywy badawczej – od retrospekcji do „ekstrapolacji dotyczącej przyszłości”)¹⁹ oraz dlatego, że rozwijając swój aparat pojęciowy wciąż jest źródłem inspiracji dla wielu badaczy²⁰. Jej twórcą jest brytyjski psychiatra

14 Dyczewski L., op. cyt. s.11.

15 Maciaszkowa J, *Funkcje i modele współczesnej rodziny*, op. cyt.

16 Dyczewski L., op. cyt. s. 17.

17 Tamże, s. 17.

18 Por. H Spionek, *Zaburzenia rozwoju uczniów a niepowodzenia szkolne*. Warszawa 1973, za: A. Maslow, *W stronę psychologii istnienia*, Warszawa 1986.

19 Bowlby J., *Przywiązanie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007; Bowlby J., *Attachment and Loss. Vol.3. Loss, Sadness and Depression*, New York: Basic Books, s. 8.

20 np. M. Ainsworth, J.Cassidy i P. R. Shaver, R. Zazzo, K. Zuckerman, S. Goldberg; w Polsce, J. Rembowski, M. Płopa, J. Rostowski; M. Braun – Gałkowska M. Ziemska; obecnie wyróżnia się kilka odmian teorii przywiązania: m.in., behawioralną, psychoanalityczną, etologiczną i poznawczo-rozwojową za M. Koput, A. Koba, 2007: <http://www.psychologia.net.pl/artukul.php?level=47>

John Bowlby²¹. Podstawy poznawcze jego teorii łączą w sobie tradycje badań etnologii, psychologii, fizjologicznej, poznawczej i rozwojowej. Zgodnie z nią fundamentalna dla prawidłowego rozwoju emocjonalnego i społecznego dziecka, jest bliska i trwała więź łącząca je z rodzicami lub innymi osobami znaczącymi, która kształtuje się we wczesnym dzieciństwie²². Tę tezę potwierdziły wieloletnie obserwacje i badania eksperymentalne prowadzone na różnych gatunkach zwierząt, jak również obserwacje dzieci pozbawionych więzi we wczesnym dzieciństwie. Dziecko tuż po urodzeniu uruchamia system zachowań sygnalizujących swoje potrzeby, których celem jest utrzymanie bliskości z matką²³. Określane są one mianem *zachowań przywiązaniowych*, a należą do nich: krzyk, śmiech, ssanie, przytulanie, „podążanie za”, przywieranie do opiekuna (przytulanie)²⁴. Zatem ta głęboka więź uczuciowa łącząca dziecko z matką (lub z osobą zastępującą matkę) będąca rezultatem „wrodzonych mechanizmów biologicznych” nazywamy „przywiązaniem” (attachment)²⁵. Behawioralny system zachowań przywiązaniowych staje się prekursorem późniejszych relacji społecznych człowieka.

Na podstawie teorii przywiązania Bowlby'ego oraz wieloletnich badań relacji matka-dziecko M. Ainsworth wyróżniła trzy style przywiązania: (B) styl bezpieczny, (A) lękowo-ambiwalentny, (C) unikający. Kryterium wyróżniającym je była jakość relacji rozumiana jako dostępność i wrażliwość matki w sytuacji sygnalizowania przez dziecko potrzeb²⁶.

Istnieje jeszcze styl (D) - *zdezorganizowane przywiązanie*, który został opisany później przez Main i Solomona²⁷. Ujawnia się on u dzieci z brakiem widocznego celu czy intencji w zachowaniu, które często jest niekompletne, przerywane, nieadekwatne, co prowadzi do nazwania więzi (D) więzią patologiczną²⁸.

Niekorzystne relacje przywiązania wchodzą w zakres zaburzeń emocjonalnych, które widoczne są, aż do okresu adolescencji. Jedną z klasyfikacji zaburzeń przywiązania opracowali Zeanah, Mammen i Liebermann. Zawiera ona 5 typów zaburzeń więzi: Typ I – nieprzywiązany, Typ II – nieróżnicujący, Typ III – zahamowany, Typ IV – agresywny, Typ V – odwrócone role²⁹.

Utrata więzi emocjonalnych dziecka z rodziną biologiczną

O niezaprzeczalnym znaczeniu więzi emocjonalnych dla prawidłowego rozwoju dziecka można mówić z punktu widzenia konsekwencji i następstw ich utraty. Dzieje się to w sytuacji odłączenia dziecka od rodziny generacyjnej i umieszczenia pod opieką zastępczą. Zaburzenia i utrata więzi emocjonalnych dziecka z rodziną powoduje zjawisko sieroctwa społecznego. Pod tym pojęciem mieszczą się „wszystkie sytuacje braku opieki ze strony żyjących rodziców, które wymagają odłączenia dziecka od jego naturalnej rodziny z uwagi na zaburzenia więzi wzajemnej między dzieckiem a jego rodzicami.

W odniesieniu do teorii przywiązania Bowlby'ego, a także w oparciu o liczne badania naukowe prowadzone na różnych próbach i przy użyciu rozmaitych metod udowodniono, że wczesna i długotrwała separacja dziecka od rodziny, głównie od matki, stanowi poważne zagrożenie dla prawidłowego rozwoju i nieuchronnie prowadzi do nieodwracalnych wypaczeń w strukturze osobowości³⁰. Najczęściej opisywane konsekwencje sieroctwa społecznego to: choroba sieroca, osamotnienie i zagubienie dziecka. U niemowląt dominuje objaw głodu uczuciowego, który wyraża się m.in. w wyciąganiu rączek do każdej zbliżającej się osoby, w przywieraniu do niej w charakterystyczny sposób (całym ciałem), także w zastępczych formach zaspokajania potrzeby kontaktu emocjonalnego, jak wtulanie się w poduszkę, nadmierne przywiązanie do przedmiotów – talizmanów i in.”³¹. Zachowania, o których pisze I. Obuchowska, pokrywają się z zestawem zachowań przywiza-

21 Bowlby J. m, in.: *Attachment and Loss 1969, Separation 1973, Loss 1980*.

22 Bowlby J., *Przywiązanie*, op. cyt. s. 209-210.

23 Tamże.

24 Por. M. Płopa, *Więzi w matczyństwie i rodzinie. Metody badań*, Kraków 2006, s. 270, Bowlby J., *Przywiązanie*, op. cyt. s. 229 i następne

25 Por. Bowlby J., *Przywiązanie*, op. cyt. s. 16-17.

26 Żółkowska T., *Relacja rodzic-dziecko z perspektywy teorii przywiązania*, [w:] red. G. Kwaśniewska, *Interdyscyplinarność procesu wczesnej interwencji wobec dziecka i jego rodziny*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2007.

27 Rola J., *Charakter przywiązania a psychopatologia rozwoju dziecka w okresie późniejszym*, Projekt EFS, 2007, APS, s. 4 za: Ainsworth M.D., *Attachment and other affectional bonds across the life cycle* (ed.) *Attachment across the life cycle*. Routledge. New York 1991.

28 Tamże.

29 Senator D., *Więź emocjonalna – poszukiwanie siebie w relacji z drugą osobą*, [w:] red. G. Kmita, T. Kaczmarek, *Wczesna interwencja: miejsce psychologa w opiece nad małym dzieckiem i jego rodziną*, „Ieszyty Sekcji Psychologii Klinicznej Dziecka PTP” 2004, nr 2, s. 15 i następne.

30 Maciaszkowa J., Raczkowska J., *Sieroctwo jako problem badawczy*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” nr 9, 1979, s. 397.

31 Obuchowska I., *Dziecko w rodzinie i instytucji. Od teorii do praktyki*, [w:] red. J. Stochmiątek, *Praca socjalno-opiekuńcza. Wybrane zagadnienia*, Cieszyń

niowych (krzyk, płacz, śmiech, ssanie, podążanie za, przywieranie, przytulanie), które w teorii Bowlby'go, dziecko uruchamia w pierwszym roku życia w celu poszukiwania i utrzymania bliskości z matką (lub inną osobą znaczącą)³².

U starszych dzieci i młodzieży negatywne skutki ich separacji od środowiska rodzinnego przejawiają się m.in. poprzez: zaburzenia uczuciowe, objawy nerwowości, lęki, zahamowania w sferze ruchowej, brak zainteresowania nauką szkolną, wagary, kłamstwo, jak również poważne zaburzenia w zachowaniu się obejmujące agresję słowną i fizyczną, ucieczki, kradzieże, nikotynizm oraz kontakt z alkoholem i narkotykami³³.

Dzieci wczesnie osierocone „przejawiają w okresie adolescencji i w wieku dojrzałym różnorodne zaburzenia osobowości o charakterze neurotycznym i psychotycznym: są niezdolne do nawiązywania i utrzymywania trwałej więzi uczuciowej z ludźmi mimo, że odczuwają silnie potrzebę kontaktów z innymi; obserwuje się też często u tych dzieci tendencje do zachowań aspołecznych; niedojrzałość społeczna łączy się niekiedy z obniżeniem poziomu możliwości intelektualnych: brakiem poczucia orientacji w czasie, osłabioną zdolnością do przewidywania konsekwencji swojego postępowania, trudnościami w myśleniu abstrakcyjnym.³⁴

Rodzina zastępcza w perspektywie więzi emocjonalnych — trudności, wyzwania

Uznając więzi emocjonalne za istotny element prawidłowo funkcjonującego środowiska rodzinnego oraz znając ich znaczenie dla rozwoju człowieka w tej części wypowiedzi spróbujemy spojrzeć na rodzinę zastępczą przez pryzmat tychże więzi emocjonalnych.

W pedagogicznej literaturze przedmiotu rodzina zastępcza jest najczęściej określana jako „forma całkowitej lub okresowej opieki na dzieckiem osieroconym lub z innych powodów pozbawionym właściwej opieki rodziców generacyjnych. Powstaje wtedy, gdy małżeństwo lub osoba nie pozostająca w związku małżeńskim bierze na wychowanie (opierając się na decyzji władz sądowych) nie więcej niż troje dzieci (chyba, że chodzi o rodzeństwo), przy czym między tymi osobami nie powstają takie same skutki prawne jak przy adopcji³⁵”. Jak pisze M. Andrzejewski, który zajmuje się prawną ochroną rodziny „Utworzenie rodziny zastępczej nie powoduje powstania więzi rodzinno-prawnej pomiędzy rodzicami zastępczymi a dzieckiem, tak jak się to dzieje przy adopcji. Dziecko przyjęte do rodziny zastępczej nie uzyskuje statusu dziecka rodziców zastępczych. Pomiędzy dzieckiem a rodzicami zastępczymi nie powstają obowiązki i uprawnienia alimentacyjne, nie dochodzi pomiędzy nimi do dziedziczenia na mocy ustawy. Od adopcji odróżnia rodzinę zastępczą również to, że wraz z jej utworzeniem nie ulega zmianie stan cywilny umieszczonego w niej dziecka, a w szczególności dziecko nie przyjmuje nazwiska rodziców zastępczych. Rodzice zastępczy nie przejmują też nigdy pełnej władzy rodzicielskiej nad przyjętymi do siebie dziećmi. W odróżnieniu od osób adoptujących rodzice zastępczy w wypełnianiu swych zadań podlegają nadzorni³⁶”.

Patrząc z perspektywy więzi, odłączenie dziecka od rodziny biologicznej i umieszczenie go w rodzinie zastępczej (czy innej formie opieki zastępczej) jest skutkiem zerwania wewnątrzrodzinnych więzi dziecka z jego rodziną biologiczną. Nie trudno wyobrazić sobie negatywne następstwa takiej fizycznej i emocjonalnej separacji dziecka od jego rodziny. Jak pisze M. Joachimowska „najpoważniejszym skutkiem braku opieki rodzicielskiej jest zachwianie poczucia bezpieczeństwa dziecka, przerwanie dotychczasowego naturalnego wchodzenia w życie społeczne oraz utrata więzi emocjonalnych, jakie poprzez rodziców i innych krewnych łączyło dziecko ze światem dorosłych³⁷”. Jak dalej pisze autorka, „rozluźnienie lub zerwanie więzi z rodziną pochodzenia powoduje brak poczucia ciągłości biologicznej i moralnej, a tym samym osamotnienie, dezintegrację i pustkę³⁸”.

1999, s. 108.

32 Por. Bowlby J., *Przywiązanie*, Warszawa 2007, s. 227.

33 Por. Kozak, *Sieroctwo społeczne*, Warszawa 1986, s. 94.

34 Por. M. Przetacznik-Gierowska, Z Włodarski, *Psychologia*, s. 166.

35 Jamorożek M., *Rodzina zastępcza*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, Warszawa 2006, t. V, s. 703, Kusio U., *Rodzina zastępcza jako środowisko wychowawcze*, Lublin 1998, s. 21, Joachimowska M., *Rodzicielstwo zastępcze*, op. cyt, s. 55, Łuczyński A., *Dzieci w rodzinach...* op. cyt. s.106.

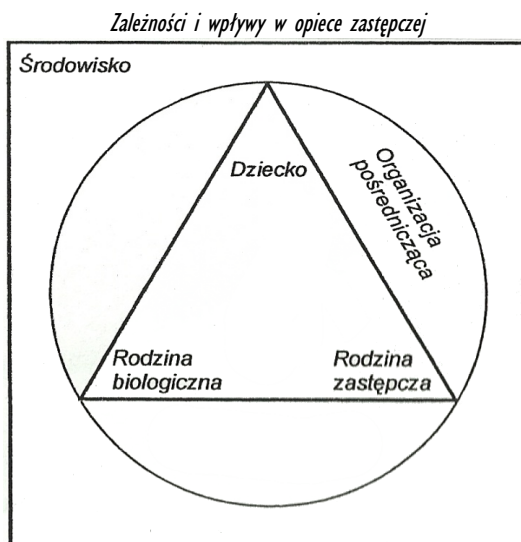
36 Andrzejewski M., *Prawna ochrona rodziny*, Warszawa 1999, s. 85.

37 Kelm A., *Węzłowe problemy pedagogiki opiekuńczej*, Warszawa 2000, s. 68.

38 Joachimowska M. op. cyt. s. 39.

W myśl obowiązujących założeń sprawowania pieczy zastępczej nad dzieckiem przebywającym poza swoim środowiskiem rodzinnym umieszczenie go w rodzinie zastępczej ma być jedynie rozwiązaniem tymczasowym. Status zastępczości i tymczasowości rodziny zastępczej bezsprzecznie wyznacza sytuację rodzica zastępczego, jak i dziecka przyjętego do tej rodziny jako trudną.

Rodzice zastępczy mają świadomość, że względem rodziny biologicznej, pełnią funkcję wspierającą i dopełniającą a nie zastępczą czy wypierającą. W funkcję tą wpisany jest także, dla rodziny zastępczej – obowiązek, a dla dziecka – prawo, do utrzymywania kontaktu (więzi) dziecka z rodziną biologiczną. Założenie to, wynikające z europejskich tendencji sprawowania opieki zastępczej w praktyce oznacza pomoc rodzinie biologicznej w przezwyciężeniu problemów oraz perspektywę powrotu dziecka do tej rodziny – reintegrację rodziny³⁹. Problem realizacji założenia reintegracji rodziny, a zatem próby odbudowy zerwanych lub nadwierzonych więzi dzieci z ich rodzicami biologicznymi, jest dla rodziców zastępczych, największą trudnością. Efekty i rezultaty tych działań zależą od oczekiwań, postaw, przekonań, wzajemnych interakcji oraz działań w układzie: dziecko - rodzina biologiczna (rodzice i rodzeństwo) oraz rodzina zastępcza (rodzice i dzieci). Wszystko to odbywa się w środowisku życia dziecka i rodziny przy wsparciu i kontroli organizacji pośredniczących. Dobrze prezentuje ten układ zależności następujący schemat:⁴⁰

W tym kontekście należy zadać pytania o to: jak budować trwałe związki dziecka w rodzinie zastępczej, zakładając jej tymczasowość i powrót dziecka do rodziny naturalnej? Jakie relacje są dopuszczalne, a jakie pożądane? Jak pogodzić wspieranie rodziny naturalnej dziecka z poczuciem, że ona dziecko skrzywdziła? Kiedy i jak utrzymywać kontakty z rodziną naturalną dziecka, tak by zapewnić mu maksymalną ochronę i poczucie bezpieczeństwa?

Jak już wcześniej wspomniałam budowanie i podtrzymywanie więzi emocjonalnych w rodzinie zastępczej jest zadaniem, któremu towarzyszą problemy, trudności, i kontrowersje. Przyjrzyjmy się im przez chwilę kolejno z perspektywy dziecka, rodziny biologicznej oraz rodziny zastępczej.

Trudności w nawiązywaniu więzi z perspektywy dziecka

O negatywnych skutkach utraty więzi dziecka z rodziną pisałam już wcześniej. Warto w tym miejscu dodać, że samo umieszczenie dziecka w rodzinie zastępczej uruchamia trzy procesy: separację od rodziców biologicznych, przejście do rodziny

³⁹ Tamże s. 52.

⁴⁰ Schemat pochodzi z artykułu Z. W. Stelamaszuk *Dziecko w rodzinie zastępczej*, [w:] (red.) E. Milewska, A. Szymanowska, *Rodzice i dzieci. Psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, Warszawa 2000.

zastępczej oraz włączanie w nowy system rodzinny. Niezależnie od tego jak dobrze przygotowane będzie to przejście, zawsze będzie ono dla dziecka wydarzeniem niezwykle trudnym i traumatycznym. Dzieciom towarzyszą wtedy stany ambiwalentne – z jednej strony przeżywają dramatyczną tęsknotę za bliskimi, a z drugiej wstydzą się za ich zachowanie. Separacja od znanego środowiska rodzinnego powoduje u dziecka szereg silnych emocji takich, jak: smutek, poczucie osamotnienia i opuszczenia, poczucie winy i obarczanie siebie odpowiedzialnością za utratę rodziców, wrogość, lęk o przetrwanie, wstyd i inne⁴¹. Kadushin i Martin⁴² zwracają uwagę, że wśród nich dominują:

- smutek – „ Kocham moich rodziców i mój dom”. „Tęsknię za rodzicami”,
- poczucie osamotnienia i opuszczenia – „Moi rodzice nie chcą mnie”, „Czy jestem komuś potrzebna/potrzebny”,
- poczucie winy i obarczanie siebie odpowiedzialnością za utratę rodziny – „Jestem tak zła/zły, że rodzice chcą się mnie pozbyć”,
- wrogość – „Oby było im przykro za to, co zrobili”, „Nie potrzebuję nikogo”,
- lęk o przetrwanie – „Co się teraz stanie?”, „Kto będzie się o mnie troszczył?”,
- wstyd – „Dlaczego moi rodzice nie mogą być tacy, jak rodzice innych dzieci”⁴³.

Adaptację do środowiska rodziny zastępczej utrudniać może także fakt, iż dziecko bardzo często postrzega ją jako zagrożenie, a nie ratunek. Płacz, protest, agresja werbalna i trudności szkolne są manifestacją depresji dziecięcej będącej skutkiem separacji. Inne objawy to wycofanie, rezygnacja, bierność, pozorne podporządkowanie się sytuacji⁴⁴.

Bardzo często dziecko w rodzinie biologicznej było świadkiem wielu trudnych sytuacji, a także doświadczało negatywnych relacji uczuciowych z rodzicami. S. Gerstmann twierdzi, że z chwilą, gdy dziecko dostrzega słabość więzi uczuciowej łączącej je z rodzicami, rosną obojętność, chłód uczuciowy czy nawet niechęć do ojca lub matki, pojawiają się u niego uczucia osamotnienia. Rosnie niepokój i niepewność jutra, lęk o własną przyszłość. Stany lękowe z kolei pogłębiają smutek, bierność dziecka, wzrasta jego pobudliwość uczuciowa⁴⁵. Taki bagaż przeżyć, często nieadekwatnie duży w stosunku do wieku dziecka, nie pozostaje bez wpływu na jego dalszy rozwój i spostrzeganie siebie w świecie.

Doświadczając tymczasowości i niepewności co do swojego losu, przy jednoczesnej silnej potrzebie emocjonalnej stabilności i spójności dziecko musi zmierzyć się z uczuciami, które żywi w stosunku do swoich rodziców biologicznych i zastępczych⁴⁶. Jak wynika z badań krajowych i zagranicznych, większość dzieci przebywających pod opieką rodzin zastępczych utrzymuje kontakty z rodzicami lub krewnymi, choć nie zawsze relacje te są pozytywne i często komplikowane przez negatywne postawy rodziców zastępczych względem biologicznych (Poulin 1985, Stelmazuk 1996). Inne badania wskazują, że z reguły dzieci są silniej związane albo z rodziną biologiczną, albo z rodziną zastępczą niezależnie od długości pobytu w rodzinie zastępczej. Wychowankowie rodzin zastępczych często mają trudności w nawiązywaniu trwałych związków. Ich wyobrażenia o rodzicach są często nieadekwatne – z tendencją do ich gloryfikowania bądź obwiniania. Jak podają niemieccy badacze, posiadanie dwu zestawów rodziców często prowadzi do konfliktu lojalności, który powoduje zakłócenia obrazu własnej osoby i pogarsza funkcjonowanie dziecka. Jednak taka sytuacja, w dłuższej perspektywie daje mniej negatywnych następstw, niż całkowita utrata więzi dziecka z bliskimi⁴⁷.

Trudności w utrzymywaniu więzi rodzinnej biologicznej z dzieckiem

Jak wynika z badań polskich i zagranicznych, większość dzieci przebywających w rodzinach zastępczych utrzymuje kontakty z rodzicami lub krewnymi, choć nie zawsze relacje te są pozytywne i często komplikowane są przez negatywne postawy rodzin zastępczych⁴⁸. Z opinii doświadczonych pracowników Ośrodka Adopcyjno - Opiekuńczego TPD

41 Por. Z.W. Stelmazuk, *Dziecko w rodzinie zastępczej*, [w:] (red). E. Milewska, A. Szymanowska, *Rodzice i dzieci. Psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, Warszawa 2000.

42 Kadushin A., Martin J. A., *Child Welfare Service*. IVth edition. New York/London: Macmillan/Collier, 1988.

43 Por. Z.W. Stelmazuk, *Dziecko w rodzinie zastępczej*, [w:] (red). E. Milewska, A. Szymanowska, *Rodzice i dzieci. Psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, Warszawa 2000.

44 Tamże, s. 110.

45 Por. S. Gerstman, *Rozwój uczuć*, WSiP, Warszawa 1976, s. 46, A. Łuczyński, *Dzieci w rodzinach zastępczych i dysfunkcyjnych* Lublin 2008, s. 59.

46 Por. M. Joachimowska op. cyt., s. 61, oraz E. Milewska, A. Szymanowska, op.cyt. s. 105.

47 Por. Fein, *Issues in foster care: where do we stand?* American Journal of Orthopsychiatry 61 (4) October.

48 badania Poulin 1985, Stelmazuk 1996 por. Z.W. Stelmazuk, *Dziecko w rodzinie zastępczej*, [w:] (red). E. Milewska, A. Szymanowska, *Rodzice i dzieci*.

w Krakowie wynika, że rodzice biologiczni mogą przyjmować różne postawy. Istnieją rodzice, dla których odebranie dziecka jest wydarzeniem na tyle trudnym i niepożądanym, że przy różnorodnym wsparciu, mobilizuje ich do podjęcia starań do przezwyciężenia kryzysu, jaki był powodem sądowej ingerencji w sferę ich praw rodzicielskich. Rodzice Ci współpracują z rodzicami zastępczymi, OAO, sądem rodzinnym, uczestniczą w różnego rodzaju terapii, wykorzystują wsparcie finansowe, poradę prawną, czy psychologiczną, przyjmują pomoc w znalezieniu pracy, regularnie odwiedzają dziecko, okazują zainteresowanie i troskę jego sprawom. Taka postawa jest najbardziej pożądana jeżeli chodzi o ocenę szans odbudowy więzi dziecka z rodziną biologiczną i powrotu na jej łono. W tej grupie rodziców znajdują się również tacy, których współpracę możemy określić jako fałszywą. Rodzice Ci stwarzają pozory swojego zainteresowania dalszą sytuacją dziecka poprzez wykonywanie minimum tego, co zostało im polecane przez osoby i instytucje opieki zastępczej, by nie zostały im odebrane prawa rodzicielskie. Poprzez takie działania, w rzeczywistości nie poprawiają relacji ze swoim dzieckiem ale sprawiają, że ten okazjonalny i powierzchowny kontakt z nim, jest dla dziecka bardzo wyczerpujący emocjonalnie, niepotrzebnie rozbudza jego nadzieje na powrót do domu rodzinnego. W efekcie dziecko jest tu osobą, która cierpi najbardziej, przeżywając kolejne rozczarowania, oraz przebywając w rodzinie zastępczej niekiedy długie miesiące i lata bez uregulowanej sytuacji prawnej.

Inną grupę reprezentują rodzice, którzy przyjmują postawę pretensjonalną i roszczeniową. Winy za odebranie dziecka pod ich opieki szukają wszędzie, poza sobą samym. Często tacy rodzice są wrogo nastawieni wobec zarówno rodziców zastępczych, traktujących ich jako zagrożenie dla siebie, jak i innych pracowników opieki zastępczej. Taka postawa utrudnia adaptację dziecka do rodziny zastępczej oraz podjęcie jakichkolwiek działań służących reintegracji dziecka z rodziną biologiczną. Zdarzają się też rodzice, którzy mimo odebrania im decyzją sądu opieki nad dzieckiem, nie podejmują żadnych starań w celu zmiany swojego życia oraz odzyskania praw do opieki nad dzieckiem. Poprzez brak lub utrudniony kontakt z rodzicami biologicznymi sytuacja dziecka przez długi czas zostaje nieregulowana, czego skutkiem jest pozostanie pod opieką zastępczą do czasu uzyskania pełnoletności.

W tym miejscu można postawić pytanie, czy rodzice, którzy nie starają się o odzyskanie prawa do opieki nad dzieckiem i nie zamierzają się nim zająć, powinni widywać się z dzieckiem? Temat ten budzi wiele kontrowersji. Wielu specjalistów uważa, że ze względu na dobro dziecka najlepiej byłoby w takich przypadkach dążyć do pozbawienia ich władzy rodzicielskiej i oddać dziecko do adopcji. Z drugiej strony coraz częściej uznaje się wartość naturalnego środowiska rodziny, dostrzega się konieczność współpracy z rodziną biologiczną „dla dobra dziecka” oraz unika w miarę możliwości umieszczenia dzieci poza domem, na rzecz intensywnego wspieraniu rodzin⁴⁹.

Trudności w budowaniu i podtrzymywaniu więzi w rodzinie zastępczej

Jak już wcześniej wspominałam, podstawową trudność w funkcjonowaniu rodziny zastępczej, także w aspekcie więzi emocjonalnych, jest fakt jej tymczasowości oraz konieczność współdziałania z rodziną zastępczą w kierunku odbudowy więzi dziecka z rodzicami biologicznymi. Główna trudność polega tutaj na budowaniu trwałych i wartościowych relacji w rodzinie zastępczej, które to decydują o rodzaju powstających więzi tak istotnych do dalszego, prawidłowego rozwoju dziecka. Pytania o to, jakie to mają być relacje, jak je tworzyć, jakie więzi są dopuszczalne, a jakie nie, wciąż nie znajdują jednoznacznych odpowiedzi. Zdaniem M. Joachimowskiej tego typu ustaleń wciąż brakuje w jakichkolwiek definicjach rodziny zastępczej⁵⁰

Już sam termin rodzic zastępczy budzi sprzeczność, gdzie element tymczasowości kłóci się z rodzicielstwem. W Polsce jeszcze przed wojną określenie „rodzina zastępcza” na stałe weszło do słownika pedagogicznego. W dobie ewolucji myślenia o rodzicielstwie zastępczym odchodzi się od rozumienia rodziny zastępczej, jako tej, która zastępuje rodzinę naturalną. Obecnie coraz częściej używa się określenia: *opiekun zastępczy*, *rodzina opiekująca się* (*Pflegefamilie* w języku niemieckiego), czy *rodzina wychowująca* (*foster family* – w języku angielskiego)⁵¹.

Zdaniem niektórych badaczy, zawód rodzica zastępczego można określić mianem „zawodu niemożliwego”, gdzie pewne

Psychologiczny obraz sytuacji problemowych, Warszawa 2000, s. 104.

49 Stelmaszuk Z.W., *Szanse reintegracji rodziny w systemie opieki nad dzieckiem*, [w:] (red.) Kolankiewicz M., *Zagrożone dzieciństwo. Rodziny i instytucjonalne formy opieki*, Warszawa 1998, s. 60 i następane

50 por. M. Joachimowska, op.cyt. s. 61.

51 Tamże, s. 65.

wartości mają taki charakter i wzajemne odniesienie do siebie, że wymagają uznania ich jednocześnie za konieczne do realizowania i niemożliwe do ostatecznego spełnienia⁵². Potwierdzeniem tej tezy niech będą przykładowe dylematy, pytania często nie do rozstrzygnięcia, z którymi przychodzi się mierzyć rodzicom zastępczym na co dzień: „Jak pogodzić wspieranie rodziny naturalnej dziecka z poczuciem, że ona dziecko skrzywdziła? Jak pomagać w utrzymaniu kontaktu dziecka z jego rodziną i jednocześnie zapewnić mu poczucie więzi w nowej rodzinie? Jak stabilizować sytuację dziecka w poczuciu tymczasowości i zastępstwa? Kiedy i na jakie kontakty z rodziną naturalną utrzymywać, aby chronić dziecko? Jak zachowywać intymność życia rodzinnego jednocześnie pozwalając na integrację specjalistów z zespołu powołanego do spraw pomocy rodzinom podejmującym opiekę zastępczą?”⁵³. To jedynie niektóre z pytań, które niesie ze sobą rzeczywistość. Rozmowy prowadzone z pracownikami krakowskiego OAO TPD potwierdzają istnienie pewnych czynników leżących po stronie rodziców zastępczych, które utrudniają budowanie i tworzenie więzi z dzieckiem⁵⁴. Jednym z nich może być często istniejące przekonanie rodziców o swojej wychowawczej omnipotencji wynikające z faktu, iż skoro odnieśli sukces w wychowaniu swoich dzieci to z tymi, które mają przyjąć z pewnością sobie poradzą. Jak okazuje się potem, bagaż trudnych doświadczeń i przeżyć emocjonalnych dziecka jest tak wielki, iż działania wychowawcze rodziców zastępczych spotykają się z murem niechęci, zobojętnienia, niezrozumienia czy nawet wrogości. Stąd już blisko do odczuwania braku widocznych efektów swoich działań, które są źródłem osobistych frustracji, a także konfliktów i kryzysów wewnątrzrodzinnych. Często zdarza się też, że rodzice zastępczy mają poczucie misji w pełnieniu swojej roli i uznają się za wybawiciela dziecka z jego nieszczęścia. Powoduje to w dużej mierze postawę zamknięcia się na współpracę z rodziną biologiczną dziecka. Innym czynnikiem jest oczekiwanie przez rodziców wdzięczności za podjęty przez siebie trud, czego konsekwencją jest skupienie uwagi na sobie a nie na dziecku. Często dochodzi do głośno tzw. konflikt oczekiwań przedstawianych przez dzieci i rodziców. Rodzice starają się na przykład zapewnić dziecku najlepsze warunki do zdobywania wykształcenia podczas, gdy dziecko całą swą aktywność skupia na potrzebie posiadania domu i rodziców. Ważnym czynnikiem wpływającym na kształtowanie się więzi w rodzinie zastępczej jest także postawa i nastawienie dzieci biologicznych rodziców zastępczych względem dzieci przyjętych do rodziny.

Do elementów, które mogą mieć wpływ na jakość więzi emocjonalnych powstających w rodzinie zastępczej można dołączyć także czynniki formalno-administracyjne takie, jak: niewystarczające środki finansowe, brak wsparcia ze strony innych podmiotów i instytucji w systemie opieki, brak zrozumienia przez środowisko społeczne.

Podsumowanie

W świetle powyższych rozważań zawód rodzica zastępczego jawi się jako niezwykle trudny, pełen ambiwalencji, pułapek⁵⁵ i dylematów moralnych. Wymaga od osób pełniących tę rolę przede wszystkim solidnego, opartego na rzetelnej, interdyscyplinarnej wiedzy przygotowania, odpowiedzialności, umiejętności podejmowania decyzji, konsekwencji, taktu pedagogicznego, umiejętności wyrzeczeń, a także zwykłej ludzkiej wrażliwości na problemy tych, którzy stają na życiowym zakręcie. Rodzice zastępczy muszą mieć świadomość, że wraz z pojawieniem się nowego dziecka nastąpią zmiany obejmujące całą rodzinę. Niełatwe będzie sprostanie nowym problemom w połączeniu z dotychczasowymi zobowiązaniami. Z drugiej strony należy mieć świadomość, jak istotne są trwałe więzi emocjonalne łączące dziecko z rodziną biologiczną, ale też zastępczą. Kształt i jakość opieki zastępczej ma szerszy kontekst i uwarunkowania. Aby skutecznie nieść pomoc dziecku i rodzinie należy uwzględnić całość relacji dziecka z otoczeniem — zarówno z rodziną biologiczną, jak i zastępczą.

52 Merton R, *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa 1982, za: Joachimowska M., *Rodzicielstwo zastępcze*..., dz. cyt. s. 62.

53 M. Joachimowska, op. cyt. s. 62.

54 Tamże, s. 60-62.

55 Szerzej o trudności podejmowania roli rodzica zastępczego pisze M. Joachimowska, *Rodzicielstwo zastępcze* op. cyt., s. 60-65.

Bibliografia

- Andrzejewski M., *Prawna ochrona rodziny*, Warszawa 1999.
- Bowlby J., *Attachment and Loss. Vol.3. Loss, Sadness and Depression*, New York: Basic Books.
- Bowlby J., *Przywiązanie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Dyczewski L., *Więź między pokoleniami w rodzinie*, Lublin 2002.
- Fein E, Issues in foster care: where do we stand? *American Journal of Orthopsychiatry* 61 (4) October.
- Gerstman S., *Rozwój uczuć*, WSiP, Warszawa 1976.
- Jacher W., *Więź społeczna w teorii i praktyce*, Katowice, 1987.
- Jamorózek M., *Rodzina zastępcza*, [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, Warszawa 2006, t. V.
- Joachimowska M., *Rodziny zastępcze, Problemy, analizy, kompetencje*. Bydgoszcz 2008.
- Kadushin A., Martin J. A., *Child Welfare Service*. IVth edition. New York/London: Macmillan/Collier, 1988.
- Kawula S., Janke A., Brągiel J., *Pedagogika rodziny*, Toruń 2000.
- Kelm A., *Węzłowe problemy pedagogiki opiekuńczej*, Warszawa 2000.
- Kozak, S. *Sieroctwo społeczne*. Warszawa 1986.
- Kusio U., *Rodzina zastępcza jako środowisk wychowawcze*, Lublin 1998.
- Kwaśniewska G., *Interdyscyplinarność procesu wczesnej interwencji wobec dziecka i jego rodziny*, (red.) Wydawnictwo UMCS, Lublin 2007.
- Łuczynski A., *Dzieci w rodzinach zastępczych i dysfunkcyjnych* Lublin 2008.
- Maciaszkowa J., *Funkcje i modele współczesnej rodziny*, Warszawa 1991.
- Maciaszkowa J., Raczkowska J., *Sieroctwo jako problem badawczy*, „*Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*” nr 9, 1979.
- Masłow A., *W stronę psychologii istnienia*, Warszawa 1986.
- Merton R., *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa 1982.
- Milewska E., Szymanowska A., *Rodzice i dzieci. Psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, Warszawa 2000.
- Obuchowska I., *Dziecko w rodzinie i instytucji. Od teorii do praktyki*, [w:] red. J. Stochmiełek, *Praca socjalno-opiekuńcza. Wybrane zagadnienia*, Cieszyń 1999.
- Pilch T., Lepalczyk I., *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*, (red.), Warszawa 1995.
- Płopa M., *Więzi w małżeństwie i rodzinie. Metody badań*, Kraków 2006.
- Przetacznik-Gierowska M., Włodarski Z., *Psychologia*. Warszawa 1998.
- Rembowski J., *Więzi uczuciowe w rodzinie. Studium psychologiczne*, Warszawa 1972.
- Repelewicz E., *Rodzina zastępcza, jako środowisko wychowawcze*.
- Rola J., *Charakter przywiązania a psychopatologia rozwoju dziecka w okresie późniejszym*, Projekt EFS, 2007, APS.
- Senator D., *Więź emocjonalna – poszukiwanie siebie w relacji z drugą osobą*, [w:] red. G. Kmita, T. Kaczmarek, *Wczesna interwencja: miejsce psychologa w opiece nad małym dzieckiem i jego rodziną*, „*Zeszyty Sekcji Psychologii Klinicznej Dziecka PTP*” 2004, nr Spionek H., *Zaburzenia rozwoju uczniów a niepowodzenia szkolne*. Warszawa 1973.
- Stelmaszuk Z.W., *Szanse reintegracji rodziny w systemie opieki nad dzieckiem*, [w:] (red.) Kolankiewicz M., *Zagrożone dzieciństwo. Rodzinne i instytucjonalne formy opieki*, Warszawa 1998.
- Stelmaszuk Z.W., *Dziecko w rodzinie zastępczej*, [w:] (red.) E. Milewska, A. Szymanowska, *Rodzice i dzieci. Psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, Warszawa 2000.
- Stochmiełek J. *Rozwój systemu opieki i resocjalizacji*, (red.), Częstochowa 1994.
- Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1970.
- Terminińska, K., *Rodzina i Ty. Fenomenologia wiązania*, Warszawa 2008.
- Tyszcza Z., *Socjologia rodziny*, 1970.

- Tyszką Z., *Rodzina w świecie współczesnym – jej znaczenie dla jednostki i społeczeństwa*. W: *Pedagogika społeczna. Człowiek w zmieniającym się świecie*. Red. T. Pilch, I. Lepalczyk, Warszawa 1995.
- Żółkowska T., *Relacja rodzic-dziecko z perspektywy teorii przywiązania*, [w:] red. G. Kwaśniewska, *Interdyscyplinarność procesu wczesnej interwencji wobec dziecka i jego rodziny*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2007.
- <http://www.mpips.gov.pl/index.php?gid=1479>.
- <http://www.psychologia.net.pl/artykul.php?level=47>.

Streszczenie

Rodzina zastępcza w perspektywie więzi emocjonalnych – relacje dziecko – rodzice zastępczy – rodzice biologiczni

Celem wypowiedzi jest przedstawienie wybranych zagadnień problematyki więzi emocjonalnych, które już istnieją, bądź dopiero tworzą się w rodzinie zastępczej. Więzy emocjonalne uznane są za niezbędny element integralności i spójności każdego środowiska rodzinnego, a także fundament dla procesu wychowania człowieka. Więzy emocjonalne rozpatrywane są w następującym układzie zależnościowym: dziecko - rodzina zastępcza (rodzice zastępczy i ich dzieci) – rodzice biologiczni.

Prezentowana zostanie rodzina jako podstawowe i naturalne środowisko wychowawcze człowieka w perspektywie więzi wewnątrzrodzinnych. Następnie przybliżone zostanie pojęcie więzi emocjonalnych uzasadniając ich szczególną rolę w rodzinie. Ponadto więzi emocjonalne odniesione zostaną do środowiska rodziny zastępczej. Szczególna uwaga zwrócona będzie na ograniczenia, trudności, wyzwania w tworzeniu i odbudowywaniu nadwerżonych więzi między dzieckiem a rodzicami (biologicznymi i zastępczymi). Jedno ze źródeł tych trudności stanowi realizacja zasady reintegracji rodziny oraz fakt tymczasowości rodziny zastępczej.

Abstract

Attachment in relation child - foster parent - biological parent

The presentation is aimed at highlighting selected issues connected with emotional bonds that already exists or are being created in a foster family. Emotional ties are believed to be an indispensable element of integrity and consistency within every family, as well as the base for the process of raising children. Such ties are being analysed according to the following system of interdependency: child - foster family (parents and their children) - biological parents.

Firstly, family was presented as the basic and by far the most natural environment for the man's upbringing from the perspective of the inter-family ties. Next, the issue of emotional bonds was brought forward along with justification of its special role within the family. Following that, emotional ties were referred to the foster family environment. Particular attention was paid to the limitations, problems and challenges in creating and rebuilding the weakened ties between children and their parents (biological and foster ones). One of the sources of these difficulties is the realisation of family integration rule and temporary nature of foster families.

Rafał Adamczewski

Dolnośląska Szkoła Wyższa we Wrocławiu

Rodzinny Dom Dziecka we Wrocławiu

Czy możliwe jest zastępcze rodzicielstwo? Perspektywa zastępczego ojca¹*Matiemu, Kacelowi, Witoli...***Tytułem wstępu**

Pisząc o zastępczym rodzicielstwie mam na myśli sytuację, w której osoba dorosła zastępuje, w sposób czasowy bądź stały, osieroconemu dziecku jego biologicznych rodziców. Może mieć ono charakter formalno-prawny (tu istotą jest powstanie pomiędzy dzieckiem a osobą dorosłą więzi formalno-prawnej usankcjonowanej przez powołane do tego instytucje państwowe) bądź emocjonalny, którego podstawę stanowi miłość, nazywana przez Marię Łopatkową więzią serca².

Celem mojego wystąpienia jest przedstawienie narracji o tym, jak pomiędzy obcymi sobie ludźmi (dorosłymi i dziećmi) powstaje wspomniana więź serca. Parafrazując słowa Zygmunta Baumana można powiedzieć, że historię zastępczego rodzicielstwa „(...) (tak jak każdą inną historię) można opowiedzieć na wiele sposobów”³.

Referat ten jest próbą przedstawienia mojej opowieści o „byciu” rodzicem zastępczym. Zabieg ten jest tym bardziej uzasadniony, iż przyjmuję za Mirosławą Nowak-Dziemianowicz, że „(...) świat człowieka ma postać narracji”⁴. Jak pisze autorka, „rozumiemy to, co się z nami i innymi dzieje właśnie w postaci odczytywanych przez nas opowieści, docierających do nas narracji”⁵.

Rozpoczynając swoją opowieść, winien jestem wy tłumaczenie. Wobec problematyki zastępczego rodzicielstwa występuję w dwójakiej roli, jako badacz-pedagog oraz zastępczy rodzic. Jest to zadanie trudne, gdyż jak zaznacza Elżbieta Zakrzewska-Manterys, prowadzić powinno do połączenia ze sobą dwóch perspektyw „oglądu świata”. Badacz jest jednocześnie uczestnikiem tego, „(...) co jemu się przydarza (...) tego, (...) w co sam, osobiście, jest uwikłany”⁶.

Podjęwane przeze mnie ryzyko zdaje się mieć sens (również dla rozwoju nauki), ponieważ nie często zdarza się, że naukowiec staje się jednocześnie uczestnikiem badanego i opisywanego przez siebie wycinka społecznej rzeczywistości. Jeśli już się tak przydarzy, powinien być on świadomy, iż **jego podmiotowość nie jest już jego wyłączną własnością**. Staje się on przedstawicielem tych wszystkich osób, którym się „coś takiego” zdarzyło⁷, a zwłaszcza tych, którzy z różnych powodów nie mogą o tym opowiedzieć.

Zapraszam zatem do zapoznania się z moją opowieścią o rodzicielstwie zastępczym, o radościach i smutkach przeżywanych przez dzieci i dorosłych, których połączyło życie, o powstającej pomiędzy nami więzi serca.

Miłość powoli się rodzi...

Pawełek, Maciś i Asia⁸ przybyli do naszego domu na początku września 2007 r. Pawełek miał niespełna dwa latka, Maciś niecałe trzy a Asia w lipcu skończyła pięć. Wcześniej, od września 2006 roku, dzieci przebywały w placówce

1 Referat niniejszy stanowi zmienioną wersję referatu pt. *Cóż znaczy dzisiaj (dla mnie): być zastępczym rodzicem? Próba (auto)narracji* wygłoszonego podczas konferencji naukowej w Łodzi 03.06.2009 r. organizowanej przez Wyższą Szkołę Humanistyczno-Ekonomiczną w Łodzi.

2 Zob. M. Łopatkowa, *Samotność dziecka*, Warszawa 1983, Wydawnictwa Szkolne i Profesjonalne, s. 107.

3 Z. Bauman, *Życie na przemiał*, przełożył T. Kunz, Kraków 2005, WL, wyd. II, s. 7.

4 M. Nowak-Dziemianowicz, *Czy świat człowieka ma postać narracji? O możliwościach badania, rozumienia i zmiany*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja” nr 4(36)/2006, s. 38.

5 Tamże.

6 E. Zakrzewska-Manterys, *Down i zespół wątpliwości. Studium z socjologii cierpienia*, Warszawa 1995, Wydaw. Naukowe Semper, s. 5

7 Por. tamże, s. 6-7.

8 Imiona dzieci zostały zmienione. Przyjąłem, podobnie jak profesor Marek Andrzejewski, iż poznałem los „swoich” dzieci nie po to, by się o nich rozpisywać, ale po to, aby dotrzeć z pewnymi informacjami o ich losie „(...) do ludzi wrażliwych, a nie szukających sensacji” (M. Andrzejewski, *Domy na piasku. Domy dziecka. Od opieki nad dzieckiem do wspierania rodziny*, Poznań 2007, Wydaw. Media Rodzina, wyd. II, s. 11. Z drugiej zaś strony, może opowiedziana przeze mnie historia jest historią nie tylko trójki dzieci, o których myślałem pisząc? Jeśli tak jest, to nie ma potrzeby, aby koncentrować się na imionach, ważne są przedstawione wydarzenia.

wielofunkcyjnej. Rodzice odwiedzali dzieci nieregularnie, należy jednak podkreślić, że w jakimś zakresie interesowali się ich losem. Chłopcy, jak wynikało z dokumentacji, nie zgłaszali potrzeb fizjologicznych, nie informowali też opiekunów o zanieczyszczeniu się. Paweł mówił do swojej starszej (pięcioletniej) siostrzyczki „mamo”. Podobnie wołał na mnie. Do mojej żony mówił: „tatatitutitotota”. Do dnia dzisiejszego nie wiemy, co ów zwrot oznaczał. Maciek także do Asi zwracał się „mamo”, do mnie mówił „wujku”, do mojej żony „ciociu”. Asia przejęła funkcje, które wypełniać powinna ich matka. Gdy po kąpieli pielęgnowaliśmy ciało Pawełka oliwką, dziewczynka otwierała szafkę i mówiła: „pampersy jeszcze są dobrze”. Niemal każdy nasz ruch, skierowany w stronę jej braci, był przez nią bardzo dokładnie śledzony.

Wbrew pozorom, mimo wieku, Asia wiele rozumiała. Znakomicie zdawała sobie sprawę z tego, że mieszkała w domu dziecka. Była też świadoma, że nie jest u swoich rodziców, a jedynie u „przybranych” ciotki i wujka. Była jednak zadowolona z faktu przebywania w naszym domu. Pewnego dnia powiedziała do mojej żony: „Ciociu, jaki mam ładny pokój, jakie ładne meble, ładne zabawki i łóżko. Ciociu, dziękuję Ci, że zabrałaś mnie i moich braci z domu dziecka i pozwoliłaś nam u siebie zamieszkać. Kocham Cię bardzo”.

Trzeba mieć świadomość, że dzieci tęskniły za swoimi rodzicami. Asia często pytała, dlaczego nie może z nimi mieszkać. Maciek bawiąc się zabawkowym telefonem dzwonił do mamy i rozmawiał z nią: „halo, mama? Dlaczego do nas nie przychodzisz? Nie chciał jednak wracać do rodzinnego domu. Po pewnym czasie (mniej więcej po pół roku), gdy dzieci się już zaaklimatyzowały, Maciek mówił, że to jest jego domek, jego pokój, jego ciocia i wujek. Asia z czasem przekonała się do nas, chętnie z nami rozmawiała i opowiadała o swoim dotychczasowym życiu. Dziewczynka zwracała naszą uwagę na czas pobytu w „zwykłym” domu dziecka. Często mówiła o koleżankach z pięknymi długimi włosami, które czesane były przez niektóre ciotki z domu dziecka. Mówiła też, że „Pawełek wyciągał raczki do jednej ciotki, ale ona nie chciała go wziąć. Brała tylko inne dzieci...”.

Mimo (bardzo?) dobrych relacji z dziećmi, dla których fakt przebywania u ciotki i wujka był czymś naturalnym (przynajmniej dla chłopców, co manifestowało się w ich wypowiedziach np. na placu zabaw, gdy bez skrępowania mówili do innych dzieci: „... a ja mam ciotkę, i ciocia kupiła mi takie ładne podnie” (czytaj spodnie), nie zapomnieli one o swoich rodzicach. Kiedy Pawełek zaczął zwracać się do mojej żony „mamo”, Asia bardzo szybko wyjaśniała bratu sytuację mówiąc: „to nie jest Twoja mama. Nasza mama pracuje i remontuje domek, aby nas do niego zabrać. To jest nasza ciocia”. Potrzebne były długie, wielokrotne rozmowy z Asią, by zredukować jej lęk przed ewentualnym zajęciem przez nas miejsca ich rodziców. Mądrość mojej żony i wyczucie (a także miłość do tych dzieci) okazywały się wówczas bezcenne. Pamiętam, jak starała się wytłumaczyć tę sytuację Asi mówiąc: „Paweł wie, że ja nie jestem jego mamą. On chce i tak do mnie mówi, ale wie, że jego „prawdziwa” mama jest i bardzo go kocha”. Te słowa zdawały się rozpraszać lęk, przed utratą mamy i taty, kielkujący w małym dziecięcym serduszkach. Wprowadzały, przynajmniej na pewien czas, spokój i poczucie bezpieczeństwa, którego w tamtym czasie Asia najbardziej potrzebowała.

Rodzice zostali pozbawieni władzy rodzicielskiej w grudniu 2007 roku. Stan taki oznaczał, że rozpoczyna się proces adopcyjny. Dzieci „wolne” prawnie mogą zostać zaadoptowane. Na początku 2008 roku ustanowiono opiekuna prawnego. Ponad rok szukano chętnych rodziców adopcyjnych, którzy zechcą przyjąć do swojego domu trójkę osieroconych dzieci. W sierpniu 2008 roku Pawełek miał pierwszy atak epilepsji. W październiku następny. Można sobie wyobrazić, że pozostanie z dzieckiem w szpitalu i pozostawienie w domu współmałżonka z pięciorgiem innych dzieci (pod opieką mieliśmy wówczas i mamy nadal sześcioro dzieci) nie jest decyzją łatwą. Z Pawełkiem w szpitalu spędziliśmy w sumie ok. miesiąc. Jak jednak pozostawić w szpitalu dziecko w wieku trzech lat, które mówi: „zostań ze mną, bo jak wstanę [rano] i ciebie nie będzie, to będzie mi smutno” (czytaj smutno). Innym razem, po tygodniowym pobycie w szpitalu Pawełek powiedział do mnie: „Pani robiła mi kuj kuj, ale się nie boiłem (czytaj bałem), bo ty byłeś ze mną”.

W marcu 2009 roku „znalazła się” rodzina adopcyjna. Pierwszego kwietnia (choć to nie był prima aprilis) odbyło się pierwsze spotkanie dzieci z przyszłymi rodzicami adopcyjnymi. Pod koniec kwietnia dzieci wyjechały do „swojego” domu, odebrane przez „swoich” adopcyjnych rodziców. 25 kwietnia 2009 roku nastąpiło odebranie dzieci z RDDZ Nr 12⁹.

Przygotowując dzieci do odejścia rozmawialiśmy z nimi. Trudno jednak wytłumaczyć kilkulatkom, dlaczego musimy się rozstać. Zadaniem naszym było sprawić, by dzieci odzyskały poczucie bezpieczeństwa, by poczuły, że są kochane, by same

9 Wpis tej treści, zamieszczony przez adopcyjnego tatę, widnieje w zeszycie odwiedzin, który zobowiązani jesteśmy prowadzić.

zaczęły kochać. Początkowo Pawełek nie był „pieszczochem”, nie dążył do bliskiego kontaktu z nami. Potrzebny był czas. Z czasem mogliśmy usłyszeć od Pawełka: „bardzo kocham, daję ci buziaka. Lubię buziaki”? Maciek był bardzo związany z moją żoną. Często mówił przytulając się do niej: „Lubim cię bardzo. Chcę być w moim domku, w moim pokoiku, w moim łóżeczku”. Pewnego razu, po przyjściu z przedszkola powiedział: „pani od religii (religii) mówiła, że jak dziecko się boi, o musi spać z nim mama. Ty jesteś jak mama, to ty musisz ze mną spać”.

Coś „zadziało się” także pomiędzy moją żoną a Asią, która pewnego razu zwróciła się do mojej żony w ten sposób: „ciociu mów do mnie córeczko”.

Kiedy starałem się powiedzieć Asi, że już niedługo będziemy musieli się rozstać, gdyż „znalazła się” dla niej i jej rodzeństwa rodzina adopcyjna, dziewczynka rozplakała się. Płacząc pytała, dlaczego nie może tu pozostać, mówiła: „przecież to moje życie i ja mogę decydować, gdzie chcę mieszkać”. Chciała pójść do sądu, by tam powiedzieć, że chce pozostać z cicią i wujkiem.

Rozstanie było trudne także dla Macka. Do samego końca chłopiec nie przyjmował informacji o tym, że niedługo zamieszka w innym domu. Kiedy po ostatnim dniu pobytu wracaliśmy z przedszkola mówił: „Pani Ela kazała przynieść nową szczoteczkę do mycia zębów”. Gdy mówiłem mu, że jutro nie idzie już do przedszkola, bo przyjadą po nich pan i pani, zatykał uszy. W dzień rozstania, gdy przyjechali już „nowi” rodzice schował się pod stół mówiąc: „cicho wujku, jak mnie nie zobaczą, to nie zabiorą mnie z mojego domku”.

Również Pawełka starał się przygotowywać do „pójścia do nowej rodziny”. W wyniku naszych „przygotowań” Pawełek przyszedł kiedyś do nas z reklamówką, do której schował swoje pluszaki i zwrócił się do mojej żony: „mama, idę mieszkać do pani i pana. Będę cię machać”.

Trzeba dbać o tę miłość...

Zbudowanie więzi serca pomiędzy dziećmi a ich zastępczymi rodzicami nie oznacza, iż uczucie to zostanie uszanowane. Jak zauważyła Aleksandra Maciarz, „rodzinne formy opieki zastępczej zastępujące dzieciom własną rodzinę powinny mieć zagwarantowaną trwałość i stabilność istnienia”¹⁰. Z przedstawionej historii możemy wnioskować, że warunek ten nie został spełniony. Osoby, które zaangażowane były w proces naszego zastępczego rodzicielstwa, to jest pracownicy ośrodka adopcyjno-opiekuńczego oraz ośrodka pomocy społecznej pozwoliły (w imię dobra dziecka) na przerwanie uczucia, które rozpoczynało się pomiędzy nami a „naszymi” dziećmi. Przyczyną takiego stanu rzeczy był fakt, iż prowadziliśmy jedynie rodzinny dom dziecka. Nie byliśmy dla dzieci ewentualną rodziną adopcyjną, dlatego też pozwolono, by tworząca się pomiędzy nami więź serca została przerwana.

Niektórzy „zaangażowani” w opiekę nad dzieckiem osieroconym uważają, że najlepszym rozwiązaniem zarówno dla nas, jak i dla samych dzieci, jest zapomnieć przeszłość. Nie jest to jednak takie proste. Jak słusznie zauważa Z. Bauman, „(...) każdy kontakt zostawia po sobie osad w postaci więzi, która wzmacnia się z czasem, wzbogacana wspólnymi wspomnieniami”¹¹. Co więcej, według przywołanego autora, (...) interakcja nie ma swojego ‘naturalnego końca’. Koniec można sztucznie zaaranżować, nie wiadomo jednak, kto miałby wybrać odpowiedni moment (...). Można zerwać związek — konkluduje Z. Bauman — i odmówić dalszych kontaktów, trzeba się jednak liczyć z niesmakiem i poczuciem winy. Bardzo trudno bowiem oszukać sumienie”¹².

Zamiast zakończenia

Mam świadomość, że referat ten odbiega od ogólnie przyjętych standardów, którym sprostać powinny artykuły pretendujące do miana naukowych. Wydaje mi się jednak, iż przedstawienie rzeczywistości zastępczego rodzicielstwa tak, jak widzą go jego uczestnicy (w tym przypadku zastępczy rodzice) może być przydatny szczególnie w okresie projektowania zmian, w którym obecnie się znajdujemy.

10 A. Maciarz, *Kompensacja sieroctwa dzieci poprzez ich więź emocjonalną z wychowawcami w małym domu dziecka*, [w:] *Sieroctwo społeczne i jego kompensacja*, M. Heine, G. Gajewska (red.), Zielona Góra 1999, Wydaw. WSP im. T. Kotarbińskiego w Zielonej Górze, s. 104.

11 Z. Bauman, *Płynne życie*, przełożył T. Kunz, Kraków 2007, WL, s. 168.

12 Tamże, s. 169.

Odpowiedź na postawione w tytule pytanie pozostawiam Czytelnikowi. Mam nadzieję, że przedstawiona przeze mnie historia umożliwi każdemu indywidualne „rozprawi się” z problematyką zastępczego rodzicielstwa i pozwoli na postawienie suwerennej, przemyślanej odpowiedzi. Proponuję, by przed wypowiedzianiem się (także krytycznym) na temat miłości w rodzinach zastępczych spróbować rzeczywiście „wniknąć” w codzienność takiej rodziny. Poznanie rzeczywistości, w której żyją zastępczy rodzice i ich dzieci pozwoli na lepsze poznanie omawianego tu zagadnienia, dzięki czemu zgodzić się będzie można z Józefem Krajewskim, który stwierdza, że „(...) wśród ludzi mądrych i dobrych, to co niemożliwe staje się możliwe”¹³.

Postscriptum

W celu dopełnienia opowiedzianej historii przytoczę list, który Asia napisała do babci (do mamy mojej żony) tuż przed wyjazdem do „nowej” rodziny. Warto zapoznać się z nim, gdyż wskazuje na relację, jaka łączyła ją z nami i innymi bliskimi jej osobami z naszej rodziny:

„Moja Kochana Babciu

Nie długo wyjeżdżam, do innego domu, będę bardzo tęskniła. Bardzo Cię Kocham moja kochana babciu”¹⁴

Bibliografia

- Andrzejewski M., *Domy na piasku. Domy dziecka. Od opieki nad dzieckiem do wspierania rodziny*, Wydaw. Media Rodzina, wyd. II, Poznań 2007.
- Bauman Z., *Płynne życie*, przełożył T. Kunz, WL, Kraków 2007.
- Bauman Z., *Życie na przemiał*, przełożył T. Kunz, WL, wyd. II, Kraków 2005.
- Krajewski J., *Zrozumieć i wyprzedzić zmiany. Wezwanie dla metodologii*, [w:] *Problemy współczesnej metodologii*, J. Krajewski, T. Lewowicki, J. Nikitorowicz (red.), Wszechnica Mazurska, Olecko 2001.
- Łopatkowa M., *Samotność dziecka*, Wydawnictwa Szkolne i Profesjonalne, Warszawa 1983.
- Maciarz A., *Kompensacja sieroctwa dzieci poprzez ich więź emocjonalną z wychowawcami w małym domu dziecka*, [w:] *Sieroctwo społeczne i jego kompensacja*, M. Heine, G. Gajewska (red.), Wydaw. WSP im. T. Kotarbińskiego w Zielonej Górze, Zielona Góra 1999.
- Nowak-Dziamianowicz M., *Czy świat człowieka ma postać narracji? O możliwościach badania, rozumienia i zmiany*, „*Terazniejszość – Człowiek – Edukacja*” nr 4(36)/2006.
- *Problemy współczesnej metodologii*, J. Krajewski, T. Lewowicki, J. Nikitorowicz (red.), Wszechnica Mazurska, Olecko 2001.
- *Sieroctwo społeczne i jego kompensacja*, M. Heine, G. Gajewska (red.), Wydaw. WSP im. T. Kotarbińskiego w Zielonej Górze, Zielona Góra 1999.
- Zakrzewska-Manterys, *Down i zespół wrażliwości. Studium z socjologii cierpienia*, Wydaw. Naukowe Semper, Warszawa 1995.

13 J. Krajewski, *Zrozumieć i wyprzedzić zmiany. Wezwanie dla metodologii*, [w:] *Problemy współczesnej metodologii*, J. Krajewski, T. Lewowicki, J. Nikitorowicz (red.), Olecko 2001, Wszechnica Mazurska, s. 6.

14 Tekst stanowi „wierną” kopię listu, dlatego zawiera błędy.

Streszczenie

Czy możliwe jest zastępcze rodzicielstwo? Perspektywa zastępczego ojca

Warunkiem zastępczego rodzicielstwa (tak w przypadku rodziny zastępczej, jak też adopcyjnej) jest powstanie pomiędzy dzieckiem a osobą dorosłą więzi serca. Brak tej więzi, nawet wówczas, gdy ma miejsce prawne usankcjonowanie rodziny zastępczej, staje się raczej opieką zastępczą (choćbyśmy nazwali ją rodzinną), która – jak mi się wydaje – ma niewiele wspólnego z rodziną.

Aby pomiędzy dzieckiem a jego zastępczymi opiekunami powstała wspomniana więź, nie wystarczy – jak zwykło się przyjmować – pokochać przyjęte do swojego domu osierocone dziecko, czy mówiąc bardziej poetycko: „otworzyć przed nim swoje serce”.

Rodzicielstwo zastępcze ma charakter intersubiektywny, co oznacza, że stanowi ono, w pewnym sensie, porozumienie pomiędzy dzieckiem a dorosłym. Brak owego porozumienia uniemożliwia zaistnienie więzi serca, która jest warunkiem koniecznym zastępczego rodzicielstwa.

Abstract

Can I be a foster parent? Point of view of a foster father

A requirement for foster parenthood (both in case of a foster family and of an adoptive one) is the formation of a heart bond between the child and the adult. Where no such bond exists, even if the foster family has been legitimized, it functions rather as foster care (although we usually call it family care), which – as it seems to me – has hardly anything to do with a family.

For the above bond to form between the child and its foster guardians it is not enough – as people usually think – to love the orphaned child you have admitted to your home with you or to put it more poetically: ‘to open your heart to the child’.

Foster parenthood has an inter-subjective nature, i.e. it constitutes, in a way, a kind of an agreement between the child and the adult. The absence of such agreement prevents a heart bond from forming, which is necessary for foster parenthood to exist.

Monika Tomaszewska

Uniwersytet Opolski
Wydział Prawa i Administracji

Charakter prawnego wniosku o ubezwłasnowolnienie i postępowanie o ubezwłasnowolnienie wobec upośledzonego umysłowo dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej (wybrane zagadnienia)

Wstęp

Funkcjonujący w Polsce system zastępczej opieki nad dzieckiem cechuje się złożonością tworzących go form i modeli. W ramach systemu całkowitej opieki rodzinnej nad dzieckiem funkcjonują: rodziny adopcyjne, rodziny zastępcze dzielące się na spokrewnione, niespokrewnione i zawodowe, placówki opiekuńczo-wychowawcze typu rodzinnego (tzw. rodzinne domy dziecka).¹ Wszystkie te instytucje stawiają sobie za cel pomoc i poprawę warunków życia dziecka opuszczonego. Istnieją pomiędzy nimi poważne różnice prawne i społeczne.² Rodzina zastępcza pełni swe funkcje bezpłatnie, pomoc pieniężna jest przyznawana jedynie na pokrycie kosztów utrzymania dziecka.³ Pojęciu „rodzina zastępcza”, jako instytucja prawna brakuje obecnie definicji legalnej. Spośród szeregu definicji na szczególną uwagę zasługuje definicja sformułowana przez M. Safjana.⁴ M. Safjan analizując charakter rodzin zastępczych przyjął, „iż rodzinę zastępczą stanowi określona instytucja prawna, której celem jest opieka nad dziećmi pozbawionymi trwale lub częściowo pieczy rodzicielskiej, oparta na modelu wychowania rodzinnego, oraz której organizację i funkcjonowanie zapewniają odpowiednie instytucje państwowe.”

Wśród kategorii rodzin zastępczych wyróżnić można specjalistyczne rodziny zastępcze. W specjalistycznej rodzinie zastępczej przebywają dzieci o różnym charakterze niepełnosprawności oraz dysfunkcji fizycznych, jak i psychicznych. Zdarza się, że w gronie przyjętego do rodziny zastępczej rodzeństwa przebywa małeletni, z dysfunkcją psychiczną w postaci upośledzenia umysłowego. „Nowa rzeczywistość” stawia przed rodzicami zastępczymi szereg nowych wyzwań. Początkowy entuzjazm szybko przeradza się w zniechęcenie i rozczarowanie, a piętrzące się prawne problemy wymagają skutecznych rozwiązań legislacyjnych. Jednym z takich rozwiązań, choć w połowicznym stopniu porządkującym prawną sytuację upośledzonego umysłowo małeletniego, pozostaje jego ubezwłasnowolnienie.

Celem mojego referatu jest próba odpowiedzi na pytanie o charakter wniosku o ubezwłasnowolnienie upośledzonych umysłowo dzieci umieszczonych w rodzinach zastępczych. Niniejszy referat stanowi próbę oceny kierunku i charakteru zmian w zakresie postępowania o ubezwłasnowolnienie z perspektywy rodziców zastępczych.

Ubezwłasnowolnienie - przesłanki

Ubezwłasnowolnienie jest pojęciem wielopłaszczyznowym, stąd w doktrynie wciąż aktualny pozostaje spór w sformułowaniu jego spójnej definicji.⁵ Samo pojęcie ubezwłasnowolnienie nie jest kategorią języka prawnego. Tym samym, termin „ubezwłasnowolnienie” nie wynika wprost z przepisów ustawowych. Ubezwłasnowolnienie, rozumiane jest jako pozbawienie lub ograniczenie zdolności do czynności prawnych na skutek orzeczenia sądu. Natomiast w znaczeniu potocznym termin „ubezwłasnowolnić” oznacza „pozbawić kogoś całkowicie lub częściowo możliwości prawnych decydowania o sobie”⁶. Podstawę prawną ubezwłasnowolnienia tworzą przepisy prawa materialnego cywilnego (art. 13 i 16 k.c.), toteż osoby uprawnione do zgłaszania wniosku o ubezwłasnowolnienie, dysponują zarówno uprawnieniem procesowym, jak i materialnym.

Jedną z biologiczno-medycznych przesłanek ubezwłasnowolnienia stanowi niedorozwój umysłowy, traktowany w zależności od stopnia upośledzenia, jako upośledzenie (głębokie, znaczne, umiarkowane, lekkie), inną - choroba psychiczna lub też zaburzenia psychiczne, których podłożem stanowi pijaństwo lub narkomania. Nazwa „niedorozwój umysłowy” oznacza stan

1 Ustawa o pomocy społecznej z 12 marca 2004

2 B. Czech, *Rodziny zastępcze z problematyki orzecznictwa w sądach powszechnych*, „Rodzina i Prawo” nr 13/2009, s. 5.

3 Tamże, s. 5 i n.

4 M. Safjan, *Instytucja...*, s. 21.

5 A. Marszałek, *Instytucja ubezwłasnowolnienia w prawie polskim*, „Ekonomia i Humanistyka” 2001 nr 2, s. 11.

6 Słownik Języka Polskiego PWN, wersja internetowa.

opóźnienia rozwoju umysłowego, występujący od momentu urodzenia lub wczesnego dzieciństwa, którego cechą charakterystyczną jest obniżona inteligencja. Z innych cech charakteryzujących oligofrenię, poza intelektualną niepełnosprawnością, wymienić należy: wstrzymanie lub zaburzenia w rozwoju fizycznym lub zaburzenia innego rodzaju, np. motoryczne w postaci ubytku ruchowego lub nadmiernej ruchliwości całego ustroju lub poszczególnych mięśni. Niepełnosprawność intelektualna jest stanem trwałym i niezmiennym, występującym od urodzenia⁷. Upośledzenie umysłowe często łączone jest z niepełnosprawnością intelektualną, w tym znaczeniu, iż zawsze cechą współtowarzyszącą upośledzenie umysłowe pozostaje istniejąca od momentu urodzenia niepełnosprawność intelektualna, podczas gdy, w chorobie psychicznej ta niepełnosprawność ma charakter nabyty. Niepełnosprawność intelektualna cechuje się uszkodzeniem mózgu, ograniczeniem aktywności funkcjonalnej, z niego wynikającej oraz znacznym ograniczeniem w życiu społecznym.⁸

Wystąpienie biologiczno-medycznych przesłanek ubezwłasnowolnienia w postaci upośledzenia umysłowego, choroby psychicznej, czy innych zaburzeń psychicznych nie stanowi dla orzekającego o ubezwłasnowolnieniu sądu warunku *sine qua non* do orzeczenia ubezwłasnowolnienia. Ubezwłasnowolnienie może być orzeczone, jedynie wówczas, gdy upośledzenie umysłowe albo choroba psychiczna wpływa na niemożność lub ogranicza w znacznym stopniu zakres kierowania swoim postępowaniem osoby, której wniosek o ubezwłasnowolnienie dotyczy. Dodatkową, konieczną przesłanką ubezwłasnowolnienia (przy zaistnieniu przesłanek członu psychiatrycznego) jest jego celowość⁹.

Zróżnicowanie ubezwłasnowolnienie ze względu na wiek osoby ubezwłasnowolnionej wynika z celowościowej wykładni przepisów kodeksu cywilnego (art. 13 i 16 k.c.). Ubezwłasnowolnienie częściowe dopuszczalne staje się w wieku, w którym osoba fizyczna uzyskuje pełną zdolność do czynności prawnych. Taką zdolność nabywa po osiągnięciu 18 roku życia (wyjątkiem jest kobieta, która za zgodą sądu zawarła związek małżeński przed ich ukończeniem, ale po skończeniu lat szesnastu). Z tych powodów ubezwłasnowolnienie częściowe dotyczyć może jedynie osoby pełnoletniej. Jednak wniosek o ubezwłasnowolnienie częściowe może zostać zgłoszony już na rok przed osiągnięciem przez małoletniego pełnoletności. Taka sytuacja jest logicznym wytłumaczeniem tego, iż osoba małoletnia w wieku 13-18 lat, pomimo, iż nie została ubezwłasnowolniona, z mocy przepisów k.c. posiada i tak ograniczoną zdolność do czynności prawnych. Natomiast ubezwłasnowolnienie całkowite dotyczy osoby która ukończyła 13 lat, gdyż osoba przed ukończeniem 13 lat i tak jest pozbawiona zdolności do dokonywania czynności prawnych¹⁰. Już uwzględnienie kryterium wieku stanowi pierwszą przeszkodę do złożenia przez rodziców zastępczych wniosku o ubezwłasnowolnienie niedorozwiniętego umysłowo małoletniego dziecka. Barierą znacznie trudniejszą do pokonania pozostaje brak czynnej legitymacji do złożenia wniosku o ubezwłasnowolnienie osoby małoletniej, która to przesłanka zostanie omówiona w dalszej części referatu.

Ubezwłasnowolnienia - wybrane skutki

W zależności od rodzaju ubezwłasnowolnienia (całkowite, częściowe), skutki ubezwłasnowolnienia są zróżnicowane i mogą dotyczyć zarówno sfery z obszaru prawa cywilnego, rodzinnego, czy prawa pracy. Ubezwłasnowolnienie wywiera istotne skutki w sferze konstytucyjnych praw publicznych osób ubezwłasnowolnionych, ograniczając dostępność osoby ubezwłasnowolnionej do służby publicznej, odbierając jej czynne prawo wyborcze, czy prawo udziału w referendum.

Bezpośrednim skutkiem prawnym ubezwłasnowolnienia całkowitego jest pozbawienie osoby ubezwłasnowolnionej całkowicie zdolności do czynności prawnych i wyznaczenie jej opiekuna, z wyjątkiem sytuacji, gdy pozostaje ona jeszcze pod władzą rodzicielską (art. 13 § 2 k.c.). Z uregulowań 14 § 1 k.c. wynika, że osoby pozbawione zdolności do czynności prawnych nie mogą swym własnym działaniem dokonywać skutecznie czynności prawnych, zaś czynność prawna dokonana przez osobę ubezwłasnowolnioną całkowicie jest bezwzględnie nieważna. Na taką bezwzględną nieważność czynności prawnej dokonanej przez osobę ubezwłasnowolnioną całkowicie może powołać się każda osoba mająca w tym interes prawny. Jeśli więc osoba ubezwłasnowolniona całkowicie, zawarła umowę cywilno-prawną, na bezwzględną nieważność takiej umowy może

7 S. Puzyński, *Leksykon psychiatrii*, Warszawa 2001, s. 44.

8 J. Wciórka, *Klasyfikacja chorób i zaburzeń psychicznych*, ICD -X, S. Kalus, *Opieka nad osobą ubezwłasnowolnioną całkowicie*, Katowice 1978, s. 21.

9 M. Tomaszewska *Charakter prawny decyzji o ubezwłasnowolnieniu w sądowym stosowaniu prawa*, Toruń 2008, s. 58.

10 K. Lubiński, *Postępowanie...*, s. 54.

powołać się jej kontrahent¹¹. Sankcję bezwzględnej nieważności czynności prawnej dokonanej przez osobę niezdolną do czynności prawnych należy uwzględnić z urzędu, toteż każdy zainteresowany podmiot może się na nią powołać.

Od zasady bezwzględnej nieważności czynności prawnej dokonanej przez osobę ubezwłasnowolnioną całkowicie, ustawodawca przewidział wyjątek w art. 14 § 2 k.c., a mianowicie dopuszczając możliwość zawierania przez nią umów w drobnych, bieżących sprawach życia codziennego, dotyczących np. przejazdów środkami komunikacji miejskiej, drobnych zakupów (np. żywności, środków czystości, przyborów szkolnych itd.). Umowa taka staje się ważna z chwilą jej wykonania, o ile nie prowadzi do rażącego pokrzywdzenia osoby niezdolnej do czynności prawnych¹². Umowy powszechnie zawierane dotyczą kategorii umów mniejszej wagi dla samej osoby niezdolnej do dokonywania czynności prawnych i jej kontrahenta oraz sytuacji nie stanowiących istotnego zagrożenia jej interesów (brak rażącego pokrzywdzenia). Pojęcie „rażącego pokrzywdzenia” zawarte w treści art. 14 § 2 k.c. nie jest konstrukcją prawną odnoszącą się do wad oświadczenia woli w chwili dokonywania czynności prawnej. Zasadnicze znaczenie przy tej konstrukcji stanowi uwzględnienie i porównanie wartości wzajemnych świadczeń. Dokonując porównań bierzemy pod uwagę nie ekwiwalentność wobec siebie świadczeń, lecz różnicę kwalifikowaną¹³. Niemożliwe ze względu na wielorakość stanów faktycznych jest szczegółowe sprecyzowanie kategorii umów należących do zakresu umów powszechnie zawieranych.¹⁴

Z prawnego punktu widzenia, osobę ubezwłasnowolnioną całkowicie pozbawiono możliwości podejmowania we własnym imieniu czynności prawnych, bowiem w jej imieniu i za nią czynności prawne dokonuje ustanowiony przez sąd opiekun¹⁵. Jedynie wyjątkowe przypadki wymagają jednoczesnej zgody opiekuna i osoby ubezwłasnowolnionej całkowicie np. umieszczenie w domu pomocy społecznej, jednak przyjmując założenie, że osoba ubezwłasnowolniona działa z dostatecznym rozezaniem.

Choć instytucja ubezwłasnowolnienia uregulowana jest w przepisach kodeksu cywilnego, jednak skutki zwłaszcza ubezwłasnowolnienia całkowitego, obejmują szereg ograniczeń z zakresu prawa rodzinnego (zakaz zawierania małżeństwa przez osobę ubezwłasnowolnioną całkowicie, (art. 11 k.r.o.) a jeśli już go zawarła, możliwość żądania unieważnienia przez jednego z małżonków, pozbawienie władzy rodzicielskiej, czy niemożność adopcji dziecka przez osobę ubezwłasnowolnioną całkowicie, zakaz uznania dziecka przez osobę ubezwłasnowolnioną całkowicie) prawa pracy, (niemożność nawiązania stosunku pracy przez osobę ubezwłasnowolnioną całkowicie). Skutki te rzutują nie tylko na sferę związaną z dokonywaniem czynności prawnych, ale i podejmowaniem szeregu innych działań prawnych o charakterze dyspozytywnym, lecz nie mających charakteru czynności prawnych.

Jednym ze skutków ubezwłasnowolnienia całkowitego jest możliwość zgłaszania wniosku o uchylenie lub zmianę ubezwłasnowolnienia przez osobę całkowicie ubezwłasnowolnioną.

Charakter wniosku o ubezwłasnowolnienie i postępowanie o ubezwłasnowolnienie wobec umieszczonego w rodzinie zastępczej upośledzonego dziecka

Wniosek o ubezwłasnowolnienie stanowi rodzaj pisma procesowego. W świetle wymogów przewidzianych dla pism procesowych zawiera uzasadnienie, wraz ze wskazaniem przesłanek, dla których w ocenie wnioskodawcy ubezwłasnowolnienie jest celowe. Wniosek powinien spełniać wymogi formalne przewidziane dla pozwu, z tą różnicą, że zamiast pozwanego należy wymienić zainteresowanych w sprawie (z momentem doręczenia odpisu wniosku staną się oni uczestnikami postępowania) (art. 511 § 1 k.p.c.). Przewodniczący wydziału dokonuje badania formalnych wymogów wniosku, w takim samym trybie i z takimi skutkami, jakie ustawodawca przewidział dla badania warunków formalnych pozwu.

11 Por. uwaga nr 10 do art. 14 k.c.[w:] *Kodeks cywilny z komentarzem*, pod red. J. Winiarza, Warszawa 1989, s. 33, także K. Piasecki, *Komentarz do kodeksu postępowania cywilnego*, Warszawa 2001, s.201, patrz też P. Karczmarek, *Prawo do sądu a zdolność sądowa*, „Przegląd Prawa i Administracji Uniwersytetu Wrocławskiego” 2005, t. L XXXIII, s. 93-104.

12 Por. A. Wolter, J. Ignatowicz, K. Stefaniuk, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1979, s. 299-300.

13 S. Kalus, *Wpływ ubezwłasnowolnienia...*, s.125, Por. *Kodeks cywilny z komentarzem*, red. J. Winiarz, Warszawa 1980, s. 33, uwaga nr 8.

14 M. Pazdan, [w:] K. Pietrzykowski, *K.C. Komentarz*, t.I, Warszawa 2002, s.71, S. Grzybowski, *System prawa cywilnego. Część ogólna*, t.I, Wrocław 1974, s.339, A. Wolter, J. Ignatowicz, K. Stefaniuk, *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1979, s.159.

15 M. Szeroczyńska, *Ubezwłasnowolnienie osób niepełnosprawnych intelektualnie- jak uniknąć przymusu i stworzyć alternatywne formy wsparcia*, s. 23 i n., [w:] *Materiały pokonferencyjne. Prawa osób niepełnosprawnych – teoria, praktyka, niezbędne działania*, Warszawa, czerwiec 2002.

Wiadomym jest, iż postępowanie o ubezwłasnowolnienie wszczynane jest wyłącznie na wniosek podmiotów legitymowanych do jego złożenia, nie jest on zobligowany do wszczęcia tego postępowania z urzędu¹⁶. Jedną z kluczowych dla wszczęcia przez sąd postępowania o ubezwłasnowolnienie czynności procesowych, jest złożenie wniosku o ubezwłasnowolnienie. Ze względu na charakter postępowania o ubezwłasnowolnienie i ochronę praw osoby, której wniosek dotyczy, ustawodawca ograniczył krąg podmiotów, posiadających legitymację do złożenia wniosku. W świetle przepisów art. 545 § 1 k.p.c. legitymację do złożenia wniosku o ubezwłasnowolnienie poza wnioskodawcą posiadają: małżonek osoby ubezwłasnowolnionej, jej krewni w linii prostej oraz rodzeństwo, a także jej przedstawiciel ustawowy, (najczęściej są nimi rodzice). Art. 545 § 1 k.p.c. w sposób wyczerpujący wymienia krąg podmiotów legitymowanych do wystąpienia z wnioskiem o ubezwłasnowolnienie. Ustawodawca określając w art. 545 § 1 k.p.c. krąg osób uprawnionych do zgłoszenia wniosku o ubezwłasnowolnienie wymienił taksatywnie wszystkie osoby legitymowane do zgłoszenia wniosku. Oznacza to, że wszędzie tam, gdzie udział innych podmiotów uznać za konieczny, wyraźnie wskazują to w tekście przepisy.

Status podmiotów legitymowanych do złożenia wniosku stał się przedmiotem zainteresowania orzecznictwa.¹⁷

Warto przytoczyć Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 2008-02-15 I ACa 907/07:

Podkreślić należy, iż art. 545 § 1 KPC wylicza taksatywnie osoby uprawnione do zgłoszenia wniosku o ubezwłasnowolnienie. Poza tymi osobami wniosek o ubezwłasnowolnienie może zgłosić prokurator na podstawie art. 7 w zw. z art. 13 §2 KPC oraz Rzecznik Praw Obywatelskich na podstawie art. 14 pkt 4 w zw. z art. 1 ust. 2 i 3 ustawy z 15 lipca 1987r. o Rzeczniku Praw Obywatelskich.

Już wstępna analiza kategorii podmiotów legitymowanych do złożenia wniosku o ubezwłasnowolnienie wskazuje, iż wśród wnioskodawców brakuje rodziców zastępczych. A przecież na nich spoczywa sprawowanie pieczy nad powierzonym im niepełnosprawnym dzieckiem wraz z realizacją szeregu wynikających z tego tytułu obowiązków i to właśnie im ustawodawca odebrał - możliwości wystąpienia do Wydziału Cywilnego Sądu Okręgowego z wnioskiem o jego ubezwłasnowolnienie.

Niestety kolejne nowelizacje kodeksu postępowania cywilnego z dnia 9.05.2007 r., który wszedł w życie 7 października 2007 r. jak i późniejsze z 2008 r., choć miały w sprawach dotyczących postępowania o ubezwłasnowolnienie charakter zmian systemowych, nie przyczyniły się do poprawy sytuacji prawnej rodziców zastępczych. W świetle obowiązujących przepisów kodeksu postępowania cywilnego, rodzice zastępczy nadal są traktowani jako osoby obce, pozostające poza kręgiem wnioskodawców, którzy posiadają legitymację do złożenia wniosku o wszczęcie postępowania o ubezwłasnowolnienie. Wprawdzie, za krok we właściwym kierunku, można uznać zastąpienie we wszystkich przepisach dotyczących postępowania o ubezwłasnowolnienie sformułowania „osoba, która ma być ubezwłasnowolniona”, bardziej podmiotowym zwrotem „osoba, której wniosek o ubezwłasnowolnienie dotyczy”,¹⁸ lecz zmiana lingwistyczna głównego uczestnika postępowania, wprawdzie akcentująca podmiotowość osoby, której wniosek dotyczy, (a więc upośledzonego umysłowo dziecka) sama w sobie, nie poprawiła sytuacji prawnej rodziców zastępczych.¹⁹

W świetle przepisów art. 545 k.p.c. w zw. z art. 7 k.p.c. i w zw. z art. 13 k.c. legitymacje do złożenia wniosku w imieniu rodziców zastępczych przyznano właściwemu rzeczowo prokuratorowi prokuratury rejonowej lub okręgowej.²⁰ Legitymacja prokuratora do wszczęcia postępowania oparta na przepisie art. 7 w zw. z art. 13 § 2 k.c. jest niezależna od legitymacji osób wymienionych w art. 545 k.p.c. Jednak z wykładni art. 7 k.p.c. wynika, iż „prokurator może żądać wszczęcia postępowania w każdej sprawie, jak również wziąć udział w każdym toczącym się już postępowaniu, jeżeli według jego oceny wymaga tego ochrona praworządności, praw obywateli lub interesu społecznego. W sprawach niemajątkowych z zakresu prawa rodzinnego, prokurator może wytaczać powództwa tylko w wypadkach wskazanych w ustawie.” Legitymacja prokuratora do złożenia wniosku ma charakter samodzielny, co wynika z treści z art. 7 k.p.c. Oznacza to, że ocena zasadności wszczęcia postępowania należy do prokuratora. I co trzeba podkreślić, może on w konkretnym przypadku, odmówić złożenia

16 K. Lubiński, *Podmioty legitymowane do złożenia wniosku o wszczęcie postępowania o ubezwłasnowolnienie*, Paestra 1973, nr 9, s. 19.

17 K. Lubiński, *Postępowanie o ubezwłasnowolnienie*, Warszawa 1979, s. 81 i n.

18 J. Kondrat-Nongjesser, *Charakterystyka zmian przepisów w sprawie o ubezwłasnowolnienie oraz postulaty de lege ferenda*, Acta Universitatis Wratislaviensis, Wrocław 2009, s. 107.

19 Tamże, s. 108.

20 Patrz: Legitymacje taka przyznano też Rzecznikowi Praw Obywatelskich np. Ustawy o Rzeczniku Praw Obywatelskich z dnia 5 lipca 1987 r.,

Art. 14. ustawy brzmi: Po zbadaniu sprawy Rzecznik może: 4) żądać wszczęcia postępowania w sprawach cywilnych, jak również wziąć udział w każdym toczącym się już postępowaniu - na prawach przystępujących prokuratorowi.

w imieniu rodziców zastępczych wniosku o wszczęcie postępowania. Samo określenie „prokurator może” nie oznacza jednak, aby dopuszczalne było dobrowolne uznanie ze strony prokuratora. W każdej zaistniałej sytuacji, prokurator zgłasza wniosek o ubezwłasnowolnienie w celu ochrony praw podmiotowych osoby dotkniętej niedomaganiem psychicznym oraz jej bliskich, jako swoisty reprezentant interesów osób, które samodzielnie wniosku złożyć nie mogą. Działanie prokuratora ma na celu ochronę praw nie własnych, lecz cudzych i dlatego posiada on wyłącznie legitymację procesową. Zgłoszony przez prokuratora wniosek o całkowite ubezwłasnowolnienie może dotyczyć małoletniego, wobec którego istnieją uzasadnione przesłanki do jego całkowitego ubezwłasnowolnienia²¹. Dlatego wystąpienie przez prokuratora z zadaniem ubezwłasnowolnienia powinno być poprzedzone przeprowadzeniem szczegółowego postępowania wyjaśniającego, celem ustalenia, zasadności przesłanek przemawiających za ubezwłasnowolnieniem. Z uwagi na to, iż prokurator w postępowaniu o ubezwłasnowolnienie pełni rolę rzecznika interesu ogólnego, nie zaś indywidualnej osoby, przesłanką wskazującą na możliwość przystąpienia do postępowania, jest jej prawidłowy przebieg.²² Nie należy zapomnieć o tym, iż zgłoszenie przez prokuratora wniosku o ubezwłasnowolnienie, następuje dopiero po ustaleniu braku innych podmiotów legitymowanych do wszczęcia postępowania, albo osób uchylających się przed złożeniem tego wniosku (ta ostatnia sytuacja nie dotyczy rodziców zastępczych). Jednak zgłoszenie wniosku przez prokuratora pociąga za sobą wszelkie skutki związane z tą czynnością procesową. Sąd nie może oddalić tego typu wniosku, jako wniesionego przez podmiot nieuprawniony, co oznacza, że każdą czynność należącą do zakresu jego działania, może dokonywać w zasadzie każdy prokurator, chyba że przepisy stanowią inaczej.²³

Na marginesie warto wspomnieć, iż przystąpienie prokuratora do toczącego się postępowania, nie jest jednoznaczne ze złożeniem wniosku przez prokuratora i wobec tego nie ma legitymacji do wszczęcia postępowania.²⁴ Ta więc nieodzowna przesłanka umożliwiająca prokuratorowi przystąpienie do toczącego się postępowania, jest prawidłowością samego wszczęcia postępowania.²⁵

Jakkolwiek, w świetle art. 552 k.p.c., jeśli podstawą ubezwłasnowolnienia jest niepełnosprawność umysłowa, do wniosku o ubezwłasnowolnienie należy dołączyć zaświadczenie psychologa o stopniu tej niepełnosprawności. Rozwiązanie to można uznać za pożądane, lecz wprowadzone zmiany w przepisach, mające na celu zapobieganie nieuzasadnionemu wnoszeniu wniosków o ubezwłasnowolnienie, w żaden sposób nie poprawiły sytuacji prawnej rodziców zastępczych. Wprowadzenie obowiązku uprawdopodobnienia, w samej treści wniosku, przesłanek wskazujących na niedorozwój umysłowy, nie przesądza jeszcze o celowości samego ubezwłasnowolnienia, w konkretnej, zindywidualizowanej sytuacji upośledzonego umysłowo dziecka. Jednak dopiero w momencie uprawdopodobnienia wniosku powstaje obowiązek żądania od wnioskodawcy złożenia odpowiedniego świadectwa o stopniu niedorozwoju umysłowego²⁶.

Stwierdzić można, iż regulacja pozbawiająca rodziców zastępczych legitymacji do złożenia wniosku o ubezwłasnowolnienie, wydaje się być chybiona w całej rozciągłości. Przyznanie kompetencji do złożenia wniosku o wszczęcie postępowania o ubezwłasnowolnienie prokuratorowi, lub Rzecznikowi Spraw Obywatelskich budzi uzasadniony sprzeciw. Należy przypuszczać, iż celem przyświecającym ustawodawcy do wskazania prokuratora, jako podmiotu legitymowanego do złożenia wniosku o ubezwłasnowolnienie, była ochrona interesów podmiotów pozbawionych takiej legitymacji. Tymczasem, co najmniej zadziwiająca jest przyjęta przez ustawodawcę argumentacja, w kontekście podstawowego dobra, jakim pozostaje dobro dziecka (w tym przypadku upośledzonego małoletniego, którego dotyczy wniosek o ubezwłasnowolnienie) i którego ochronie służyć mają przepisy postępowania o ubezwłasnowolnieniu. Tym bardziej, zaskakuje „tok myślenia” ustawodawcy, gdyż to właśnie rodzice zastępczy znają i rozpoznają potrzeby swoich podopiecznych, dysponując realną wiedzą w zakresie oceny ich predyspozycji psychofizycznych, bo to przecież im powierzono sprawowanie bieżącej pieczy nad małoletnim.

Z perspektywy sprawowania przez rodziców zastępczych pieczy nad małoletnim, sytuacja wykluczenia ich z grona wnioskodawców rodzi szereg, z punktu widzenia prawa, niekorzystnych skutków. Po pierwsze, sytuuje ich w charakterze osoby obcej, wobec poddanego ich pieczy dziecka, utrudniając lub w znacznym stopniu ograniczając im dalsze, przez czas toczą-

21 K. Stelko, *Udział prokuratora w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1956, s.71.

22 K. Lubiński, *Postępowanie o ubezwłasnowolnienie*, Warszawa 1979, s. 120 i n.

23 J. Smoleński, *Ustawa o prokuraturze Polskiej Rzeczypospolitej – Komentarz*, Warszawa 1971, s. 21.

24 Patrz Orzeczenie Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 15.02.2008 r. I ACa 907/07.

25 Patrz Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 7.1.1966 r. ICR 371/65.

26 J. Kondrat-Nongiesser, *Charakterystyka ...*, s. 108.

cego się postępowania o ubezwłasnowolnienie, sprawowanie bieżącej pieczy nad powierzonym im małoletnim. Marginalizacja roli rodziców zastępczych hamuje proces wychowawczy, ujemnie wpływając na strukturę relacji rodzic zastępczy – dziecko. Negatywne skutki takich rozwiązań rozciągają się nie tylko na osoby, których dotyczy wniosek o ubezwłasnowolnienie, lecz ustanawiają tamę dla złożenia rzetelnych, a często zasadnych i celowych wniosków przez rodziców zastępczych.

Co gorsza, rodzice zastępczy zostali pozbawieni nie tylko legitymacji do złożenia wniosku o ubezwłasnowolnienie, ale ograniczono im możliwość udziału w postępowaniu o ubezwłasnowolnienie, tym samym pozbawiając ich rzetelnej i obszernej wiedzy o przebiegu postępowania, którego uczestnikiem pozostaje ich upośledzone umysłowo dziecko. Wprawdzie art. 546 k.p.c. nie wyłącza stosowania art. 510 k.p.c., co oznacza, iż w gronie uczestników postępowania o ubezwłasnowolnienie znaleźć się może każdy zainteresowany, lecz brak wyraźnej delegacji ustawowej w przepisach dotyczących postępowania o ubezwłasnowolnienie, wprowadza pewien chaos terminologiczny. Przepis art. 510 k.p.c. określa tylko ogólnie, kto może być zainteresowany i kto może być uczestnikiem postępowania nieprocesowego. Zamieszczenie tego przepisu wśród przepisów ogólnych wskazuje, iż nie deroguje on norm szczególnych przewidzianych dla poszczególnych spraw z zakresu postępowania nieprocesowego. A taką normą szczególną są przepisy postępowania o ubezwłasnowolnienie (art. 545 k.p.c.).

Warto przywołać orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 10 lutego 1978 r., w którym stwierdził on, iż „uczestnikami postępowania o ubezwłasnowolnienie oprócz wymienionych w art. 546 § 1 k.p.c. z mocy prawa będącymi uczestnikami postępowania, uczestnikiem tego postępowania może być każdy zainteresowany w sprawie w rozumieniu art. 510 § 1 k.p.c., tj. każdy kogo dotyczy wynik postępowania”²⁷.

Przyjęty przez ustawodawcę charakter zmian, tym bardziej dziwi, bowiem z jednej strony, oznacza poszerzenie gwarancji procesowych wobec głównego uczestnika postępowania, a z drugiej idzie w parze z dyskryminującym charakterem przepisów postępowania o ubezwłasnowolnienie w stosunku do rodziców zastępczych. Trzeba też zauważyć, iż przejawy dyskryminacji w znowelizowanych przepisach postępowania o ubezwłasnowolnienie nie obejmują wszystkich podmiotów zainteresowanych przebiegiem postępowania o ubezwłasnowolnienie. Ustawodawca przyznając możliwość udziału w postępowaniu o ubezwłasnowolnienie przedstawicielom organizacji społecznych, do których zadań statutowych należy ochrona niepełnosprawnych, a których pracownicy dysponują realną wiedzą o stanie zdrowia osób dotkniętych zaburzeniami psychicznymi, jednocześnie tożsamych rozwiązań legislacyjnych, ustanowił wprost wobec rodziców zastępczych. Ponieważ w świetle przepisów art. 545 § 3 k.p.c. w zw. z art. 13 § 2 k.p.c. organizacje te dysponują zakresem uprawnień podobnych do uprawnień prokuratora, toteż w świetle przepisów art. 545 k.p.c. przysługuje im legitymacja w zakresie zaskarżania orzeczeń, czy składania oświadczeń.²⁸ Można się tylko zastanawiać, czy ustawodawca świadomie nie chciał poprzez nowelizację przepisów k.p.c. poszerzyć kategorii podmiotów będących uczestnikami postępowania?

Poważne ograniczenia wynikają z trybu, w jakim toczy się postępowania o ubezwłasnowolnienie. Przepisy k.p.c. dla tego rodzaju postępowania przewidują tryb nieprocesowy, a wydanie przez sąd orzeczenia o ubezwłasnowolnieniu jest poprzedzone przeprowadzeniem postępowania dowodowego, w tym uzyskania dowodu z opinii biegłych, psychiatry i psychologa lub neurologa. Dylematem, z którym boryka się sądownictwo cywilne jest przewlekłość postępowania. Co się tyczy postępowania o ubezwłasnowolnienie, utrzymującą się tendencją w postępowaniu o ubezwłasnowolnienie, jest długi czas oczekiwania na „decyzje sądu” (średni czas rozpatrywania sprawy o ubezwłasnowolnienie wynosił ok. 6 miesięcy). Przewlekłość postępowania i wiążący się z tym brak prawomocnego rozstrzygnięcia sądu w postępowaniu o ubezwłasnowolnieniu, ogranicza rodzicom zastępczym skuteczne reprezentowanie dziecka w charakterze prawnych przedstawicieli.

Sądzić można, że nie są to jedynie przeszkody, które stoją na drodze rzetelnego sprawowania pieczy nad upośledzonym dzieckiem przez rodziców zastępczych. Za wielki mankament, należy uznać przepis ustanawiający doradcę tymczasowego, (instytucji służącej ochronie osoby i mienie osoby pełnoletniej w trakcie toczącego się postępowania) nie jest rozwiązaniem, które zasługuje na akceptację²⁹, jedynie dla osoby pełnoletniej (co wyłącza możliwości wystąpienia w tym charakterze rodziców małoletniego upośledzonego dziecka). Jakkolwiek, w świetle przepisów art. 548 § 1 k.p.c. doradcą może zostać ustanowiona osoba bliska, (wobec braku legalnej definicji osoby bliskiej, należy za „osobę bliską” traktować każdego,

27 Postanowienia Sądu Najwyższego z dnia 10 lutego 1978 r. I CZ 134/77.

28 J. Górski, P. Górski, *Zmiany w postępowaniu o ubezwłasnowolnienie*, „Przegląd Sądowy”, listopad- grudzień 2009, s. 56.

29 J. Kondret- Nongieser, *Charakterystyka...*, s.108 i n.

z którym łączy osobę będącą adresatem wniosku więź emocjonalna)³⁰, to jednak kryterium pełnoletności osoby, dla której jest ustawiany doradca eliminuje spośród tego grona rodziców zastępczych małoletniego dziecka.

Odrębna problematyka wiąże się z ustanowieniem opieki dla małoletniego ubezwłasnowolnionego całkowicie w kontekście rodzicielstwa zastępczego. Ponieważ temat jest obszerny, zagadnienia te powinny być przedmiotem odrębnego opracowania. W tym miejscu należy jedynie wspomnieć, iż wraz z uprawomocnieniem się postanowienia sądu o całkowitym ubezwłasnowolnieniu, obowiązek opieki nad ubezwłasnowolnionym całkowicie małoletnim spoczywa na opiekunie. W świetle przepisów art. 175 k.r.o. do opieki nad ubezwłasnowolnionym całkowicie, stosuje się odpowiednio przepisy o opiece nad małoletnim. Natomiast z mocy podwójnego odesłania (art. 175 k.r.o. i 155 §2 k.r.o.) do opieki nad ubezwłasnowolnionym całkowicie stosuje się przepisy o władzy rodzicielskiej. Należy podkreślić, iż na opiekuna małoletniego dziecka pozostającego w rodzinie zastępczej mogą być wyznaczeni rodzice zastępczy, jeśli decyzja taka nie pozostaje w sprzeczności z respektowaniem podstawowej zasady, jaką pozostaje zasada dobra dziecka.

Podsumowanie

Prezentacja najważniejszych zmian w postępowaniu o ubezwłasnowolnienie, a zwłaszcza analiza charakteru wniosku o ubezwłasnowolnienie pozwala stwierdzić, iż nie zostały zrealizowane w zadawalającym stopniu przyświecające ustawodawcy cele. Z punktu widzenia rodziców zastępczych, trudno zmiany w przepisach postępowania o ubezwłasnowolnienie traktować jako zmiany systemowe. Znowelizowane przepisy kodeksu postępowania cywilnego, choć zwiększyły ochronę praw podmiotowych osoby, której dotyczy wniosek o ubezwłasnowolnienie, nie uwzględniły wśród kategorii wnioskodawców rodziców zastępczych. Niemożność złożenia wniosku o ubezwłasnowolnienie przez rodziców zastępczych małoletniego upośledzonego dziecka, jest problemem wymagającym pilnych regulacji. Być może, wzrost świadomości społecznej w sferze rodzicielstwa zastępczego sprawi, iż uwaga ustawodawcy zostanie skierowana ku rozważeniu szeroki i wieloaspektowych rozwiązań legislacyjnych, uwzględniających pełne respektowanie podmiotowości rodziców zastępczych, w tym także przyznanie im legitymacji do złożenia wniosku w postępowaniu o ubezwłasnowolnienie. Byłoby to w zgodzie z charakterem i z brzmieniem przepisów z zakresu rodzicielstwa zastępczego, zwłaszcza znowelizowanej ustawy o pomocy społecznej (art. 4.)³¹ czy Rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 4.06.2010 r., w sprawie rodzin zastępczych.

Obowiązki państwa względem rodziców zastępczych stanowią paradygmat wspólnotowej polityki prorodzinnej, tymczasem praktyka pokazuje, iż marginalizowanie roli rodziców zastępczych poprzez traktowanie ich jako podmiotów drugiej kategorii, stawia nas w rzędzie państw, w których istota i znaczenie rodzicielstwa zastępczego, w tym sposobów radzenia sobie z upośledzonym umysłowo dzieckiem, pozostaje pustym frazesem.

Wprawdzie wprowadzone w ostatnich latach zmiany w obszarze postępowania o ubezwłasnowolnienie są kategorialnie doniosłe, lecz dopiero nowelizacja przepisów k.p.c. przyznająca rodzicom zastępczym legitymację do złożenia wniosku o ubezwłasnowolnienie, będzie zgodna ze standardami państwa praworządnego, stawiając nas w gronie tych państw, w których stosowanie zasady humanitaryzacji prawa nie pozostaje jedynie przedmiotem akademickiego dyskursu.

Stojąc na stanowisku, że to rodzice zastępczy są świadomymi obserwatorami w rozpoznawaniu i realizacji potrzeb swojego upośledzonego dziecka, wydaje się zasadne przyznanie im czynnej legitymacji procesowej do złożenia wniosku o ubezwłasnowolnienie. Scedowanie tych uprawnień na prokuratora, świadczy o braku świadomości ustawodawcy, co do roli i znaczenia rodzicielstwa zastępczego³¹. Wprawdzie złożony przez prokuratora wniosek o ubezwłasnowolnienie może być formalnie poprawny, lecz skierowany do sądu bez „prawnej inicjatywy” rodziców zastępczych, staje się jedynie bezdusznym stosowaniem przepisów o ubezwłasnowolnienie pozostających w sprzeczności z coraz głośniejszą akcentowaną potrzebą humanitaryzacji prawa.

30 Kodeks postępowania cywilnego- komentarz, A. Zielinski, K. Flaga- Gierczyńska, Warszawa 2001, s. 960.

31 J. Kondradt- Nongiesser, *Zmiany...*, s.118.

Bibliografia

- Czech B., *Rodziny zastępcze z problematyki orzecznictwa w sadach powszechnych*, „Rodzina i Prawo” nr 13/2009.
- Górski A., Górski P., *Zmiany w postępowaniu o ubezwłasnowolnienie*, „Przegląd Sądowy”, listopad-grudzień 2007.
- S. Grzybowski, *System prawa cywilnego. Część ogólna*, t.I, Wrocław 1974.
- Jodłowski J., Resich Z., Lapiere J., Misiuk- Jodłowska T., *Postępowanie cywilne*, Warszawa.
- Kalus S., *Opieka nad osobą ubezwłasnowolnioną całkowicie*, Katowice 1978.
- Kondrat-Nongiesser J., *Charakterystyka zmian przepisów w sprawie o ubezwłasnowolnienie oraz postulaty de lege ferenda*, Acta Universitatis Wratislaviensis, Wrocław 2009.
- Lubiński K., *Postępowanie o ubezwłasnowolnienie*, Warszawa 1979.
- Lubiński K., *Podmioty legitymowane do złożenia wniosku o wszczęcie postępowania o ubezwłasnowolnienie*, „Palestra” 1973 nr 9.
- Marszałek A., *Instytucja ubezwłasnowolnienia w prawie polskim*, „Ekonomia i Humanistyka” 2001 nr 2.
- Pazdan M., [w:] Pietrzykowski K., *K.C. Komentarz*, t.I, Warszawa 2002.
- Puzyński S., *Leksykon psychiatrii*, Warszawa 2001.
- Safjan M., *Instytucja rodzin zastępczych. Problemy prawno-organizacyjne*, Warszawa 1982.
- Siedlecki W., Świeboda Z., *Postępowanie nieprocesowe*, Warszawa 2001.
- Stefko K., *Udział prokuratora w postępowaniu cywilnym*, Warszawa 1956.
- Szeroczyńska M., *Ubezwłasnowolnienie osób niepełnosprawnych intelektualnie- jak uniknąć przymusu i stworzyć alternatywne formy wsparcia*, [w:] Materiały pokonferencyjne, *Prawa osób niepełnosprawnych – teoria, praktyka, niezbędne działania*, Warszawa 2002.
- Smoleński J., *Ustawa o prokuraturze Polskiej Rzeczypospolitej – Komentarz*, Warszawa 1971.
- Tomaszewska M., *Charakter prawny decyzji o ubezwłasnowolnienie w sądowym stosowaniu prawa*, Toruń 2008.
- Wciórka J., *Klasyfikacja chorób i zaburzeń psychicznych, ICD –X*.
- Wolter A., Ignatowicz J., Stefaniuk K., *Prawo cywilne. Zarys części ogólnej*, Warszawa 1979.
- Winiarz J., Warszawa 1980, s. 33, uwaga nr 8 *Kodeks cywilny z komentarzem*.

Wykaz orzecznictwa

- Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 10.11.1969 r., III CZP 56\69, OSNCP 7-8\70, poz.118,
- A. Broniewicz, Głos do uchwały Sądu Najwyższego z dnia 14.10.2004, III CZP 37/04, OSP 2006 nr 4, poz.47. (dotyczy braku legitymacji procesowej ubezwłasnowolnienie do zgłoszenia wniosku o uchylenie ubezwłasnowolnienia).
- Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z 2008-02-15 I ACa 907/07.
- Orzeczenie Sadu Najwyższego z dnia 7.1.1966 r. ICR 371/65.

Streszczenie

Charakter prawny wniosku o ubezwłasnowolnienie i postępowanie o ubezwłasnowolnienie wobec upośledzonego umysłowo dziecka umieszczonego w rodzinie zastępczej (wybrane zagadnienia)

Celem moich rozważań stanie się spojrzenie na ubezwłasnowolnienie, a zwłaszcza charakter wniosku, z perspektywy rodziców zastępczych upośledzonego umysłowo dziecka. Poruszony przeze mnie problem zostanie ujęty w dwóch płaszczyznach: prawnej; analizy instytucji ubezwłasnowolnienia i rozważań czym „decyzja” sądu o ubezwłasnowolnieniu staje się dla borykających się z tym dylematem rodziców zastępczych. Podjęcie próby odpowiedzi oznacza kontynuację dyskusji wokół dylematów, jakie towarzyszą samej procedurze ubezwłasnowolnienia i postępowania o ubezwłasnowolnienie. Są to problemy związane z charakterem wniosku o ubezwłasnowolnienie i kategorią wnioskodawców, w tym także rolą rodziców zastępczych. Poruszając powyższy problem nie sposób uciec, choć w ograniczonym wymiarze, do przedstawienia przesłanek członu psychiatrycznego ubezwłasnowolnienia: choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego, innych zaburzeń psychicznych. Tym bardziej, problematyka charakteru wniosku o ubezwłasnowolnienia nie może być rozpatrywana w oderwaniu od wskazania na zagrożenia i bariery, jakie na swojej „ścieżce” napotykają rodzice zastępczy upośledzonego umysłowo dziecka. Rozstrzygnięcie tych zagadnień prowadzi nas do wniosku, iż problem rodzin zastępczych winien być traktowany wielopłaszczyznowo i wieloaspektowo. Mam świadomość, że niniejsza narracja stanowi jedynie fragmentaryczne studium wybranych instytucji, lecz żywię nadzieję, że stanie się przyczynkiem do dalszych pogłębianych badań i analiz.

Abstract

Legal nature of application for incapacitation of mentally handicapped children placed in foster families (selected issues)

The objective of my presentation is to take a look at incapacitation especially at the nature of such application from the perspective of foster parents of mentally challenged child. The problem will be discussed on two levels: legal-analysis of institution of incapacitation and discussion of whether the court decision becomes dilemma for parents that have to deal with this issue. The attempt to give an answer means continuation of discussion about dilemmas that are connected with the idea of incapacitation itself and procedures of incapacitation. These are problems connected with the nature of application and categories of applicants, also with the role of foster parents. Dealing with the above problem- there is no way avoiding presentation of psychiatric aspect of incapacitation: mental illness, mental deficits, other psychic distortions. Even more so as the nature of application cannot be considered separately from indication of threats and barriers foster parents of mentally challenged children have to face. Decision about such issues leads us to conclude that problem of foster families should be regarded as multi-aspectual. I am aware that this presentation constitutes only fragmentary study of selected institutions but I hope it will be pivotal in further research and analysis.

ROZDZIAŁ III
WIOSKI DZIECIĘCE SOS
W SYSTEMIE WSPARCIA I OPIEKI

CHAPTER III
SOS CHILDREN'S VILLAGES
IN SOCIAL ASSISTANCE SYSTEM

Anna Róg

Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. prof. Stanisława Tarnowskiego w Tarnobrzegu
Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy Jana Kochanowskiego w Kielcach

Miejsce i rola Wiosek Dziecięcych SOS we współczesnym systemie opieki kompensacyjnej nad dzieckiem**Wprowadzenie**

Rodzina była od wieków uważana za najlepszą formę opieki i wychowania dla dzieci i młodzieży. Jest to środowisko, które ze względu na swój specyficzny i złożony charakter najsilniej oddziałuje na człowieka oraz wpływa na kształtowanie się jego osobowości. Rodzina to także środowisko, którego zadaniem jest sprawowanie opieki nad własnymi członkami, adekwatnie do stopnia ich samodzielności.

Niestety, nie każda rodzina chce lub może wywiązywać się ze swoich funkcji i właściwie spełniać wynikające z nich zadania. W takiej sytuacji konieczne staje się wsparcie rodziny, a w przypadkach pełnej dysfunkcji tego środowiska wychowawczego — zastąpienie go.

Dziecko pozbawione prawidłowo funkcjonującej rodziny własnej może zostać objęte opieką i wychowaniem przez rodzinę adopcyjną lub rodzinę zastępczą, a także przez zróżnicowane rodzaje placówek opiekuńczo-wychowawczych — rodzinne, socjalizacyjne, interwencyjne i wielofunkcyjne.

Niniejsze opracowanie poświęcone będzie roli jednej z form opieki kompensacyjnej nad dzieckiem, jaką jest Wioska Dziecięca SOS.

Historyczne zaszłości w kształtowaniu się rodzinnych form opieki zastępczej nad dziećmi i młodzieżą w Polsce

Poszukiwanie optymalnych form opieki kompensacyjnej dla dzieci i młodzieży trwa już od wielu wieków i stale podejmowane są działania na rzecz poprawy jakości funkcjonowania tych środowisk.

Pierwsze wzmianki o powoływaniu instytucji dla osób potrzebujących pochodzą z 1160 roku. Wówczas to Henryk Sandomierski przekazał akt darowizny dla szpitala Jana Chrzciciela z Jerozolimy, by mógł on utrzymać wszystkich, którzy żyją w biedzie i ubóstwie.¹ Pierwsze bardziej zorganizowane formy opieki nad dziećmi pojawiły się w Polsce w XVII wieku, ale konkretne działania w tym zakresie przyniósł dopiero wiek XIX. Wówczas to zdecydowanie zaczęła rosnąć liczba małych dzieci wałęsających się i umierających z głodu oraz zimna, co pociągnęło za sobą konieczność poszukiwania możliwości zapewnienia im opieki. Rolę taką zaczęły spełniać placówki opiekuńczo-wychowawcze zwane ochronkami.²

Jednak pomimo stale ulepszonej działalności opiekuńczej podejmowanej przez wielu wybitnych pedagogów i działaczy społecznych w ramach zróżnicowanych systemów opieki zakładowej, poszukiwano możliwości zapewnienia dzieciom pozbawionym rodzin własnych takiego środowiska, które byłoby oparte na wzorach rodzinnych.

Jedną z takich form stanowią *rodziny zastępcze*, mające w Polsce długowiekową tradycję. Na szeroką skalę umieszczaniem dzieci w rodzinach wiejskich zajmował się w XVIII wieku ks. Gabriel Baudouin, który dążył do zmniejszenia śmiertelności niemowląt porzucanych przez biedne i zdemoralizowane rodziny.³ Niemniej jednak, mimo dobrych intencji, pomysł ten nie przyniósł oczekiwanych rezultatów, bowiem rodziny te, nie poddawane żadnej kontroli, często krzywdziły dzieci oraz wykorzystywały do wykonywania najcięższych prac.⁴

W XIX wieku ta forma opieki nabrała również świeckiego charakteru, co znalazło swoje odzwierciedlenie w prawodawstwie. Przepis ustanowiony w 1868 roku mówił „ażeby tam, gdzie pozostały takie dzieci, wójt gminy sporządził protokół i powierzył nad nimi opiekę ich dziadom lub babkom, a gdyby ich nie było lub znajdowali się w ubóstwie, ma tenże wójt zwołać zebranie wiejskie i po naradzie umieścić sieroty u tych zamożniejszych mieszkańców wsi, którzy oświadczą gotowość

1 Z. Podgórska-Klawe, *Od hospicjum do współczesnego szpitala*, Warszawa 1981, s. 29, podaje za: S. Badora, D. Marzec, *Twórcy polskiej pedagogiki opiekuńczej. Wybrani przedstawiciele*, Częstochowa 1999, s. 9.

2 S. Badora, D. Marzec, op. cit., s. 9 i nast.

3 Ibid., s. 45.

4 F. Kulpiński, *Krytyka i obrona domów dziecka*, [w:] M. Heine, G. Gajewska (red.), *Sieroctwo społeczne i jego kompensacja*, Zielona Góra 1999, s. 105.

przyjęcia ich do siebie". Był to bardzo piękny przepis, jednakże bardzo rzadko stosowany. Tak naprawdę niewielu było w ówczesnym czasie wójtów, którzy mogli pochwalić się tym, iż w ten sposób uchronili od głodu i śmierci przynajmniej jedno dziecko.⁵

Jednakże w pewnym okresie zaczęło pojawiać się wiele negatywnych ocen dotyczących tej formy opieki. Coraz częściej zdarzały się przypadki zaginięcia dzieci, pojawiały się też doniesienia o ich wyzysku czy maltretowaniu. Na skutek takich opinii, rodziny zastępcze poddane zostały ostrej krytyce i ostatecznie w latach 1920-1925 praktycznie nikt nie przyznawał się do stosowania tej formy opieki, a jedynie sporadycznie samorządy umieszczały dzieci w rodzinach zastępczych.⁶

Momentem przełomowym w rozwoju i upowszechnianiu tej formy opieki był rok 1926, kiedy to Stacja Opieki nad Dzieckiem Wydziału Opieki Społecznej Magistratu Łodzi podjęły się trudnego zadania, jakim była organizacja opieki nad dziećmi.⁷ Pozytywne rezultaty tej akcji sprawiły, iż tę formę opieki zaczęto popularyzować w prasie. Lata trzydzieste to czas szczególnego upowszechnienia rodzin zastępczych, jako formy tańszej i korzystniejszej niż wychowanie zakładowe.⁸

Szeroki rozwój rodzin zastępczych nastąpił w czasie II wojny światowej oraz w okresie powojennym. Zdecydowany regres miał miejsce dopiero w latach 60., kiedy to podjęto decyzję o likwidacji tej formy opieki nad dziećmi i młodzieżą.⁹ Można przypuszczać, iż spowodowane to było przejściem do scentralizowanego zarządzania opieką i rozwojem zakładowych jej form.

Opieka zastępcza nad dziećmi i młodzieżą realizowana była także w *placówkach o charakterze rodzinnym*. Za ich prekursora uważa się Jana Henryka Pestalozziego, który w 1775 zdecydował się wraz z żoną stworzyć w swoim majątku dom dla opuszczonych dzieci.¹⁰

Na ziemiach polskich propagatorem tej idei był Kazimierz Jeżewski, który stworzył koncepcję wychowania rodzinnego w gniazdach sierocych. Gniazda te prowadzone były przez świetnie przygotowanych gospodarzy, którzy dawali opiekę oraz wychowywali nie tylko swoje dzieci, ale także powierzone im dzieci osierocone.

Po I wojnie światowej Kazimierz Jeżewski zaczął tworzyć koncepcję takiej formy opieki, która swym zakresem objęłaby dużo więcej dzieci pozbawionych domów rodzinnych. W ten sposób narodziła się *idea wiosek sierocych*. Podwaliny pierwszej wioski powstały w 1926 roku w majątku Rogoźno-Zamek. Powstały tam co prawda trzy gniazda, jednak nigdy do końca nie udało się zrealizować całego projektu. Główną przeszkodą był brak środków materialnych oraz problemy w dobraniu odpowiednich kandydatów na rodziców zastępczych.¹¹

Po II wojnie światowej ideę tworzenia rodzinnych form opieki zastępczej rozwijał i propagował Austriak Hermann Gmeiner. Uznawał on, że dzieciom pozbawionym rodziny własnej nie można przywrócić wszystkich utraconych przez nie wartości, ale trzeba dążyć do tego, by miały one ciepły dom prowadzony przez oddaną matkę zastępczą.¹² W ten sposób zrodziła się koncepcja *wiosek dziecięcych*, które miały składać się z kilkunastu domów prowadzonych przez samotne kobiety, a każda z nich miała opiekować się kilkorgiem powierzonych jej osieroconych dzieci.

W Polsce, na wzór tej koncepcji powstały wioski dziecięce w Biłgoraju, Kraśniku, Rajsku, Siedlcach i Karlinie.

Inną, najpóźniej powstałą formą placówki opiekuńczo-wychowawczej o charakterze rodzinnym jest *rodzinny dom dziecka*. Pierwszy taki dom powstał w Szczecinie w 1958 roku. Początkowo placówki te działały jako filie domów dziecka, ale ich organizacja i funkcjonowanie oparte były na wzorach rodzinnych. Główną trudnością, z którą borykali się początkowo rodzice-wychowawcy był nieokreślony status tego typu placówek – przepisy nie respektowały takich form opieki, co zdecydowanie utrudniało ich rozwój. Momentem przełomowym był rok 1976, kiedy to Ministerstwo Oświaty i Wychowania wydało zarządzenie określające zasady organizacji i funkcjonowania rodzinnych domów dziecka, dzięki czemu

5 F. Radoszewski, *Co mówi prawo o dzieciach i opiece nad nimi*, Warszawa 1906, s. 51- 52.

6 Cz. Kępski, *Dziecko sieroce i opieka nad nim w Polsce w okresie międzywojennym*, Lublin 1991, s. 155- 157.

7 J. Maciaszkowa, *Z teorii i praktyki pedagogiki opiekuńczej*, Warszawa 1991, s. 127.

8 Cz. Kępski, op. cit., s. 158.

9 J. Woszczak, *Piętnaście lat opieki nad dzieckiem w Polsce Ludowej*, „Chowanna” 1959 nr 1/2, s. 23.

10 H. Fierek, M. Fierek- Kaźmierowska, *Dzieje opieki nad dzieckiem*, Słupsk 1991, s. 107- 109.

11 S. Badora, D. Marzec, op. cit., s. 100.

12 H. Gmeiner, *Die SOS Kinderdörfer*, Innsbruck 1953, s. 13- 14, podają za: W. Kowalski, *Wioski Dziecięce SOS w świecie i w Polsce 1949- 1999*, Kraśnik 1999, s. 28- 29.

uzyskały one status państwowych placówek opiekuńczo-wychowawczych, zapewniających opiekę i wychowanie dzieciom pozbawionym opieki rodzicielskiej i wymagającym szczególnych metod oddziaływania.¹³

Na przestrzeni lat podejmowano zróżnicowane działania, których celem było zapewnienie opieki i wychowania dzieciom nie mającym dobrze funkcjonującej rodziny własnej. Pojawiały się nowe formy opieki, które oparte były na wzorach rodzinnych i pozwalały dzieciom dorastać w środowisku optymalnym, gdzie możliwe było prowadzenie zindywidualizowanych oddziaływań opiekuńczych i wychowawczych.

Współczesny system opieki kompensacyjnej nad dziećmi – charakterystyka podstawowych form

Współcześnie w europejskich systemach opieki kompensacyjnej dąży się do ich uelastycznienia. Oznacza to, iż systemy te powinny być skierowane na potrzeby dziecka, a wszelkie, podejmowane w ich ramach działania, powinny być zindywidualizowane i zdecentralizowane. Istotne znaczenie ma w takim przypadku trafna diagnoza i szerokie rozpoznawanie sytuacji dziecka, co skutkować powinno doбором takiej formy opieki kompensacyjnej, która najbardziej odpowiadałaby potrzebom podopiecznego.

Aby system taki mógł realizować zasadę elastyczności, powinien oferować zróżnicowane formy pomocy i opieki oraz stale dążyć do optymalizowania działań opiekuńczo-wychowawczych.

Współczesny system opieki kompensacyjnej w Polsce daje możliwość zapewnienia opieki dzieciom z różnego rodzaju problemami oraz pozwala na stosowanie zindywidualizowanych metod i form pracy.

Wielu badaczy-naukowców, ale przede wszystkim osoby zajmujące się praktycznym organizowaniem opieki kompensacyjnej podkreśla, iż najkorzystniejszą z form jest **adopcja**. Związane jest to przede wszystkim z faktem, iż adopcja powoduje powstanie takich samych więzi prawnorodzinnych między przysposobianym i przysposabiającym, jakie istnieją między dzieckiem, a jego rodzicami biologicznymi.¹⁴ Zgodnie z zapisami Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, adopcja, czyli przysposobienie ma służyć dobru małoletnich dzieci, które z różnych przyczyn zostały pozbawione naturalnego środowiska rodzinnego.¹⁵ Skutkiem takiego zapisu jest konieczność doboru rodziców dla dziecka a nie dziecka dla rodziców. Przy doborze tym uwzględnia się specyficzne potrzeby dziecka i możliwości ich zaspokojenia przez potencjalnych kandydatów na rodziców.

Dziecko pozbawione prawidłowo funkcjonującej rodziny własnej może również zostać objęte opieką przez **rodzinę zastępczą**. Obowiązujące obecnie przepisy dotyczące funkcjonowania rodzin zastępczych reguluje Ustawa z dnia 12 marca 2004 roku, Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z dnia 18 października 2004 roku w sprawie rodzin zastępczych oraz Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 19 października 2007 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie rodzin zastępczych.¹⁶

Rodziny zastępcze dzielą się na trzy podstawowe typy: rodziny spokrewnione z dzieckiem, rodziny niespokrewnione z dzieckiem oraz rodziny zawodowe niespokrewnione z dzieckiem. Te ostatnie zostały ponadto podzielone na rodziny wielodzietne, specjalistyczne oraz o charakterze pogotowia rodzinnego.

W rodzinach spokrewnionych i niespokrewnionych z dzieckiem może być w jednym czasie umieszczonych w zasadzie nie więcej niż troje dzieci. Wyjątek stanowi sytuacja, gdy chodzi o zapewnienie opieki nad liczniejszym rodzeństwem. Wówczas, zgodnie z zasadą nierozdzielania rodzeństw, może być tych dzieci więcej.

Rodziny zawodowe wielodzietne obejmują opieką od 3 do 6 dzieci. Podobnie, jak w rodzinach spokrewnionych i niespokrewnionych liczba ta może być wyższa jedynie w przypadku, gdy w rodzinie umieszczane jest liczne rodzeństwo.

Nie więcej niż troje dzieci umieszcza się natomiast w rodzinach zawodowych specjalistycznych, bowiem dzieci te wymagają stosowania szczególnych form i metod pracy oraz bardzo zindywidualizowanych oddziaływań opiekuńczo-wychowawczych. Wynika to z faktu, iż do rodzin zawodowych specjalistycznych trafiają dzieci z różnego rodzaju dysfunk-

13 J. Raczkowska, *Rodzinne domy dziecka i ich problemy*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1979 nr 9, s. 19-20.

14 I. Wagner, *Rodzina adopcyjna*, [w:] J. Brągiel, S. Badora (red.), *Formy pracy opiekuńczo-wychowawczej*, Częstochowa 1997, s. 139.

15 Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, Dz. U. Nr 9 z 1964 r. z późn. zmianami, art. 114-127.

16 Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, Dz. U. Nr 64 z 2004 r., poz. 593; Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z dnia 18 października 2004 r. w sprawie rodzin zastępczych, Dz. U. Nr 233 z 2004 r., poz. 2344; Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 19 października 2007 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie rodzin zastępczych, Dz. U. Nr 201 z 2007 r., poz. 1456.

cjami rozwojowymi. Zaburzenia te mogą dotyczyć rozwoju fizycznego oraz psychospołecznego. Ponadto mogą to być dzieci z problemami zdrowotnymi, wymagające specjalistycznej opieki oraz szczególnej dbałości o zdrowie i jego poprawę.

Rodziny zawodowe o charakterze pogotowia rodzinnego także biorą pod opiekę maksymalnie troje dzieci. Podopieczni mogą w tych rodzinach przebywać nie dłużej 12 miesięcy, choć w wyjątkowych przypadkach okres ten może zostać przedłużony o kolejne 3 miesiące. Czas pobytu dziecka w takiej rodzinie powinien być jak najkrótszy i ma pomóc w unormowaniu jego sytuacji rodzinnej. Konieczne jest bardzo dokładne rozpoznanie sytuacji dzieci, by móc określić, czy może ono wrócić do rodziny własnej, czy też konieczne jest poszukanie innego, optymalnego środowiska wychowawczego. Diagnoza ta musi być rzetelna, a decyzja trafna, bowiem kolejne zmiany opiekunów i środowisk mogą być dla dziecka bardzo trudne oraz uniemożliwiają mu uzyskanie poczucia bezpieczeństwa i nawiązanie silnych więzi emocjonalnych z nowymi opiekunami.

Rodziny zastępcze mają zapewnić dziecku warunki do rozwoju i wychowania odpowiednie do jego stanu zdrowia i poziomu rozwoju. Zadanie to realizują poprzez organizowanie odpowiednich warunków bytowych, tworzenie możliwości rozwoju fizycznego, psychicznego i społecznego, zaspakajanie indywidualnych potrzeb dziecka, tworzenie warunków do właściwej edukacji i rozwoju zainteresowań oraz zapewnienie możliwości wypoczynku i właściwej organizacji czasu wolnego.¹⁷

Od kandydatów na rodziców zastępczych wymagane jest aby wypełniając swoje funkcje kierowali się przede wszystkim dobrem dziecka, które mają pod opieką oraz szanowali jego prawa.

W systemie opieki kompensacyjnej nadal istotną rolę odgrywają **placówki socjalizacyjne**. Ich zadaniem jest przede wszystkim zapewnienie dziecku całodobowej opieki i wychowania oraz zaspakajanie jego niezbędnych potrzeb. Placówki te zobowiązane są prowadzić zajęcia wychowawcze, korekcyjne, kompensacyjne, logopedyczne, aby rekompensować dziecku braki w wychowaniu rodzinnym i przygotowywać podopiecznego do samodzielnego życia społecznego. Ponadto konieczne jest prowadzenie zajęć rehabilitacyjnych i specjalistycznych dla dzieci niepełnosprawnych.¹⁸

W placówkach socjalizacyjnych powinno przebywać jednocześnie nie więcej niż 30 dzieci, przy czym dzielone są one na mniejsze grupy wychowawcze. Nieduża liczba dzieci pozwala na stworzenie w placówce kameralnej atmosfery oraz zapobiega anonimowości wychowanków, gdyż każdy wychowawca może mieć częsty i bezpośredni kontakt z podopiecznymi.

Ważnym zadaniem placówek socjalizacyjnych jest współpraca z rodzicami dzieci i podejmowanie działań na rzecz reintegracji rodziny. Istotne jest zatem właściwe rozpoznanie potrzeb nie tylko dziecka, ale też jego najbliższych, by móc dobrać skuteczne i adekwatne formy pomocy i wsparcia. Niestety, nie zawsze możliwy jest powrót dziecka do rodziny, bowiem rodzice nie chcą lub nie mogą podjąć działań w tym kierunku. W takiej sytuacji zadaniem placówki socjalizacyjnej jest próba znalezienia dla dziecka innego środowiska rodzinnego, w którym mogłoby ono dorastać i być otoczone właściwą opieką.

Oceny sytuacji dziecka mieszkającego w placówce dokonuje przynajmniej raz na pół roku zespół złożony z dyrektora placówki, pedagoga, psychologa, pracownika socjalnego, wychowawcy kierującego procesem wychowawczym dziecka, przedstawiciela właściwego centrum pomocy oraz ośrodka adopcyjno-opiekuńczego. W pracach zespołu mogą też uczestniczyć przedstawiciele sądu, policji, szkoły, do której uczęszcza dziecko, placówki służby zdrowia oraz organizacji społecznych zajmujących się problemami dziecka i rodziny. Na spotkania zespołu mogą być ponadto zaproszone osoby bliskie dziecku. Zadaniem zespołu jest wypracowanie wniosków dotyczących aktualnej sytuacji dziecka oraz zaleceń odnośnie jego pozostania w placówce, powrotu do rodziny lub umieszczenia w innej placówce, która zapewni najbardziej optymalne, z punktu widzenia potrzeb dziecka, warunki do jego rozwoju.¹⁹

Nieco inna jest natomiast specyfika **placówek interwencyjnych**, która przyjmuje dzieci wymagające natychmiastowego rozpoczęcia sprawowania opieki i wychowania. Głównym jej zadaniem, poza opieką, wychowaniem i kompensacją braków, jest sporządzenie diagnozy psychologiczno-pedagogicznej dziecka i diagnozy jego sytuacji rodzinnej oraz ustalenie wskazań do dalszej pracy z dzieckiem.²⁰

17 Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej... op. cit.

18 Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 19 października 2007 roku w sprawie placówek opiekuńczo-wychowawczych, Dz. U. Nr 201 z 2007 r., poz. 1455.

19 Ibidem.

20 Ibidem.

Ponieważ zadaniem placówki jest zapewnienie dziecku, które znalazło się w sytuacji kryzysowej, doraźnej opieki, pobyt jego w placówce nie powinien być dłuższy niż 3 miesiące. W wyjątkowych przypadkach, np., gdy toczy się sądowe postępowanie w sprawie uregulowania sytuacji prawnej dziecka, pobyt ten może być przedłużony maksymalnie o kolejne trzy miesiące. Podobnie, jak w przypadku zawodowych rodzin zastępczych o charakterze pogotowia rodzinnego, placówka interwencyjna dąży do jak najszybszego powrotu dziecka do rodziny naturalnej lub znalezienia dla niego innego, stałego środowiska wychowawczego, w którym mogłoby ono przebywać do usamodzielnienia.

Swoją specyfikę posiadają także **placówki rodzinne**. Funkcjonują one jak jedna, wielodzietna rodzina i obejmują opieką dzieci, dla których nie udało się znaleźć rodziny zastępczej lub adopcyjnej. Swoistość tej formy polega na tym, iż mogą w niej znaleźć opiekę liczne rodzeństwa. Dla dzieci, które nagle znalazły się w zupełnie obcym środowisku, gdzie nie ma ich rodziców bardzo ważne jest, aby szczególnie w pierwszym okresie adaptacji był przy nich ktoś bliski, z kim łączą je więzi emocjonalne, a rolę tę spełnia właśnie rodzeństwo.

Pewną formą wsparcia rodzin słabo wydolnych wychowawco są także **placówki wsparcia dziennego**. W przeciwieństwie do pozostałych form opieki kompensacyjnej, placówki te nie funkcjonują całodobowo a jedynie przez kilka godzin w ciągu dnia. Ich główne zadania to pomoc dzieciom w nauce, organizowanie im czasu wolnego oraz stwarzanie możliwości rozwoju zainteresowań.²¹ Placówki te powinny także współpracować z rodziną dziecka, by w miarę możliwości minimalizować negatywne czynniki zaburzające jej funkcjonowanie. Placówki wsparcia dziennego zlokalizowane są przede wszystkim w środowiskach zagrożonych patologią społeczną, gdzie dominują rodziny z problemami. Celem powoływania tego typu placówek jest przede wszystkim bezpośrednia praca wychowawczo-terapeutyczna w środowisku, co często pozwala uchronić dzieci przed izolacją od rodziny własnej i umieszczeniem ich w placówce całodobowej.

Funkcje kilku placówek mogą realizować tzw. **placówki wielofunkcyjne**. Jak wskazuje Rozporządzenie w sprawie placówek opiekuńczo-wychowawczych placówka tego typu „zapewnia dziecku dzienną i całodobową opiekę i wychowanie, realizując zadania przewidziane dla placówki wsparcia dziennego, placówki interwencyjnej i placówki socjalizacyjnej, a także łączyienne i całodobowe działania terapeutyczne, interwencyjne i socjalizacyjne skierowane na dziecko i rodzinę dziecka.”²² Ponadto pracuje ona z rodzicami dziecka w celu usprawnienia ich umiejętności opiekuńczo-wychowawczych.

Polski system opieki kompensacyjnej charakteryzuje się dużą różnorodnością form i metod opieki dostosowanych do potrzeb dzieci pozbawionych rodziny własnej. Duży nacisk kładzie się na pracę z rodziną i jej wspomaganie, by uniknąć konieczności separowania dziecka od rodziców. Jednak aby działania te były skuteczne musi także zaistnieć chęć zmiany sytuacji przez samego rodzica.

Specyfika Wioski Dziecięcych SOS w kompensowaniu sieroctwa społecznego

Coraz ważniejszą rolę we współczesnym systemie opieki kompensacyjnej zaczynają odgrywać wszystkie formy opieki, które oparte są na wzorach rodzinnych. Niewątpliwie w ten sposób zorganizowane są Wioski Dziecięce SOS działające w naszym kraju już od blisko 30 lat i obecnie obejmujące swą opieką około 260 dzieci. W Polsce funkcjonują cztery Wioski Dziecięce SOS: w Biłgoraju, Kraśniku, Siedlcach i Karlinie.

Placówki opiekuńczo-wychowawcze typu rodzinnego, w tym Wioski Dziecięce SOS wyróżnia spośród innych to, iż dzieci cały czas pozostają pod opieką jednej matki zastępczej, gdyż nie ma tu rotacji wychowawców²³. Niezbyt duża jest także liczba dzieci, którymi opiekuje się każda matka – maksymalnie ośmioro, co pozwala wytworzyć prawdziwie rodzinną atmosferę, opartą na głębokich więziach emocjonalnych łączących poszczególnych członków rodziny. O rodzinnym charakterze wychowania w Wioskach Dziecięcych SOS świadczy także fakt, iż zatrudnione w nich matki dążą do nawiązania kontaktów między powierzonymi jej opiece dziećmi, a jej krewnymi i przyjaciółmi.

Najwięcej trudności związanych z adaptacją w nowym środowisku mają dzieci starsze, które często jeszcze utrzymują kontakt ze swoimi dziadkami lub innymi krewnymi z rodziny biologicznej.²⁴ Duża cierpliwość ze strony matek i indywidualne traktowanie dziecka pomaga mu jednak w przystosowaniu się do nowych warunków życia i nawiązaniu bliskich więzi

21 Ibidem.

22 Ibidem.

23 Od 2005 r. Stowarzyszenie zatrudnia w roli opiekunów zastępczych również małżeństwa.

24 A. Róg, *Wioski Dziecięce SOS w Polsce. Funkcjonowanie w lokalnych społecznościach*, Tarnobrzeg 2009, s. 75.

z innymi mieszkańcami domu. Często też zdarza się tak, że pod opiekę jednej matki trafia liczne rodzeństwo, co ułatwia dzieciom adaptację.

Dzieci nie mają obowiązku nazywania swojej opiekunki mamą, choć dzieci młodsze dosyć szybko zaczynają tak mówić, co wynika przede wszystkim z naturalnej potrzeby posiadania matki.²⁵

W związku z tym, że życie w Wioskach Dziecięcych SOS ma być jak najbardziej zbliżone do życia w rodzinie naturalnej, starają się one realizować funkcje, które przypisane są rodzinie. Pierwszą z nich jest niewątpliwie **funkcja opiekuńcza**, realizowana w zakresie wszystkich jej kierunków: podstawowym, stymulacyjnym, asekuracyjnym, kompensacyjnym i ratowniczym.²⁶

Ratownictwo będzie w tym przypadku polegało na szybkiej reakcji, jaką jest natychmiastowe objęcie opieką dziecka, które jest jej pozbawione, by nie dopuścić do powstawania lub pogłębiania się negatywnych skutków spowodowanych niekorzystnym wpływem dysfunkcyjnego środowiska rodzinnego.

W Wioskach Dziecięcych SOS duży nacisk kładziony jest na realizację *podstawowego kierunku funkcji opiekuńczej*, polegającego na zaspakajaniu priorytetowych potrzeb dzieci, związanych z ich rozwojem fizycznym. Matki dbają zatem o racjonalne i pełnowartościowe odżywianie dzieci, troszczą się o ich higienę, czystość i schludność odzieży oraz porządek nie tylko w pokojach dzieci, ale także w całym domu. Ponadto starają się dzieciom zapewnić jak najbardziej optymalne warunki mieszkaniowe – dzieci mieszkają w przestronnych 2-3-osobowych pokojach wyposażonych we wszystkie sprzęty niezbędne do nauki i wypoczynku.²⁷

Poza zaspakajaniem podstawowych potrzeb dzieci, ważne jest także *stwarzanie im warunków do rozwoju zainteresowań* i przygotowanie do konstruktywnego, ciekawego spędzania czasu wolnego. Szczególna rola w tym zakresie przypada pedagogom zatrudnionym w Wiosce oraz wolontariuszom współpracującym z placówką.

Na terenie Wiosek Dziecięcych SOS organizowane są zespoły zainteresowań, koła i sekcje zróżnicowane tematycznie²⁸, choć pracownicy starają się nie powielać form, które dostępne są dzieciom poza Wioską, gdyż taki brak kontaktu ze społecznością lokalną skutkować może izolacją i brakiem umiejętności wchodzenia w szersze kontakty społeczne.

Ważne jest to, że dzieci mają możliwość samodzielnego dokonywania wyboru zajęć, w których chcą uczestniczyć, choć dzieci przejawiające szczególne uzdolnienia w konkretnej dziedzinie są zachęcane do zwiększenia nakładu pracy w określonym kierunku.

Tak, jak w każdej naturalnej rodzinie, również i w rodzinie wioskowej dużą wagę przywiązuje się do szeroko rozumianej *profilaktyki*. Dotyczy ona przede wszystkim zapobiegania problemom zdrowotnym i rozwojowym u dzieci, poprzez regularne szczepienia, wizyty u stomatologa, współpracę ze specjalistami w zakresie leczenia poważniejszych schorzeń, czy też wpajanie dzieciom właściwych nawyków żywieniowych oraz higienicznych.

Profilaktyka obejmuje także problematykę edukacji seksualnej, poprzez przygotowywanie do świadomego rodzicielstwa oraz problematykę uzależnień, która opiera się przede wszystkim na kształtowaniu u młodych ludzi właściwego poczucia własnej wartości, umiejętności przeciwstawiania się presji otoczenia oraz zdolności do rozwiązywania problemów codziennych bez sięgania po środki uzależniające.

Zastępującą na uwagę jest także profilaktyka niepowodzeń szkolnych u dzieci najmłodszych poprzez prowadzenie zajęć przygotowujących do dojrzałości szkolnej. Dzięki temu dzieci mają wyrównany ogólny poziom rozwoju, co pozwala im na prawidłowy start szkolny.

W związku z tym, iż do placówek tych trafiają dzieci z różnego rodzaju dysfunkcjami w zakresie rozwoju społecznego, fizycznego, emocjonalnego, moralnego bardzo istotne jest jak najszybsze *podjęcie działań kompensacyjnych*. Do najczęstszych braków należą zaległości w zakresie edukacji szkolnej, dlatego też dzieci uczęszczają na zajęcia wyrównawcze w szkole oraz pracują indywidualnie z matką lub zatrudnionym w Wiosce pedagogiem. Ponadto dla dzieci prowadzone są zajęcia socjoterapeutyczne, terapia psychologiczna, gimnastyka korekcyjna czy też zajęcia z logopedą.

W bardzo trudnych przypadkach dzieci kierowane są na pewien czas do specjalistycznych placówek, np. ośrodków socjoterapii, gdzie można korygować zachowania negatywne oraz rozwijać zachowania społecznie pożądane. Niekiedy dzieci

25 Ibidem, s. 75.

26 S. Kawula, *Funkcja opiekuńcza współczesnej rodziny polskiej*, [w:] S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke (red.), *Pedagogika rodziny*, Toruń 2000, s. 101.

27 A. Róg, op. cit., s. 76.

28 W. Kowalski, op. cit., s. 181.

korzystają także z wyjazdów do sanatoriów, gdzie mają możliwość powrotu do zdrowia w przypadku poważniejszych schorzeń.

Bardzo ważną i szeroko realizowaną w Wioskach Dziecięcych SOS funkcją jest **funkcja wychowawcza**. W jej ramach realizowane są takie zadania, jak zapoznanie wychowanków ze społecznie akceptowanymi wzorami zachowań, kształtowanie pojęć etycznych, rozwijanie postaw opiekuńczych i tolerancji, przygotowanie do wchodzenia w relacje interpersonalne, zapewnienie warunków do rozwoju intelektualnego poprzez rozbudzanie i rozwój zainteresowań oraz aspiracji edukacyjnych, wprowadzanie w świat kultury, sztuki i tradycji, przygotowanie do wykonywania pracy zawodowej oraz do życia w rodzinie, jak również nauczanie radzenia sobie z wymogami życia codziennego.²⁹

Zadania te realizowane są podczas codziennych czynności, zarówno tych zaplanowanych, świadomych, jak i tych spontanicznych, wywołanych przez konkretną sytuację. Matki starają się uczyć dzieci głównie poprzez *dawanie dobrego przykładu*. Dzieci przyswajają sobie wówczas poprzez naśladowanie, w sposób naturalny właściwe wzory zachowań. Niewątpliwie łatwiej określone zasady internalizują dzieci młodsze. Wobec starszych wychowanków, którzy mają już wpojone negatywne wzory, konieczne jest wykazanie się przez matki zdecydowanie większą cierpliwością, akceptacją i życzliwością, by wzbudzić w młodych ludziach zaufanie i zachęcić do zmiany postaw.

Bardzo dobre efekty w wychowaniu przynosi *metoda zadaniowa*. Polega ona na stawianiu przed dzieckiem konkretnych zadań, dzięki czemu uczy się ono wykonywania określonych czynności oraz przejawia postawy aktywne zarówno w domu, jak i w innych środowiskach. W Wioskach Dziecięcych SOS stosowanie metody zadaniowej polega na powierzaniu dzieciom adekwatnych do ich możliwości obowiązków oraz wykonywanie określonych prac, dzięki czemu dzieci nabywają doświadczeń związanych z pełnieniem ról w rodzinie, uczą się samodzielności, kształtują w sobie postawy altruistyczne i opiekuńcze, a także wiedzą na czym polega współpraca z innymi.

Aby zapobiec zbyt formalnemu charakterowi procesu wychowania w wioskowych domach nie obowiązuje system dyżurów, jak ma to miejsce w innych placówkach opiekuńczo-wychowawczych. Dzieci znają swoje obowiązki i wiedzą, że muszą je wypełniać.

Metodą wychowawczą, po którą często sięgają zarówno matki, jak i inni pracownicy zatrudnieni w Wioskach Dziecięcych SOS jest *perswazja* połączona z *uświadamianiem skutków zachowań*. Matki starają się bardzo często rozmawiać z dziećmi, tłumaczyć im, jakie skutki mogą przynosić konkretne działania człowieka. Najczęściej metoda ta wykorzystywana jest w celu uświadomienia dziecku, że postąpiło źle bądź spowodowało zagrożenie dla siebie lub innych osób ze swojego otoczenia. Jednocześnie matki starają się wspólnie z dzieckiem wypracować właściwe sposoby reagowania w podobnych sytuacjach. Wielokrotnie matki odwołują się do tej metody podczas codziennych czynności, wyjaśniając, dlaczego postąpiły w określony sposób, tłumacząc powody podejmowanych decyzji.³⁰ Metoda ta pozwala dzieciom przede wszystkim nabyć umiejętności dokonywania wyborów i ponoszenia konsekwencji własnych działań.

Istotny związek z wychowaniem ma *kształtowanie u dzieci postaw społeczno-moralnych*. Matki przywiązują dużą wagę do kształtowania u dzieci postawy szacunku do drugiego człowieka i jego własności, uczciwości oraz odpowiedzialności. Istotne znaczenie dla rozwoju takich postaw ma rozbudzanie oraz umacnianie silnej więzi pomiędzy poszczególnymi członkami rodziny oraz uczenie dzieci rozumienia zachowań i uczuć drugiego człowieka.

Matki starają się w wychowaniu unikać stosowania bardzo represyjnych środków, doceniając przede wszystkim znaczenie cierpliwego i spokojnego tłumaczenia dziecku, jak powinno postępować i jakich zachowań unikać. Niemniej jednak zdarzają się sytuacje, gdy matki sięgają po wzmocnienia negatywne, czyli *kary*. Do najczęściej stosowanych należą: zakaz oglądania telewizji, zakaz wychodzenia na dwór, brak kieszonkowego oraz nakaz pozostania w swoim pokoju. Zdecydowanie chętniej matki sięgają po *nagrody*, wśród których najpopularniejsze to: specjalny deser, dodatkowa przyjemność, pochwała. Raczej nie motywują dzieci poprzez stosowanie nagród pieniężnych, wychodząc z założenia, że ten rodzaj wzmocnień sprzyja kształtowaniu się postaw roszczeniowych u wychowanków.

Jednym z ważnych zadań, jakie podejmują matki wobec dzieci jest *dbałość o ich rozwój intelektualny i kulturalny*. W związku z tym matki zachęcają swoje dzieci do czytania książek, korzystania z biblioteki, zwiedzania muzeów oraz uczyć selektywnego korzystania z mass mediów i multimedów.

29 S. Badora, B. Czeredrecka, D. Marzec, *Rodzina i formy jej wspomagania*, Kraków 2001, s. 39.

30 A. Róg, op. cit., s. 82.

Dużą wagę w realizacji funkcji wychowawczej przywiązuje się do *tradycji*. Uroczyście obchodzone są zarówno święta religijne, jak i państwowe. Dzieci poznają zwyczaje lokalne i narodowe, a także pogłębiają swoją wiedzę na temat ważnych dla narodu polskiego wydarzeń historycznych.

Ważną metodą wychowawczą stosowaną w Wioskach Dziecięcych SOS jest *metoda samorządu*, która pozwala dzieciom nabywać umiejętności podejmowania decyzji, dokonywania wyborów oraz zaplanowanego i uświadomionego kierowania sobą i własnym postępowaniem. Samorządność w Wioskach nie przejawia się jedynie w wyborze zamkniętej grupy przedstawicieli, ale przede wszystkim w respektowaniu prawa dzieci do wyrażania własnych opinii i poglądów w kwestiach dotyczących funkcjonowania Wioski i życia w niej.

Specyfika funkcjonowania Wiosek Dziecięcych SOS polega także na nieco odmiennej, niż w innych placówkach, koncepcji opieki i wychowania. Wioski wyróżnia to, że dzieci nie przebywają w nich do usamodzielnienia. Około 16 roku życia przechodzą do **Wspólnoty Mieszkaniowej** lub **Domu Młodzieży SOS**.³¹ Tu młodzież mieszka pod opieką wychowawców, gdzie przygotowuje się do samodzielnego życia i prowadzenia gospodarstwa domowego. W związku z tym młodzi ludzie wykonują samodzielnie wszystkie prace związane z samoobsługą, przechodzą trening ekonomiczny, pozwalający im nabywać umiejętności gospodarowania pieniędzmi oraz uczą się odpowiedzialności nie tylko za siebie, ale i za inne osoby, z którymi wspólnie mieszkają.

Zadania opiekuńczo-wychowawcze podejmowane we Wspólnocie Mieszkaniowej i Domu Młodzieży są w rzeczywistości kontynuacją zadań, które wcześniej realizowane były w Wioskach Dziecięcych SOS. Dlatego też bardzo istotne jest utrzymanie współpracy między wychowawcami a matkami oraz innymi pracownikami pedagogicznymi placówki.³²

Kolejnym etapem usamodzielniania wychowanków jest wspieranie ich podczas tzw. **nadzorowanego zamieszkania**. Warunkiem zamieszkania na zewnątrz jest jednak ukończenie szkoły i zdobycie pracy. Młody człowiek może maksymalnie przez 3 lata mieszkać w mieszkaniu należącym do Stowarzyszenia SOS, gdzie już samodzielnie podejmuje decyzje dotyczące codziennych spraw, rozwiązywania problemów i planowania samodzielnego życia. W tym okresie wychowawca jest jedynie doradcą.

Ostatnim etapem w uzyskiwaniu przez młodzież niezależności jest **korzystanie z pomocy i wsparcia w pierwszym okresie usamodzielnienia**. Pomoc ta polega na utrzymywaniu kontaktów z wychowankami, organizowaniu okolicznościowych spotkań z nimi oraz wspieraniu w trudniejszych sytuacjach życiowych.

Daje się zatem zauważyć, iż w Wioskach Dziecięcych SOS bardzo dużą wagę przywiązuje się do procesu usamodzielniania wychowanków. Ma on przebiegać tak, by młody człowiek, wchodząc w dorosłe życie potrafił niezależnie funkcjonować, radzić sobie z wymogami życia codziennego i wchodzić w role społeczne.

Istotnym elementem różniącym Wioski Dziecięce SOS od innych placówek opiekuńczo-wychowawczych typu rodzinnego jest fakt, iż *matki mają w swojej codziennej pracy stałe wsparcie specjalistów* oraz osób mogących w ważnych sytuacjach zastąpić je w pracy. Wioski to kompleksy składające się z kilkunastu domków zamieszkałych przez rodziny wioskowe, domu dyrektora, jak również mieszkań dla pedagoga lub psychologa i jego rodziny oraz cioć i wujków, pomagających matkom w wykonywaniu codziennych obowiązków. Takiego dużego zaplecza nie ma żaden inny typ placówki opiekuńczo-wychowawczej, co niekiedy utrudnia natychmiastowe rozwiązywanie problemów i trudności wychowawczych występujących u dzieci.

Zakończenie

Funkcjonowanie i zadania rodzinnych form opieki kompensacyjnej nieco różnią się od funkcjonowania tego typu placówek na początku ich istnienia. Zaraz po wojnie, gdy powstały pierwsze Wioski Dziecięce SOS, ich celem było zapewnienie opieki przede wszystkim dzieciom, które na skutek działań wojennych straciły rodziców. Obecnie w placówkach tych opiekę i wychowanie znajdują dzieci, których rodzice żyją, ale nie chcą lub nie potrafią zapewnić im właściwych warunków do życia i rozwoju. Dlatego też, jednym z poważnych zadań, przed którym stoją współcześnie funkcjonujące placówki opie-

31 Decyzja o przejściu do Wspólnoty Mieszkaniowej lub Domu Młodzieży jest podejmowana w oparciu o „najlepszy interes dziecka” i zawsze jest konsultowana z wychowankiem. Część wychowanków wiosek dziecięcych SOS mieszka, do usamodzielnienia się, w rodzinach wioskowych. Zasady te obowiązują w Stowarzyszeniu od 2007 roku.

32 Ibidem, s. 79.

kuńczo-wychowawcze, w tym rodzinne, jest podejmowanie takich działań pomocowych, dzięki którym dzieci będą mogły pozostać w swoim domu rodzinnym, mimo, że rodzice nie potrafią w pełni wywiązywać się ze swoich zadań rodzicielskich.

W pierwszej kolejności, w przypadku rodzin, które mają problemy z wywiązywaniem się ze swoich funkcji, podejmowane powinny być *działania na rzecz utrzymania i normalizacji tego środowiska*. Istotne jest zatem tworzenie programów wspierających rodzinę, by zapobiec konieczności utraty przez dziecko opieki rodzicielskiej.

Twórcy i członkowie Stowarzyszenia SOS, prowadzącego między innymi Wioski Dziecięce SOS wychodzą z założenia, że w sytuacji, gdy możliwa jest pomoc rodzinie w wypełnianiu jej funkcji należy przede wszystkim uruchomić zróżnicowane i dostosowane do potrzeb tej rodziny formy pomocy, a dopiero w ostateczności możliwe jest jej zastępowanie. Dlatego też Stowarzyszenie realizuje Program Umacniania Rodziny, polegający na pracy z rodzinami przeżywającymi kryzys. Program ten przynosi konkretne rezultaty:

- rodzice uczą się odpowiedzialnego tworzenia opiekuńczego środowiska rodzinnego,
- dzięki nabytym kompetencjom wychowawczym i podniesionej samoocenie wzmacnia się rola rodzica,
- relacje w rodzinie ulegają poprawie,
- rodziny nabywają umiejętności radzenia sobie w trudnych sytuacjach oraz rozwiązywania problemów,
- zwiększa się zaradność życiowa członków rodziny, a prowadzenie gospodarstwa domowego przestaje ich przerastać,
- dzięki kontaktom ze specjalistami osoby bezrobotne podnoszą swoje kwalifikacje i otrzymują pomoc w znalezieniu zatrudnienia.³³

Takie podejście do rodziny, zakłada, że ma ona w sobie ogromny potencjał, na którym można oprzeć działania wzmacniające jej funkcjonowanie. Istotne jest zatem skoncentrowanie się na mocnych stronach, by dzięki temu poprawić i korygować ogólne funkcjonowanie środowiska rodzinnego.

W sytuacji, gdy dziecko nie może wychowywać się w rodzinie własnej, ze względu na zbyt poważne zaburzenia w jej funkcjonowaniu i przebywa w placówce opiekuńczo-wychowawczej, istotną kwestią jest regulowanie wzajemnych relacji pomiędzy dzieckiem a jego rodzicami. Opiekunowie w placówkach rodzinnych muszą zdawać sobie sprawę z faktu, że dzieci, dzięki możliwości ułożenia swoich relacji z rodziną biologiczną, nie tracą z nią więzi i zachowują pewne poczucie przynależności do niej, mając jednocześnie szansę na wzrastanie w środowisku pozbawionym patologii społecznych. Taka praca z dzieckiem i jego rodziną może przyczynić się do reintegracji tej grupy społecznej i powrotu dziecka do domu rodzinnego.³⁴ Aby jednak praca taka przyniosła zamierzony skutek, każde spotkanie dziecka z rodzicami musi być odpowiednio przygotowane, a nad jego przebiegiem czuwać powinna matka zastępcza lub inny pracownik pedagogiczny. Reintegracja powinna być rozpoczęta jak najwcześniej, bowiem, jak wynika z badań Bożeny Matyjas, rodzice, po odebraniu im dziecka, troskę o jego rozwój i zdrowie przerzucają na placówkę. Uważają, iż dbałość o to należy do obowiązków pracowników.³⁵

Taka próba reintegracji rodziny i praca na rzecz poprawy funkcjonowania rodziców biologicznych nie jest łatwa. Często brakuje ze strony rodziców odpowiednio silnej motywacji oraz chęci do zmiany sytuacji. Może się też okazać, że spotkania z rodzicami biologicznymi są bardzo przeżywane przez inne dzieci, wychowujące się w tej samej rodzinie wioskowej. Konieczne jest zatem zapewnienie im właściwej pomocy pedagogiczno-psychologicznej i otoczenie każdego dziecka szczególną troską, by czuło wsparcie, miłość i akceptację.

We współczesnych systemach opieki kompensacyjnej kładzie się duży nacisk na zachowanie podstawowego prawa dziecka, jakim jest prawo do rodziny. Jeśli jego własna nie funkcjonuje prawidłowo należy ją wesprzeć, a dopiero, gdy takie działania nie przynoszą efektów – zastąpić.

33 http://www.sos-wd.org/2,4,2,wsparcie_rodzicow.html, data dostępu: 10.12.2010.

34 A. Róg, op. cit., s. 92.

35 B. Matyjas, *Dzieciństwo w kryzysie. Etiologia zjawiska*, Warszawa 2008, s. 311.

Bibliografia

- Brągiel J., Badora S. (red.), *Formy pracy opiekuńczo- wychowawczej*, Częstochowa 1997.
- Badora S., Czeredrecka B., Marzec D., *Rodzina i formy jej wspomagania*, Kraków 2001.
- Badora S., Marzec D., *Twórcy polskiej pedagogiki opiekuńczej. Wybrani przedstawiciele*, Częstochowa 1999.
- Fierek H., Fierek- Kaźmierowska M., *Dzieje opieki nad dzieckiem*, Słupsk 1991.
- Gmeiner H., *Die SOS Kinderdörfer*, Innsbruck 1953.
- Heine M., Gajewska G. (red.), *Sieroctwo społeczne i jego kompensacja*, Zielona Góra 1999.
- http://www.sos-wd.org/2,4,2,wsparcie_rodzicow.html, data dostępu: 10.12.2010.
- Kawula S., *Funkcja opiekuńcza współczesnej rodziny polskiej*, [w:] Kawula S., Brągiel J., Janke A. W. (red.), *Pedagogika rodziny*, Toruń 2000.
- Kawula S., Brągiel J., Janke A. W. (red.), *Pedagogika rodziny*, Toruń 2000,
- Kępski Cz., *Dziecko sierocne i opieka nad nim w Polsce w okresie międzywojennym*, Lublin 1991.
- Kowalski W., *Wioski Dziecięce SOS w świecie i w Polsce 1949- 1999*, Kraśnik 1999.
- Kulpiński F., *Krytyka i obrona domów dziecka*, [w:] Heine M., Gajewska G. (red.), *Sieroctwo społeczne i jego kompensacja*, Zielona Góra 1999.
- Maciaszkowa J., *Z teorii i praktyki pedagogiki opiekuńczej*, Warszawa 1991.
- Matyjas B., *Dzieciństwo w kryzysie. Etiologia zjawiska*, Warszawa 2008.
- Podgórska-Klawe Z., *Od hospicjum do współczesnego szpitala*, Warszawa 1981.
- Rączkowska J., *Rodzinne domy dziecka i ich problemy*, „Problemy Opiekuńczo- Wychowawcze” 1979 nr 9.
- Radoszewski F., *Co mówi prawo o dzieciach i opiece nad nimi*, Warszawa 1906.
- Róg A., *Wioski Dziecięce SOS w Polsce. Funkcjonowanie w lokalnych społecznościach*, Tarnobrzeg 2009.
- Woszczak J., *Piętnaście lat opieki nad dzieckiem w Polsce Ludowej*, „Chowanna” 1959 nr 1/2.
- Wagner I., *Rodzina adopcyjna*, [w:] Brągiel J., Badora S. (red.), *Formy pracy opiekuńczo- wychowawczej*, Częstochowa 1997.
- Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. *Kodeks rodzinny i opiekuńczy*, Dz. U. Nr 9 z 1964 r. z późn. zmianami.
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, Dz. U. Nr 64 z 2004 r., poz. 593.
- Rozporządzenie Ministra Polityki Społecznej z dnia 18 października 2004 r. w sprawie rodzin zastępczych, Dz. U. Nr 233 z 2004 r., poz. 2344.
- Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 19 października 2007 roku w sprawie placówek opiekuńczo-wychowawczych, Dz. U. Nr 201 z 2007 r., poz. 1455.
- Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z dnia 19 października 2007 roku zmieniające rozporządzenie w sprawie rodzin zastępczych, Dz. U. Nr 201 z 2007 r., poz. 1456.

Streszczenie

Miejsce i rola Wiosek Dziecięcych SOS we współczesnym systemie opieki kompensacyjnej nad dzieckiem

Niniejsze opracowanie poświęcone jest specyfice Wiosek Dziecięcych SOS, jako jednej z form opieki kompensacyjnej nad dzieckiem pozbawionym prawidłowo funkcjonującej rodziny własnej. Przedstawione zostały historyczne uwarunkowania kształtowania się rodzinnych form opieki nad dziećmi na ziemiach polskich, ogólnie omówiono współczesny system opieki kompensacyjnej funkcjonujący w Polsce oraz scharakteryzowano Wioskę Dziecięcą SOS jako szczególną formę opieki nad dziećmi, opartą na wzorach rodziny, ze szczególnym uwzględnieniem realizowanej przez Wioski funkcji opiekuńczej i wychowawczej. Zwrócono też uwagę na istotne zadanie, jakie stoi przed tymi placówkami, a jest nim podejmowanie działań na rzecz reintegracji rodzin swoich wychowanków.

Abstract

The role and place of SOS Children's Villages in modern alternative care system

This work is concerned with specific nature of Children's Villages, as one of the forms of compensatory care of children without properly functioning biological families. It presents historical conditions of creating family foster care forms in Poland, broadly discusses nowadays system of foster care in Poland and characterises children's villages as specific form of care of children based on models of families, with particular consideration of the village's care and educational functions. It also pays attention to essential tasks that such facilities have to fulfil- namely to the task of taking steps intended to enable re-integration of beneficiaries' families.

Jerzy Zaborowski

Stowarzyszenie SOS Wioski Dziecięce w Polsce

Działalność pedagogiczna SOS Wiosek Dziecięcych – podstawy programowe

Niniejszy artykuł ma na celu skrótowne, z konieczności, przedstawienie działalności pedagogicznej międzynarodowej organizacji Kinderdorf International, zrzeszającej 132 krajowe organizacje SOS prowadzące działalność na całym świecie. Jego celem jest prezentacja głównych założeń podstawowych dokumentów programowych tworzących ramy dla działalności pedagogicznej organizacji SOS. W sposób nieco bardziej szczegółowy zostanie omówiona działalność Stowarzyszenia SOS Wioski Dziecięce w Polsce, realizującego w naszym kraju koncepcje pedagogiczne Kinderdorf International.

Działalność zarówno Kinderdorf International, jak i Stowarzyszenia SOS Wioski Dziecięce w Polsce, dynamicznie się rozwija i podlega ogromnym przemianom. Obserwujemy odejście od tradycyjnych, znanych środowisku pedagogicznemu koncepcji zakładających tworzenie i funkcjonowanie wiosek dziecięcych w stronę nowych form odpowiadających na potrzeby coraz większej grupy potrzebujących dzieci oraz uwzględniających najnowsze trendy w opiece nad dzieckiem i rodziną. Te nowe formy obejmują działania profilaktyczne, adresowane do dzieci zagrożonych utratą opieki rodzicielskiej z uwagi na różnego rodzaju dysfunkcje w rodzinie, działania edukacyjne oraz promujące prawa dziecka. Między innymi informowaniu o tych nowych działaniach Stowarzyszenia służyła konferencja zorganizowana w Siedlcach wspólnie z Uniwersytetem Przyrodniczo-Humanistycznym i Fundacją na Rzecz Dzieci i Młodzieży „Szansa”. Taki jest też cel niniejszego artykułu.

Polityka programowa wiosek dziecięcych

Podstawą programową działań wszystkich Stowarzyszeń SOS jest Polityka Programowa Wiosek Dziecięcych przyjęta przez władze Kinderdorf International w 2009 roku. Polityka Programowa Wiosek Dziecięcych definiuje grupę docelową działań SOS ujmując ją w dwie kategorie¹:

- **Dzieci zagrożonych utratą opieki rodzicielskiej**, kiedy ich podstawowe potrzeby materialne, emocjonalne, zdrowotne i edukacyjne są zaniedbywane lub kiedy są wykorzystywane, ponieważ ich opiekunowie nie są w stanie lub nie chcą odpowiednio się nimi opiekować.
- **Dzieci pozbawionych opieki rodzicielskiej**, kiedy z jakiegokolwiek powodu i w jakichkolwiek okolicznościach nie mogą żyć z rodzicami – opiekunami.

Polityka Programowa jako główny cel stawia zapewnienie rozwoju dziecka z grupy docelowej działań SOS, przebiegającemu od jego narodzin do osiągnięcia dorosłości w różnych sferach: fizycznej, emocjonalnej, społecznej, intelektualnej, kulturalnej i duchowej. Do prawidłowego rozwoju w tych sferach, co akcentuje Polityka Programowa, niezbędne jest zapewnienie opieki rodzicielskiej sprawowanej przez opiekunów, na których ciąży odpowiedzialność za rozwój i wychowanie. Polityka Programowa mówi, że takimi opiekunami mogą być zarówno rodzice biologiczni jak i dalsi członkowie rodziny lub rodzice SOS albo inne osoby przejmujące rolę rodzica. Istotne jest, aby każde dziecko miało zapewnione troskliwe środowisko rodzinne, w którym dziecko może budować pewne, wspierające i trwałe relacje ze swoimi rodzicami/opiekunami i rodzeństwem. Takie środowisko tworzy warunki do zdrowego rozwoju emocjonalnego i fizycznego oraz pozwala na przygotowanie do wejścia w dorosłe życie przy optymalnym wykorzystaniu potencjału dziecka. Dziecko jest w nim traktowane w sposób podmiotowy poprzez włączanie w podejmowanie dotyczących go decyzji adekwatnie do jego wieku, stopnia dojrzałości i predyspozycji. Troskliwe środowisko rodzinne zapewni holistyczny rozwój dziecka przygotowując je do niezależnego i pełnowartościowego uczestnictwa w życiu społecznym. Troskliwe środowisko rodzinne może być zapewnione w różnych formach rodzin – w rodzinach biologicznych oraz rodzinach SOS lub innych formach rodzicielstwa zastępczego². Zgodnie z Polityką Programową zadaniem wszystkich organizacji SOS jest wspierać rozwój dzieci z grupy docelowej w troskliwym środowisku rodzinnym.

¹ *Children's Village Programme Policy*, SOS-Kinderdorf International, Innsbruck 2009, s. 4.

² Tamże, s. 4-5.

Polityka Programowa Wiosek Dziecięcych formułuje cztery zasady działań organizacji SOS³.

1. Rozwój dziecka w troskliwym środowisku rodzinnym

Ta zasada została scharakteryzowana wyżej. Należy jeszcze dodać, że regułą w pracy SOS jest nierozdzielanie rodzeństw biologicznych, chyba, że leży to w interesie dzieci.

2. Umacnianie wsparcia społecznego dla dzieci

Działania SOS powinny prowadzić do tworzenia lokalnych społecznych sieci wsparcia dla rodzin i dzieci. W tym celu zwierane są lokalne i ponadlokalne partnerstwa, służące tworzeniu optymalnych warunków do funkcjonowania rodzin oraz promowania i ochrony praw dzieci z grupy docelowej działań SOS. Prowadzone przez SOS rodzinne formy opieki zastępczej są zintegrowane z lokalną społecznością.

3. Dobro dziecka stanowi podstawę dla wszystkich decyzji i działań

Wszystkie działania organizacji SOS powinny być oparte o analizę sytuacji dzieci objętych opieką programów i projektów. Takie analizy powinny być prowadzone zarówno na poziomie krajowym, lokalnym jak i w odniesieniu do konkretnych dzieci będących pod opieką SOS. W oparciu o przeprowadzone badania i analizy powinny być dopasowywane działania odpowiadające w najlepszy sposób na zdiagnozowane potrzeby.

4. Udział dzieci

Dzieci, przy uwzględnieniu ich wieku, możliwości i dojrzałości są angażowane w proces podejmowania decyzji ich dotyczących.

Polityka Programowa Wiosek Dziecięcych wymienia trzy rodzaje działań służących realizacji misji organizacji SOS, czyli zapewnieniu rozwoju każdego dziecka w troskliwym środowisku rodzinnym. Są to⁴:

1. Bezpośrednie świadczenia podstawowe (*Direct essential services*)

2. Budowanie potencjału (*Capacity building*)

3. Działania rzecznicze (*Advocacy*)

Bezpośrednie świadczenia podstawowe mają na celu zapewnienie dziecku prawa do życia, ochrony, rozwoju i pełnego uczestnictwa w życiu społecznym. Szczególne znaczenie ma tu zapewnienie dostępu do odpowiedniej edukacji, gwarantującej dziecku rozwój jego potencjału i wykształcenie umiejętności niezbędnych do funkcjonowania w dorosłym życiu.

Budowanie potencjału to działania służące wspieraniu opiekunów, rodzin, oraz całych lokalnych społeczności w rozwoju postaw, poszerzaniu wiedzy, podnoszeniu umiejętności, zwiększaniu zasobów, rozbudowywaniu systemów i struktur chroniących i dbających o dziecko. Może odbywać się to poprzez organizację szkoleń i umożliwianie wymiany wiedzy z opiekunami, rodzinami, innymi odpowiedzialnymi osobami i podmiotami.

Działania rzecznicze zmierzają do poprawy ogólnych warunków ramowych pracy z dziećmi w grupie docelowej SOS poprzez wprowadzanie zmian w politykach i praktykach uniemożliwiających pełną realizację ich praw. Polega to na uświadamianiu odpowiedzialnym podmiotom, czyli przede wszystkim władzom publicznym, jaka ciężka na nich odpowiedzialność w zakresie opieki nad dzieckiem i rodziną. Obejmują promocję rodzinnych form opieki zastępczej oraz zapewnienia wsparcia dla rodzin w celu tworzenia troskliwego środowiska rodzinnego dla właściwego rozwoju dzieci.

Polityka programowa Wiosek Dziecięcych stanowi ramę programową dla wszystkich organizacji SOS działających w 132 krajach świata. Jest ona efektem przemian, jakie dokonują się w charakterze działalności SOS, która w toku swojego rozwoju ewoluowała, otwierając się na nowe obszary i formy pomocy dziecku, pozbawionemu i zagrożonemu pozbawieniem opieki rodzicielskiej. Stanowi oczywiście odpowiedź na przemiany społeczne we współczesnym świecie oraz jest odzwierciedleniem aktualnych trendów w opiece nad dzieckiem i rodziną. Efektem wdrażania Polityki Programowej Wiosek Dziecięcych będzie tworzenie lokalnych programów oferujących różnorodne usługi dla grupy docelowej oraz wsparcie dla społeczności lokalnej. Daje ona podstawę do całego wachlarza działań na rzecz grupy docelowej integrując działania z obszarów rodzinnej opieki zastępczej (*Family Based Care*), Umacniania Rodzin (*Family Strengthening*), edukacji i działań na rzecz praw dziecka. Każdy z tych obszarów istotny dla realizacji Polityki Programowej wymaga osobnego omówienia.

3 Tamże, s. 6.

4 Tamże, s. 9-10.

Rodzina opieka zastępcza

Długoterminowa rodzinna opieka zastępcza (*Family Based Care*) to oczywiście tradycyjny i najlepiej rozpoznawalny obszar działalności organizacji SOS. Od 1949 roku, kiedy to z inicjatywy założyciela organizacji SOS Hermana Gmeina powstała pierwsza Wioska Dziecięca w austriackiej miejscowości Imst, przez wiele lat właśnie ta aktywność zorganizowana w formie wiosek dziecięcych stanowiła istotę działalności SOS.

Wioska Dziecięca to osiedle zwykle kilkunastu domków jednorodzinnych zamieszkałych przez rodziny wioskowe. W każdej z rodzin wychowuje się średnio 5-8 dzieci, zasadą jest, jak wspomniano wcześniej, nie rozdzielanie rodzeństw biologicznych. Według tradycyjnej koncepcji rodziny wioskowe powinny być prowadzone przez samotne kobiety. Ta koncepcja już nie obowiązuje – obecnie rodziny mogą być prowadzone zarówno przez osoby samotne jak i pary małżeńskie. Oczywiście prowadzący rodziny wioskowe muszą spełniać wszystkie wymogi stawiane przez prawo państwowe kandydatom do prowadzenia rodzinnych form opieki zastępczej. Zwykle krajowe organizacje SOS nakładają na kandydatów dodatkowe wymogi, ostrzejsze niż ogólnie przyjęte przez prawo krajowe. Wioska dziecięca zapewnia rodzinom wioskowym wsparcie w prowadzeniu opieki nad dziećmi, zarówno merytoryczne, jak administracyjno - logistyczne. W Polsce w każdej wiosce funkcjonuje zespół psychologiczno-pedagogiczny, w skład którego wchodzi dwóch pedagogów, psycholog oraz pracownik socjalny. Ponadto każda rodzina wioskowa ma do dyspozycji pomoc tzw. asystenta rodzinnego, który wspiera rodzinę wioskową w jej codziennym funkcjonowaniu oraz zastępuje rodzica wioskowego w przypadku jego nieobecności podyktowanej urlopem lub chorobą. Za organizację pracy wioski i zapewnienie odpowiedniego poziomu wsparcia rodzinom wioskowym odpowiada dyrektor wioski.

Podstawowym dokumentem wewnętrznym regulującym funkcjonowanie Wioski Dziecięcej, zwłaszcza w aspekcie jakości pracy pedagogicznej, jest Podręcznik Wioski Dziecięcej (*Children's Village Manual*).⁵ Dokument ten zawiera dziesięć standardów odnoszących się do różnych aspektów funkcjonowania wioski oraz wskazówki, w jaki sposób należy te standardy realizować w praktyce. Te standardy, to:

1. Model SOS opieki nad dzieckiem zapewnia ramy działania

Dzieci mają możliwość dorastać w czułym i bezpiecznym środowisku rodzinnym i budować trwałe więzi. Rodzice wioskowi budują troskliwe środowisko rodzinne zgodnie z zasadami profesjonalnej opieki nad dziećmi. Dzieci w rodzinie uczą się wartości i dzielą odpowiedzialnością. Rodzina otrzymuje wymagane wsparcie od dyrektora wioski oraz współpracowników, którzy wspólnie dbają o zaspokojenie potrzeb dzieci oraz respektowanie ich praw.

2. Matka SOS jest głową rodziny wioskowej

Ten standard podręcznika jest już częściowo nieaktualny z uwagi na możliwość prowadzenia rodzin wioskowych przez pary małżeńskie, a także przez samotnych mężczyzn. Rodzic SOS dzieli swoje życie z dziećmi dając im bezpieczeństwo oraz możliwość rozwoju długotrwałych więzi emocjonalnych w kochającej rodzinie. Rodzic SOS, jako profesjonalny opiekun, współpracuje z innymi pracownikami, aby jak najlepiej zaspokoić potrzeby dzieci.

3. Dzieci są umieszczane w rodzinach SOS, które najlepiej zaspokoją ich potrzeby

Do Wiosek z zasady przyjmowane są tylko te dzieci, których potrzeby mogą być najlepiej zaspokojone w wioskach. Procedura przyjmowania dzieci do wioski obejmuje szczegółową analizę każdego z dzieci przed umieszczeniem go w rodzinie SOS. Do polskich wiosek przyjmowane są dzieci poniżej 10 roku życia. W przypadku, gdy przyjmowane dzieci mają starsze rodzeństwo, zgodnie z zasadą nierozdzielania rodzeństw biologicznych, ono również jest przyjmowane do wioski. Do wiosek z zasady nie są przyjmowane dzieci o specjalnych potrzebach z uwagi na fakt, że wioski nie mają charakteru placówek opieki specjalistycznej, a rodziny wioskowe statusu rodzin specjalistycznych.

4. Aktywne wspieranie rozwoju wychowanków

Celem opieki w wiosce jest stworzenie każdemu dziecku możliwie najlepszych warunków rozwoju dostosowanego do indywidualnych potrzeb. Rodzic SOS kieruje rozwojem dziecka w rodzinie SOS przy wsparciu innych pracowników wioski. Wszyscy pracownicy mają obowiązek szanować i promować prawa dziecka. Przejawem realizacji tego standardu jest

⁵ *SOS Children's Village. Manual for the SOS Children's Village Organisation*, SOS-Kinderdorf International, Innsbruck 2004.

przygotowywanie dla wszystkich wychowanków indywidualnych planów pracy, przy czym rodzice SOS są wspierani przez zespół psychopedagogiczny. W polskich wioskach, zgodnie z polskim prawem odbywają się spotkania stałych zespołów oceniających sytuację dziecka.

5. Programy dla młodzieży oferują możliwości rozwoju wychowanków

W pracy pedagogicznej wiosek dziecięcych wielką wagę przywiązuje się do przygotowania wychowanków do usamodzielnienia. O formach pomocy usamodzielniającym się wychowankom będzie mowa w dalszej części artykułu.

6. Każda rodzina wioskowa jest częścią wspólnoty

Zarówno wioska dziecięca, jak i każda rodzina z osobną aktywnie uczestniczy w życiu społeczności lokalnej. Wioski dziecięce organizują imprezy sportowe, kulturalne i inne, w których udział biorą dzieci i młodzież ze środowiska lokalnego. Służy to lepszej integracji dzieci wioskowych z dziećmi ze środowiska lokalnego, zapobiegając negatywnemu efektowi stygmatyzacji.

7. Odpowiedzialne gospodarowanie funduszami i majątkiem

Standard ten odnosi się do zapewnienia efektywności kosztowej – utrzymania odpowiedniej jakości opieki nad dziećmi przy optymalnym wykorzystaniu dostępnych w wiosce zasobów.

8. Proces planowania i oceny zapewnia wysoką jakość opieki nad dziećmi

Jakość opieki jest stale doskonalona poprzez system oceny i planowania. Planowanie umożliwia odpowiednie działanie, określenie priorytetów oraz wspomaga pracowników w wykonywaniu pracy w skoordynowany sposób.

9. Wspieranie rozwoju pracowników

Organizacja wspiera kulturę dzielenia się wiedzą, nauki, rozwoju, kreatywności u wszystkich pracowników. Określone są indywidualne potrzeby szkoleniowe; każdego z pracowników zachęca się do rozwoju. Struktura zarządzania zasobami ludzkimi pomaga w rozwijaniu umiejętności oraz zwiększaniu zaangażowania i odpowiedzialności pracowników.

10. Dyrektor wioski kieruje wioską dziecięcą SOS

Dyrektor jest odpowiedzialny za rozwój wioski dziecięcej poprzez promowanie wartości reprezentowanych przez organizację, wyznaczanie celów dla swoich pracowników, zapewnianie wsparcia udzielanego rodzinom wioskowym. Dyrektor „przewodzi” wszystkim pracownikom oraz odgrywa główną rolę w kierowaniu i promowaniu zawodowego rozwoju matek SOS.

Podręcznik Wioskowy bardzo szczegółowo opisuje role poszczególnych pracowników wioski w realizacji każdego ze standardów. Standardy Podręcznika Wioskowego poddawane są cyklicznej ewaluacji. Co roku przygotowywane są tzw. Plany Rozwoju Wioski, w ramach realizacji których wszyscy pracownicy wioski pracują nad udoskonaleniem wybranych standardów.

W tradycyjnej formule wiosek dziecięcych wprowadzane są modyfikacje służące lepszemu integrowaniu rodzin wioskowych i dzieci z lokalną społecznością. Przybierają one formę tzw. *rodzin poza wioską* – formalnie są to rodziny wioskowe będące częścią systemu wioskowego, jednak zlokalizowane poza jej obszarem. Dla zapewnienia odpowiedniej jakości pracy wychowawczej takiej rodziny oraz w celu zapewnienia możliwości wsparcia ze strony zespołu wioskowego jest właściwe, aby takie rodziny były ulokowane w niedalekiej odległości od wioski. Inną ciekawą modyfikacją tradycyjnej formuły wioskowej jest tzw. *wioska rozproszona*. W praktyce jest to grupa zastępczych rodzin wioskowych zamieszkujących w niewielkiej odległości od siebie na zwykłym osiedlu domów jednorodzinnych lub w mieszkaniach, w blokach mieszkalnych korzystająca z takiego samego wsparcia, jakie mają do dyspozycji rodziny w wiosce tradycyjnej.

Jak wspomniano wyżej przy okazji omawiania standardu nr 5 podręcznika wiosek dziecięcych, że szczególną wagę przywiązuje się w organizacjach SOS do przygotowania wychowanków do usamodzielnienia. Dla wychowanków wszystkich form opieki zastępczej jej opuszczenie i zderzenie się z wymogami dorosłego, samodzielnego życia stanowi wielkie wyzwanie i nierzadko wielką trudność związaną z brakiem wsparcia ze strony rodziny biologicznej i często nadopiekuńczością systemu opieki zastępczej. Dlatego najlepszym chyba miernikiem sukcesu wychowawczego w opiece zastępczej jest skuteczne usamodzielnienie - doprowadzenie do sytuacji, w której wychowanek jest w stanie samodzielnie funkcjonować w życiu dorosłym i być pełnowartościowym uczestnikiem życia społecznego.

Dorastający oraz usamodzielniający się wychowankowie mogą otrzymać w SOS wielorakie wsparcie. Proces usamodzielniania rozpoczyna się w zasadzie w momencie przyjęcia dziecka do wioski. Identyfikowane i analizowane są indywidualne predyspozycje dziecka, na podstawie których dobiera się później ścieżkę edukacyjną, obejmującą przygotowanie zawodowe. Podczas całego procesu opiekuńczo-wychowawczego dokłada się starań, aby dziecko nabywało umiejętności psychospołecznych, które pomogą mu odnieść sukces w dorosłym życiu. Wychowanek, który ukończy gimnazjum lub 16 rok życia ma możliwość przeniesienia się z rodziny wioskowej do tzw. młodzieżowej wspólnoty mieszkaniowej. Co do zasady, młodzieżowa wspólnota mieszkaniowa stanowi funkcjonalną część wioski, chociaż zwykle jest ona fizycznie zlokalizowana poza nią. We wspólnocie dzieci uczą się pod nadzorem wychowawców bardziej samodzielnego funkcjonowania, dzięki czemu nadchodzące wejście w dorosłe życie ma charakter bardziej płynny. Decyzja o przejściu do młodzieżowej wspólnoty mieszkaniowej ma charakter indywidualny i każdorazowo jest oparta na indywidualnej diagnozie sytuacji dziecka. Organizacje SOS dbają o to, aby każde dziecko opuszczające opiekę wioskową, miało odpowiednie wykształcenie i zapewnione mieszkanie. Dla wychowanków opuszczających opiekę SOS i współpracujących przy realizacji planu usamodzielnienia, fundowane są stypendia w ramach tzw. Programu Opieki Ograniczonej. Wychowankowie mogą otrzymać wsparcie w zakupie lub remoncie mieszkania, polegające na udzieleniu pożyczki mieszkaniowej na pokrycie części kosztów, która przy zachowaniu odpowiednich warunków bywa zwykle umarzana.

W ramach realizacji Polityki Programowej Wiosek Dziecięcych zakładającej dopasowywanie działań do potrzeb grupy docelowej w lokalnym środowisku możliwe jest prowadzenie mniejszej niż w tradycyjnych wioskach ilości rodzin, które w takim wypadku będą funkcjonować w ramach jednego programu obejmującego także inne działania na rzecz grupy docelowej. Ponadto, organizacje SOS mogą prowadzić projekty opieki krótkoterminowej, adresowane do dzieci odebranych w trybie interwencyjnym rodzinom, co do których ostatecznego miejsca pobytu odpowiednie organy nie podjęły jeszcze decyzji. Oczywiście takie formy powinny być zgodne z generalnymi założeniami Polityki Programowej, czyli mieć rodzinny lub zbliżony do rodzinnego charakter oraz zapewniać warunki do rozwoju dziecka we wszystkich wymienionych w Polityce Programowej sferach. W tego typu placówkach szczególnie istotna jest współpraca z rodziną biologiczną dziecka, o ile oczywiście jest ona możliwa i jest w interesie dziecka.

Umacnianie rodzin

Zgodnie z założeniami Polityki Programowej Wiosek Dziecięcych oprócz dzieci pozbawionych opieki rodzicielskiej, grupę docelową działań organizacji SOS stanowią dzieci zagrożone utratą opieki rodzicielskiej. Ramy programowe dla prac na rzecz tej grupy zostały ujęte w Podręczniku Programów Umacniania Rodzin⁶. Podobnie jak opisywany powyżej Podręcznik Wiosek Dziecięcych, zawiera on zestaw standardów regulujących zasady pracy z dziećmi i rodzinami. Prezentuje również szczegółowe wskazówki, w jaki sposób należy te standardy wdrażać. Lista standardów pracy w ramach Programów Umacniania Rodzin wygląda następująco⁷:

1. **Grupą docelową działań organizacji SOS są dzieci o najwyższym ryzyku utraty opieki rodzicielskiej** — kluczowe znaczenie ma zidentyfikowanie dzieci z grupy docelowej i precyzyjne określenie czynników ryzyka, co pozwala na dobór najbardziej odpowiednich oddziaływań. O czynnikach ryzyka wskazywanych w dokumencie będzie mowa poniżej.
2. **Dzieci mają dostęp do podstawowych świadczeń niezbędnych dla ich zdrowego rozwoju** — organizacje SOS zapewniają, same lub też organizują we współpracy z lokalnymi partnerami, podstawowe warunki bytowe gwarantujące dzieciom zdrowy rozwój i redukcję różnorodnych deficytów, będących skutkiem dorastania w rodzinie dysfunkcyjnej.
3. **Wzmocniony jest potencjał rodzin pozwalający im na zapewnienie odpowiedniej ochrony i opieki ich dzieciom** — dla każdej rodziny objętej pomocą SOS opracowywany jest indywidualny plan pracy oparty o analizę jej sytuacji. Jego celem jest osiągnięcie stanu, w którym rodzina samodzielnie jest w stanie tworzyć troskliwe środowisko dla zdrowego rozwoju dzieci.

⁶ *Family Strengthening Programmes. Manual for the SOS Children's Villages Organisation*, SOS-Kinderdorf International, Innsbruck 2007.

⁷ Tamże, s. 8.

4. **Wzmocniany jest potencjał lokalnych społeczności w zakresie wspierania potrzebujących dzieci i ich rodzin** – organizacje SOS wspierają lokalne społeczności w tworzeniu efektywnego systemu wsparcia dla dzieci zagrożonych utratą opieki rodzicielskiej i ich rodzin.
5. **Budowane są partnerstwa w celu osiągnięcia wspólnych celów** – organizacje SOS dla osiągnięcia opisanych w powyższych standardach celów nawiązują partnerstwa na różnym szczeblu z instytucjami, organizacjami i innymi podmiotami mogącymi poprawić sytuację dzieci i rodzin z grupy docelowej SOS.
6. **Efektywność i adekwatność prowadzonych działań jest zapewniana poprzez odpowiednie planowanie, monitoring i ewaluację** – wszystkie działania organizacji SOS powinny opierać się na gruntownej analizie potrzeb grupy docelowej. Na jej podstawie tworzone są operacyjne plany działań i wdrażane narzędzia do monitoringu efektywności.

W Podręczniku Programów Umocniania Rodzin dużo uwagi poświęcono zdefiniowaniu grupy docelowej i czynnikom ryzyka utraty opieki rodzicielskiej. W dokumencie wyróżniono pięć grup czynników ryzyka⁸:

- **Psycho-społeczne** (przemoc domowa, uzależnienie od alkoholu i narkotyków, doświadczenie rodziców przebywania w dzieciństwie w instytucjonalnej opiece zastępczej, konflikty rodziców z prawem)
- **Zdrowotne** (zagrożająca życiu choroba – szczególnie HIV/AIDS, niepełnosprawność dzieci lub rodziców)
- **Socjokulturowe** (dzieci pochodzące ze związków pozamałżeńskich, ciężkie nastolatki, dyskryminacja płciowa, dyskryminacja etniczna)
- **Polityczne/środowiskowe** (konflikty zbrojne, klęski żywiołowe, niewydolne struktury państwowe)
- **Ekonomiczne** (Ubóstwo, bezrobocie, analfabetyzm, bezdomność).

Praca w ramach Programu Umocniania Rodzin ma charakter pracy socjalnej adresowanej bezpośrednio do potrzebujących rodzin, rozbudowanej o działania na rzecz lokalnego środowiska. Może być też wzbogacona o inne działania, np. w polskich warunkach jest prowadzona również w formie świetlic środowiskowych mających charakter Placówek Wsparcia Dziennego.

Inne działania organizacji sos w ramach realizacji polityki programowej

Bezpośrednim działaniom na rzecz grupy docelowej zgodnie z założeniami Polityki Programowej Wiosek Dziecięcych towarzyszą **działania rzecznicze (Advocacy)** promujące korzystne rozwiązania prawne oraz dobre praktyki. Prowadzone są one zarówno na poziomie międzynarodowym, bezpośrednio przez struktury Kinderdorf International oraz na poziomie krajowym w odpowiedzi na lokalne potrzeby grupy docelowej organizacji SOS. W ramach działań na poziomie międzynarodowym, Kinderdorf International uczestniczyło w wypracowaniu międzynarodowych standardów dotyczących organizacji opieki zastępczej *Quality for Children (Jakość dla dzieci)*⁹. Organizacja brała też udział w opracowywaniu Wytycznych ONZ dla opieki zastępczej (*Guidelines for the Alternative Care of Children: A United Nations framework*)¹⁰. Ponadto Kinderdorf International prowadzi międzynarodowy projekt *I matter*, w ramach którego prowadzone są porównawcze badania sytuacji wychowanków opuszczających pieczę zastępczą oraz promowane dobre praktyki dotyczące usamodzielniania wychowanków pieczy zastępczej. Działania rzecznicze na poziomie narodowym i lokalnym są uwarunkowane specyfiką sytuacji grupy docelowej w danym kraju/danej lokalizacji.

Realizując Politykę Programową Wiosek Dziecięcych poprzez świadczenie bezpośrednich usług dla dzieci z grupy docelowej, organizacje SOS realizują szereg wewnętrznych standardów odnoszących się do różnych obszarów pracy pedagogicznej ujętych w dokumenty o charakterze wewnętrznych polityk. Z uwagi na ograniczone możliwości prezentacji w ramach niniejszego artykułu możliwe będzie jedynie ich wymienienie:

- **Polityka edukacyjna (Learning for Life. Formal Education Policy)** zawiera ramy programowe dla działań zapewniających wyrównywanie szans edukacyjnych dzieci z grupy docelowej, obejmujących wsparcie dla samych uczniów jak i dla nauczycieli, szkół i przedszkoli oraz lokalnych społeczności¹¹.

8 Tamże, s. 4.

9 Informacje na temat standardów *Quality for Children* oraz ich pełny polski tekst można znaleźć na stronie internetowej <http://www.quality4children.info/>

10 Angielski tekst *Wytycznych* można znaleźć pod adresem <http://www.sos-childrensvillages.org/Publications/Guidelines-Policies-Papers/Documents/101203-UN-Guidelines-en-WEB.pdf>

11 *Learning for Life. Formal Education Policy*, SOS-Kinderdorf Interantional, Innsbruck 2008.

- **Polityka ochrony dziecka** (*Child Protection Policy. Child safety is everybody's business*) zawierająca wskazówki do tworzenia systemów gwarantujących przestrzeganie praw dziecka w placówkach i projektach SOS¹².
- **Polityka inkluzyi dzieci z niepełnosprawnościami** (*Valuing Diversity, Valuing Differing Ability. Policy on the Inclusion of Children with Disabilities*) przedstawiająca wytyczne do pracy z dziećmi o specjalnych potrzebach w placówkach i projektach SOS¹³.
- **Polityka przeciwdziałania HIV/AIDS** (*Joining the Fight against HIV and AIDS. HIV/AIDS Policy*) wyznaczająca standardy profilaktyki HIV/AIDS w placówkach i projektach SOS¹⁴.
- **Prawo dziecka do wychowania w rodzinie** (*A child's right to family. Family Based Child Care. The Vision and Experience of Children's Villages. Position Paper*) – dokument będący podsumowaniem doświadczeń organizacji w prowadzeniu rodzinnych form opieki zastępczej i wyrażający jej stanowisko w tej sprawie¹⁵.

Działalność Stowarzyszenia SOS Wioski Dziecięce w Polsce

Stowarzyszenie SOS Wioski Dziecięce w Polsce działa od 1991 roku, jednak pierwsza placówka SOS – Wioska Dziecięca w Biłgoraju powstała już w 1984 roku, jako publiczna placówka opieki zastępczej funkcjonująca w ramach systemu oświaty. Na rynku dostępne są publikacje przedstawiające historię działalności organizacji w Polsce¹⁶.

Obecnie w Polsce działają cztery wioski dziecięce w Biłgoraju, Kraśniku, Siedlcach i Karlinie oraz cztery młodzieżowe wspólnoty mieszkaniowe – Dom Młodzieży w Lublinie pełniący funkcję wspólnoty dla wiosek w Biłgoraju i Kraśniku, Wspólnota w Kraśniku, Wspólnota w Siedlcach oraz Wspólnota w Koszalinie dla wioski w Karlinie. Ponadto Stowarzyszenie prowadzi trzy krótkoterminowe formy opieki: Rodzinny Dom Czasowego Pobytu „Sindbad” w Ustroniu oraz dwa Rodzinne Domy „Puchatek I” i „Puchatek II” w Biłgoraju. Łącznie we wszystkich prowadzonych przez Stowarzyszenie formach opieki zastępczej w roku 2010 znajdowało się 408 dzieci. W ramach programu Umocniania Rodzin, Stowarzyszenie prowadzi świetlice środowiskowe w formie Placówek Wsparcia Dziennego z komponentem pracy socjalnej z rodzinami. Trzy takie świetlice funkcjonują w gminie Biłgoraj (Wola Dereźniańska, Gromada, Bukowa), dwie w gminie Skórzec k. Siedlec (Trzciniec i Grala), jedna w Lublinie i cztery w gminie Karolino (Karścino, Mierzyn, Lubiechowo i Karolino). Łącznie z pomocy programu umocniania rodzin skorzystało w 2010 roku 813 dzieci oraz 313 rodzin. Projekty realizowane przez Stowarzyszenie w Karlinie są obecnie dostosowywane do wymogów Polityki Programowej Wiosek Dziecięcych. W ramach jednego, zarządzanego wspólnie programu działa tam wioska dziecięca z młodzieżową wspólnotą mieszkaniową, cztery projekty umocniania rodzin oraz trzy prowadzone przez Stowarzyszenie przedszkola na popeeżerowskich terenach wiejskich gmin Karolino (Daszewo, Karwin, Karścino).

Stowarzyszenie SOS Wioski Dziecięce w Polsce aktywnie działa w obszarze rzecznictwa praw dzieci z grupy docelowej organizacji. Jest Członkiem – Założycielem Koalicji na Rzecz Rodzinnej Opieki Zastępczej. W jej ramach bierze udział w pracach nad przygotowaniem nowej ustawy o wspieraniu rodziny i rodzinnej pieczy zastępczej. Wspólnie z takimi partnerami, jak: Biuro Rzecznika Praw Dziecka, Rada Europy, Stowarzyszenie Interwencji Prawnej oraz Fundacja Robinson Crusoe, wydaje publikacje poświęcone promowaniu praw dzieci wychowujących się w pieczy zastępczej – *Przewodnik Usamodzielnienia*, stanowiący kompendium wiedzy dla opuszczających opiekę zastępczą o przysługujących im prawach oraz *Dzieci i młodzież w opiece zastępczej. Odkryjcie swoje prawa!* – poradnik dla dzieci pozostających w opiece zastępczej. Stowarzyszenie bierze też udział w dwóch międzynarodowych projektach badawczych dotyczących sytuacji osób usamodzielniających się z pieczy zastępczej: *I matter!* oraz *Peer Research*.

12. *Child Protection Policy. Child safety is everybody's business*, SOS – Kinderdorf International, Innsbruck 2008.

13. *Valuing Diversity, Valuing Differing Ability. Policy on the Inclusion of Children with Disabilities*, SOS-Kinderdorf International, Innsbruck 2008.

14. *Joining the Fight against HIV and AIDS. HIV/AIDS Policy*, SOS-Kinderdorf International, Innsbruck 2008.

15. *A child's right to family. Family Based Child Care. The Vision and Experience of Children's Villages. Position Paper*, SOS-Kinderdorf International, Innsbruck 2008.

16. Zob. W. Kowalski, *Wioski Dziecięce SOS w Polsce i na świecie, 1949 – 1999*, Kraśnik 1999 oraz M. Łobocki, *O SOS Wioskach Dziecięcych*, Kraków 2011.

Bibliografia

- *A child's right to family. Family Based Child Care. The Vision and Experience of Children's Villages. Position Paper*, SOS-Kinderdorf International, Innsbruck 2008.
- *Child Protection Policy. Child safety is everybody's business*, SOS – Kinderdorf International, Innsbruck 2008.
- *Children's Village Programme Policy*, SOS-Kinderdorf International, Innsbruck 2009.
- *Family Strengthening Programmes. Manual for the SOS Children's Villages Organisation*, SOS-Kinderdorf International, Innsbruck 2007.
- *Joining the Fight against HIV and AIDS. HIV/AIDS Policy*, SOS-Kinderdorf International, Innsbruck 2008.
- Kowalski W., *Wioski Dziecięce SOS w Polsce i na świecie, 1949 – 1999*, Zakład Poligraficzno-Wydawniczy MAD Graf, Kraśnik 1999.
- *Learning for Life. Formal Education Policy*, SOS-Kinderdorf International, Innsbruck 2008.
- *SOS Children's Village. Manual for the SOS Children's Village Organisation*, SOS-Kinderdorf International, Innsbruck 2004.
- Łobocki M., *O SOS Wioskach Dziecięcych*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2011.
- *Valuing Diversity, Valuing Differing Ability. Policy on the Inclusion of Children with Disabilities*, SOS-Kinderdorf International, Innsbruck 2008.
- www.wioskisos.org – strona www Stowarzyszenia SOS Wioski Dziecięce w Polsce.
- www.sos-childrensvillages.org – strona www Kinderdorf International.
- www.quality4children.info – strona www poświęcona standardom Quality for Children.

Streszczenie

Działalność pedagogiczna SOS Wiosek Dziecięcych — podstawy programowe

Artykuł stanowi prezentację programowych podstaw działalności pedagogicznej organizacji Kinderdorf International zrzeszającej organizacje SOS działające w 132 krajach świata. Przedstawione zostały w nim pokrótce główne założenia podstawowych dokumentów programowych organizacji. Zarówno tych dotyczących pracy w ramach tradycyjnej dla SOS działalności, jaką jest rodzinna opieka zastępcza prowadzona w formie wiosek dziecięcych oraz nowych obszarów pracy. Są nimi działania profilaktyczne w ramach programu Umacniania Rodzin czy też działania rzecznicze służące poprawie polityk i praktyk w odniesieniu do grupy docelowej działań SOS, jaką stanowią dzieci pozbawione opieki rodzicielskiej oraz zagrożone jej utratą. Obecnie Kinderdorf International oraz krajowe organizacje SOS są w trakcie realizacji Strategii na lata 2009 — 2016, w ramach której wdrażana jest nowa Polityka Programowa Wiosek Dziecięcych. Niniejsza publikacja pokazuje zmiany, jakie zachodzą w organizacjach SOS w związku z realizacją tej strategii oraz wdrażaniem nowej polityki programowej. W artykule znajduje się też krótka informacja o bieżącej działalności Stowarzyszenia SOS Wioski Dziecięce w Polsce.

Abstract

Program principles of pedagogical activities of SOS Children's Villages

The article presents foundations of pedagogical activities conducted by Kinderdorf International — an umbrella organization for 132 national organizations acting all over the world. It encompasses brief analysis of main programme documents relevant for pedagogical work of the organization. The documents describe traditional activities characteristic for SOS such as children's villages and new trends connected to preventive activities under Family Strengthening Programmes and advocacy activities aimed at improving policies and practices with regard to organization target group composed of children deprived of parental care and at risk of losing it. Currently Kinderdorf International realizes Strategy for period 2009 — 2016 under which new Children's Village Programme Policy is implemented. This article describes changes which result from implementation of the strategy and new programme policy. It also gives a picture of current activities conducted by Association of Children's Villages Poland.

Ореста Чепіль

Państwowy Pedagogiczny Uniwersytet im. Iwana Franki w Drohobyczu, Ukraina

Олігофренопедагогічні та терапевтичні форми і методи роботи у SOS-Kinderdorf Австрії**(Oligofrenopedagogiczne i terapeutyczne formy i metody pracy w SOS-Kinderdorf w Austrii)**

З кожним роком SOS-Kinderdorf в Австрії щораз частіше стикається з досить незвичайними дітьми, чия особиста та психічна сторона є цілком заплутаною. Це відбувається до/або в період прийняття дитини до SOS-Kinderdorf, де вона може якнайшвидше і найкраще отримати педагогічну опіку та допомогу через різні терапевтичні форми. Часто діти, яких приймають до SOS-Kinderdorf, можуть бути набагато складнішими, ніж декілька років тому. Молодіжні будинки пропонують більше амбулаторної допомоги і якомога довший період. Вагомішою проблемою є свідомість важких дітей, а також зміна суспільних явищ і їхній вплив, зокрема, на відносини молодих людей. Багатьом дорослим досить складно у такому швидкому темпі суспільних та технічних змін пристосуватися до потреб дитини. Це все, звісно, відбивається на дітях, коли вони перебувають за межами сім'ї¹. Як висновок, чуже оточення згодом було прийняте як закон молодіжного блага, тому запити на соціопедагогічні напрями щодо діагностики та диференціювання труднощів були вищі, ніж раніше, і сьогодні очікують, що відповідна терапевтична допомога буде введена в дію.

Психологічна установа щодо заснування терапевтичного центру із самого початку належала до програми діяльності SOS-Kinderdorf. Центр має першочергову мету: вилікувати психічно хвору дитину та забезпечити їй піклування. Якщо на початку консультативна діяльність психологів значною мірою була обмежена, то, як показує досвід SOS-Kinderdorf, протягом декількох років сформувався чіткий напрямок у формі цілодобової та основної співпраці терапевтів. На даний час у кожному із дванадцяти SOS-Kinderdorf постійно працює терапевт².

На основі поглиблення особливих відносин між дітьми та молоддю часто вирішальним є значний дефіцит соціалізації у пізнавальній, емоціональній та соціальній сферах. Застосування психологічних тестових і терапевтичних методик дало змогу чітко визначити та пояснити психосоціальні порушення у розвитку. В останні роки педагоги не можуть уявити свою роботу з дітьми у SOS-Kinderdorf без допомоги психологів.

Сьогодні важливим є спільне оточення дитини при виникненні та/або збереженні психічних порушень. SOS-Kinderdorf, зокрема його прийомна мати, його кровні брати та сестри, а також ті діти, які живуть у сім'ї, прилучаються до терапевтичної роботи. Якщо робота з дітьми та молоддю (діагностика, порада, терапія) є метою діяльності психологів, то робота з опікунами дітей, насамперед з матерями, – не менш важлива. Тут необхідні постійні розмови про актуальні проблеми виховання, нові педагогічні і психологічні знання. Психологи беруть на себе завдання щодо підвищення кваліфікації усіх співробітників SOS-Kinderdorf. Важливий внесок належить їм і при розробці планів виховної роботи³.

Терапевтичний центр надає допомогу дітям, молоді і дорослим. Відповідно до потреб SOS-Kinderdorf, психологи займаються й іншими справами, такими, як підготовка звітів про виховну роботу, управління і супервізії для практикантів, вихователів, соціальних педагогів та ін. Головним завданням їхньої роботи є те, щоб при терапевтичних заходах не виключати травмовану дитину з прийомної сім'ї, а навпаки, разом з сім'єю входить у терапевтичний процес. Психологи залишаються при цьому остеронь, тимчасово втручаються у сім'ю та виховний процес. Однак це не означає, що терапевтична установа виконує функцію "пожежі" при певних труднощах у вихованні. Під час проведення олігофренопедагогічних бесід терапевт відкриває набагато більше можливостей щодо різних напрямів діяльності SOS-Kinderdorf. Терапевтичний успіх залежить від правильного розташування центру, оскільки терапією потрібно займатися там, де живе дитина і має певні усталені відносини з іншими людьми⁴.

Слід зазначити, що у статуті SOS-Kinderdorf немає чітко записаної головної ідеї чи мети терапевтичної роботи. Проте є висловлювання, які можна прочитати "поміж рядками". На увагу заслуговують два різні погляди відомих людей – Г. Гмайнера і В. Нойбауера. Так, засновник SOS-Kinderdorf Германн Гмайнер

1 W. Leixnering, Ch. Posch., T. Vermeer, *Übergangen Raum Geben. Kinder zwischen Daheim und Zuhause*, Innsbruck 2003, s. 158.

2 E. Brendel, R. Damm, *Zwischen Heim und Pflegeplatz*, München 1998 SOS-Kinderdorf-Verlag, s. 29.

3 E. Brendel, R. Damm, *Zwischen Heim und Pflegeplatz*, München 1998 SOS-Kinderdorf-Verlag, s. 30.

4 Ibidem.

писав: “Нам потрібно більше і більше людей у світі, які вірять в добро і від цієї віри стають сильнішими, перемагають хаос і борються за порядок. Вони створять необхідний порядок і допоможуть нам стати людьми. З допомогою цього порядку ми знайдемо вихід із небезпеки, яка сьогодні і завжди загрожує існуванню людства”⁵. Якщо цю тезу прочитати та перекласти на терапевтичну мову, то це, на думку Г. Треґера, звучить так: “Нам потрібно більше людей, які вірили б у позитивні ресурси дитини і були б здатними її уможливити, збудувати такі захисні фактори, щоб зовнішній та внутрішній хаос не створював перешкоду для стабільного та позитивного розвитку особистості”⁶.

Співзасновник та керівник соціально-педагогічного інституту в м. Іннсбрук, Вінценц Нойбауер, зазначав: “Нещастя наших сиріт знаходиться у духовній сфері; воно полягає у небезпеці втрати соціального зв'язку, духовного усамітнення, внутрішньої пустоти; воно полягає у відсутності ідеалів, на які могли б орієнтуватися дорослі, з яких вони могли б перейняти соціальні та трудові чесноти”⁷.

Ці міркування, які у 60-ті роки користувалися популярністю, у наш час є дещо застарілими, хоча у своєму змісті зовсім не втратили актуальності. Адже і сьогодні багато дітей мають велику душевну (психічну) необхідність, їхні походження є відмінними та різнобічними, і які нерідко призводять до порушення розвитку та/або ексцентричності відносин. Хоча Г. Гмайнер та В. Нойбауер не прямо говорили про необхідність у SOS-Kinderdorf психічної терапії та психологічних порад прийомним дітям, проте з їхніх тверджень випливає, що вони дуже добре знали про необхідність допомоги пораненій душі дитини. Психотерапія та особливо дитяча психотерапія є досить молодою наукою, яка лише наприкінці 60-их років в Австрії отримала право на існування, просувається повільними кроками у психологічному науковому світі.

Терапевтична робота у SOS-Kinderdorf розпочалася з необхідності, яка виникла на той час. Відносини між прийомними дітьми часто склалися не якнайкраще, а методи виховання матерів не завжди відповідали потребам їхніх дітей. Для професійної допомоги дітям була створена стаціонарна та амбулаторна пропозиції допомоги. Так, у вересні 1963 року у Гінтербрюлі, що неподалік від Відня, відкрився центр олігофренопедагогіки. Його діяльність визначалася трьома головними завданнями:

- 1) спостереження за прийомними дітьми та їхня опіка щодо умов життя та особливостей поведінки з братами, сестрами та матерями;
- 2) допомога дітям з сімей SOS-Kinderdorf, яким необхідні постійна опіка, підтримка і терапія;
- 3) допомога дітям при порушенні розвитку особистості та надання їм інтенсивної тривалої соціально-педагогічної і терапевтичної опіки, що проявляється у перебуванні у терапевтичному спільному проживанні⁸.

Щоб допомогти педагогічним працівникам SOS-Kinderdorf у виконанні поставлених перед ними завдань, у 1964 році був створений Соціально-педагогічний інститут в Іннсбруку. Тут відбувся поділ працівників відповідно до поставлених завдань, серед яких – підвищення кваліфікації, наукове дослідження, надання допомоги. Щодо останнього, то розвивається насамперед психолого-терапевтичне коло завдань, у центрі яких стоїть робота з дітьми та молоддю у SOS-Kinderdorf. Згодом сюди увійшли і поради матерям у загальних та спеціальних питаннях щодо виховання⁹.

У 1970 р. SOS-Kinderdorf у Дорнбірні, Імст та Нусдорф-Дебант звернулося до Соціально-педагогічного інституту з проханням надати їм психологів. У 1977 р. до нього долучилися SOS-Kinderdorf у Альтмюнстер та Зеекірхен, 1978 – Моосбург, 1984 – Штюбінг, 1987 – Пінкафельд. Це поле діяльності проводилося тільки у визначені дні і було започатковане в Іннсбруку. Сьогодні у кожному австрійському SOS-Kinderdorf психологічна та терапевтична опіка триває протягом цілого тижня¹⁰.

У лютому 1993 р. організовано департамент освіти, який займався соціально-терапевтичними, психологічними та психотерапевтичними питаннями. Ця ділянка роботи була поділена на п'ять відділів. Одним з них був Соціально-педагогічний інститут, який раніше мав у структурі широкій психолого-терапевтичний відділ. Згодом він отримав назву “Психолого-терапевтична служба”, основними завданнями якої є діагностика, опіка, терапія.

Ще 30 років тому SOS-Kinderdorf розпочало підготовчу роботу і завдяки професорові Гансу Аспергеру зорієнтувалося на заснування центру олігофренопедагогіки. Тим часом виявилось, що попри пряму

5 H. Gmeiner, *Eindrücke. Gedanken. Bekenntnisse*, Innsbruck 1978, SOS-Kinderdorf-Verlag, s. 77.

6 H. Träger, *Stefan. Eine Kinderdorftherapie im SOS-Kinderdorf*, Wien 1997, Digi-Buch-Studio, s. 8.

7 Цит. за: H. Träger, *Stefan ... op. cit.*, s. 8.

8 *Ibidem*, s. 9.

9 *Ibidem*, s. 10.

10 H. Träger, *Stefan ... op. cit.*, s. 9.

допомогу для зацікавлених таким центром постає передусім цінний досвід у спілкуванні з так званими “важкими” дітьми та молоддю, який буде згодом доступний громадськості. Це відповідає розвитку сучасної інтеграційної політики та педагогіки: матері й інші працівники повинні вчитися, передовсім “приводити до центру” не дітей з проблемами, а навпаки, дітей “відправляти з центру в SOS-Kinderdorf”¹¹.

Основне завдання центру сформульовано так: олігофренопедагогічно-терапевтична опіка має у своєму розпорядженні всіх дітей і молодь SOS-Kinderdorf, включаючи молодіжні напрями в Австрії. Молодіжний будинок може прийняти дітей за рекомендацією державних посадовців, молодіжних благодійних установ, оскільки вихідні позиції положення про центр це передбачають. Олігофренопедагогічна опіка постає як пропозиція, а не як організована необхідність. Відповідно директори цього напрямку спільно з медичними керівниками вирішують питання про використання центру. Опіка включає також показники закону – діагностичні/індикаційні міри з галузі медицини, психології, психотерапії, педагогіки, а також функціональної терапії. Ця опіка виявляється як спеціалізована пропозиція досягнень SOS-Kinderdorf. З самого початку поєднували олігофренопедагогічну опіку із педагогічними принципами SOS-Kinderdorf. Відповідно до них брали також до уваги принцип зовнішньої та внутрішньої інтеграції знедолених дітей. Така опіка здійснюється за згодою з уже вмотивованими педагогічними, психологічними і терапевтичними напрямами SOS-Kinderdorf, опирається на співпрацю з іншими довіреними людьми у цій галузі¹².

Центр олігофренопедагогіки займається діагностикою, олігофренопедагогічною та психотерапевтичною опікою. Можна виділити чотири напрями у діяльності центру:

1. **Діагностика.** Важливе завдання олігофренопедагогічної терапевтичної установи полягає у подальшому діагностичному поданні. При цьому намагаються якомога пришвидшити діагностичний процес. У цьому зв'язку виявився уже згаданий час від чотирьох до шести тижнів як оптимальний. Важливою складовою частиною доброї діагностики є результати ґрунтового опитування, які по можливості отримують під час розмови з вихователями. При цьому важлива детальна інформація про історію дитини до її прийому в SOS-Kinderdorf. В останні роки поширення набула форма документації, яка спеціально адаптована до потреб цієї олігофрено-педагогічної установи і, яка в майбутньому може бути удосконалена за участю комп'ютерного опрацювання бази даних.
2. Другою сферою діяльності установи є *кризове втручання*. Наприклад, коли з дитиною в її середовищі трапляється складна ситуація, зокрема незвичайна пережита подія. Це дає можливість матерям дитячого містечка до ситуативного звільнення, якщо психолог у відповідному дитячому містечку не може допомогти. Важливим є те, що прийом названого засобу застосовується при найшвидшому поверненні дитини у SOS-Kinderdorf. Інтенсивний контакт з попереднім дитячим містечком звісно ж, необхідним. Прийняття дитини за названим методом триває, як правило, чотири тижні¹³.
3. **Олігофренопедагогічна та психотерапевтична опіка.** Тут приймають дітей та молодь, яким на основі результатів діагностики необхідне стаціонарне перебування з терапевтичною цільовою настановою. Час, який проводиться в установі, повинен бути інтенсивно використаний; якщо потрібно, можна отримати необхідну психотерапевтичну допомогу. При цьому завжди дотримуються основного завдання: повернення дитини чи молоді у містечко. Супроводжуючі поради, зокрема налагоджені контакти з матерями, директором містечка, психологом постають складовою частиною опіки, особливо з погляду на безперервну амбулаторну опіку. Вихід дитини у SOS-Kinderdorf, наприклад, з метою налагодження відносин на вихідних, незважаючи на просторову відстань до SOS-Kinderdorf, забезпечуючи цим спілкування біологічної сім'ї з її теперішньою. Максимальне перебування у цій сфері поради триває не більше шести місяців¹⁴.
4. **Терапевтичний шкільний колектив мешканців.** Довготривала, терапевтично зорієнтована соціально педагогічна опіка була відкрита лише у 2003 році. Вона здійснювалася у колишньому будинку недалеко від олігофренопедагогічної терапевтичної установи, в межах SOS-Kinderdorf у Вінервальді. У цьому колективі мешканців можуть бути прийняті шість дітей/молоді обох статей шкільного віку, де мінімальний вік прийому передбачений від 12 років. Тут також піклуються про дітей, які на основі результатів дослідження не хочуть повертатися у SOS-Kinderdorf¹⁵.

11 W. Leixnering, Ch. Posch, T. Vermeer, *Übergangen Raum Geben. Kinder zwischen Daheim und Zuhause*, Innsbruck – München 2003, SOS-Kinderdorf-Verlag, s. 159.

12 W. Leixnering, Ch. Posch, T. Vermeer, *Übergangen ...* op. cit., s. 160.

13 Ibidem, s. 133.

14 Ibidem, s. 134.

15 W. Leixnering, Ch. Posch, T. Vermeer, *Übergangen ...* op. cit., s. 134.

Опіка дітей та молоді з Вінервальду опирається на принцип легко доступного сімейного підґрунтя, подається з позиції безперервності. Звідси будуть подані всі засоби опіки, які врахують індивідуальні вміння дитини з перших років її життя. Довготривала опіка повинна визначати також при необхідності, незалежно від віку, обов'язкове навчання допоки діти не стануть достатньо самостійними. Самі працівники розуміють, що їхня концепція не є ідеальною, оскільки на практиці все виглядає набагато складніше. Проте незважаючи на труднощі, які постають перед ними, вони надають потрібну допомогу дітям та молоді¹⁶.

У терапевтичному центрі будинку молоді SOS-Kinderdorf Гінтербрюлю опікуються дітьми з особливо незвичайною поведінкою та інтеграційними проблемами. Для дітей, які повинні бути прийняті до SOS-Kinderdorf за бажанням відомства у справах молоді, при якому запроваджений на основі попередніх обставин і поведінки, необхідна діагностична оцінка з метою ініціювання індивідуально скоординованих засобів лікування. Прийом до молодіжного будинку створений для того, щоб інтеграційний процес у сім'ю SOS-Kinderdorf був особливо ретельно підготовлений та супроводжений; можливо, також для того, щоб перевірити, чи після детальної інформації про травмовану дитину виникає питання про її прийняття в сім'ю SOS-Kinderdorf чи намагання інтегрувати її в іншу соціально педагогічну форму опіки. В основному опікуються дітьми обох статей, здебільшого від 3 до 15 років, які навчаються у школі. Зазвичай виокремлюють дві групи:

1) діти з SOS-Kinderdorf, які попри сімейну опіку, потребують тимчасової, частково стаціонарної чи нестаціонарної опіки, сприяння або терапії;

2) діти з компетенції австрійського відомства у справах молоді, які з самого початку не планували прийом дітей до центру, однак професійні висновки фахівців рекомендують подальше планування різних видів опіки.

Спостереження, узагальнення та пояснення труднощів поведінки – психопатологічних симптомів дітей та молоді, проводяться систематично. До уваги беруться психосоціальне середовище, думка лікарів щодо біо-психосоціальних порушень, зокрема хвороби. Діагностика стану підопічного відбувається за принципами розвивальних психопатологічних динамічних понять хвороби, а також за допомогою багатомірної моделі класифікації¹⁷.

Початок терапевтичних та заохочувальних засобів базується на основі принципу “ключі від замка” – терапія повинна відповідати діагностиці як ключі до замка. Істотною складовою засобів лікування повинна бути завжди – де це можливо – участь тих людей, які до та після стаціонарного прийому несуть відповідальність за виховання дітей. Стаціонарною опікою займаються психологи SOS-Kinderdorf.

Використання зовнішніх засобів терапії після припинення процесу опіки у молодіжному будинку зумовлене створенням мережі з постійними або залученими з інших інституцій терапевтами. У цьому контексті особливого значення набуває спільна робота зі школою, особливо зі школою Германа Гмайнера в Гінтербрюлі.

Дітям потрібно допомагати перебороти травму, наприклад, безпритульність, жорстоке ставлення, розлуку з батьками, щоб фахівці могли врахувати терапевтичні відносини в сім'ї SOS-Kinderdorf. Інтеграція в SOS-Kinderdorf є дуже ретельно підготовлена і впроваджена. Фізична та розумова відсталість компенсується індивідуальним підходом та добрим фінансуванням. Молодіжний будинок пропонує також свої послуги всім працівникам SOS-Kinderdorf Австрії щодо “передачі знань”, які відбуваються у різних формах (особистий обмін, конференції, навчальні заходи)¹⁸.

Пояснення процесу власності у випадку частково стаціонарної опіки дітей набуває пріоритету від початку лікування – при цьому розрізняють професійний, адміністративний і економічний процес власності. До уваги потрібно взяти також те, що впродовж опіки може змінюватися як процес власності, так і його поручитель (наприклад, коли дитина з SOS-Kinderdorf не повинна більше туди повертатись). У такій ситуації потрібно чітко визначити поручителя і керівника від початку та впродовж процесу опіки. Керівником може бути, наприклад, психолог, який веде справу (стаціонарна опіка), соціальний педагог (частково стаціонарна опіка). В економічній галузі процес власності може належати керівникові напряму чи соціальному працівнику¹⁹.

При стаціонарній опіці розрізняють роль керівника процесу від ролі психотерапевта; вони не є ідентичними у всіх випадках. Керівники напрямів, як правило, не мають завдань керівника

16 Ibidem, s. 161.

17 W. Leixnering, Ch. Posch, T. Vermeer, *Übergangen ...* op. cit., s.161.

18 Ibidem, s. 162.

19 Ibidem, s. 162.

процесу; вони піклуються про відповідне об'єднання в систему та узгодження діяльності співробітників.

Вивчення досвіду роботи центру свідчить, що поширеними є методи клінічно-психіатричного, клінічно-педіатричного, клінічно-неврологічного дослідження як психодіагностичні методи випробування та дослідження з галузі функціональної терапії (логопедії, ерготерапії). Наступними важливими методами роботи є олігофрено- та соціально-педагогічне спостереження за поведінкою. В його основі лежать різноманітні теорії особистості і педагогічні теорії. У терапії застосовуються в методичному плані способи модифікації поведінки, різні психотерапевтичні методи, терапевтичні підходи середовища. В окремих випадках застосовуються необхідні як медичні методи лікування, так і функціональної терапії. Крім цього, використовують техніку навчання з галузі спеціальної педагогіки²⁰.

На стаціонарне лікування приймають дітей обох статей, а саме тих, яких на прохання відомства у справах молоді, сім'ї чи округу повинні інтегрувати у SOS-Kinderdorf; які вже живуть у сім'ї SOS-Kinderdorf, мають інтеграційні проблеми та проблеми з поведінкою і потребують діагностичного пояснення та стаціонарної олігофрено-педагогічно-терапевтичної опіки; якщо їх раптово забрали із сім'ї дитячого містечка, де склалася кризова ситуація; якщо на прохання відомства у справах молоді, сім'ї чи округу потрібне діагностичне пояснення для вироблення рекомендації щодо подальшої опіки. Зазвичай формують дві групи, у кожній максимально може бути шість дітей обох статей від 3 до 16 років. Вік дитини, яка ще не прийнята до SOS-Kinderdorf не повинен перевищувати 10 років. З одного боку, мова йде про дітей, у яких через інтеграцію в SOS-Kinderdorf на основі психічного та фізичного самопочуття виникають сумніви (наприклад, через надзвичайну агресію, душевну травму, радикальну занедбаність). З іншого – йдеться про дітей, у яких сімейні обставини не є причиною прямого прийняття в SOS-Kinderdorf, наприклад, сильний опір родичів, незакінчене судочинство, просто необхідність допомоги у вихованні²¹.

Відомство у справах молоді може домовитися про необов'язковість перебування в SOS-Kinderdorf на стаціонарному лікуванні для діагностичного пояснення та спостереження відносин. Проте деякі діти з SOS-Kinderdorf потрапляють на прийом, якщо виникають проблеми з інтеграцією в сім'ю, оскільки їм необхідна стаціонарна допомога. Звідси виходить, що дитину можна прийняти, коли психопатологічні симптоми тралпляються у такій кількості, що спеціалізоване фахове стаціонарне лікування можливе тільки за допомогою лікарських і клінічно-психологічних засобів. Беручи до уваги дитячі та молодіжні психічні особливості, мова йде про постановку таких проблем:

- невротична схильність та соматичні порушення;
- порушення поведінки з тілесними розладами і факторами;
- порушення особистості та поведінки;
- порушення розвитку;
- порушення поведінки і емоцій в дитинстві та юності²².

Постановкою завдання є поліпшення психопатологічних симптомів, зокрема, зменшення порушень у поведінці. У психосоціальному плані мова йде про те, щоб пояснити соціально інтеграційні вміння дитини при прийомі до SOS-Kinderdorf, зокрема, підготувати та опікуватися ними. Першочерговим завданням з дітьми, які вже були влаштовані у SOS-Kinderdorf, є їхнє повернення в сім'ю. Якщо це неможливо, то інтеграція буде опиратися на інші чи спеціальні напрями SOS-Kinderdorf, громадські або приватні молодіжні благодійні установи. Можливим також є і повернення до біологічних батьків.

Кожен прийом дитини вимагає письмової документації. Прийому передують попередня розмова, в якій беруть участь професійні психологи, керівники напрямів чи їхні заступники, представники відомств у справах молоді, біологічні батьки, зокрема опікуни. Якщо дитина вже перебуває у сім'ї SOS-Kinderdorf, то відповідальність за її виховання частково бере на себе мати SOS-Kinderdorf. При прийомі дитини за рекомендацією округу розмова відбувається, як правило, у відомстві у справах молоді. Завданням є насамперед пояснення, чи доцільний прийом до SOS-Kinderdorf, чи можна це відхилити (наприклад, через сильний опір батьків дитини). При остаточному прийомі дитини керівництвом ця розмова відбувається з супровідником дитини в присутності психолога. Частково до цього залучаються діти. Це потрібно для перевірки, зокрема, визначення умов лікування, ведення дитини в стаціонарі, уточнення основних умов (відвідини і т. ін.)²³.

20 W. Leixnering, Ch. Posch, T. Vermeer, *Übergangen ...* op. cit., s.163.

21 Ibidem, s. 164.

22 W. Leixnering, Ch. Posch, T. Vermeer, *Übergangen ...* op. cit., s.164.

23 Ibidem, s. 165.

Діагностика триває вісім тижнів. Протягом цього часу ведуться опіка і спостереження відносин, зокрема оцінка соціальними педагогами, вчителями класів клініки школи Германна Гмайнера, виховательками – проведення невропсихіатричних, психологічних, лікарських та особливих необхідних медичних досліджень. При необхідності логопед як ерготерапевт проводить експертизу²⁴.

Фвхвіці мають розроблену концепцію для подальшої роботи з дитиною в установі, зокрема опрацювають рекомендації для опіки при стаціонарному прийомі. Складається усний, письмовий висновок. Після діагностики проводиться і обговорення з участю відповідальних осіб з відомства у справах молоді – і якщо можливо – майбутніх відповідальних опікунів, як директор, мати SOS-Kinderdorf.

Період часу від восьми тижнів визначений багаторічним досвідом як оптимальний для отримання висновку про розумове та фізичне відставання, навички відносин та відношення дитини до навколишнього середовища. Це можна спостерігати з використанням відповідних терапевтичних та допоміжних засобів. З дитиною можна опрацювати досвід розставання, який готує та супроводжує подальше розміщення. Наступна розмова проводиться з важливими для дітей особами, щоб отримати значущу інформацію від осіб включених до цього процесу²⁵.

Керівник напряму, психолог з допомогою дитячої приймальної установи, зокрема у співробітництві з директором містечка шукають зручне місце в одній із сімей. Після розмови з представником SOS-Kinderdorf, як правило, через відвідини у вихідний день – встановлюється контакт між дітьми та SOS-Kinderdorf. При двосторонній згоді на спільне проживання дитину можна переселяти. За тими дітьми, які вже прийняті до дитячого містечка, ведеться спостереження за їхніми сім'ями за допомогою регулярного відвідування. З матерями дитячих містечок та іншими важливими для дитини особами проводяться розмови щодо порад та надання інформації у вихованні їхніх дітей²⁶.

Стаціонарне перебування дитини не повинно перевищувати вісім тижнів. В окремих випадках, коли показники вимагають тривалішої стаціонарної терапії, то максимальна тривалість перебування сягає 12 місяців. В особливо обґрунтованих випадках продовження стаціонарної терапії можливе також за умови, коли немає необхідності у самій терапії, проте для дитини не можуть знайти прийнятне місце у SOS-Kinderdorf²⁷.

Вивчення досвіду роботи центру олігофренопедагогіки та узагальнення літератури дає змогу виокремити поширені методи групової роботи: обговорення організаторських питань з керівником напряму; обговорення в колективі соціальних педагогів питань про педагогічне ставлення та організаторські вимоги; обговорення історії хвороби та діагностики з керівником та іншими учасниками напряму, які залучені до роботи з дітьми та молоддю; спонтанні обговорення інтербачення; двогодинні щомісячні командні супервізії; щомісячні обговорення керівників; проведення двічі на рік конференцій колективу; підвищення кваліфікації (шість разів на рік організуються семінари Соціально-педагогічного інституту SOS-Kinderdorf).

У центрі використовують олігофренопедагогічні та терапевтичні форми сприяння й опіки: постійні години психотерапії, які проводяться психологами; психіатрична опіка дітей та молоді; педіатрична опіка; терапія музикою; функціональна терапія: ерготерапія, логопедія; спеціальна пропозиція: кінний спорт; обмін інформацією з фахівцями групи, які працюють у терапевтичному центрі; підтримка при вивченні соціальних навичок; індивідуальний підхід соціальних педагогів та інших членів команди; навчання підтримки в групі; спеціальне навчання підтримки в індивідуальній ситуації; адекватна шкільна опіка в класах лікарні чи інших формах школи; діяльність групи; заходи у вільний час та на канікулах; охорона здоров'я; догляд за хворими; розмова з матір'ю SOS-Kinderdorf та іншими важливими для дитини особами; контакти з біологічними батьками/родичами²⁸.

Опрацювання постановки завдання відбувається спільно. Регулярні розмови керівників лікарень, керівників напрямів, психологів, соціальних педагогів, учителів з дітьми, які відбуваються раз на тиждень, дають можливість міркувати про процеси розвитку, які досягаються за допомогою педагогічних та психологічних засобів, і приймати необхідні зміни і/або використовувати нові засоби. Стаціонарна опіка перебування дитини триває до досягнення поставленої цілі, зокрема переміщення дитини в SOS-Kinderdorf²⁹.

24 Ibidem, s. 165.

25 W. Leixnering, Ch. Posch, T. Vermeer, *Übergangen ...* op. cit., s.166.

26 Ibidem, s. 166.

27 Ibidem, s. 167.

28 W. Leixnering, Ch. Posch, T. Vermeer, *Übergangen ...* op. cit., s.167.

29 Ibidem, s. 168.

За період існування олігофренопедагогічно-терапевтичної установи було прийнято близько 150 дітей, з якими проводилися відповідні дослідження та терапія. Частина дітей були прийняті у товариство SOS-Kinderdorf, інші – розміщені у сім'ї SOS-Kinderdorf Австрії. Це стало основою визначення суттєвих проблем опіки. Перша група дітей, у якій перебувало 5 – 7 братів та сестер, віком від 3 до 15 років, мали чекати на нових матерів, оскільки в них часто виникали проблеми з поведінкою. Причиною такого ставлення було чуже середовище. З ними також були діти, які мали й інші проблеми (наприклад, надзвичайну агресію у попередній установі, розумові обмеження у школі, проблеми у спілкуванні з рідними та ін.), та їм був потрібен індивідуальний підхід. Окремі діти не прийшли до SOS-Kinderdorf, отримавши іншу пропозицію. Назагал, щороку приймають близько 80 дітей у SOS-Kinderdorf, і з них – 15% потрапляє до цієї установи³⁰.

Важливе значення має вік дитини на час прийому в SOS-Kinderdorf. Це не стосується дітей, які були прийняті ще немовлятами і протягом тривалого часу перебували під пильною опікою. З іншого боку, вагому роль відіграє місцетво розставання; від цього залежить, наскільки добре чи погано діти можуть пережити досвід розставання. Проблема відносин у дітей залежить від того, чи дитина часто змінює опікувальну сім'ю чи вона з першого разу приймає чуже середовище за рідне. Фахівці завжди намагаються зробити глибокий психологічний та систематично-теоретичний аналіз дитини та допомогти їй.

Коли дитина прийнята в центр олігофренопедагогіки, позаду себе вона має багато болячих переживань: однією дитиною нехтували, з іншою жорстоко поводитися батьки, деякі жили у кримінальному світі. Незважаючи на отримані ознаки поведінки (порушення у спілкуванні, стані афекту тощо), дитина створює для себе картину подій, що з нею відбулися. Ця картина у кращому випадку може сприяти її довірі до нової особи, яка дасть їй постійний захист від попереднього пережиття та пригломшливих відчуттів (злість, скорбота). Дорослий співрозмовник має при цьому, зрештою, постійну можливість вивчити дитячі механізми захисту. Залежно від обставин дитина може цю “картину” не передавати, оскільки не може нічого спроекувати (наприклад, внутрішній хаос, відсутнє логічне пояснення), складно висловитися вголос чи часто виникає почуття провини та неповноцінності. При відсутньому усному висловлюванні завжди виникає можливість, маючи багато терпіння, запропонувати дитині інші засоби для вираження її емоцій (наприклад, рольова гра, малювання).

Якщо у дитини виникає потреба поділитися, але при цьому відсутнє розуміння навколишніх прийняти цей “поділ”, то зазвичай це має негативні наслідки. У найгіршому випадку дитина закривається у собі. Такий відвідувач після себе залишає відбиток на емоційному розвитку дитини, одночасно витіснивши її почуття до себе. У дитячі роки такий відбиток часто не є проблематичним, і в процесі опіки досить легко з ним справитися, але це згодом він стає помітним для тих людей, які разом з нею живуть³¹.

Щодо опрацювання досвіду розставання, то цей аспект становить особливу ситуацію у межах пройденого переживання та набирає вагомого значення, оскільки через актуальність подій багато дітей стають більш відкритими. Цей досвід заслуговує поширення, оскільки це дає можливість мати доступ до його матеріалів³².

Дитина дізнається про прийом до центру “світу SOS-Kinderdorf” з певної відстані, знайомиться з дітьми і звільняється від страху перед невідомими. З іншого боку, ці контакти підготовляють до майбутньої сім'ї, враховуються при її побудові. Рідко можуть зустрічатися протести, що нове прийняття дитини є великим поворотом її долі, і для неї дуже складно почуватися об'єктом даної ситуації.

Питання ідентифікації особливо торкається чужих дітей і зокрема тих, які змалечку виростили не у своїй біологічній сім'ї, можливо, навіть ніколи не мали з нею контакту, мають набагато більші проблеми, ніж інші. Для цього потрібно фундаментально та глибоко психологічно розглянути аспекти ідентифікації (наприклад, безперервність та обмеження своєї особистості, переживання деяких вмінь), особливо на першому плані стоїть питання “Хто я є?” Чому я не живу у своїй біологічній сім'ї, як інші діти?”. Це питання має систематичні діючі компоненти, які не можна забрати. Так посилюється досвід, що у думках дитини, мова йде про щось особливе, пов'язане зі страхом, що може щось трапитись, чого власне особа очікує (зокрема, що вона повернеться до своєї біологічної матері). Фантазії мають більшу площу для роздумів, особливо там, де немає можливості для порівняння з реальністю. Загалом, це є шкідлива фантазія, яку люди у зачарованому колі самознецінювання можуть значно обмежити можливості розвитку. Відповідь з цього – забезпечити зустріч з реальністю³³.

30 Ibidem, s. 135.

31 W. Leixnering, Ch. Posch, T. Vermeer, *Übergangen ...* op. cit., s.136.

32 Ibidem, s. 137.

33 W. Leixnering, Ch. Posch, T. Vermeer, *Übergangen ...* op. cit., s.138.

Подальші контакти з біологічною сім'єю мають особливе значення у розвитку дитини і забезпечуються з інших інституцій, навіть тоді, коли SOS-Kinderdorf через родичів отримує велике навантаження. Нечасто, коли такі зустрічі, з точки зору фахівців, погано впливають на дитину, то їх можуть обмежити. На жаль, дуже рідко відбувається так, що дитина через певний час повинна повернутися до батьків через сильний зв'язок з ними. Гірке розчарування у перші роки роботи SOS-Kinderdorf при прийомі дітей дало можливість нормалізувати цю ситуацію, яка сьогодні проходить добросовісно. "Ми не хочемо полегшити життя матері та забрати в неї дитину", – говорив Германн Гмайнер. SOS-Kinderdorf створене для тієї дитини, в якій взагалі більше немає жодної домівки. Рідко відбувалося так, що дитину через проблеми у вихованні повинні були знову повернути. Коли таке траплялося, тоді проходило місячне спостереження за цією дитиною у центрі олігофренопедагогіки при SOS-Kinderdorf. Тут мова йде про психопатичних дітей, які потребують догляду в спеціальному будинку або лікарні³⁴.

Батьки залучаються до процесу опіки, при цьому завжди мова йде про усунення порушень у відносинах між молодими людьми і дорослими. Це стосується і матерів дитячого села SOS, яка є важливою опорою для молоді людини. Активна діяльність батьків у щоденній опіці молодіжного напрямку означає постійний телефонний або особистий обмін опікунів з рідними сім'ями вже тепер їхніх дітей. Для полегшення цієї роботи часто організують конференції, семінари, вистави, а також просто відвідини у вихідні дні. На практиці, це виглядає так: контакт між батьками та опікунами молоді може бути як дуже близький, так і віддалений, відносини можуть бути дуже складними, що зумовлено недовірою. Також дуже часто батьки не погоджуються з таким вихованням своєї дитини, або їм взагалі байдуже, що з нею відбувається. Проте фахівці SOS-Kinderdorf передовсім враховують потреби дітей та молоді. Якщо атмосфера розмови приносить їм приємні відчуття, не викликає негативних емоцій, а навпаки бажання ще більше спілкуватися зі своїми рідними батьками, то це завжди підтримується³⁵.

Звісно, з часом у багатьох появляється бажання та вимоги, наприклад, піти у вихідні дні з SOS-Kinderdorf. Деякі повинні обов'язково піти куди-небудь, інші добре себе почувають у SOS-Kinderdorf і не мають потреби у пошуку проведення вільного часу. Проте бувають різні випадки, на жаль, це не завжди відповідає бажанням матерів чи молоді, хоча в кінцевому результаті так найчастіше відбувається.

Вищенаведене дає підставу зазначити, що перевага олігофрено-педагогічного центру полягає в особливому наданні специфічної опіки SOS-Kinderdorf та відповідно підібраних фахівців. Для кожної дитини індивідуально підібране середовище, в якому вона адаптується до нових умов життя.

Bibliografia

- Brendel E., Damm R., *Zwischen Heim und Pflegeplatz*. München 1998, SOS-Kinderdorf-Verlag.
- Gmeiner H., *Eindrücke. Gedanken. Bekenntnisse*. Innsbruck 1978, SOS-Kinderdorf-Verlag.
- Leixnering W., Posch Ch., Vermeer T., *Übergangen Raum Geben. Kinder zwischen Daheim und Zuhause*. Innsbruck – München 2003, SOS-Kinderdorf-Verlag.
- Orgonyi A., *Partnerschaftlicher Weg in ein selbstbestimmtes Leben, [w:] Perspektiven 4.0. SOS-Kinderdorf Österreich im Blickfeld* / Hrsg. Zoller-Mathies Susi, Vermeer Tina, Schlosser Hannes/ SOS-Kinderddorfer Fachbereich Pädagogik Sozialpädagogisches Institut. Innsbruck 2010.
- Reinprecht H., *Hermann Gmeiner. Abenteuer Nächstenliebe*. Wien 1989, Österreichischer Bundesverlag.
- Träger H., Stefan. *Eine Kinderdorftherapie im SOS-Kinderdorf*. Wien 1997, Digi-Buch-Studio.

34 H. Reinprecht, *Hermann Gmeiner. Abenteuer Nächstenliebe*, Wien 1989, Österreichischer Bundesverlag, s. 112.

35 A. Orgonyi, *Partnerschaftlicher Weg in ein selbstbestimmtes Leben, [w:] Perspektiven 4.0. SOS-Kinderdorf Österreich im Blickfeld* / Hrsg. Zoller-Mathies Susi, Vermeer Tina, Schlosser Hannes/ SOS-Kinderddorfer Fachbereich Pädagogik Sozialpädagogisches Institut, Innsbruck 2010, s. 138.

Streszczenie

Oligofrenopedagogiczne i terapeutyczne formy i metody pracy w SOS-Kinderdorf w Austrii

W artykule przedstawiono formy i metody pracy z dziećmi i młodzieżą w SOS-Kinderdorf w dziedzinie medycyny, psychologii, psychoterapii, edukacji i terapii funkcjonalnej. Podkreślono zadania centrum socjoterapii (w tym spektrum społecznych i terapeutycznych, psychologicznych i psychoterapeutycznych), Społeczno-Pedagogicznego Instytutu w Innsbrucku (doradztwo, szkolenia, badania naukowe); usługi psychoterapeutyczne (doradztwo, diagnoza i terapia). Zwrócono uwagę na rolę i znaczenia obserwacji zachowań oligofreno- oraz społeczнопedagogicznych, metody kliniczno-psychiatryczne, badania kliniczno-neurologiczne jako techniki diagnostyczne do testowania i badań z dziedziny leczenia funkcjonalnego (terapii mowy, ergoterapii) przy użyciu metod modyfikacji zachowania, różne metody psychoterapeutyczne, jak również podejścia terapeutyczne środowiska.

Abstract

Oligophreno-pedagogical and therapeutic forms and methods used in SOS Children's Villages Austria

The article deals with the forms and methods of work with children and youth at the SOS-Kinderdorf in the field of medicine, psychology, psychotherapy, pedagogy, and functional therapy. The tasks of the social and therapeutic centre (including social and therapeutic, psychological and psychotherapeutic spectrum), socio-pedagogical institute in Innsbruck (advice, training, scientific research), psycho-therapeutic services (advice, diagnosis and therapy) are shown in the article. We have considered oligophrenic and social and pedagogical behavior observation, methods of clinical-psychiatric, pediatric-clinical, clinical-neurological investigation as diagnostic methods to test and research in the fields of functional therapy (speech therapy, ergo-therapy), which is using means of behavior modification, various psychotherapeutic methods, and therapeutic environment approaches.

Agnieszka Sochal

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Instytut Neofilologii

Uniwersytet Warszawski

Centrum Kształcenia Nauczycieli Języków Obcych i Edukacji Europejskiej

Uniwersyteckie Kolegium Kształcenia Nauczycieli Języka Niemieckiego

SOS Wioski Dziecięce wobec traumy dzieci z obszarów objętych działaniami wojennymi**Wstęp**

Mała Marie w wieku 4 lat przybyła do SOS Wioski Dziecięcej w Burundi, jednym z najbiedniejszych krajów świata. Była w stanie silnej traumy, na jej oczach zabito matkę. Nigdy się nie śmiała, nie chodziła, nie raczkowała, nie wydobywała z siebie żadnych dźwięków. Po dwóch tygodniach zajęć w Wiosce na jej twarzy pojawił się uśmiech. Jej pierwsze zdanie brzmiało: „Heidi, chciałabym cukierka!” Dziewczynka dobrze się rozwijała, uczęszczała do szkoły, czuła się dobrze w swojej SOS-rodzinie. Takich dziecięcych losów jest wiele, szkoda, że tylko ich część znajduje szczęśliwe zakończenie.

Pracownica Wioski w Kigali w Ruandzie doświadczyła piekła na ziemi. Była świadkiem śmierci męża i 5 z jej 6 dzieci, którzy zostali zabici na jej oczach. Mimo takich doświadczeń chciała pracować dla Wioski, pomóc innym uporać się z traumą². Wiele współpracowników Wiosek było ofiarami genocidum. Oni są często jednymi, którzy mogą skutecznie nieść pomoc dzieciom w podobnej sytuacji.

SOS Wioski Dziecięce działają obecnie w 132 krajach świata³. Szczególnym wyzwaniem jest dla organizacji praca na terenach ogarniętych konfliktami, tam obok zapewnienia dzieciom opieki, edukacji, rodzi się poważny problem — przezwyciężenia traumy wojennej.

W poniższych rozdziałach opiszę najważniejsze inicjatywy na rzecz zapewnienia dzieciom w miarę bezpiecznego dzieciństwa w objętych działaniami wojennymi krajach: Ruandzie, Libanie, Bośni i Hercegowinie, Chorwacji czy Burundi.

1. Zasady Hermanna Gmeintera a pomoc dzieciom dotkniętym traumą wojny

Hermann Gmeinter zaczął organizować pierwszą Wioskę Dziecięcą w Imst w Tyrolu. Skłoniły go do tego jego własne przeżycia wojenne i fakt, że trzeba było się zająć dziećmi, które straciły rodziców w tej strasznej wojnie. Można powiedzieć, że Wioski zostały założone przez Gmeintera jako odpowiedź na skutki najstraszliwszego konfliktu zbrojnego w dziejach. Pierwsze dzieci, które znalazły tutaj dom były sierotami wojennymi.

Mimo wielu lat i przeobrażeń jedno w Wioskach nie uległo zmianie — to organizacja tej instytucji wg czterech głównych zasad, zogniskowanych wokół najważniejszych potrzeb dla prawidłowego rozwoju dziecka. Są to: matka, rodzeństwo, dom i wioska. Jak dla dzieci ważne są zjawiska opisane w zasadach Gmeintera, możemy zobaczyć na przykładzie historii 11-letniej Badrihy, która wraz z czterema małymi braćmi wychowała się na ulicach Bejrutu, zanim trafiła do Wioski, zapytana co jej się najbardziej podoba, spontanicznie odpowiedziała — dom⁴.

Te cztery naczelne normy zostały uzupełnione zasadą, że dziecko powinno wychowywać się zawsze w kulturze i religii swojego kraju⁵. Wioski Dziecięce wspierają również świadomie wychowanie ku pokojowi. Jak pisze Adelheid Totz, jedna z wieloletnich pracownic organizacji — Wioski są przecież „zakotwiczone” we wszystkich religiach i kregach kulturowych świata⁶. Można powiedzieć, że cel jaki przyświeca tej organizacji to pokój. Tylko w takich warunkach dzieci mogą się zdrowo

1 A. Totz, *Ein SOS-Kinderdorf entsteht. Vom Waisenhaus zum Kinderdorf. Erinnerungen an Burundi*, München 2004, s. 81.

2 Por. E. Ullmann, *Verlorene Kinderträume. Kriegstraumatisierte Kinder in Runada*, [w:] Hilweg, Werner/Ullmann, Elisabeth (Hg.), *Kindheit und Trauma. Trennung, Mißbrauch, Krieg*, Göttingen 1998, s. 197.

3 Informacja za oficjalną polską stroną organizacji: <http://www.sos-wd.org/4,1,idea.html>

4 H. Zündel, *„Wer hat sie getötet?” SOS-Kinderdorf Libanon im Krieg*, [w:] Hilweg, Werner/Ullmann, Elisabeth (Hg.), *Kindheit und Trauma. Trennung, Mißbrauch, Krieg*, Göttingen 1998, s. 218.

5 Por. A. Totz 2004, s. 8.

6 Por. A. Totz 2004, s. 7.

rozwijać. Sam Gmeiner często wypowiadał się na temat pokoju. Mówił o nim w kontekście dzieci: „W dniu, w którym wszyscy powiemy z przekonaniem, że wszystkie dzieci tego świata są naszymi dziećmi, zapanuje pokój na ziemi”⁷.

Dziś organizacja to nie tylko „dom” *sensu stricto*, ale także przedszkola, szkoły, warsztaty zawodowe, projekty w zakresie rolnictwa i placówki opieki zdrowotnej⁸.

Zasady Gmeinera dotyczące Wiosek Dziecięcych sprawdziły się i to nie raz na obszarach objętych wojną, często domową jak pokaże niniejszy artykuł. Dzieci, które miały nieszczęście żyć na terenach objętych konfliktami wojennymi przeżywają traumę, która powoduje szereg zaburzeń. SOS Wioski Dziecięce mają za zadanie pomóc dzieciom w przezwyciężeniu lęków i pozbyciu się traumy.

2. Dzieci wobec wojny i sposoby na pokonanie traumy

Badania nad traumą spowodowaną wojną trwają od wielu lat. Ich celem jest stworzenie jak najlepszych terapii i procedur pomocy ofiarom wojen i zbrojnych konfliktów⁹. Także SOS Wioski Dziecięce jako organizacja zajmuje się pracą naukową i przyczynia się dzięki pracy swoich pedagogów, nauczycieli i wolontariuszy do poznania psychiki dziecka, pragną pomóc w zdrowym rozwoju dzieci¹⁰.

Wojna powoduje u każdego, kto się z nią konfrontuje różne traumatyczne reakcje, które są szczególnie silne u dzieci.

Dubravka Kocijan-Hercigonja opisała swoje doświadczenia z dziećmi dotkniętymi przeżyciami wojennymi w Chorwacji. Dzięki jej raportowi możemy dowiedzieć się, jakich rodzajów traumy doświadczają dzieci, jakie są jej fazy, a także poznać indywidualne losy wielu dzieci¹¹.

Wyróżnia się różne rodzaje traumy spowodowane wojną, najczęściej są to: traumy bezpośrednie, pośrednie i traumy, które wyzwała życie w kraju ogarniętym wojną. Traumy bezpośrednie to takie, których dzieci doświadczyły na własnym ciele. Dotknięte są nią dzieci, które zostały zranione, żyły w obozach dla uchodźców, straciły rodziców lub też były wykorzystywane psychicznie i/lub fizycznie. Traum pośrednich doświadczają dzieci, które były świadkami użycia siły lub nawet morderstw i które straciły w ten sposób krewnych, przyjaciół. Ostatnim rodzajem traumy są przeżycia w kraju, w którym konflikt zbrojny powoduje rozpad dotychczasowego życia, z jego regułami i zwyczajami, gdy wszystko to co było zagwarantowane, traci ważność, nic jest pewne. Dziecko nie jest przecież w stanie pojąć, dlaczego nic nie działa tak, jak to było wcześniej¹². Wszystkich tych traum doznały dzieci na terenach objętych działaniami wojennymi opisanymi w raportach, które stały się podstawą niniejszego artykułu.

Rozróżnia się trzy fazy traumy. W pierwszej fazie dziecko jest skonfrontowane z sytuacjami, których do tej pory nie znało — przeżywa przemoc, odnosi rany, staje się świadkiem morderstw, musi się ukrywać w piwnicach, przeżywa rozstania, doznaje strat. Podczas tej fazy dziecko doświadcza uczucia różnych odmian strachu. Zaburzenia występujące w tej fazie wiążą się z odmową przyjmowania pożywienia, ogromnym smutkiem, częstym płaczem, wszechogarniającym uczuciem niepewności. W tej fazie w czasie wojny w Chorwacji można było zauważyć u wielu dzieci potrzebę utożsamiania z żołnierzami, których postrzegali jako obrońców¹³.

Druga faza traumatyzacji dotyczy życia codziennego dzieci w całkowicie zmienionych warunkach — to życie uchodźców, czy też w obcym kraju. Dziecko takie i tak już ogromnie doświadczone przez los, przybywa na całkowicie nieznanym, obcym mu obszarze, który często różni się kulturowo od kraju pochodzenia. Dla dzieci oznacza to całkowicie nową fazę w życiu —

7 Gmeiner, cyt. za: Hilweg/Ullmann, *Kindheit und Trauma. Trennung, Mißbrauch, Krieg*, Göttingen 1998, s. 9.

8 Więcej na temat struktury SOS Wiosek Dziecięcych w artykule Christiana Poscha: *Ausbildung — Weiterbildung — Praxis — Reflexion*, [w:] Hilweg/Ullmann (Hg.) (1998): *Kindheit und Trauma. Trennung, Mißbrauch, Krieg*, Göttingen.

9 Kilka przykładów literatury zajmującej się problemem traumy: Chilimnty, G., Nasr, J. A., Khalifeh, I. (1989): *Children's reactions to war-related stress: Affective symptoms and behaviour problems*; Jensen, P. S., Shaw, J. (1993): *Children as victim of war: Current knowledge and future research needs*; Kocijan-Hercigonja, D., Remeta, D., Grba, S. (1994): *Comparative analysis of emotional reactions in refugee and nonrefugee children in war*; Kuterovac, G., Dyregrov, A., Stuvland, R. (1994): *Children in war: Silent majority under stress*; Rosenblatt, R. (1983): *Children of war*.

10 Szczególnie zasługi na tym polu odnosi *Sozialpädagogisches Institut im SOS-Kinderdorf*, który wydaje publikacje poświęcone problemom dzieci i młodzieży.

11 D. Kocijan-Hercigonja, *Kinder im Krieg. Erfahrungen aus Kroatien*, [w:] Hilweg, Werner/Ullmann, Elisabeth (Hg.), *Kindheit und Trauma. Trennung, Mißbrauch, Krieg*, Göttingen 1998, s. 177-194.

12 Por. D. Kocijan-Hercigonja 1998, s. 178-179.

13 Por. D. Kocijan-Hercigonja 1998, s. 179.

z niepełną rodziną, z obcymi ludźmi, nową szkołą, nieznanymi mu zwyczajami, często z nowym dialektem lub językiem. Rodzice takich dzieci tracą respekt i znaczenie, dzieci często wstydzą się swoich rodziców i swego pochodzenia. Przez to rodzi się nowa, sekundarna trauma. Obok zespołu stresu pourazowego PTSD rozwijają się u dzieci zaburzenia w zachowaniu – agresje, depresje, problemy z komunikacją¹⁴.

W trzeciej fazie dzieci wracają do swojej okolicy lub też na stałe osiedlają się na nowym terenie. Powrót dziecka do ojczystego kraju jest dla niego z jednej strony źródłem ogromnej radości, z drugiej strony wiąże się z przeżyciem na nowo tragicznych wydarzeń, których było świadkiem lub ofiarą. W tej fazie zespół stresu pourazowego może się pogłębić. Poprzez powrót, dziecko na nowo konfrontuje się z sytuacją, którą w ostatnim czasie wyprało lub zapomniało. Dziecko w czasie życia na uchodźstwie marzy o domu, idealizuje okolicę, w której żyje. W rzeczywistości zaś widzi zniszczone domy, wiele osób, których znało nie ma – zginęli lub nie wrócili¹⁵.

Nasilenie zespołu zaburzeń stresu pourazowego u dzieci, zależy od wieku, przebytych chorób, sytuacji rodzinnej, wsparcia przez środowisko, ale i ich nastawienia. Dubravka Kocijan-Hercigonja stwierdziła następujące zaburzenia w różnych grupach wiekowych: U dzieci do trzeciego roku życia najczęściej stwierdzano: cofnięcie się w rozwoju, płacz, zaburzenia w przyjmowaniu pokarmów i problemy ze snem. Dzieci pomiędzy trzecim i ósmym rokiem życia odczuwają strach i cierpią na różne fobie. Boją się, że przeżyte wydarzenia mogą się w każdej chwili powtórzyć. Pytają dlaczego ludzie muszą umierać, występują zaburzenia mowy, mają problemy ze snem, koszmary, pojawiają się moczenie nocne i ssanie kciuka. Dzieci w wieku szkolnym pomiędzy dziewiątym i czternastym rokiem życia cierpią przede wszystkim na problemy z koncentracją, trudności w nauce, problemy z pamięcią. Ożywają w nich wspomnienia doznanych krzywd. Dzieci odczuwają także silne reakcje cielesne, takie jak bóle brzucha i głowy, przyspieszone bicie serca. Charakterystyczną cechą tych dzieci jest eskapizm w samotność tak, by nie obciążać dorosłych swoimi problemami. Stąd często pojawiają się u nich zmiany w zachowaniu, takie jak agresja lub pasywność, zaburzenia łaknienia i snu¹⁶.

Inaczej traumę przeżywa młodzież w wieku czternastu do osiemnastu lat. Trauma prowadzi tutaj do ciężkich zaburzeń osobowości. Pojawiają się zachowania aspołeczne, nadmierne spożycie alkoholu i innych środków odurzających. Młodzież ta zrywa większość kontaktów, odczuwa samotność, ma poczucie zamkniętej przyszłości, dlatego w tej grupie stwierdza się dość dużą liczbę prób samobójczych. Niestety dochodzi też do pojawienia się różnych psychoz i ciężkich chorób psychicznych¹⁷. Za tymi pojęciami, teoretycznymi rozważaniami stoją niezliczone cierpienia i losy ludzkie, z których każdy stać się może przypadkiem szczególnym i wypełnić strony naszych rozważań.

Jak można pomóc tak doświadczonym przez los dzieciom? Na pewno należy udzielić im wsparcia. Przy czym trzeba koniecznie ustalić, czy występujące symptomy są traumą, czy też normalną ludzką reakcją na tragiczne wydarzenia, która mija z czasem i nie powoduje trwalszych, czy też nieodwracalnych zmian w psychice dzieci i młodzieży.

Istotną praktyką stosowaną przez pracowników Wiosiek są wymagania co do osób zajmujących się terapią dzieci – muszą to być osoby z ugruntowaną wiedzą psychologiczną i psychopatologiczną oraz doświadczeniem i znajomością siebie samego, gdyż tylko tak przygotowane będą w stanie udzielić pomocy innym.

Na terenach objętych wojną pomoc psychologiczna czy terapeutyczna jest często nieosiągalna. Wioski opracowały jednak szereg działań, które mogą pomóc i załagodzić cierpienia dzieci. Takim sposobem jest niewątpliwie zabawa, która jest jedną z najlepszych form terapii. Najczęściej używaną formą terapii, szczególnie u dzieci, jest także rysowanie, dzięki rysunkom można bowiem dowiedzieć się wiele o przeżyciach dzieci, tak aby zastosować jak najlepsze formy wsparcia. Trzecią formą terapii jest opowiadanie historii¹⁸.

Teoretyczne rozważania warto wesprzeć przykładami. I tak Kocijan-Hercigonja opisuje poprawę stanu psychicznego pięcioletniego chłopca, który dokonał się poprzez zabawę ze zwierzętami. Dzięki temu był on w stanie wyartykułować swoje potrzeby i uczucia, polepszyły się jego relacje z matką. Ustąpiły ataki agresji. Chłopczyk był w stanie rozmawiać o swoich

14 Por. D. Kocijan-Hercigonja 1998, s. 180-181.

15 Por. D. Kocijan-Hercigonja 1998, s. 181-182.

16 Por. D. Kocijan-Hercigonja 1998, s. 184-185.

17 Por. D. Kocijan-Hercigonja 1998, s. 184-185.

18 Por. D. Kocijan-Hercigonja 1998, s. 187-192.

problemach z matką, w szczególności o swoim smutku i tęsknocie za zabitym na wojnie ojcem¹⁹. Dzięki rysunkom ten sam chłopczyk nawiązał kontakt z terapeutami, gdyż w ten sposób dziecko zaczęło mówić o swoich koszmarach. Dzięki jego pracom plastycznym psycholodzy dowiedzieli się o jego smutku z powodu straty ojca, o tym, że dziecko permanentnie o nim myśli²⁰. Trzecia forma terapii – opowiadanie historii – jest stosowana kiedy dziecko nie jest w stanie wyrazić swoich uczuć w żaden inny sposób lub gdy jest dla niego korzystniejsza, gdy inna osoba opowie za niego jego historię. Tę opowieść zaczyna terapeuta, który opowiada historię, która mogła się przytrafić dziecku poddanemu terapii, dziecko z czasem dopowiada swoją historię i tak w konsekwencji otwiera się na mówienie o swoich problemach²¹.

Badania poczynione przez pracowników Wiosek w kierunku przezwyciężenia traumy u dzieci to zaledwie początek. W dalszym ciągu możemy bowiem jedynie przeczuwać, jak dzieci poradzą sobie z przeżyta traumą w dorosłym życiu.

3. Liban, Bośnia i Hercegowina, Ruanda, Burundi – o działaniach na rzecz przezwyciężania traumy u dzieci

Niezależnie od typu wojny, najbardziej zawsze cierpią dzieci. Ich trauma jest szczególnie mocna, bo dotknęła ich w dzieciństwie. Dzięki wielu raportom²² pracowników SOS Wioski Dziecięce, możemy poznać sytuację w tych krajach i inicjatywy podjęte poprzez tą organizację. Nie różnią się one zasadniczo od działań podjętych przez pracowników Wiosek w Chorwacji.

Istotną cechą pracowników Wiosek jest znajomość sytuacji kraju, do którego przybywają z pomocą. Adelheid Tottz w swoich wspomnieniach zwraca uwagę na sytuację, która miała miejsce podczas jej pobytu w Libanie w 1977 roku. Przebywając w domu dla młodzieży w Bejrucie poprosiła starszego chłopca o sprzątniecie podwórka. Chłopiec odpowiedział wtedy: „Zrobiłbym to chętnie, ale tam leżą kości mężczyzny, którego znałem przed wojną”²³. Praca na tych terenach wymaga więc ogromnej dawki wrażliwości i odporności psychicznej, dlatego tak ważne jest aby pracownikami Wiosek byli przede wszystkim miejscowi, gdyż oni dysponują często specyficznymi cechami charakteru, niezbędnymi do zajęcia się dziećmi²⁴.

Wojna powoduje rozpad dotychczasowego życia. Najważniejszym zadaniem podczas wojny staje się utrzymanie opieki nad dziećmi, tylko w ten sposób można bowiem stworzyć ramy, które mogą uchronić dzieci przed najgorszymi zaburzeniami wywołanymi traumą. Działania podjęte przez organizację na terenie Libanu w czasie wojny w latach 1975-1991 dały rezultaty. I tak w Libanie – mimo wojny udało się utrzymać dwie Wioski Dziecięce i dwa domy dla młodzieży, gdyż kontynuacja opieki nawet w takim czasie jest najważniejsza. Wojna spowodowała też zamknięcie instytucji publicznych – szkoły pozostawały zamknięte tygodniami i miesiącami. Okres wojny oznaczał więc w pewnym sensie izolację. Dlatego tak ważne było zorganizowanie dzieciom zajęć. Dzieci grały w najbardziej znane libańskie gry, jak np. *tarnib*. Personel organizował nawet uroczystość rozdawania nagród. Tworzone były również grupy majsterkowiczów, konkursy w malowaniu, wystawiano jednoaktówki, dzieci mogły więc przygotowywać kostiumy i zagrać swoje role przed wspólnotą²⁵.

Głównym celem SOS Wioski Dziecięce jest długotrwała pomoc dzieciom i młodzieży²⁶. Ale czasem sytuacja zmusza również do pomocy tymczasowej. Tak też się stało w przypadku Bośni i Hercegowiny, a w szczególności w Sarajewie. Pierwszą pomocą objęto dzieci pozbawione opieki rodzicielskiej. Dzięki współpracy z miejskim urzędem społecznym powołano do życia następujące projekty: finansowe wsparcie dla rodzin zastępczych, centrum doradcze dla rodzin, klub dla dzieci i młodzieży, opieka nad dziećmi z cukrzycą. Przedstawiciele organizacji uznali, że pomoc finansowa jest niezwykle ważna, ale należy też udzielić profesjonalnego wsparcia. Dlatego założono centrum doradztwa dla rodzin w Sarajewie, by udzielić

19 Por. D. Kocijan-Hercigonja 1998, s. 188.

20 Por. D. Kocijan-Hercigonja 1998, s. 189.

21 Por. D. Kocijan-Hercigonja 1998, s. 190-192.

22 Wybrałam tutaj następujące opisy: Zündel, Helga (1998): „*Wer hat sie getötet?*“ *SOS-Kinderdorf Libanon im Krieg*, [w:] Hilweg, Werner/Ullmann, Elisabeth (Hg.) (1998): *Kindheit und Trauma. Trennung, Mißbrauch, Krieg*, Göttingen, s. 216-221, Sokolić, Krešimir (1998): *SOS-Kinderdorf im Kriegsgebiet Bosnien-Herzegowina*, [w:] Hilweg, Werner/Ullmann, Elisabeth (Hg.) (1998): *Kindheit und Trauma. Trennung, Mißbrauch, Krieg*, Göttingen, s. 206-215, Ullmann, Elisabeth (1998): *Verlorene Kinderträume. Kriegsstraumatisierte Kinder in Ruanda*, [w:] Hilweg, Werner/Ullmann, Elisabeth (Hg.) (1998): *Kindheit und Trauma. Trennung, Mißbrauch, Krieg*, Göttingen, s. 196-205, Tottz, Adelheid, *Ein SOS-Kinderdorf entsteht. Vom Waisenhaus zum Kinderdorf. Erinnerungen an Burundi*, München 2004.

23 A. Tottz 2004, s. 12.

24 A. Tottz 2004, s. 17.

25 Por. H. Zündel 1998, s. 219-220.

26 Por. K. Sokolić 1998, s. 206.

pomocy psychologicznej dzieciom pozbawionym rodziców i rodzinom zastępczym²⁷. Jednym z celów tego projektu była pomoc rodzinom w pokonaniu różnorodnych traum i problemów w wojennej codzienności.

W zniszczonym wojną i oblężeniem mieście nie było żadnych zorganizowanych możliwości spędzania wolnego czasu przez dzieci i młodzież, z tego powodu należało stworzyć coś, co mogło zapewnić dzieciom i młodzieży konstruktywne spędzenie wolnego czasu — tak powstał *Klub SOS Wioski Dziecięce* dla dzieci i młodzieży, który służył wszystkim młodym ludziom i dzieciom w Sarajewie. Program zajęć był tutaj bardzo różnorodny: nauka języków obcych, zajęcia plastyczne i muzyczne, lekcje aktorstwa.²⁸

SOS Wioski Dziecięce bada potrzeby dzieci na obszarach, gdzie prowadzi działalność. W Sarajewie stwierdzono m.in. zagrożenie dla dzieci z cukrzycą. Aby rozwiązać te problemy i zminimalizować niebezpieczne skutki takiego stanu rzeczy powstał projekt opieki nad dziećmi z cukrzycą, który obejmował szereg środków zaradczych.²⁹

Afrykę ciągle jeszcze jesteśmy zmuszeni kojarzyć z wojnami plemiennymi i dziećmi poszkodowanymi przez konflikty wojenne. Praca humanitarna na tym terenie jest więc ogromnie ciężka, ale nie niemożliwa. SOS Wioski Dziecięce zareagowały natychmiast na tragedię dzieci dotkniętych działaniami wojennymi w Ruandzie, gdyż na tym terenie istniały jeszcze przed konfliktem dwie wioski — Gikongoro i Kigali. To w nich zorganizowano noclegi i miejsca pobytu dla uchodźców. Pierwszą pomoc, jaką świadczono, to pomoc medyczna i psychologiczna w kwestii zapewnienia dzieciom bezpieczeństwa i uspokojenia ich. Pomoc medyczna polegała przede wszystkim na walce ze skutkami niedożywienia — dzieci, którym udzielono wtedy pomocy były w około 80% poniżej piątego roku życia. Warto wspomnieć, że pomoc świadczona przez Wioski obejmuje także rodziny w ich sąsiedztwie — one także są wspierane — materialnie i medycznie.³⁰

Każdy obszar na którym działają Wioski jest inny, tak więc pomoc niesiona przez organizację na poszczególnych obszarach wymaga obok tych oczywistych, dodatkowych instrumentów. W Ruandzie niezbędna okazała się pomoc ekspertów od spraw wyżywienia, ponieważ wiele dzieci cierpiało tutaj z powodu niedożywienia³¹. Ponieważ sytuacja tego wymagała, matki w Wioskach Dziecięcych w Ruandzie były wspierane także przez pracowników socjalnych, psychologów, lekarzy i pielęgniarki³².

Kolejną formą pomocy dzieciom w Ruandzie było łączenie rodzin, zawierucha wojenna spowodowała bowiem, że wiele dzieci zostało rozdzielonych z rodzicami i rodzeństwem. Część dzieci odnalazło swoje rodziny, jednak były i takie dzieci, których nie jest znane ani nazwisko ani pochodzenie³³.

Wojna pozostawiła nie tylko blizny i okaleczenia fizyczne. Psychiczne obrażenia są często o wiele poważniejsze od ran. Dlatego od początku starano otoczyć dzieci pomocą terapeutyczną, lecz możliwości takiej terapii, jak zauważyła Ullmann były w Ruandzie w zasadzie żadne. W kraju istniał tylko jeden szpital psychiatryczny, w którym pracowało dwóch (!) lekarzy. Pomoc terapeutyczną stanowiła także tylko jedna placówka — *Centre de Traumatisme* w Kigali. Wioski Dziecięce zaangażowały z tego powodu dwóch psychologów klinicznych z sąsiedniej Burundi³⁴. Ich pierwszym zadaniem było przeprowadzenia retraumatyzacji najbardziej poszkodowanych dzieci. Ich pierwszym zadaniem była identyfikacja dzieci najbardziej dotkniętych traumą³⁵. Reakcje dzieci na traumatyczne przeżycia wojenne były różnorodne: u dzieci w Gikongoro zdiagnozowanych wyróżniono — cielesne, duchowe i społeczne formy zaburzeń. Po zapoznaniu się ze stanem dziecka, następuje druga faza, którą jest regularna praca terapeutyczna nad dzieckiem, która jest możliwa tylko przy zaangażowaniu i udziale wszystkich pracowników Wioski. Praca z małymi dziećmi objętymi opieką w przedszkolu wygląda np. w ten sposób, że przedszkolanki codziennie obserwują dzieci i mają za zadanie prowadzić pisemne opisy przypadku, wieczorami omawiają między sobą obserwacje. Co tydzień przedszkolanki spotykają się z psychologiem celem omówienia rozwoju każdego z dzieci. Pomoc pracowników socjalnych to także regularne odwiedziny w Wioskach, rozmowy z matkami i pomocnikami rodzinnymi,

27 Por. K. Sokolić 1998, s. 209-212.

28 Por. K. Sokolić 1998, s. 213.

29 Por. K. Sokolić 1998, s. 214.

30 Por. E. Ullmann 1998, s. 197, 199.

31 Por. E. Ullmann 1998, s. 199.

32 Por. E. Ullmann 1998, s. 199.

33 Por. E. Ullmann 1998, s. 198.

34 Por. E. Ullmann, 1998, s. 201.

35 Por. E. Ullmann 1998, s. 202.

ale także rozmowy z dziećmi – zarówno w grupach jak i na osobności. Pracę z dziećmi prowadzi się zazwyczaj w grupach od 5 do 6 osób, przynajmniej dwa razy w tygodniu. Przez taniec, śpiewanie, grę dzieci ukazują stopniowo swoje uczucia. Ale najlepszą terapią dla tych dzieci jest związek – rozumiany jako połączenie z rodziną, o ile ta jeszcze egzystuje, to jest najlepsza droga do uzdrowienia. Istotnym aspektem programów pomocowych SOS są szkolenia, którymi są objęci wszyscy pracownicy wioski³⁶.

Podsumowanie

Może się wydawać, że przytoczone przykłady nas nie dotyczą. Nie zapominajmy jednak, że wojna w byłej Jugosławii zdarzyła się zaledwie 1000 km stąd. SOS Wioski Dziecięce zawsze podejmowały nowe wyzwania, ich pracownikom nie zabrakło odwagi, by pomagać dzieciom, których nikt nie ochrania, nie opiekuje się, nie kocha, bo wojna zabrała im te osoby na zawsze. Wioski stanowią często jedyną ostoję dla tych dzieci i radzą sobie dobrze. Ale trzeba zdać sobie sprawę, że praca nad pokonaniem traumy to proces długotrwały, bo nie jesteśmy w stanie przewidzieć skutków zespołu stresu pourazowego w dorosłym życiu dotkniętych traumą dzieci.

Bibliografia

- Dubravka Kocijan-Hercigonja (1998): *Kinder im Krieg. Erfahrungen aus Kroatien*, [w:] Hilweg, Werner/Ullmann, Elisabeth (Hg.), *Kindheit und Trauma. Trennung, Mißbrauch, Krieg*, Göttingen 1998.
- Totz A., *Ein SOS-Kinderdorf entsteht. Vom Waisenhaus zum Kinderdorf. Erinnerungen an Burundi*, München 2004.
- Hilweg, Werner/Ullmann, Elisabeth (Hg.), *Kindheit und Trauma. Trennung, Mißbrauch, Krieg*, Göttingen 1998.
- Ullmann E., *Verlorene Kinderträume. Kriegstraumatisierte Kinder in Runada*, [w:] Hilweg, Werner/Ullmann, Elisabeth (Hg.), *Kindheit und Trauma. Trennung, Mißbrauch, Krieg*, Göttingen 1998.
- Sokolić K., *SOS-Kinderdorf im Kriegsgebiet Bosnien-Herzegowina*, [w:] Hilweg, Werner/Ullmann E. (Hg.), *Kindheit und Trauma. Trennung, Mißbrauch, Krieg*, Göttingen 1998.
- Zündel H., „*Wer hat sie getötet?*“ *SOS-Kinderdorf Libanon im Krieg*, [w:] Hilweg, Werner/Ullmann, Elisabeth (Hg.), *Kindheit und Trauma. Trennung, Mißbrauch, Krieg*, Göttingen 1998.
- <http://www.sos-wd.org>

Streszczenie

SOS Wioski Dziecięce wobec traumy dzieci z obszarów objętych działaniami wojennymi

Działalność Wiosek Dziecięcych cieszy się zainteresowaniem badawczym specjalistów wielu dziedzin. Ale same Wioski są znane szerszej grupie społeczeństwa przede wszystkim ze względu na stworzenie domu dzieciom z różnych przyczyn go pozbawionych. SOS Wioski Dziecięce realizują także niezwykle trudne misje, jakimi są bez wątpienia akcje mające na celu pomoc najbardziej potrzebującym – to jest dzieciom z obszarów objętych działaniami wojennymi. Artykuł przedstawia taką właśnie formę działalności SOS Wioski Dziecięce w Libanie, Ruandzie oraz w Bośni i Hercegowinie, Burundi i Chorwacji ukazując w jaki sposób organizacja pomaga dzieciom dotkniętym traumą wojny.

Abstract

SOS Children's Villages model of coping with post-war trauma syndrome among children

The activity of Children's Villages is a matter of interest of specialists from many spheres. However, the villages themselves are well-known to the wider group of the society mainly because of creating home to children deprived of it from different reasons. SOS Children Villages also carry out unusually difficult missions which, no doubt, include actions aiming at helping those in real need i.e. children from areas troubled by warfare. The article presents such a form of the activity of SOS Children Villages in Lebanon, Ruanda Bosnia and Herzegovina, Croatia and in Burundi showing how the organization helps children suffering trauma of the war.

Aneta Kosmała, Daria Rolka, Katarzyna Rudnicka

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Instytut Pedagogiki
studentki III roku st. stacjonarnych pedagogiki społeczno-wychowawczej z resocjalizacją

Funkcjonowanie SOS Wioski Dziecięcej w Siedlcach — wywiad z dyrektorem wioski Janem Michalikiem¹

The Siedlce SOS Children's Village daily operations an interview with Jan Michalik, the Siedlce Children's Village director

Kiedy powstała SOS Wioska Dziecięca w Siedlcach? Ile lat Pan Dyrektor sprawuje swoją funkcję?

Uroczystego otwarcia Wioski dokonano 10 czerwca 2000 r. Ja pracuję tu dokładnie pięć i pół roku.

Co jest celem istnienia SOS Wioski Dziecięcej?

Opieka nad dziećmi osieroconymi, zaniedbanymi i pozbawionymi opieki rodzicielskiej, przeważnie z rodzin dysfunkcyjnych.

Kto może zostać rodzicem SOS — wychowawcą w Wiosce? Jakie należy spełnić kryteria? Jak wygląda rekrutacja?

Rodzicem może zostać osoba, która ma odpowiednie predyspozycje psychiczne i fizyczne do pracy z dziećmi. To jest zawód odpowiedzialny. Do pracy w Wioskach zapraszamy zarówno małżeństwa, jak i osoby samotne. Zainteresowane osoby powinny zgłosić się do Biura Krajowego Stowarzyszenia w Warszawie, złożyć tam życiorys i list motywacyjny. Następnie osoba ta uczestniczy w rozmowie kwalifikacyjnej. W kolejnym etapie bierze udział w rozmowach kwalifikacyjnych w Wiosce, spotyka się z dyrektorem Wioski, pedagogiem, psychologiem, odwiedza jedną z rodzin SOS. Musi również ukończyć kurs dla opiekunów zastępczych certyfikowany przez Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej, np. kurs PRIDE. Po okresie kilkumiesięcznego szkolenia, zarówno teoretycznego, jak i praktycznego na terenie Wioski, po uzyskaniu pozytywnej oceny od dyrektora Wioski, psychologa, wychowawcy, u którego kandydat na opiekuna zastępczego pełnił rolę pomocniczą, może być zakwalifikowany do pracy na terenie Wioski.

Jakie są główne zadania rodziców — wychowawców?

Przede wszystkim opieka nad dzieckiem w domu wioskowym. W każdym domu mieszka odrębna rodzina — opiekun lub opiekunowie zastępczy i 6-8 dzieci. Zadaniem opiekunów jest dbanie o dziecko, pomoc w nauce, kontakt ze szkołą, dbanie o zdrowie dziecka, przygotowanie dziecka do samodzielności, współpraca z sądem i z innymi placówkami. Ważnym zadaniem opiekuna zastępczego jest również współpraca z rodziną biologiczną dziecka, o ile kontakt ten nie jest zabroniony przez sąd. W niektórych przypadkach sąd wydaje postanowienie o braku możliwości kontaktu rodziców biologicznych dziecka z dzieckiem.

Jakie dzieci trafiają do SOS Wioski Dziecięcej?

Do SOS Wioszek Dziecięcych przyjmujemy dzieci m.in. z placówek interwencyjnych lub placówek opiekuńczo-wychowawczych (znanych potocznie jako domy dziecka). Dzieci w Wiosce są sierotami naturalnymi lub społecznymi, których rodzice mają ograniczoną władzę rodzicielską lub są jej pozbawieni. Przyjmujemy przede wszystkim rodzeństwa. Regułą stowarzyszenia jest nie rozdzielanie rodzeństw. W Wioskach, w jednej rodzinie wioskowej często spotyka się 3-6 osobowe rodzeństwa naturalne.

Jak przebiega rekrutacja dzieci do SOS Wioski Dziecięcej?

Przyjmowanie dzieci do Wioski odbywa się w oparciu o „Kryteria i zasady przyjmowania dzieci do SOS Wioski Dziecięcej”. Rozpoczynamy od współpracy z placówką, w której dziecko przebywa oraz z instytucjami pomocy społecznej. Zbieramy informacje na temat dziecka i o jego potrzebach rozwojowych, sytuacji zdrowotnej, a także na temat jego rodziny biologicznej. Zadania te wykonuje wioskowa komisja do spraw przyjęć dzieci. Komisja wraz z przyszłym

¹ Wywiad został przeprowadzony w dniu 18 marca 2011 roku w Siedlcach pod kierunkiem dr Agnieszki Roguskiej w ramach realizacji przedmiotu: *System opieki w krajach UE*.

opiekunem/opiekunami dziecka podejmuje decyzję o przyjęciu dziecka na podstawie uzyskanych wcześniej informacji. Przyjmujemy dzieci, którym jesteśmy w stanie realnie pomóc. Musimy być pewni, że Wioska jest w stanie odpowiedzieć na potrzeby dziecka, a rodzina wioskowa jest najkorzystniejszym środowiskiem dla jego życia i rozwoju. Zależy nam również na uzyskaniu akceptacji rodziny pochodzenia dziecka, a także samego dziecka (w zależności od jego wieku), dla jego pobytu w Wiosce Dziecięcej. Dbamy również o to, aby wiek dziecka był dostosowany do wieku opiekunów, np. żeby opiekun w wieku przedemerytalnym nie rozpoczynał opieki nad małymi dziećmi, bo zależy nam, aby był w stanie wychować je do 18 roku życia.

Co się dzieje z dziećmi kiedy osiągną pełnoletniość, tj. 18 lat?

Stowarzyszenie, jak każda inna forma opieki zastępczej, przestrzega przepisów Ustawy o pomocy społecznej oraz Rozporządzenia Ministra Pracy i Polityki Społecznej w sprawie udzielania pomocy na usamodzielnienie, kontynuowanie nauki oraz zagospodarowanie. Przepisy mówią, że przed ukończeniem 18 roku życia wychowanek wybiera sobie opiekuna usamodzielnienia. Razem z tym opiekunem i pracownikiem socjalnym Powiatowego Centrum Pomocy Rodzinie wychowanek przygotowuje swój własny Indywidualny Program Usamodzielnienia. Program obejmuje cele edukacyjne, zawodowe, potrzeby zdrowotne i społeczne wychowanek, a także informacje, gdzie wychowanek będzie mieszkał po opuszczeniu opieki zastępczej. My, w Stowarzyszeniu, szczególnie zachęcamy wychowanków do kontynuowania nauki. Ci, którzy chcą kontynuować naukę, są objęci specjalnym programem: wspieramy ich finansowo oraz współfinansujemy koszty związane z zamieszkaniem. Jest to dodatkowa pomoc w stosunku do pomocy, którą wychowankowie otrzymują ze strony państwa.

Ile jest dzieci w SOS Wiosce Dziecięcej w Siedlcach? Jaka jest liczba domków?

Aktualnie jest 89 dzieci w wieku od 3 do 18 lat. W Wiosce jest 75 dzieci. Domków w Wiosce jest 12, jest też 1 mieszkanie SOS na terenie miasta. Starsze dzieci po ukończeniu gimnazjum mogą zamieszkać w Młodzieżowej Wspólnocie Mieszkańkowej, która również znajduje się w Siedlcach.

Czym SOS Wioska Dziecięca różni się od innych form opieki zastępczej?

Przed wszystkim tym, że dzieci mieszkają w domu SOS ze stałym opiekunem (rodzicami lub matką SOS). Tworzą oni dom wioskowy. Opiekunom SOS w pracy z dziećmi pomagają asystenci, tzw. „ciocie” lub „wujkowie”. W każdej rodzinie pracuje jeden stały asystent. W Wiosce pracują także psycholog i pedagogy, których zadaniem jest wsparcie opiekunów i asystentów w pracy z dziećmi, a także pracownik socjalny, który wspiera opiekunów SOS w kontaktach i pracy z rodziną biologiczną dziecka. Na czele Wioski stoi dyrektor.

Czy w Wiosce dziećmi opiekują się wyłącznie matki, czy są również ojcowie?

Zatrudniamy także małżeństwa. W innej naszej Wiosce, w Karlinie, połowę opiekunów stanowią małżeństwa – rodzice SOS, a połowę – matki SOS. W Siedlcach pracuje jedno małżeństwo. Swego czasu był w Wiosce pan, który się zainteresował opieką zastępczą. Byłby to ewenement w naszym stowarzyszeniu, żeby pan był głową domu i opiekował się domkiem w Wiosce. Nawet miałem nadzieję, że zostanie, byłoby to przełamanie stereotypów.

Jeśli chodzi o małżeństwa, to czy oboje rodzice SOS pracują tylko na terenie Wioski, czy jest możliwość pracy poza nią?

Jeżeli zatrudniamy małżeństwo, to ci państwo razem mieszkają w domku w Wiosce, ale jedno z nich ma obowiązek znalezienia pracy poza Wioską, przynajmniej na pół etatu.

Jak wygląda funkcjonowanie dzieci w środowisku lokalnym? Czy społeczeństwo pomaga dzieciom, np. poprzez zniżki na basen, lodowisko itp.?

Dzieci nie korzystają z żadnych zniżek z tego tytułu, że mieszkają w Wiosce. Mają takie same prawa, jak inne dzieci. Nie zatrudniamy w Wiosce lekarza czy pielęgniarki. Może to i dobrze, bo nie są one w żaden sposób wyróżnione. Zniżki mają takie jak każdy, np. na przejazdy, dlatego, że są uczniami, czy studentami, a nie dlatego, że mieszkają w Wiosce Dziecięcej.

Czy zdarza się tak, że któryś z opiekunów SOS zrezygnuje z opieki?

Czasem się tak zdarza i ma to przeważnie podłoże wypalenia zawodowego, bo ta praca jest trudna, stresująca i przede wszystkim bardzo odpowiedzialna. Najczęściej w takiej sytuacji dzieci zostają w Wiosce, a opiekun odchodzi. Kiedy wypalenie zawodowe dotyczy miejsca, w którym opiekun pracuje, to może założyć rodzinę zastępczą poza Stowarzyszeniem, obejmując opieką te dzieci, które tworzyły jego rodzinę wioskową.

To odbywa się na zasadzie adopcji?

Raczej nie, tworzona jest rodzina zastępcza, ale to bardzo rzadkie przypadki. Zwykle, kiedy odchodzi opiekun, dzieci zostają w Wiosce, szukamy wtedy nowych opiekunów, ale to nie jest taki szybki proces. Inna możliwość to przeniesienie tych dzieci do innych domków. Ważne jest, aby zamieszkanie w nowej rodzinie odbywało się przy akceptacji obu stron (dzieci i opiekunów SOS), bo to jest ważne, żeby dzieci obdarzyły opiekunów zaufaniem.

Jak wygląda praca w Wiosce?

Wioska to 12 domków. To nie jest placówka, czyli duży budynek, duży korytarz i sale. Tu każda rodzina swój własny dom, własny ogródek, dzieci mają własne pokoje. Pokoiki są jedno i dwuosobowe. Dzieci mają swój świat, urządzony według swoich potrzeb i zainteresowań – mają zatem swoje zabawki, meble, ubrania. Wioska organizuje koła zainteresowań i sekcje, które są dostępne również dla społeczności lokalnej – w większości w formie bezpłatnej, np. sekcja akrobatyczna, taneczna, kulturystyczna, filmowa, teatralna, kilka sportowych. Zajęcia w sekcjach i kółkach odbywają się na terenie Wioski. W sekcjach biorą udział również dzieci, które mieszkają obok Wioski, także z rodzin dysfunkcyjnych. Chcemy, aby dzieci mieszkające w Wiosce integrowały się z dziećmi z sąsiedztwa. Wychodzimy z założenia, że dobrze jest, gdy dzieci z różnych środowisk mieszają się, wspólnie spędzają czas.

Czy pedagog i psycholog są zatrudniani w Wiosce na stałe, czy pomagają tylko w konkretnych przypadkach?

Pracują cały czas. Dwóch pedagogów, psycholog i pracownik socjalny tworzą zespół psychologiczno-pedagogiczny, który funkcjonuje w naszej Wiosce. Zespół pracuje na rzecz wszystkich dzieci mieszkających w Wiosce. Podejmuje przede wszystkim działania profilaktyczne, zajęcia wychowawcze i korekcyjno-kompensacyjne dla dzieci oraz prowadzi badania i poradnictwo psychologiczne i pedagogiczne. Co najmniej raz na pół roku, zgodnie z obowiązującym prawem, zbiera się stały zespół ds. okresowej oceny sytuacji dziecka. W skład tego zespołu wchodzi m.in. opiekun dziecka oraz psycholog, pedagog, pracownik socjalny i dyrektor Wioski. Zadaniem zespołu jest tworzenie lub aktualizacja indywidualnego planu pracy z dzieckiem.

Czy istnieje możliwość, żeby w Wiosce pracowali wolontariusze, np. studenci?

Jak najbardziej, w przeszłości, z obopólną korzyścią współpracowaliśmy bardzo dużo ze studentami. Dla naszych dzieci to nieoceniona pomoc np. w odrabianiu zadań. Pracownicy Wioski byli opiekunami praktyk, bowiem najczęściej studenci współpracowali z nami odbywając praktykę studencką.

Jak wygląda finansowanie domów?

Finansowanie jest dwutorowe. Pochodzi z subwencji, które otrzymujemy na każde dziecko z powiatu pochodzenia tego dziecka. Drugi tor finansowania to działalność fundraisingowa Stowarzyszenia, tj. zbiórki, darowizny, 1% należnego podatku. Otrzymujemy też dary rzeczowe: meble, telewizory, książki, ubrania, sprzęt sanitarny. Wszystko, co jest potrzebne w domu, jest przyjmowane przez nas.

Dziękujemy bardzo za poświęcony czas i rozmowę.

„Od 2012 roku zaczną obowiązywać nowe przepisy wynikające z Ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (...) W zakresie pracy z rodzinami w kryzysie, nowe zadanie spocznie na gminach. Będzie to obowiązek zatrudnienia m.in. asystenta rodziny. (...) Do zadań powiatu należeć będzie wyłonienie Organizatora rodzinnej pieczy zastępczej. (...) Ustawa przewiduje też stopniowe zmniejszanie liczby dzieci przebywających w placówkach opiekuńczo-wychowawczych (tzw. domach dziecka), likwidację lub przekształcanie dużych placówek w małe i przyjazne dziecku. (...)

Niezmiernie istotna jest profilaktyka rodziny, czyli działania uświadamiające wagę, trud, i odpowiedzialność z jakimi wiąże się założenie rodziny. W działaniach wspierających powinna znaleźć się również pomoc rodzinom w chwilowych trudnościach w celu uniknięcia pogłębiającej się niemocy, wyuczonej niezaradności życiowej, trudności finansowych czy wychowawczych, ponadto eliminacja przejawów patologii, pomoc psychologiczna czy specjalistyczna innego rodzaju.

System pomocy rodzinie nie będzie funkcjonował w pełni prawidłowo bez kompatybilnej współpracy różnych ośrodków na rzecz wzmocnienia pozytywnych przejawów działań rodziny oraz wczesnego wykrywania i usuwania nieprawidłowości w różnych obszarach funkcjonowania rodziny. Musi powstać skutecznie działająca sieć wielu instytucji na rzecz pomocy i wspierania dziecka z rodziną. (...)

W artykułach znajdujących się w niniejszej książce pt. Rodzinne formy opieki zastępczej. Teoria i praktyka (...) swoimi doświadczeniami i spostrzeżeniami dzielą się zarówno teoretycy, jak i praktycy szeroko pojmowanego zagadnienia dotyczącego rodzinnej opieki zastępczej.

Publikacja jest formą zwrócenia uwagi na konieczność realnego zauważenia i przeciwdziałania przemocy zarówno fizycznej, jak i psychicznej wobec najmłodszych obywateli”.

(Ze wstępu)

ISBN 978-83-931326-2-1